

chs

ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

Godina V • Broj 1 (10) • Februar 2020. god.
društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U TUZLI

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:

Vedad Spahić

Zamjenik glavnog i odgovornog urednika:

Edna Klimentić

Urednički odbor:

Mirza Mahmutović
Adisa Imamović
Tamara Efenčić-Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Adib Dozić
Jasmina Đonlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Vladimir Vojinović

Naučni odbor:

Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnar, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Vočkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:

Maja Hrvanović

Tehnička priprema:

Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina V
Broj 1 (10)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, februar 2020.

SADRŽAJ

CONTENTS

BOSNIстика

Nehrudin Rebihić

SINE IRA ET STUDIO: FEHIM BAJRAKTAREVIĆ I BOŠNJAČKA KNJIŽEVNA
HISTORIOGRAFIJA / *SINE IRA ET STUDIO*: FEHIM BAJRAKTAREVIC
AND BOSNIAK LITERARY-HISTORICAL PRACTICE 13

Muhidin Džanko

IZDANJE USKUFIJEVOG RJEČNIKA IZ 1942/1943. GODINE S PREDGOVOROM
DERVIŠA M. KORKUTA / THE 1942/1943 EDITION OF USKUFİ'S DICTIONARY
WITH THE FOREWORD BY DERVIS M. KORKUT 33

Halid Bulić

ALTERNATIVNA LEKSIKOGRAFIJA I ANTIRJEČNICI U BOSNI I HERCEGOVINI
/ALTERNATIVE LEXICOGRAPHY AND ANTIDICTIONARIES IN BOSNIA
AND HERZEGOVINA 47

SRBISTIKA

Birsena Džanković

CRVENI NARATOR: NARATOLOŠKA ANALIZA ROMANA *CRVENI KRALJ* IVANA
IVANOVIĆA / THE RED NARRATOR: A NARRATOLOGICAL ANALYSIS OF
IVAN IVANOVIC'S NOVEL *RED KING* 73

Amel Suljić

UTOPIJSKE I IDEOLOŠKE PREDODŽBE U ROMANU *MILENIJUM U BEOGRADU*
VLADIMIRA PIŠTALA / UTOPIAN AND IDEOLOGICAL IMAGE IN
VLADIMIR PIŠTALO'S NOVEL *MILENIUM U BEOGRADU* 89

ANGLISTIKA

Demir Alihodžić

STAGING THE SELF: STORYTELLING AND SELF-NARRATION IN CHRISTOPHER MARLOWE'S *TAMBURLAINE THE GREAT* AND JOHN WEBSTER'S *THE DUCHESS OF MALFI* / SEBSTVO NA POZORNICI: PRIPROVIJEDANJE I SAMONARACIJA U DJELIMA *TAMERLAN VELIKI* CHRISTOPHERA MARLOWA I *VOJVOTKINJA MALFEŠKA* JOHNA WEBSTERA 107

TURKOLOGIJA

Edina Solak, Mirza Bašić

MOTIVIRANOST ZNAČENJA TURSKIH FRAZEMA SA SOMATSKOM SASTAVNICOM *BAŞ (GLAVA)* KOJI SE POVEZUJU S ČOVJEKOVIM PONAŠANJEM I MEĐULJUDSKIM ODNOSIMA / MOTIVATION OF THE MEANING OF TURKISH PHRASEMES WITH SOMATIC COMPONENT *BAŞ (HEAD)* CONNECTED TO HUMAN BEHAVIOR AND HUMAN RELATIONS 127

SEFARDISTIKA

Edina Spahić

SEFARDSKA POSLOVICA U *SEFARDSKOJ ŽENI U BOSNI* LAURE PAPO BOHORETE / THE SEPHARDIC PROVERB IN TH WORK *LA MUŽER SEFARDI DE BOSNA* BY LAURA PAPO BOHORETA 147

KULTURNE STUDIJE

Šaćir Filandra

ANDRIĆ I BAŠAGIĆ U JUGOSLAVENSKOM KLJUČU / ANDRIC AND BASAGIC IN THE YUGOSLAVIAN KEY 161

Ajla Demiragić

PROMIŠLJANJE DINAMIKE DUGOVANJA: MOTIV OTPLATE (OČEVOG)
DUGA U FILMOVIMA *KAMENI HORIZONTI* ŠIME ŠIMATOVIĆA I *LJETO U
ZLATNOJ DOLINI* SRĐANA VULETIĆA / REFLECTIONS ON THE DYNAMICS
OF DEBT THROUGH THE PRISM OF (FATHER'S) DEBT IN THE MOVIES
STONE HORIZONTS BY SIMO SIMATOVIC AND *SUMMER IN THE GOLDEN
VALLEY* BY SRDJAN VULETIC 177

POLITOLOŠKE TEME

Izet Hadžić

RASPAD SFRJ I PONAŠANJE KLJUČNIH POLITIČKIH ELITA / THE BREAKUP
OF THE SFRY AND THE BEHAVIOIR OF KEY POLITICAL ELITES 191

PRAVNA MISAO

Senad Ćeman, Mario Jašić

ZABRANA NOŠENJA ISLAMSKE MARAME U EVROPSKOM PRAVU /
THE BAN ON WEARING ISLAMIC HEADSCARF IN EUROPEAN LAW 213

OGLEDI IZ FILOZOFIJE

Sulejman Bugari, Nezir Krčalo, Adnan Džafić

O FILOZOFIJSKIM I RELIGIJSKIM ASPEKTIMA DIJALOGA / ON
PHILOSOPHICAL AND RELIGIOUS ASPECTS OF DIALOGUE 231

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Jelena Pavičić Vukičević, Dorotea Sudar, Irena Cajner Mraović

ŠKOLSKA KLIMA KAO PREDIKTOR VRŠNJAČKOG NASILJA NA INTERNETU /
SCHOOL CLIMATE AS A PREDICTOR OF PEER VIOLENCE ON INTERNET 249

Emina Kapić

VRIJEDNOSTI I VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE / VALUES AND VALUE
ORIENTATIONS 273

Mensur Husić, Midhat Čaušević

ODGOJNO-OBRAZOVNA ULOGA BEHRAM-BEGOVE MEDRESE U
BOSANSKOHERCEGOVAČKOM DRUŠTVU / EDUCATION ROLE OF
BEHRAM-BEY'S MADRASA IN THE BOSNIAN-HERZEGOVINIAN SOCIETY 291

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Amer Džihana, Asim Šahinpašić

MEDIJSKA I INFORMACIJSKA PISMENOST I JAVNO ZAGOVARANJE KOJIM
SE NASTOJI UTJECATI NA JAVNE POLITIKE / MEDIA AND INFORMATION
LITERAREY AND POLICY ADVOCACY 313

Marko Prpić

THE POLICE PERCEPTION OF THE ROLE OF MEDIA IN PREVENTING
RADICALISATION: THE CASE OF CROATIA / KAKO POLICIJA PERCIPIRA
ULOGU MEDIJA U PREVENCIJI RADIKALIZACIJE: PRIMJER HRVATSKE 331

HOMMAGES

Adijata Ibrišimović-Šabić

NA PUTU SA STILISTIKOM: PROFESIONALNI, STRUČNI I NAUČNO-
-ISTRAŽIVAČKI RAD MARINE KATNIĆ-BAKARŠIĆ / UNDERWAY WITH
STYLISTICS: PROFESSIONAL, EXPERT, AND SCIENTIFIC RESEARCH BY
THE MEMBER OF THE ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA
AND HERZEGOVINA, MS. MARINA KATNIĆ-BAKARŠIĆ 347

Fatima Trbonja

NAUČNI I AKADEMSKI RAD DIJANE HADŽIZUKIĆ / SCIENTIFIC AND
ACADEMIC WORK OF DIJANA HADŽIZUKIĆ 365

PRIKAZI

Omer Hamzić

OD TOPOVSKOG MESA DO FAKTORA VOJNE I POLITIČKE POBJEDE
(MARKO ATILLA HOARE, *BOSANSKI MUSLIMANI U DRUGOM
SVJETSKOM RATU*, VRIJEME, ZENICA 2019.) / 391

Dželaludin Hodžić

POKUŠAJ PRAKTIČKOG MIŠLJENJA EKOLOŠKE KRIZE (*NOVA KLIMA –
EKOLOŠKA KRIZA U SVJETLU DRUŠTVENE KRITIKE*, ARNE JOHAN
VETLESEN (UR.), PRIJEVOD RASIM MURATOVIĆ, MINEX, ZENICA, 2019.) 397

Nataša Ružić

ZBORNİK U RANGU UDŽBENIKA ZA MEDIJSKO OPISMENJAVANJE I
PREVENCIJU MANIPULACIJE (VJERODOSTOJNOST MEDIJA: *DOBA LAŽNIH
INFORMACIJA*, ZARFA HRNJIĆ KUDUZOVIĆ, MILICA KULIĆ I JELENA
JURIŠIĆ (UR.), FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U TUZLI, TUZLA, 2019) 401

Mirza Bašić

UDŽBENIK JEDNE DANAS NEZAIBILAZNE DISCIPLINE (SABINA BAKŠIĆ,
HALID BULIĆ, *PRAGMATIKA*, BOOKLINE, SARAJEVO, 2019.) 407

UPUTSTVO ZA AUTORE 411

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSNISTIKA

Nehrudin Rebihić

SINE IRA ET STUDIO: FEHIM BAJRAKTAREVIĆ I BOŠNJAČKA
KNJIŽEVNA HISTORIOGRAFIJA / *SINE IRA ET STUDIO*: FEHIM
BAJRAKTAREVIC AND BOSNIAK LITERARY-HISTORICAL
PRACTICE 13

Muhidin Džanko

IZDANJE USKUFJEVOG RJEČNIKA IZ 1942/1943. GODINE S
PREGOVOROM DERVIŠA M. KORKUTA / THE 1942/1943 EDITION
OF USKUF'S DICTIONARY WITH THE FOREWORD BY DERVISH
M. KORKUT 33

Halid Bulić

ALTERNATIVNA LEKSIKOGRAFIJA I ANTIRJEČNICI U BOSNI I
HERCEGOVINI / ALTERNATIVE LEXICOGRAPHY AND
ANTIDICIONARIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 47

UDK 821.163.43(497.6).09 Bajraktarević F.
929:821.163.43 (497.6) Bajraktarević F.

Primljeno: 17. 10. 2019.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Nehrudin Rebihić

SINE IRA ET STUDIO: FEHIM BAJRAKTAREVIĆ I BOŠNJAČKA KNJIŽEVNA HISTORIGRAFIJA

Rad se u najširem smislu bavi književnokritičkim radom Fehima Bajraktarevića posvećenim bošnjačkoj književnosti. Posebno su tretirane njegove književnokritičke studije o Safvet-begu Bašagiću i mevludu. Kada je riječ o Safvet-begu Bašagiću, Bajraktarević je nastojao komparativnom analizom (teorija geneze) utvrditi utjecaj njemačkih romantičara na Bašagića, naročito na njegov ciklus pjesma *Ašiklije* iz zbirke *Trofanda iz hercegovačke dubrave* i pjesmu *Hafiz* iz zbirke *Misli i čuvstva*. Na drugoj strani, vezano za studiju o mevludu naročita pažnja posvećena je polemici Bajraktarević – Nametak o Gaševićem *Mevludu*, kao i nekim drugim književnoteorijskim pitanjima u vezi s ovim žanrom. Uobzirili smo i njegove kritičke osvrte na neke važne publikacije, monografije, bibliografije koje su u vezi s Bosnom. Riječ je o bibliografijama Osmana A. Sokolovića i Alije Nametka, rječnicima Abdulaha Škaljića, kao i o studijama koje su pisali stranci o alhamijado književnosti i naučnim dometima turkologije u Bosni. Na koncu, ovaj rad tretira i jedan Bajraktarevićev tekst o doprinosu bošnjačkih književnika razvoju ukupne književnosti na orijentalnim jezicima.

Ključne riječi: Safvet-beg Bašagić; alhamijado književnost; utjecaj/pozajmica; mevlud; bošnjačka književnosti

Fehim Bajraktarević rođen je deceniju nakon dolaska austrougarske uprave u Bosnu, 1889. godine u Gornjem Vakufu.¹ Odrastajući u vremenu evropeizacije bosansko-hercegovačkog društva, uspijeva, kao i drugi tada formirani bošnjački intelektualni prvaci (S. Bašagić, Dž. Sulejmanpašić, Husejn Đogo Dubravić i dr.), maksimalno iskoristiti nastalo vrijeme obrazujući se u značajnim naučnim centrima Imperije. Po završetku osnovne škole i gimnazije, upisuje studij orijentalnih jezika i slavenske filologije u Beču, gdje, uz orijentalne jezike, usvaja značajna znanja i iz germanske kulture i književnosti. Ova dva aspekta opredijelit će i njegovo naučno profiliranje. Usvojena znanja o germanskoj (i zapadnoevropskoj) i orijentalno-islamskoj kulturi te oslanjanje na aktuelne pozitivističke književnoteorijske koncepte, a posebno na genetičke komparatističke teorije obilježit će književno-istraživački fenotip Fehima Bajraktarevića. Naravno, ovdje valja spomenuti da je on bio poznavalac još nekoliko evropskih jezika (francuski, engleski, ruski, italijanski) što mu je otvaralo široke obzore naučnog sagledavanja kako zapadnoevropske, tako i orijentalno-islamske, a naročito perzijske, književnosti i kulture.

Kada je riječ o njegovom bavljenju bošnjačkom književnošću i kulturom, dva su navedena aspekta, također, presudno utjecala na razumijevanje i valoriziranje nekih književnohistorijskih pojava s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Tu, prije svega, mislimo na njegove tekstove o pjesničkom djelu Safvet-bega Bašagića. Bajraktarević njegovo djelo analizira upravo u ključu komparativne teorije utjecaja [sasvim na tragu onoga što Svetozar Petrović naziva "pozitivistički lov na utjecaje" (Petrović 2009: 287)] i nastoji pokazati kako Bašagićev ciklus *Ašiklije* i pjesma o *Hafizu* iz ciklusa *Dojmovi* u zbirci *Misli i čuvstva* (1905) nisu u cijelosti nastali, kako to u prvi mah izgleda, na zasadama usmene ili orijentalno-islamske književnosti, nego pod snažnim utjecajem germanske književne i kulturne tradicije, odnosno njene predožbe o Orijentu i orijentalno-islamskim književnostima (Pogl. Džanko 2007: 61-65). Zapravo, cijelu

¹ U *Analima GHB* (1972, str. 132-134) Muhamed Hadžijahić napisao je kratku biografiju o Fehimu Bajraktareviću. „Prof. dr. Fehim Bajraktarević rođen je u Sarajevu 1889. godine. Struka mu je orijentalni (islamski) jezici i slavenska filologija. Završio je studije u Beču, Londonu i Alžiru. Od 1924. pa do penzioniranja 1960. predavao je na katedri orijentalne filologije beogradskog univerziteta. Bajraktarević je osnivač moderne orijentalistike u nas. Kao orijentalist stekao je međunarodnu afirmaciju. U svome radu u potpunosti je usvojio zapadnoevropsku metodologiju u orijentalistici, nekada je možda i prenaglašavajući, i, po svojoj prilici, predstavlja u izvjesnom smislu jedinstven primjer u svjetskoj orijentalistici da se kao musliman bez rezerve uključi u sheme važeće na Zapadu. Bajraktarevićeva je prednost u tome što je bio ne samo orijentalist već i slavist, posjedujući pri tome dosta istančan smisao za literaturu. Velike su Bajraktarevićeve zasluge da je našoj čitalačkoj publici dao priliku da se upozna s nizom arapskih, perzijskih i turskih pjesnika. Prevodeći te pjesnike Bajraktarević se uvijek trudio ne samo da dade odgovarajući prijevod, već da originalu prilagodi i pjesnikov ritam, pa i melodiju. Uz prijevode uvijek je davao naučnu obradu. U ovom pogledu tipičan je Bajraktarevićev prepjev epizode iz Firdusijeve *Šahname* »Rustem i Suhrab«, Srpska književna zadruga, Beograd 1928. Među Bajraktarevićevim mnogobrojnim studijama mislimo da naročito važno mjesto zauzima »Uticao je Istok na Getea« ...“

stvar bi trebalo posmatrati s obzirom na šire implikacije razumijevanja i percepcije orijentalno-islamske kulture i književnosti na području Balkana, a posebno u Bosni, utoliko prije što znamo da su, naprimjer, J. J. Zmaj i S. Vraz, a na temelju ovih Bajraktarevićevih studija u značajnoj mjeri i Bašagić, odnos prema toj književnosti gradili i na osnovu njemačke literature, a ne samo sa izvora. To podrazumijeva korekciju uvriježene i stereotipne slike o našoj recepciji orijentalno-islamskih književnosti isključivo neposrednim iskustvom i dodirom.²

Pored usporedbe Bašagića s njemačkim romantičarima, Bajraktarević je značajan doprinos dao i proučavanjem bošnjačke književne baštine pisane arebicom. Tu se, prije svega, izdvajaju tekstovi o "Mevludu" Saliha Gaševića, zatim o historiji mevluda i arebičke pismenosti na južnoslavenskom području. Uz ove radove valja pridružiti i zanimljive kritičke osvrtne o rječnicima "Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku" (1965) i "Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti u Bosni i Hercegovini" (1957) Abdulaha Škaljića, zatim o *Bibliografiji folklorne građe u deset godina "Behara"* (1957) Alije Nametka³, *Pregledu štampanih djela na srpskohrvatskom jeziku muslimana Bosne i Hercegovine* (1957) Osmana A. Sokolovića, te o pregledu turkoloških radova koji su objavljeni u "Glasniku zemaljskog muzeja" i "Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina" (1926) N. K. Dimitrieva.

² I Sulejmanpašićev prepjev s njemačkog jezika nekoliko pjesama Hafiza Širazija (*Prepev iz Hafizovog Divana*, 1928), otvara isto pitanje. Valjane odgovore trebali bi ponuditi zajedno orijentalni filolozi, germanisti i komparatisti.

³ Bajraktarević se bavio i folklorističkim radom, što je rezultiralo zbirkom pjesma *Pregršt narodnih pesama iz bosanske Skoplja* (1960). Ova zbirka sastoji se od četiri cjeline (Uvod, Tekst pesama, Napomene uz pesme, Literatura i skraćenice). U uvodnom tekstu Bajraktarević navodi da je značajan dio pjesama zabilježio od svoje nane zbog čega ih i naziva "Nanine pesme". Sve pjesme su donesene na izvornom dijalektu – ikavski. Iz ove zbirke dvije pjesme su objavljene u Beharu 1905. godine, ali je, kako navodi Bajraktarević, neko iz uredništva časopisa intervenirao u sam sadržaj pjesama („celi stihovi su ispušteni“, „jekavština je sprovedena“), pa se one razlikuju od varijanta koje su objavljene u ovom izdanju. Gotovo sve pjesme, osim treće, žanrovski pripadaju tzv. ženskim pjesmama, a po sadržaju najviše „podsećaju na Kurtove koje su također varoške-ženske“ (str. 2). On posebno naglašava sličnost ovih pjesama sa pjesmama iz drugih pjesnički zbirki, a što naročito potvrđuje u dijelu "Napomene uz pesme", gdje motive iz ove uspoređuje s motivima iz Vukove, Andrićeve, Marjanovićeve zbirke. Kada je riječ o klasifikaciji "Naninih pesama", one se mogu podijeliti na: (1) „pesme o prirodnim pojavama“, (2) „poluistorijske“, (3) „opšteljudske“ – najčešće ljubavne. Zbirka sadrži ukupno 12 pjesama. (Vidjeti Bajraktarević 1960).

Bajraktarević je napisao i knjigu *Nasrudin Hodžin problem* (1934) koja je donekle u vezi s folkloristikom. U ovoj studiji značajan dio posvećen je proučavanju ovog lika (fenomena) u Evropi i Jugoslaviji, a jedan mali i neznan dio njegovoj zastupljenosti na prostoru Bosne i Hercegovine. Međutim, valja kazati da je ovoj temi pristupio veoma ozbiljno, što potvrđuje i korištenje relevantne literature koja je nastala u dva kulturnocivilizacijska konteksta – zapadnoevropskom i orijentalno-islamskom.

Ovdje je važno spomenuti i njegov tekst "Tursko-islamska baština u Južnih Slavena", u kome Bajraktarević, između ostalog, piše i o utjecaju turske kulture na južnoslavensku junačku epiku, poslovice, zagonetke, lirske pjesme (sevdalinke), kao i na neke pisce poput Mažuranića, Njegoša, Nušića itd. (Usp. Bajraktarević 1937/2010: 24-37).

SAFVET-BEG BAŠAGIĆ

U studiji o Safvet-begu Bašagiću Muhidin Džanko posvećuje cijelo jedno poglavlje kritičkoj procjeni Bajraktarevićevih komparativnih analiza Bašagićeve poezije. On, u najširem smislu, zaključuje da su njegove filološke analize u znatnoj mjeri nastojale minimizirati Bašagićevo pjesništvo – naročito njegov mevlud smatrajući ga tekstem nevelikih estetskih kvaliteta – ali i pokazati kako je on "pozajmljivao" i "plagirao" njemačke romantičarske pjesnike Goethea i Heinea. Primjenjujući u interpretaciji tad aktuelne metodološke pristupe zasnovane na pozitivističkoj teorijskoj osnovi i komparativnoj metodologiji pronalazjenja "generičkih vidova (inter)literarnosti", Bajraktarević detaljno otvara Bašagićevo pjesničko djelo, pokazujući kako je on "pozajmljivao" određene sintagme i versifikacijske matrice. Prvu studiju o ovoj problematici Bajraktarević je napisao četiri godine nakon Bašagićeve smrti, 1938. godine, pod naslovom "Jedna Bašagićeva pozajmica iz Getea". U njoj je do izražaja došla Bajraktarevićeva erudicija kojom Bašagića kontekstualizira u jedan širi komparativni obzor u kojem najprije uspoređuje Goetheov epigram sa "Sankutalom", a potom analitički pokazuje kako je Bašagić "pozajmljivao" od Goethea dijelove teksta i oblikovao pjesmu posvećenu Hafizu Širaziju objavljenu u zbirci *Misli i čuvstva*. Kritika prije Bajraktarevića u ovoj pjesmi isključivo je vidjela svjedočanstvo Bašagićevog intenzivnog i direktnog odnosa prema orijentalno-islamskoj književnosti. Ona je tretirana kao estetski rezultat jednog takvog odnosa. Bajraktarevićeva studija donosi jedan drugačiji pogled na Bašagića, insistirajući na „upadnoj sličnosti“ između Bašagićeve pjesme i Goetheovog epigrama. Nakon što je na prve dvije strofe komparativnom metodom dokazao direktnu sintagmatsku pozajmicu, zaključuje da je Bašagić to učinio i na planu "spoljašnjeg oblika".

„Pored toga, sami načini izražavanja, najprije postavljanje pitanja i onda davanje odgovora, takođe je vrlo slično u oba slučaja. Šta više, Bašagićev deseti i dvanaesti stih mogu se – s neophodnom izmenom Sankutalina imena u Hafizovo – smatrati kao neka vrsta prevoda Geteova dva završna stiha.

Zatim i po spoljašnjem obliku koji je Bašagić odabrao za svoju pjesmu, može se, u vezi s ostalim, zaključiti da se on ugledao na Getea“ (Bajraktarević 1938: 268).

Osim uočavanja „upadnih sličnosti“, Bajraktarević minimizira Bašagićevo umijeće oblikovanja pjesničkih slika, navodeći da „nije koncizan kao Gete“ te da „na mesto njegove jedne strofe od četiri stiha upotrebljava svoje dve sa po šest stihova“.

Razlika je samo u tome što Bašagićeva pjesma ima rimu, a Getheova nema. Bašagićeva "pozajmica" nije uslovljena isključivo i samo generičkim interliterarnim procesima, nego i širim društvenim i kulturnim kontekstom u kojem se kretao. Prema Bajraktareviću, taj širi kontekst vezan je za jezik – njemački – na kojem je Bašagić oblikovao svoj literarni horizont čitajući "njemačke pjesnike orientaliste" ili one kod kojih se „opaža izvesna orientalna nota, istočni uticaj i slično“ (Bajraktarević 1938: 269). U tom kontekstu zanimljiva je i njegova tvrdnja da su svi ondašnji evropski i južnoslavenski – što znači i Bašagić – pjesnici i zanesenjaci Orijentom (Platen, Bodenstedt, Daumer, Zmaj) prošli "kroz vrata" Getheovog *Divana* te tako otvorili put jednom novom senzibilitetu evropskih književnosti. Dalje, ona implicira da je i bošnjačka recepcija orijentalno-islamske kulture, bar trećoj deceniji 20. stoljeća, primarno rezultat utjecaja evropskih romantičara, a tek sekundarno četverostoljetnog participiranja u tom kulturnom i književnom kontekstu.

Istu tezu Bajraktarević prenosi i na Bašagićev naučni – naročito na njegovu doktorsku disertaciju *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* – i prevodilački rad (*Rubaije* O. Hajama):

„Naročito pada u oči da u literaturi kojom se služio za svoju disertaciju od toliko dela na zapadnim jezicima koja bi mu mogla biti od koristi, Bašagić navodi samo nemačke (v. Glasnik Zemaljskog muzeja, XXIV, 1912, str. 381). Što Bašagić u uvodu svog preвода Hajamovih *Rubaija* (Sarajevo 1920) citira katkad i stavove iz francuskih i engleskih članaka i dela i delimično ih prevodi ili parafrazira, izgleda da u tome često nije samostalan ili siguran, nego da počiva na drugima. Pri tome dolazi i do nesporazuma kao što je sledeći. (...) Međutim, kako znamo, ti stihovi (u Bašagića „božanski distihon“) nalaze se u sonetu kojim je mladi engleski pesnik iskazao svoje oduševljenje za Čapmanov prevod Homera na engleski. Da je Kits umro 38 godina pre pojave Fic Džeraldova prepeva O. Hajama, za to treba ipak izvesnog znanja pa da čitalac ne nasedne“ (istakao N. R.) (Bajraktarević 1938: 269).

Izvrсна erudicija i poznavanje književnih činjenica kako iz evropskih, tako i iz orijentalno-islamskih književnosti, te poznavanje jezika (orijentalnih i evropskih) na kojima je Bašagić čitao, omogućili su Bajraktareviću da bude jedan od rijetkih književnih kritičara koji je u tom aspektu valjano mogao vrednovati Bašagićevo književno i naučno djelo. Ali bez obzira na sve kompetencije, manjkavost njegovih studija ogleda se u tome što nije baš najbolje razumijevao kontekst nastanka

Bašagićevih naučnih i prevodilačkih radova, riječju, sve ono što je u vezi s određenim razdobljem književne i društveno-kulturne povijesti. Budući da Bašagićevi radovi nastaju u vrijeme konstituiranja moderne bošnjačke nacije, odlikuje ih, prije svega, "esencijalizacija identiteta" i "identitetski inženjering" karakterističan za prvu fazu formiranja nacije. Sukladno kulturnoj politici za čije je glavne tokove na širem planu i sam zaslužan, Bašagić je "bosnizirao" književnu ostavštinu Bošnjaka na orijentalnim jezicima, a prijevode/prepjeve oblikovao u duhu folklorno-romantičarskih stilskih obrazaca. Tako, naprimjer, komparirajući u svojoj studiji "Bašagićeva recepcija divanskog pjesništva" tri prijevoda "Gazela o Mostaru" (S. Bašagić, O. Mušić i Es. Duraković) Derviš-paše Bajezidagića, Vedad Spahić zaključuje da je Bašagićev cilj bio „pjesmu sasvim odomaćiti upotrebom epskog deseterca, sevdalinske i epske terminologije, morfoloških i sintaksičkih obrazaca, stalnih i okamenjenih epiteta, deminutiva...“ (Spahić 2008: 72) Upravo, zbog dekontekstualizacije, Bajraktarević kritički aršin je jednostran i nužno je ishodio minimiziranjem Bašagićeva književno-historiografskog i prevodilačkog rada.

U drugoj studiji Bajraktarević dosta obazrivije pristupa književnoteorijskom pitanju pozajmice u književnosti. Članak "Postanak Bašagićeve *Ašiklije* i problem pozajmice u književnosti" (1955) komparira treću pjesmu ("Na krilašca...") iz ciklusa *Ašiklije (Trofanda iz hercegovačke dubrave)* sa Hajneovom pjesmom, pokazujući kako naš pjesnik nije bio samostalan u oblikovanju poetskih slika. Bajraktarević i ovom studijom derogira matricu koja je pjesnički ciklus *Ašiklije* i srodnje Bašagićeve tvorevine u cjelini tretirala kao rezultat isključivog utjecaja usmene književnosti. Kroz strukture pojedinačnih pjesmama pokazuje znatan utjecaj njemačkih romantičara, što je, u to vrijeme, usložnjavalo i pristup njegovoj poetici. Kada na teorijskoj razini nastoji odrediti štetnost pozajmice po sekundarni književni tekst, Bajraktarević kao centralni vidi problem razgraničenja „gdje počinje pozajmica i reminiscencija, a gdje obična krađa“. Da se Bašagić nije mogao oduprijeti snažnom utjecaju Hajnea – što je, prema Bajraktareviću odlika malih pjesnika – očituje se „čak i u detaljima, u ritmu, pa i u rimama“, a potom i u naslovima, motivima itd.

„Drugim riječima, teško je uopće govoriti o nekoj apsolutnoj originalnosti; više ili manje može biti riječ samo o relativnoj samostalnosti, pa, u vezi s tim, pozajmice i reminiscencije nisu ništa neobično kod pjesnika: samo što koji pritom ili – bolje rečeno – usprkos tome dade više svoga, što više istakne svoj udio nad onim što je pozajmio, utoliko bolje, utoliko prije, pri konačnoj ocjeni, iščezava ono što je tuđe i pozajmljeno. Izgleda da su pozajmice opasne samo

po male pjesnike, veliki im svojim nadmoćnim talentom, takoreći svaki trag zametnu i izbrišu“ (istakao N. R.) (Bajraktarević 1955: 416).

Pored detaljnih filoloških analiza, na kraju ove studije Bajraktarević se obrušava i na književne kritičare, posebno Jovana Kršića, pokazujući kako su i oni, zapravo, „s jednog užeg gledišta ili bez dovoljno spremne i proučavanja“ te „bez potrebe i znalačke kritike“ povlađivali Bašagićevom pjesničkom opusu. To je bio razlog zašto ga nisu stavili „na ono mjesto koje mu po zaslugi pripada“. Stoga, on svoju studiju vidi kao pokušaj da se Bašagićevo djelo sagleda u jednom širem književnom obzoru, ne da se „pravda ili osuđuje“, nego da bude predstavljeno iz odgovarajuće perspektive.

„Namjera ovih izlaganja nije bila, naravno, da se opisani postupak Mirze Safveta pravda ili osuđuje, nego, u prvom redu, da se sa svih strana osvijetli postupak jedne od njegovih najljepših pjesama, čime je ujedno utvrđeno da sve njegove ašiklike nisu – kako se mislilo (*Salem Ćatić, Ahmed Muradbegović, Jovan Kršić op. N. R.*) – narodnog porijekla... (...) Na koncu, ovaj članak kao i onaj o Bašagićevoj pozajmici iz Getea, zamišljeni su i kao skromni prilozi kritičkom i nepristrasnom izučavanju Mirze Safvet kao pjesnika“ (istakao N. R.) (Bajraktarević 1955: 416).

Kritički tekst Bajraktarević je 1937. godine napisao i o Bašagićevom *Mevludu*. I ovaj rad, kao i prethodna dva, dosta negativno govori o Bašagićevoj književnosti zbog čega se u potonjim sagledavanjima javila sumnja da, bez obzira na pojedinačnu valjanost njegovih zaključaka, iza ovih negativnih ocjena stoje i neki nenaučni motivi.⁴ I u ovom radu on ponovno spori Bašagićevu originalnost, kao i estetsku vrijednost tekstova na razini stila, forme itd., ali, kako zaključuje Muhidin Džanko, te je „ocjene teško u cjelini prihvatiti, jer ovaj beogradski orijentalist nije uviđao privatni i socijalni kontekst u kojem Bašagić stvara i objavljuje svoj *Mevlud*“ (Džanko 2007: 233). Indikativno je da Bajraktarević ne navodi nijednu pozitivnu karakteristiku Bašagićeva teksta. Za jezik *Mevluda* kaže da je „pun provincijalizama i nepotrebnih istočnih riječi“, da je pozajmljivao stihove od Ibn Sine i izostavio Miradž – „vrhunac legende o posljednjem proroku“, te, na koncu, da je neke dijelove napisao suviše

---

⁴ Najviše je pristalica mišljenja da je „animozitet“ vjerovatno bio refleksija odnosa Beograda i Zagreba, odnosno pitanja koji će od ova dva centar prvi otvoriti katedru/studij orijentalne filologije. Bašagić je trebao biti voditelj zagrebačke katedre, a Bajraktarević beogradske.

“lično i subjektivno”. Ovakav rakurs odveo ga je do zaključka da Bašagićev *Mevlud* „znatno zaostaje iza Sulejman Čelebina“ (Bajraktarević 1937: 36-37), što je, prema našem mišljenju, vrhunac tendencioznog odnosa prema njegovom djelu.

Ipak, bez obzira na to da li su Bajraktarevićeve procjene služile potvrđivanju apriornih “teza” ili ne, rezultati njegovih studija proširili su obzore književno-historijske spoznaje o Bašagićevoj poetici ali i ukupnoj bošnjačkoj književnosti preporodnog doba. Komparativna proučavanja, kojih je, nažalost, kod nas vazda bilo malo, otvaraju nove opće i posebne slojeve književnog identiteta, a identitet jedne književnosti „ne može da se razume(va) valjano bez nepremostivih teorijskih i praktičnih teškoća mimo komparativnih relacija i sameravanja, bili oni interni ili eksterni, a najčešće i jedni i drugi skupa“ (Brajović 2012: 23).

ALAMIJADO KNJIŽEVNOST: POLEMKA O MEVLUDU

Fehim Bajraktarević je značajan doprinos dao i na polju proučavanja alhamijado književnosti, naročito u kritičkom valoriziranju i žanrovskom definiranju mevluda. I ovi radovi mogu se sagledati u okviru njegove metodologije zasnovane na komparativističkim teorijama utjecaja i pozajmice. Iako je prve radove o ovome segmentu naše tradicije napisao davne 1927. godine, najprije ćemo se osvrnuti na tekst posvećen arebičkoj pismenosti “Arebica kao treći alfabet naše pismenosti” (1967) u kojem autor arebičku pismenost smješta u širi kulturni kontekst kulturnih utjecaja na prostore zahvaćene nekim oblikom administrativno-pravne povezanosti s Turcima i Arapima. Prve i reprezentativne oblike upotrebe arebičkog pisma povezuje sa Španijom⁵, gdje je domaće stanovništvo pisalo „arapskim slovima, ali na nearapskom jeziku“, a potom donosi brojne primjere na kojima pokazuje kako je ova pojava zastupljena širom svijeta: kod Grka, Jermena, Jevreja u Perziji (perzijski jezik – hebrejska grafija) itd. Za razliku od arapskog jezika gdje se ne obilježavaju vokali („pismo je čisto konsonantsko“), Bajraktarević kod našeg pisanja – uzimajući za primjer upravo Gaševićev *Mevlud* – uočava „jednu korisnu novinu“. Riječ je o tome da se obilježavaju i vokali, što je, prema njegovom mišljenju, rezultat ugledanja na veliki „Tursko-turski rečnik od Š. S. Frašerija (1899)“. Utjecaj ovoga *Rječnika* on će prepoznati

⁵ O prisutnosti alhamijado književnosti u Španiji Bajraktarević je pisao u osvrtu na knjigu *A Compendium of Aljamiado-Literature* (1929) A. R. Nykla. Prema Bajraktareviću, autor ove knjige piše o porijeklu i historiji alhamijado književnosti na Iberijskom (Pirinijeskom) poluotoku, a pored toga donosi i njenu žanrovsku kasi-fikaciju: „a) verski spisi, b) pesme i pripovetke, c) medicinski i drugi naučni spisi, d) folklor (mađija, astrologija, sanovnik), e) privatna pisma i poslovni dokumenti.“ Ova podjela donekle bi se mogla primijeniti i na našu alhamijado književnost. Glavni dio ove studije odnosi se na legendu o Aleksandru Velikom pisanu na arebici. Usp. (Bajraktarević 1930: 294-395)

naročito u reformi arebice reis-ul-uleme Dž. Čauševića, a koga su „konzervativci, zbog njegovih nastojanja, zlobno nazvali "ma'tuh" (u arapskom "senilan"). Na drugoj strani, on tvrdi da se "napuštanje" arebice dogodilo zbog toga što je "bila suvišna" pored latinice i ćirilice, a što u načelu nije tačno jer znamo da je ona u prvoj polovini 20. stoljeća bila u znatnoj mjeri zastupljena. Razlozi za njeno napuštanje ne leže samo u spontanom širenju i dominaciji navedena dva pisma, nego i u vanlingvističkoj stvarnosti odnosno modelu evropeizacije koji je u BiH sprovela Austro-Ugarska.

Fehim Bajraktarević je napisao tri studije o mevludu: "Srpska pesma o Muhamedovom rođenju" (1927), "Jedna nova verzija srpskog mevluda" (1930) i "O našim mevludima i o Mevludu uopšte" (1937). Prva studija bavi se književnokritičkim i filološkim analizama *Mevluda* Saliha Gaševića. Bajraktarević, zapravo, nastoji kompletirati ovaj spjev kombinirajući Kemurin rukopis *Mevluda* s dijelovima objavljenim u časopisu "Tarik". Izoštrenim filološkim okom autor primjećuje da je "Tarikova" varijanta svjesno mijenjana i prilagođena čitalačkoj publici, zbog čega je, kao primarni tekst, koristio Kemurin rukopis, s tim da i Kemurina traskripcija, prema Bajraktareviću, ima određene manjkavosti (izostavljanje riječi isl.)

„Samo, razume se, moja kritika teksta je posve drugačija od *Tarikove*: dok je on menjao dialektičke i druge osobine Gašovićeve pesme, ja sam, naprotiv, hteo da ih što vernije i što više sačuvam, u koliko sam to mogao učiniti na osnovi Kemurina rukopisa, koji nije pisan matuficom nego onako kako se naš jezik ranije pisao...“ (Bajraktarević 1927: 191)

Značajan dio ove studije posvećen je komparativnim analizama varijanta koje pokazuju da intervencije u "Tarikovom" izdanju nisu bile neznatne, nego da su vršene na više nivoa, uključujući i stilski, a takve intervencije opravdava činjenicom da je ova varijanta bila namijenjena za religijsku upotrebu. Prema Bajraktarevićevom mišljenju, osjeti se izrazit "sufijski uticaj" na sadržaj ovoga mevluda, što je ujedno i važna preporuka za razumijevanje njegova sadržaja. Budući da je na Čelebijin *Mevlud* utjecao Junus Emre, taj je senzibilitet samo prenesen na Gaševićev. Međutim, u drugom dijelu uvodne studije Bajraktarević pokazuje kako je Gaševićeva obrada donekle narušila semantičke intencije primarnog teksta. On to pokazuje na nekoliko karakterističnih mjesta. Npr.:

Pod zdravo je Ćaba sedždu činila (Gešević)
Ćaba se pokloni, (to) vide veliko i malo (Čelebi)

Ovu Bajraktarevićevu studiju pratile su brojne reakcije. Tako je Alija Nametak u "Narodnoj uzdanici" (1936) objavio studiju o mevludu, s varijantom vlastitog čitanja Gaševićeva rukopisa, pod naslovom "Gaševićev bosanski mevlud". Iz samog naslova očita je Nametkova reakcija na namjere Bajraktarevićeve studije (nacionaliziranje).

„Da se profesor Bajraktarević poslužio kojim od prva dva izdanja Gaševićeva Mevluda umjesto prvog izdanja i da nam je što viš rekao o autoru, ova moja radnja bila bi suvišna. Ovako, iz istih razloga, a i da ispravim neke sitnije grješke u njegovoj radnji, iznosim po prvi put u latinskoj transkripciji ovaj *bosanski* Mevlud, koji bi ja mogao nazvati hrvatskim, a što ga je i Bajraktarević nazvao srpskim. Ali ostavimo Gaševiću njegovo bošnjaštvo, tim prije što mu nije nametnuto!“ (Nametak 1936: 66)

Vidljivo je, dakle, Nametkovo afirmiranje bosanskog identiteta Gaševićevog teksta, što je suprotno Bajraktarevićevoj "srpskoj pesmi". Kasnije će, po ugledu na Nametka, i Muhamed Hadžijahić napisati studiju *Hrvatska muslimanska književnost prije 1878. godine* (1938), koja je, kako uočava Muhsin Rizvić, napisana kao „pandan svojatanju alhamijado literature od srpskih književnih historičara“ (Rizvić 1978/2005: 458). Kako bi napravio protutežu takvom svojatanju, Hadžijahić je otišao u drugu krajnost – prohrvatsku. Osim kritičkog odnosa prema Bajraktarevićevoj prosrpskoj književnoj ideologiji, Nametak navodi i određena neslaganja s njegovim čitanjem riječi (svjećica/svjetlica), kao i sa pisanjem/čitanjem Gaševićevog prezimena (Gašović).

Nije prošla ni godina dana a Bajraktarević je napisao novu opširnu studiju "O našim Mevludima i o Mevludu uopšte" (1937) u kojoj je nastojao osporiti Nametkovu transkripciju teksta i dovesti do apsurdna njegove tvrdnje o svojatanju alhamijado literature. On se, prije svega, referira na Nametkove zaključke o prezimenu, o pogrešnom čitanju, "spoticanju na reč srpski", a potom navodi neke propuste u transkripciji. Načelno, ova polemika otvorila je jedno važno pitanje o statusu "prijevodne alhamijado književnosti": prijevodu, preradi i oblikovanju teksta. Polemika Bajraktarević – Nametak pokazuje da ni sam Gašević nije slijepo slijedio predložak teksta, niti je uvijek težio da autentično prevede tekst, nego je pristupao izvornom tekstu unoseći nove ili izostavljajući postojeće dijelove.

Drugi dio ove studije posvećen je *Mevludu* Muhameda Ruždija. Riječ je, naime, o nastojanju autora da odgovori na dileme aktuelizirane još u tekstu "Jedna nova verzija srpskog mevluda" (1930). [Ovdje donosi priču o jednoj verziji mevluda koju

je dobio od Poljaka Kovalskog, a koji je ovaj prijepis pronašao kod Saraj-hana Šapšala. Prema Kovalskom, ova varijanta mevluda zabilježena je u Carigradu 1927. godine od „bosanskog muslimana Hasan Fehmi-bega Defterdarevića“ (Bajraktarević 1930: 86). Bajraktarević je kao obrazovan komparativista nastojao bar „po sadržaju“ pronaći sličnost s Gaševićem, ali je na kraju utvrdio da je riječ o jednoj drugoj (novoj) verziji mevluda.] Za razliku od tog teksta, u ovom pokazuje da tzv. „Šapšalov odlomak“ „nije ništa drugo nego odlomak iz Ruždina *Mevluda* koji je onaj bosanski musliman u Carigradu imao u prepisu...“ (Bajraktarević 1937: 15)

Valja kazati da je ova studija otvorila važna pitanja o historiji mevluda, njegovoj filijaciji u različitim zemljama orijentalno-islamskog kulturnog kruga, zatim njegovo prihvatanje ili odbijanje u nekim vjerskim frakcijama. Ona predstavlja prvu ozbiljniju studiju o ovome žanru na našim prostorima, i do danas u nekim segmentima nije prevaziđena.

Pored rasprava o mevludima, Bajraktarević je napisao i nekoliko kritički osvrti na važne knjige o Bosni i Bošnjacima. Tako, u „Prilozima za jezik, književnost, istoriju i folklor“ 1934. godine objavljuje prikaz Bablerovog (Otto F. Babler) prijevoda na češki jezik dvije hićaje o poslanicima Ismailu i Ejubu a. s. autora Muhameda Dizdarevića (Rušdi). Naslov Bablerovog prijevoda je *Dvë muhamedanske biblicke basne* (1934), a prijevod je uradio na temelju mostarskog izdanja iz 1928. godine (biblioteka Mehmeda Bekira Kalajdžić). Saznajemo da je Babler itekako bio zainteresiran za proučavanje bosanske alhamijado književnosti. Bajraktarević čak navodi kako je Babler, nakon njegove prve studije o Gaševiću, u češkim listovima napisao nekoliko članaka o alhamijado književnosti. I ovaj prijevod hićaja pratila je popratna studija o alhamijado književnosti i rječnik riječi orijentalnog porijekla. Valja, naime, ovdje spomenuti da je prikaz ovog prijevoda napisao i Alije Nametka za „Novi Behar“ (1934, br. 17-18, str. 267), u kome navodi da je ova knjižica objavljena u prestižnoj izdavačkoj kući u kojoj su štampani Goethe, Wagner, Schaumann, kao i naša balada Hasanaginca.⁶ S obzirom na to da je, kako navodi Bajraktarević, Babler čitao njegove studije o mevludima, to nas je nagnalo na pomisao da je on bio posrednik između Bablera i hićaja, međutim, nakon pronalaska Nametkovog prikaza, takvo uvjerenje stavljeno je pod znak pitanja. U privatnoj Nametkovoj korespondenciji (pisma) pronašli smo Bablerovo pismo u kojem moli Nametka da mu pošalje navedene hićaje kako bi ih preveo na češki jezik, kao i da mu za pjesme naslika

---

⁶ Već u ovom tekstu Nametka upućuje kritike na Bajraktarevićev članak „Srpska pesma o Muhamedovu rođenju“, a što će kasnije, 1936. godine, rezultirati njegovom studijom „Gaševićev bosanski mevlud“, a koju smo već spominjali.

ilustracije „kakav turski ilustrator“. Na temelju Nametkovog prikaza saznajemo da je dvije ilustracije uradio Albert Schamoina.

Velepoštovani gospodine!

5. januar 1930.

Čitao sam baš ovih dana Vaše izdanje "Hikaje o Ejjub-Pejgamberu" i naodušen sam, kako je to lijepo. Naumio sam, da ću tu stvar prevesti i izdati na češkom jeziku. Za tu svrhu bi trebao jedan tačan, lijep i čitljiv prepis te stvari na arapskim pismom, te bi Vas molio, da mi pošaljete ili svoj rukopis, ili da mi tu stvar dadnete na moj trošak lijepo prepisti. - Nebi li se negdje kod Vas našao kakav turski ilustrator za tu pjesmu, koji bi znao sa nekoliko crta/čim primitivnije, tim bolje – samo izrazito!/? znao za artiji fiksirati najvažnije situacije te priče? Ja bi to za svoje izdanje vrlo rado vidio, kako bi češkim čitaocima time bila stvar još mnogo razumljivija. To bi mogao izraditi i potpuno prost čovjek, bez većeg obrazovanja; glavno, da pravo shvaća stvar. – osiguram Vas, da Vaš rad veoma cijenim!

Nastavljajte i tako, jer je važno, da se među ljudima prikupi sav materijal, kojeg tamo ima izobilje! – Pišite mi!

Učtivo Vas pozdravljam!

Otto F. Babler,
Samotišky 139
u OLOUMOUCI, Čehoslovačka

Pored ovog prikaza, Bajraktarević je napisao kritički osvrt na studiju "Проблемы и достижения боснийской тюркологии" N. K. Dimitrijeva (1927). Dimitrijević se bavi statusom turkologije u Bosni na osnovu radova objavljenih u "Glasniku Zemaljskog muzeja" do 1922. godine, gdje na primjeru evidentiranih članaka zaključuje da su se bosanski turkolozi najviše bavili onom pisanom građom koja se nalazila na prostoru Bosne zbog čega je "bosanska škola turkologije", prema Dimitrijeviću, „nezavisna od opšte turkologije i bez veze s njom“ (Bajraktarević 1927a: 252). Dimitrijević se u ovom radu bavio: (1) arheologijom i historijom, (2) etnografijom i pravom, (3) diplomatijom i paleografijom (4) historijom literature (5) jezikom. On zaključuje da se ovi radovi zanimaju isključivo „osmanskom kulturom u okviru bosanske historije“, a zbog svog „izrazito teritorijalnog karaktera ‘bosanska škola’ je mogla ostati bez veze sa drugim turkološkim centrima“ (Prema Bajraktarević 1927a: 252). Njenu specifičnost prepoznaje i u tome što je „tesno vezana sa živim

materijalom osmanske kulture i jer je srasla s njenim relikvijama“ (Prema Bajraktarević 1927a: 252). Međutim, Bajraktarević ovu njegovu teoriju o specifičnosti bosanske turkologije smatra problematičnom jer, prema njegovom mišljenju, znatan dio radova nije „naučno i kritički obrađen“. Prema njegovom mišljenju, te su radove pisali oni koji nisu dobro poznavali ovu oblast, čak neki od njih nisu znali ni turski jezik, riječju, diletanti, samouki ljudi čiji je primarni cilj bio sakupljanje, a ne naučna valorizacija i procjenjivanje prikupljene građe. Na koncu, Bajraktarević konstatira da je Dimitrijevljev zaključak o posebnosti i specifičnosti “bosanske škole” turkologije “precnjivanje” naučnih postignuća radova, koji, prema njegovom mišljenju, ne bi prošli valjanu naučnu kritiku, u šta se mogao uvjeriti i Dimitrijević da je naučno i kritički analizirao bar nekoliko od tih radova.

Zanimljiv tekst Bajraktarević je objavio u dnevnom listu *Politika* (bajramski prilog) 1940. godine (2. 11. 1940.) pod naslovom “Naši muslimani u turskoj državnoj upravi”. U istom ovom broju tekstove u o bosanskim temama objavili su: Hamza Humo („Istočni naglasak u folkloru bosansko-hercegovačkih muslimana“), Mehmed Begović („Islam i nauka“), Hasan M. Rebac („Muslimani u oslobođilačkim ratovima“), Vasilj Popović („Pretstraža Istoka“), Vladimir Ćorović („Bratska saradnja murskih vojvoda i srpskih knezova posle pada Bosne“). Bajraktarevićev prilog sastoji se iz dva dijela. U prvom su obuhvaćeni su najznačajniji Bošnjaci koji ostavili trag u političkom životu Osmanskog Carstva: Mahmud-paša Abogović, Ahmed-paša Hercegović, Sinan-paša Borovinić, Semiz Ali-paša Bračić, Melik Mehmed-paša, Mehmed-paša Sokolović, Dilaver-paša (kojeg poznajemo i iz Gundulićeva *Osmana*) itd.

„Uloga naših sunarodnika u Turskoj nije ovim završena. Oni nisu postigli samo najviša mesta u turskoj vojsci, mornarici i državnoj upravi, nego – što je u mnogom pogledu još teže – oni su prodrli i u razne oblasti turske duhovne kulture i tu su ostavili nekoliko sjajnih tragova. Već od 15. veka, mnogi naši muslimani pišu pesme i razna književna i naučna dela na turskom, rapskom ili persiskom. Mada mnogi od tih naših pesnika i pisaca nisu prešli granicu prosečnog, među njima je dosta i takvih koji su se svojim darom i svojom učenošću neobično istakli i zauzeli vrlo važna, pa i najveća mesta u turskoj književnosti i nauci“ (Bajraktarević 1940: 10).

Drugi dio rada posvećen je onim bošnjačkim piscima na orijentalnim jezicima koji su svojom poezijom obilježili književnost na osmanskome turskom jeziku: Nergisiju (Nerkesija), Alaudinu Sabitu (Užičanin), Hercekli Arif Hikmetu (Arif

Hikmet-beg Rizvanbegović). Tako Bajraktarević za prvog konstatira da je bio „najveći turski stilista 17. veka“. Kada je riječ o pjesničkoj genijalnosti Alaudina Sabita Užičanina (oko 1682.) zaključuje da ono što Sabita „izdiže iznad toliko drugih turskih pesnika nije njegova višestranost i plodnost nego njegova originalnost i u obradi (naročito u opisu i poređenju), a isto tako i njegov srazmerno čist jezik, bez nepotrebnih arapskih i persiskih reči“ (Bajraktarević 1940: 10). Usto, izdvaja se i originalnost njegovih epova nastalih pod utjecajem „naših narodnih pesama“ (o čemu je pisao i Safvet-beg Bašagić). Kada riječ o poeziji Arifa Hikmeta konstatira da je iza sebe ostavio *Divan* koji je „sastavljen u kasičnom duhu i metru“, a što nije svojstvena stilaska karakteristika turske književnosti u drugoj polovini 19. stoljeća budući da se i ona tad napajala vrelima evropskih književnosti. Stoga ga tretiraju kao klasika sa vrlo konzervativnim stilom.

Zadnji teksta posvećen je komentatoru perzijskih klasika Ahmedu Sudiju Bošnjaku i historičaru Ibrahimu Pečeviji. Za Sudija kaže da je rođen u Bosni u 16. stoljeću gdje je dobio i „prvo vaspitanje“, potom je „otišao u Carigrad a docnije čak u Dijarnibekir (Diyarbakır) da se specijalizira u persiskom kod glavnog profesora Muslihudina Larija“ (Bajraktarević 1940: 11). Iako je u ovom periodu bio veliki broj tumača perzijskih klasika, Sudi se ne povodi za tim komentarima „nego ih, šta više, često pobija, pa čak i žestoko napada“, što mu „naročito u očima evropski orijentalista daje jedinstven položaj i ugled.“

„Sudijeva originalnost se naročito ispoljava u tumačenju Hafiza, najvećeg persiskog liričara (umro 1386): dok su naime svi istočni komentatori tvrdili da Hafiz pod vinom ne misli opojno piće nego mistički zanos pred Bogom, a kad opeva dragog (ili dragu) da ne misli na ljubavno čeljade i na zemaljsku ljubav nego samo na ljubav prema Bogu – Sudi je smelo dokazivao da Hafizove reči nemaju uvek mističan smisao, nego da ih često treba shvatiti doslovno i realno. Mada savremena nauka i prema Sudiju zauzima kritički stav i ne povodi se u svemu za njim, ipak najbolja evropska izdanja Hafiza počivaju na njegovoj recenziji i komentaru“ (Bajraktarević 1940: 11).

Nekoliko rečenica posvećuje historiografskom djelu Ibrahima Pečevije. On navodi da je bio rodbinski vezan za porodicu Sokolović i da je odrastao uz svog daidžu Ferhad-paše Sokolovića. Napisao je *Historiju* koja obuhvata period od 1520. do 1640. godine, a za događaje prije 1520. godine koristio je „ranije turske izvore“ i „izvještaje svoga oca i drugih učesnika u ratu“, a kasnije događaje obrađivao „kao očevidac“.

***

U nastavku ovoga rada predstaviti ćemo nekoliko Bajraktarevićevih kritičkih osvrtu na važna djela koja su objavljena u Bosni nakon Drugog svjetskog rata, kakva su bibliografije Osmana Asafa Sokolovića i Alije Nametka te rječnici Abdulaha Škaljića. U osvrtu na publikaciju *Pregled štampanih djela na srpskohrvatskom jeziku muslimana Bosne i Hercegovine 1878-1948*. Osmana A. Sokolovića, nakon prikaza poglavlja i strukture, navodi i neke greške koje su se autoru "potkrale", pa tako ističe da bi, s obzirom na građu koja je prezentirana, u naslovu trebalo stajati „pregled štampanih radova i članaka, a ne djela“; da je navedeno nekoliko pogrešnih imena (Petrev umjesto Petrov); da je Bećir Kasumović „uvršten u muslimanske pisce (str. 34) a ne u orijentalne pseudonime nemuslimana, gde stvarno spada, jer to je Nikola B. Jovanović“ (Bajraktarević 1958: 343) itd. Ipak na kraju ističe njen značaj jer se „može pozdraviti kao ozbiljan prilog i korisna dopuna našoj bibliografiji uopšte“ (Bajraktarević 1958: 344). Vjerovatno je ova bibliografija izašla i kao reakcija na *Jugoslavensku bibliografiju* (izlazila od 1934. godine) a koja nije dovoljno uobzirila radove Bošnjaka, zbog čega je Sokolović i pristupio izradi ovakve jedne bibliografije.

U prikazu *Bibliografije folklorne građe u deset godišta "Behara"* (Sarajevo 1957) Alije Nametka autor, bez obzira na polemike u vezi s mevludima, afirmativno piše o ovom bibliografsko-folklorističkom poduhvatu. Nametak je bibliografijom obuhvatio folklorističku građu objavljenu u deset godina izlaza časa Behar. U njoj se nalazi kratak popis i opis pjesama, pripovijedaka, zagonetki, poslovice, frazeologema, narodnih vjerovanja i popijevki. Dalje, klasificirani su motivi po Indeksu Stitha Thompsona, a priložena je i bibliografija folklorista (čak i popis pseudonima)⁷ koju su sakupljali građu. Bibliografija sadrži 266 narodnih pjesama i 154 pripovijetke i anegdote. Bajraktarević posebno hvali metodologiju kojom je Nametak klasificirao građu, budući da je „pjesme numerisao od 1 do 266, a prozu od 267 do 420“ (Bajraktarević 1942: 113), što mu je koristilo za valjanu klasifikaciju motiva. Posebno ističe Nametkov inovativan pristup vezano za motive koje nije mogao klasificirati prema Thompsonovom modelu pa ih je obilježio posebnim brojevima. U prilog Nametkovoj inovativnosti Bajraktarević navodi i kritičko tretiranje sakupljača budući da su neki sakupljači prerađivali i dotjerivali svoje tekstove (npr. Fejzulah Čavkić). Nametak, na koncu, navodi da postoje sakupljači sa velikim zbirkama narodne poezije, a za primjer navodi Šemsudina Sarajlića, koji posjeduje rukopisnu zbirku od 700 pjesama. Prema Bajraktareviću, značaj ove monografije je i u tome što je jedan

---

⁷ Za pisanje ovoga rada koristili smo primjerak ove bibliografije koji se nalazi u Historijskom arhivu Sarajevo pod signaturom ZV-562. Valja naglasiti i to da je ova publikacija veoma rijetka.

njen dio preveden na engleski jezik, a što, kako on tvrdi, može biti „korisno i stranim folkloristima“.

Na koncu, valja spomenuti i dva kritička osvrt na Škaljićeve rječnike. U prvom "Abdulah Škaljić: Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine" (1960) Bajraktarević kritizira Škaljićev naziv rječnika, a naročito riječ turcizmi. Bez obzira na to što su do nas dospjele preko Turaka, autor, dakle, pokazuje kako je Škaljić riječi perzijskog, grčkog i arapskog porijekla svrstao pod turcizme, a one to nisu. Zbog toga je, prema njegovom mišljenju, prikladniji naslov ovog rječnika *Istočnjački elementi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine*.

„Jednom rečju: opravdaniji bi naslov bio „Istočnjački elementi“ itd., samo bi (u uvodu) trebalo prvu reč ograničiti i dodati „u užem smislu“, tj. obuhvataju samo reči iz islamskih jezika Bliskog istoka, naime za nas i za bližu Evropu to je zapravo i bio Istok, ali sada se u istočne jezike od islamskih mogu računati i urdu (u Pakistanu) i indonežanski (odnosno njegova glavna osnova: malajski), a od ostalih orijentalnih čak i kineski i japanski, i drugi. U najmanju ruku "turcizam" je ovdje jedna očevidna netačnost koja lako može da postane tzv. "osveštena greška"“ (Bajraktarević 1960a: 335).

Također, Bajraktarević kritizira Škaljićeve stavove o tome kako je "evropsko transkribovanje" arapski riječi nedosljedno, da su neke riječi "inkriminisane" jer se navodno „ne mogu čuti ni u jednom arapskom dijalektu“. Za Bajraktarevića je ovakav stav „smelo tvrđenje od onoga koji ne zna i ne može znati sva arapska narječja“. Pored opaski na uvodne napomene, Bajraktarević pokazuje kako je Škaljić izostavio riječi koje se često upotrebljavaju u Bosni: taličan, Burak, prasa, hargija, ševčerića itd. Dalje, donosi mnoštvo primjera gdje se ne slaže (ali predlaže kako bi to trebalo biti) sa Škaljićevom obradom/pojašnjenjem riječi. Tako, između ostalog, kada je riječ o ličnim imenima on predlaže da bi uz prijevode trebalo, kao dodatno objašnjenje, navesti i "naša imena" (Selim zgodno bi bilo dodati „Zdravko“; Sead, poslije riječi „srećni“ i „Srećko“). Posebno su zanimljivi komentari na perzijske složenice, kao i neke omaške koje „ne menjaju mnogo smisao ali su gramatički netačne“, pa tako navodi kao primjer *Hafizana'llah*, koju Škaljić pojašnjava „Sačuvaj nas Bože“, a, prema njegovom mišljenju, znači „Da nas Bog sačuva“. Ovaj prikaz obiluje mnoštvom komentara, a kako sve to ne bi bilo maliciozno konotirano, Bajraktarević u se nekoliko navrata ograđuje kako njegovi komentari nemaju takvu namjeru „nego su samo iz želje da novo izdanje bude što bolje...“ (Bajraktarević 1960a: 342) Njegove

tvrdnje, naravno, mogu potvrditi ili osporiti samo oni koji se naučno bave ovom problematikom – orijentalni filolozi – ali ono što se iz ovog teksta može spoznati jeste autorovo neosporno znanje prije svega orijentalnih, a potom i drugih jezika, što mu omogućava jedan širok i produbljen uvid u leksikografsku i etimološku problematiku.

Drugi rad je osvrt na rječnik *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (1965). I ovdje navodi slične primjedbe kao i u prethodnom radu, s tim što sada puno više ističe leksikografske kvalitete – naročito one koje ovo izdanje kvalificiraju i „kao enciklopedijski rječnik“. Zanimljive su primjedbe kao i preporuke kada je riječ o leksikografskim objašnjenjima nekih „teoloških i atavističkih pojmova“, pa tako konstatira da se Škaljić „drži teološkog shvatanja i izražavanja: on ne prihvata da *aje* znači stih nego upotrebljava netačno i neodređeno ‘odlomak’, dalje ni starozavetne proroke ne zove tako nego pejgamberima, čak ni Adem nije prorok nego pejgamber, i tako dalje“ (Bajraktarević 1966: 115). Također, donosi primjere „gramatičkih netačnosti“, zatim sugerira neka rješenja koja, prema njegovom mišljenju, mogu biti „nepoznata a zanimljiva“ [„U Srbiji uopšte poznata reč *džukela* nedostaje, u Bosni se uopšte ne upotrebljava (nepoznata), a ustvari to je množina od singulara *džahil* kao što imamo i druge množinske oblike fukara; treba pomenuti da u turskom ima dosta sličnih slučajeva, mada je manje poznato da takav način upotrebe odavno postoji u persijskom koji je toliko uticao na Turke-Seldžuke i na Turke- Osmanlije. (...) Kako reč *džukela* uopšte nedostaje kod Škaljića, on joj nije označio ni etimologiju. Reč je arapska i glasi doslovno: nezalica, ignorant, naročito u verskom smislu: onaj koji ne zna za pravog Boga...“ (Bajraktarević 1966: 117)], kao što treba dopuniti i objasniti etimologiju nekih riječi [„ar. ime Haris označeno je samo kao ‘lav’, a možda je vjerovatnije i bliže ‘težak, poljoprivrednik’; „Kada je riječ *đerz* ili *gerz*, ja sam predlagao etimologiju i objašnjenje koje je i naš sastavljač prihvatio, naime da reč potiče od pers. Reči *gurz* ‘topuz, buzdovan’, ali sada tu ja reč dovodim u vezu sa persijskom rečju *gurd* ‘junak’... Usputno rečeno, ovako se može i prvi slog u imenu našeg junaka Đerzeleza“ (Bajraktarević 1966: 120)]. Kada je riječ o etimologiji, Bajraktarević smatra itekako važnim što se Škaljić “sukobio” sa svojim prethodnicima, posebno s Miklošičem, Đ. Popovićem, P. Skokom, G. Elezovićem, Š. Sikirićem te tako dodatno pokazao složenost bavljenja etimološkim pitanjima u jeziku.

Na koncu, čini nam se važnim naglasiti Bajraktarevićevo zapažanje „da bez znanja arapskog nema temelja za izučavanje turcizama“, kao što se bez znanja latinskog jezika ne treba upuštati u etimologiju nijednog romanskog jezika. Svjedoci smo i

danas navade proučavanja turcizama u bosanskom jeziku, a da se pritome ne poznaje nijedan orijentalni jezik (arapski, turski ili perzijski). Jedan ozbiljan kritički osvrt na neki rječnik, poput Bajraktarevićevih, dovoljan je da se shvatiti ozbiljnost i težina nekog leksikografskog poduhvata.

LITERATURA:

1. Bajraktarević, Fehim (1927), "Srpska pesma o Muhamedovu rođenju", *Glasnik Skopskog naučnog društva*, knj. III, Skoplje, str. 189-202.
2. Bajraktarević, Fehim (1927a), "N. K. Dimitrijevič: Проблемы и достижения боснийской тюркологии", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. VII, Beograd, str. 251-253.
3. Fehim Bajraktarević (1930), "Jedna nova verzija srpskog mevluda", *Prilozi za književnost, jezik istoriju i folklor* X, 1 str. 83-87.
4. Bajraktarević, Fehim (1937/2010), "Tursko-islamska baština u Južnih Slavena", *Znakovi vremena*, br. 48/49, Sarajevo, str. 24-37.
5. Bajraktarević, Fehim (1937), "O našim Mevludima i Mevludu uopšte", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. XVII, Beograd, str. 1-37.
6. Bajraktarević, Fehim (1930), "A. R. Nykl: A Compendium of Aljamiado-Literature", *Glasnik Skopskog naučnog društva*, knj. VII, Skoplje, str. 294-395.
7. Bajraktarević, Fehim (1938), "Jedna pozajmica iz Getea", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. XVIII, Beograd, 265-270.
8. Bajraktarević, Fehim (1940), "Naši muslimani u turskoj državnoj upravi", *Politika* (2. 11. 1940.), Beograd, str. 10.
9. Bajraktarević, Fehim (1955), "Postanak Bašagićeve Ašiklije i problem pozajmice u književnosti", *Zbornik Filozofskog fakulteta*, knj. III, Beograd, str. 399-419.
10. Fehim Bajraktarević (1958): "Osman A. Sokolović: Pregled štampanih djela na srpskohrvatskom jeziku muslimana Bosne i Hercegovine 1878-1948.", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. XXIV, sv. 3-4, Beograd, str. 342-344.
11. Bajraktarević, Fehim (1960a), "Abdulah Škaljić: Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. XXVI, Beograd, str. 334-344.
12. Bajraktarević, Fehim (1960), *Pregršt narodnih pesama iz bosanskog Skoplja*,

- Srpska akademija nauka i umetnosti, (Posebna izdanja) knj. CCCXXXV, Beograd
13. Bajraktarević, Fehim (1962), "Bibliografije folklorne građe u deset godišta 'Behara' s indeksom motiva", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, Beograd, str. 112-114.
  14. Fehim Bajraktarević (1966), „Abdulah Škaljić: Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. XXXII, Beograd, str. 113-123.
  15. Beglerović, Samir (2015), "Znanstveni angažman prof. Fehima Bajraktarevića"; pristupljeno 27. 8. 2019. na: <https://znaci.ba/tekstovi/znanstveni-angazman-prof-fehima-bajraktarevica>
  16. Brajović, Tihomir (2012), *Komparativni identiteti: srpska književnost između evropskog i južnoslavenskog konteksta*, Službeni glasnik, Beograd
  17. Džanko, Muhidin (2007), *Safvet-beg Bašagić*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
  18. Gazić, Lejla (2010), "Fehim Bajraktarević: balkanski orijentalista evropskog tipa", *Znakovi vremena*, br. 48/49, Sarajevo, str. 10-23.
  19. Eror, Gvozden (2002), *Genetički vidovi (inter)literarnosti*, Otkrovenje/Narodna knjiga, Beograd
  20. Hadžijahić, Muhamed (1972), *In memoriam: Derviš M. Korkut, Fehim Bajraktarević, Antun Šimčik, Hazim Šabanović, Derviš Buturović, Asaf Sokolović, Franz Babinger, Alois Schmaus, Aleksandar Solovjev*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Separat Anala Gazi Husrev-begove biblioteke – knjiga I, Sarajevo, str. 132-134.
  21. Mitrović, Anđelka (1996), *Naučno delo Fehima Bajraktarevića*, Filološki fakultet Beogradu, Beograd
  22. Nametak, Alija (1936), "Gaševićev bosanski mevlud", *Narodna uzdanica* (kalendar), Sarajevo, str. 66-83.
  23. Petrović, Svetozar (2009), "Književnost malog naroda i strani utjecaji", u: *Nauka o književnosti*, Službeni glasnik, Beograd
  24. Rizvić, Muhsin (1978/2005), "Mihovil Kombol o književnosti naroda Bosne i Hercegovine", u: *Književne studije*, BZK Preporod, Sarajevo, str. 426-462.
  25. Spahić, Vedad (2008), *Prokrustova večernja škola*, BosniaARS, Tuzla

SINE IRA ET STUDIO: FEHIM BAJRAKTAREVIC AND BOSNIAK LITERARY-HISTORICAL PRACTICE

Summary:

In the widest sense the paper deals with Fehim Bajraktarević's work which is dedicated to Bosniak literary. His literary-critical studies about Safvet-beg Bašagić and mevlud have been specially treated. When it comes to Safvet-beg Bašagić, Bajraktarević tries to determine, by means of a comparative analysis (theory of influence/loan), the influence of German Romantics on Bašagić, especially on his cycle the poem Ašiklije from the poetry collection Trofanda iz hercegovačke dubrave and the poem Hafiz from the poetic collection Misli i čuvstva.

On the other side, related to the study of mevlud special attention was given to the Bajraktarević – Nametak controversy regarding Gašević's Mevlud, as well as other literary-critical issues concerning this genre. We have considered his critical reviews of some important publications, monographs and bibliographies related to Bosnia. These are the bibliographies of Osman A. Sokolović and Alija Nametak, Abdulah Škaljić's dictionaries, as well as studies written by foreigners about alhamijado literature and the scientific achievements of Turkology in Bosnia. Finally, this paper also treats one Bajraktarević's text on the contribution of Bosniak literates to the development of total literature on Oriental languages.

Keywords: Safvet-beg Bašagić; alhamijado literature; influence/loan; mevlud; Bosniak literature

Adresa autora

Authors' address

Nehrudin Rebihić

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

nehrudinrebihic@hotmail.com

UDK: 11.163.43'374.82=512.161(049.3)

Primljeno: 15. 09. 2019.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Muhidin Džanko

IZDANJE USKUFIJEVOG RJEČNIKA IZ 1942/1943. GODINE S PREDGOVOROM DERVIŠA M. KORKUTA

Objavljivanje rječnika *Makbul-i arif* Muhameda Hevajje Uskufija 1943. godine u tadašnjem Glasniku hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu predstavlja, bez obzira na kontemporarni društveno-politički kontekst, nezaobilaznu kulturno-povijesnu činjenicu. Priređivač Derviš M. Korkut u tekstu svoga Predgovora iskazuje nedvosmisleno priznanje i poštovanje prema Uskufijevom i svom maternjem bosanskom jeziku, ali kao ustupak vremenu on taj jezik u naziva hrvatskim i piše na ‘korienskom’ hrvatskom pravopisu, što je bila tadašnja urednička i jezička politika “Glasnika“. Korkut kao elitno obrazovan intelektualac i turkolog tu iznosi još nekoliko odvažnih teza s kojima je kasnija znanost vodila polemiku. Rad donosi i bio-bibliografske podatke o priređivaču Korkutu a dotiče se i nekih važnih literarnih i leksikoloških aspekata Uskufijeva Rječnika.

Ključne riječi: Muhamed Hevajji Uskufi; *Makbul-i arif*; Derviš M. Korkut; bosanski jezik; literarni aspekti; leksikološki aspekti

1. O DOSADAŠNJEM ISTRAŽIVANJU USKUFIJEVOG RJEČNIKA *MAKBUL-I ARIF (POTUR ŠAHIDIJA) (1631)*

Za Muhameda Hevajiu Uskufija i njegovo znamenito djelo *Makbul-i arif (Potur Šahidija)*¹ ne bi se moglo reći da su "neistraženo i tamno polje" u našoj književnoj historiografiji, što se, na žalost, može kazati za mnoge bošnjačke pisce i djela, bilo starije ili savremene. O Uskufiju je objavljena i veoma zapažena monografija *Muhamed Hevai Uskufi* (Tuzla 1990) autorskog trojca Muhamed Huković, Ahmet Kasumović i Ismet Smailović, za koju je veoma poticajan uvod napisao poznati bosanski orijentalist Nedim Filipović.² U Monografiji su registrirana četiri rukopisna primjerka *Rječnika* (Huković, Kasumović, Smajlović 1990: 189) i navedena brojna literatura u kojoj se na bilo koji način tretiralo ovo djelo ili druga Uskufijeva djela. Ovome spisku svakako treba pridodati i tri ogleada nastala nakon 1990. godine: "Kultura Bošnjaka, muslimanska komponenta" (1994)³ Smaila Balića, poznatog bošnjačkog orijentaliste i islamologa koji je dugo živio u Beču, "Neke opaske o našem alhamijado pjesništvu" Aziza Kadribegovića (1998)⁴ i "O Pozivu na viru, još jednom" (1999) Vedada Spahića⁵, studiju koja je imala nakanu da sintetizira gotovo sva interpretacijska gledišta na ovu Uskufijevu pjesmu, tj. da se njome ukaže na Hevajiu i kao na pjesnika, a ne samo kao na pisca popularnog rječnika *Potur Šahidija*.⁶ Poseban značaj ovog Spahićevog ogleada jeste u tome da se na karakterističnom primjeru iz jedne Uskufijeve pjesme ovaj pisac konačno počne promatrati u ozračju suvremenih književnokritičkih promišljanja Uskufijeva pjesničkog djela, koje je do sada uglavnom filološki elabo-

---

¹ *Makbul-i arif* na bosanskome prijevodu Derviša M. Korkuta znači "Upućenom mio". Međutim, naši turkolozi su ovaj naziv različito prevodili, na primjer Smail Balić kao "Po zalcu prihvaćena knjiga".

² Filipovićev Uvod uglavnom govori o procesu islamizacije u Bosni tokom 16. i 17. stoljeća.

³ V. Smail Balić: *Kultura Bošnjaka*, Hamidović, Tuzla, 1994., str. 130-138.

⁴ V. knjigu *Lira vječnog aška*, Bemust, Zenica 1998.

⁵ V. knjigu *Tekst, kontekst, interpretacija*, Grafičar – CKO, Tuzla – Tešanj, 1999.

⁶ Smail Balić spominje "Tuhfa-i Šahidi", čuveni perzijsko-turski rječnik (Balić 1994: 131). Balić ovaj naziv prevodi i kao "Poturska Šahidija", dok naziv "Maqbuli arif" na bosanski prevodi kao "Po zalcu rado prihvaćena knjiga". Po prijevodu Ismeta Smailovića "Maqbuli arif" znači "ono što se sviđa učenu i razumnom čovjeku". Što se tiče naziva "Potur Šahidija", tu vlada nekoliko različitih mišljenja, na koja se detaljno osvrće i pokušava ih rezimirati Ismet Smailović u monografiji *Muhamed Hevai Uskufi* (u daljem tekstu Monografija). U ovoj monografiji Smailović raspravlja i o nekim drugim važnim filološkim problemima vezanim za Uskufijev *Rječnik*: 1. Pitanje autentičnosti teksta sa autografom; 2. Priznanje da je D. M. Korkut prvi na bosanski jezik preveo Uskufijev Predgovor; 3. Objavljivanje teksta Rječnika i arapskim i latiničnim pismom; 4. Donošenje čitavog teksta Uskufijevog *Rječnika* (prvi nakon Otta Blaua); 5. Osim paralelnih grafija postoji i paralelizam jezika: turski i bosanski; 6. Spominjanje i drugih znanstvenika koji su se bavili Uskufijem i njegovim *Rječnikom* (A. Giljferding, O. Blau, S. Novaković, S. Kemura, V. Čorović i dr.); 7. Primjedbe na Blauovo izdanje, osobito poikavičnje *Rječnika*, mada je i po Korkutovom mišljenju Uskufi bio ikavac.

rirano, makar Spahić navodi i primjere kritičkih interpretacija Uskufijina pjesništva, komparirajući ih sa svojom interpretacijom (M. Huković, M. Rizvić, A. Nametak, S. Balić, A. Kadribegović i dr.)

O filološkom aspektu Uskufijevog rječnika veoma iscrpno i kritički pisao je Ismet Smailović u spomenutoj monografiji u poglavlju “O Uskufijevom rječniku Maqbuli arif (“Potur Šahidija)”“, gdje se posebno osvrnuo i na izdanje *Rječnika* koje je priredio Derviš M. Korkut (1942/3) u izdanju “Glasnika Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu”. U ovom radu donosimo opis upravo Korkutovog izdanja *Rječnika*, uz prezentiranje nekih bitnih napomena uz ovo izdanje. Prema tim napomenama rad je podijeljen na posebna kraća poglavlja.

2. NEŠTO O “GLASNIKU ZEMALJSKOG MUZEJA U SARAJEVU” (S OSOBITIM OSVRTOM NA NJEGOVO PUBLIKOVANJE TIJEKOM 2. SVJETSKOG RATA)

U okviru projekta “Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine” (Institut za književnost u Sarajevu, 1991, tom II) Đurđica Mučibabić je uradila bibliografiju “Glasnika Zemaljskog muzeja” (1889-1943) u kojoj je sabran 931 prilog iz različitih oblasti stvaralaštva (Književnost, O književnosti, Kultura i umjetnost, Nauka o jeziku, Istorija, Arheologija, Narodna medicina, Bibliografije, Registar ličnih imena). “Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini” počeo je izlaziti 1889. godine, prvobitno kao tromjesečnik. Od 1888. do 1905. “Glasnik” je uređivao Kosta Herman. Izlazio je na latinici i ćirilici naizmjenično. Od 1906. do 1920. godine odgovorni urednik bio je Ćiro Truhelka. Od 1922. do 1938. godine “Glasnik” je uređivao Vladislav Skarić, a od 1936. do kraja 1940. urednik je bio Mihovil Mandić. Godine 1938. zvaničan naziv časopisa bio je “Glasnik Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu“, a 1938. je objavljena i Spomenica Muzeja u povodu 50 godina rada. U početnom periodu NDH naziv časopisa je bio “Glasnik Zemaljskog muzeja Nezavisne Države Hrvatske u Bosni i Hercegovini “. Godine 1941. i 1942. urednik časopisa je bio Jozo Petrović, a časopis je ubrzo opet promijenio ime i izlazio pod nazivom “Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu”. Godine 1943. urednik je bio Vejsil Ćurčić, a naziv časopisa opet je izmijenjen u “Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu”. Jedan dio priloga iz “Glasnika“ objavljan je i na njemačkom jeziku pod nazivom ”Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Hercegovina” (1893-1916).

Uskufijev *Rječnik* s predgovorom Derviša M. Korkuta objavljen je 1943. (izdanje za 1942. godinu) na turskom i bosanskom jeziku. Na bosanski je sam Korkut preveo naziv "Maqbuli arif" kao "Upućenom mio". Korkutov Predgovor sadrži 13 napisanih stranica, koje su u "Glasniku" posebno paginirane, kao i čitavo izdanje (sa Rječnikom), što ukupno sadrži 38 stranica.

3. OSNOVNI BIOBLOGRAFSKI PODACI O DERVIŠU M. KORKUTU I O PORODICI KORKUT

O Dervišu M. Korkutu (r. 5. 5. 1888. u Travniku, u. 28. 8. 1969. u Sarajevu) napisana je i omanja monografija iz pera Alije Bejtića objavljena pod nazivom *Derviš M. Korkut kao kulturni i javni radnik* (Sarajevo 1974). Jednim svojim dijelom Monografija govori i o čuvenoj travničkoj ulemanskoj porodici Korkut. Sam Alija Bejtić smatrao je Derviša M. Korkuta nesebičnim darovateljem znanja, pa je s ponosom za Derviša napomenuo da je „držao ličnu katedru nauke i obrazovanja; da je bilo zabilježeno i da se objavilo samo ono što je kazivao i objašnjavao, sigurno bi se ubrojio u najznačajnije ličnosti kulturnog života Bosne i Hercegovine“ (Bejtić 1974: 6). Porodica Korkut po kazivanju samog Derviša M. Korkuta vuče lozu iz sela Ortiješ na Buni kod Mostara, a rodonačelnik te porodice bio je Korkut-beg. On je imao dva brata: Ferhat-bega, od kojeg su nastali Ferhatbegovići iz Ćureva kod Foče i drugog brata, spahiju zaboravljenog imena, od kojega vjerovatno potiču Gavrankapetanovići iz Počitelja. Ime Korkut je turskoga porijekla i u bosanskome perifrastično znači Onaj koji ulijeva strah. Jedan ogranak loze Korkuta iz Ortiješa je prešao u Robinu između Blagaja i Nevesinja, a kasnije u samo Nevesinje. Iz Nevesinja se ova porodica razgranala u tri pravca: Malu Aziju, Zvornik i Travnik. Od travničkih Korkuta potiču čuveni bosanski alimi: šejh Derviš Muhamed, rodonačelnik travničkih Korkuta i znameniti muftija, zatim Muhamed Hazim Korkut, također travnički muftija i muderis Elči Ibrahim-pašine medrese u Travniku, zatim Muhamed Asim Korkut, predavač u Travničkoj medresi, Derviš A. Korkut, islamski publicist i prevoditelj sa arapskoga pod pseudonimom Ibnul-Ajn, zatim Ahmed Munib Korkut, upravitelj ruždije u Travniku, otac Derviša M. Korkuta i Sakiba Korkuta, novinara, političara i travničkog muftije, kao i Besima Korkuta, čuvenog prevoditelja Kur'ana Časnog. Po majčinoj strani Derviš M. Korkut potiče od Biščevića. U Travniku je završio mekteb, a osnovnu školu u Sarajevu 1901. godine, kao i Veliku gimnaziju 1909. U Istanbulu je 1914. godine diplomirao na Teološkom fakultetu. Dakle, Derviš M. Korkut imao je potpuno i vjersko

i sekularno obrazovanje, što je među Bošnjacima bila prava rijetkost u ondašnjem vremenu. Za vrijeme I svjetskog rata bio je vjeroučitelj u Travniku i u Učiteljskoj školi u Derventi, gdje je predavao i francuski jezik. Rat je završio kao vojni imam služeći u Beču, Moravskoj, Ljubljani i Udinama. Nakon rata ponovno je predavao u Derventi, a 1921. postavljen je za načelnika Muslimanskog odjeljenja u Ministarstvu vjera u Beogradu. Godine 1923. bio je sekretar JMNO, dok je 1927. postao kustos i bibliotekar Balkanskog instituta pri Zemaljskom muzeju u Sarajevu, ali već 1929. biva imenovan travničkim muftijom, gdje će ostati samo godinu dana, jer je Travničko muftijstvo ukinuto poslije zavođenja tzv. Šestojanuarske diktature, te će Derviš M. Korkut 1930. godine ponovno preći u Zemaljski muzej. Od 1931. do 1936. živi i radi u IVZ-u u Beogradu i istovremeno kao kustos u Muzeju na Cetinju. Od 1937. i tijekom Drugog svjetskog rata ponovno radi u Zemaljskom muzeju, a u ratu se iskazao kao simpatizer i zaštitnik jevrejskog i romskog stanovništva. Zna se pouzdano da je odbio osobni dekret Ante Pavelića da radi u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu. U Zemaljskom muzeju u Sarajevu radio je od 1947, a zatim je na robiji u zeničkom zatvoru do 1953, kada prelazi u Muzej grada Sarajeva gdje će ostati sve do kraja života 1969. godine.

U pedesetogodišnjem naučnom, publicističkom i javnom radu D. M. Korkuta prevladavale su njegova pedagoška, trezvenjačka, časopisna, muftijska i kustoska služba. Takvu bogatu biografiju imao je malo koji Bošnjak u 20. stoljeću i sigurno da život i djelo Derviša M. Korkuta zaslužuju jednu posebnu magistarsku ili doktorsku radnju. Ovom prigodom mi ćemo govoriti samo o njegovom izdanju *Makbul-i arifa*, mada njegova bibliografija broji više od 50 radova iz različitih kulturnih, znanstvenih i društvenih oblasti (V. Bejtić 1974: 53-60), o čemu je najmjerodavnije pisao upravo Alija Bejtić: “Spisateljski rad D. M. Korkuta je prilično obilan i ima svoje mjesto u analima rada stručnjaka i učenjaka Bosne i Hercegovine. Ono što je napisao i drugim putem dao predstavlja vrijednost ponajviše za Bosnu i Hercegovinu, a jednim, i to prilično velikim dijelom, zanimljivo je, za Crnu Goru, i, treće, za nauku širih granica. D. M. Korkut bavio se publicistikom, zatim književnim prijevodima, obradom arhivalnih izvora, epigrafikom, ocjenama i prikazima te obradom književnih spomenika. U takvoj, općenitoj podjeli onoga što je napisao i ostavio D. M. Korkut predstavlja se u prvom redu kao orijentalista – turkolog“ (Bejtić 1974: 40). Kao turkolog, osim predgovora za *Makbul-i arif* Korkut je napisao još nekoliko značajnih turkoloških radova: “Turske ljubavne pjesme u zborniku Miha Martelinija iz 1657.”, “Popis uzajamnog jamčenja stanovništva u Sarajevu iz 1841. godine (knj. I. 1970.) Mula Mestvice Vrcanija”, zatim “Firakina svaštara. Zbornik (medžmua) Sarajlije Mula

Mustafe Firakije iz početka XIX vijeka" (još uvijek u rukopisu) te "Tursko-hrvatski rječnik nepoznatog autora iz XVII stoljeća" (1970), koji je Korkut našao u ostavštini porodice Alihodžić iz Bile kod Travnika. U Orijentalnom institutu nalazile su se još dvije verzije ovog rječnika: 1625. i 1561. – kako je tvrdio sam Korkut, što bi značilo da je ovaj anonimni rječnik bio stariji i od *Makbul-i arifa* i inače je bio najstariji rječnik u Južnih Slavena. Na žalost, naša turkologija još nije uspjela istražiti Korkutove tvrdnje i vjerovatno nikada i neće ukoliko je, nakon barbarskog spaljivanja Orijentalnog instituta u Sarajevu 1992. godine, u plamenu nestala i ova rukopisna građa.

4. O PREDGOVORU DERVIŠA M. KORKUTA

Već u uvodnoj alineji Predgovora Derviš M. Korkut unosi malu zabunu u nazivlju Uskufijevog materinskog jezika. Prije svega Uskufija naziva Uskufi Bosneviya te ga spominje među starim književnicima muslimana iz Bosne „koji su pisali hrvatski”, a u nastavku alineje doslovce kaže: “Njegovi su napisi zanimljivi s više gledišta: što on spada među najstarije Bošnjake muslimane, koji su pisali svojim materinskim jezikom ; što mu je jezik neobično čist i lijep, a stihovi gladki, napokon zato, što je on prvi nadošao na ideju da napiše najstariji veći rječnik, koji on, kao i njegov zemljak i suvremenik Divković, naziva bosanskim“ (Korkut 1943: 371). Dakle, Korkut je dobro znao da je Uskufijev maternji jezik bio bosanski, ali kao ustupak vremenu on taj jezik u predgovoru naziva hrvatskim i svoj tekst piše na ‘korienskom’ hrvatskom pravopisu, što je bila tadašnja urednička i jezička politika “Glasnika“.

Korkut poredi Divkovićev i Uskufijev rad (hvaleći kod Divkovića narodno pismo “bosančicu”, dok je Uskufi „pisao arapskim slovima , dopunjenim i preudešenim za naš jezik”. Za Divkovića Korkut tvrdi da je „pisao čistim narodnim jezikom“, te ga smatra pretečom Vuka Karadžića, a za Uskufija ističe da je, za razliku od Divkovića, „bio sasvim samostalan u radu“ i „dao nešto posve novo: rječnik“. Ipak, Korkut ukazuje na samo Uskufijevo “lojalno priznanje” da se formalno ugledao na “Šahidiju” (perzijsko-turski rječnik), te ipak ne možemo bez rezerve prihvatiti Korkutovu tezu i o tome da je Uskufi „bio sviestan svoje originalnosti”.

Derviš M. Korkut iznosi u svome Predgovoru tvrdnju da je Uskufijev rječnik prvi na jeziku Južnih Slavena, pri čemu je njemu bilo poznato da se najstarijim rječnikom smatralo Mihaljino “Blago jezika slovinskoga ili Slovník“ iz 1649-51. godine. Korkut čak daje i kratak bibliografski opis Mihaljinog Rječnika. Još je važnije da je njemu bila poznata i činjenica da se najstarijim rječnikom hrvatskoga jezika smatra rječnik

Fausta Vrančića. No, evo što o tome rječniku u fusnoti svoga predgovora Korkut napominje: „Dictionarum .. latin...ital...germ...dalm... et. ungar.” što ga je 1595. objavio biskup Faust Vrančić, ne uzima se u obzir kao prvi naš rječnik, iako u njemu (makar i na predzadnjem mjestu) dolazi i hrvatski jezik. Evo zašto: 1. F. Vrančiću je bio cilj da izda latinski rječnik, protumačen talijanski, njemački, dalmatinski i mađarski, a ne da napiše hrvatski rječnik, 2. Mjesto hrvatskog književnog jezika (štokavskog) on se u tom djelu poslužio dalmatinskom čakavštinom, dakle jednim dialektom, koji se govori na uzku prostoru, izvan čijih je granica nepoznat i nepriznat u našoj književnosti, kojoj nije dao važnih priloga“ (Korkut 1943: 372). Korkut ovdje čini jednu naivnu grešku: previđa da u doba Fausta Vrančića (konac 16. st.) štokavština nije niti uzeta za osnovicu književnoga hrvatskog jezika, već se to desilo znatno kasnije, najviše pod utjecajem Vuka Karadžića i Iliraca. Također, znatan dio hrvatskoga stanovništva i danas, bar kolokvijalno, koristi se čakavštinom, baš kao i kajkavštinom, a uzimanje štokavice kao osnovice suvremenog hrvatskog jezika tema je koja izlazi izvan okvira i osnovnih intencija naše studije.

Međutim, ono što Korkut zamjera Vrančiću (upotreba dijalektizama) mogao bi u istoj ili većoj mjeri zamjeriti i Uskufiju, jer i u njegovom bosanskom vokabularu, bio on domaće ili turske provenijencije, ima znatan dio riječi koje vjerovatno i u njegovo vrijeme, a pogotovo danas, zna malo koji Bošnjak (npr. rajnik – stanovnik raja, kulak – uho, vučija umjesto vučina (augmentativ), utop – utopljenik, davljenik; brašnenica, zofa, zova, zohva, zobina (sinonimi) itd. I sam svjestan da mnogi njegovi prijevodi možda nisu najprecizniji i leksički najadekvatniji, Uskufi svoj rječnik i završava jednim savjetom dobronamjernom čitatelju: „Ovako neka znadu oni što mjere finese govora (izražaja)”. Zapravo, Uskufi se oprezno i posredno obraća ponajprije jezičkim znalcima, koji su jako izbirljivi u vještini prevođenja, te se na stanovit način ograđuje od svih mogućih gramatičkih stručnjaka, svjestan da je pravljenje rječnika i općenito prevođenje bilo pionirski i izrazito nezahvalan i mučan posao u njegovo doba.

Ipak, prema Korkutovom mišljenju, i pored svoje “gramatičke opreznosti” Uskufi se usudio ponuditi nekoliko jezičko-historijskih “finesa”, osobito oko tobožnjeg postojanja samoglasa „koji se u staroslavenskom bilježio sa b“. Ovoj se Korkutovoj tezi odlučno suprotstavio Ismet Smailović, i to na osnovu provjerenih znanstvenih činjenica i relevantne filološke literature, dokazavši da se tu radi o poluglasu, a ne o samoglasu na kraju riječi, kako je tvrdio Korkut. Za Smailovića je mnogo važnije pitanje bilo da li je Uskufi pisao *Rječnik* na ikavici ili ijekavici, što sam Korkut nije znao stručno objasniti. Smailović smatra da je nesačuvani autograf Uskufijevog rječnika bio pisan na ikavici, pozivajući se pri tom na istraživanja Alije Nametka koji je

čak i statistički obradio refleksije jata u *Rječniku*, došavši do zaključka da je Uskufi, i u *Rječniku* i u svojim pjesmama, uglavnom „u ikavskom govoru”, a rijetke riječi možda su pisane jekavski ili ekavski, „a i to su sigurno iz pera prepisivača”.

Zanimljivo je i pitanje o mjestu Uskufijevog rođenja, kojim se bavio i Derviš M. Korkut. On je odbacio mišljenja Blaua i Krausa da je Uskufi bio rodnom iz Bosanskog Skoplja (Gornjeg Vakufa) ili čak iz makedonskog Skopja, kao i mišljenje Muhameda Hadžijahića da je riječ Uskufija na bosanskom došla od riječi biskup, te da je on bio rodnom od Živinica. Derviš M. Korkut čvrsto je tvrdio da je Uskufi bio rodnom iz Donje Tuzle, što je inače prihvaćeno u znanosti.

5. O NEKIM LITERARNIM ASPEKTIMA USKUFIJEVOG RJEČNIKA

Od samog početka *Makbul-i arif* htjedoše predstaviti kao “seljačko-težački rječnik” – kako je to primijetio Alija Nametak u svome ogledu “Tri rukopisa ‘Maqbuli-arifa’ / ‘Potur-Šahidije’”⁷. Nametak čak i napominje: „I zaista, u ovom rječniku prevladavaju riječi seljačko-težačkog života: bik, govedar, groblje, june, klas, konoplja, kopriva, kasiti, koza, krava, mazga, obojak, opanak, oputa, ostan, panj, paprat, plot, pohva, poprug, raž, repa, teljig, trnjina, zob, žban i neke druge, dok su apstraktni pojmovi zastupljeni u manjoj mjeri“ (Nametak 1978: 149). Međutim, Alija Nametak ukazuje i na neke sentence na bosanskom i turskom jeziku, koje su sigurno imale i određene književno-estetske domete. Naveo je nekoliko tih sentenci, a mi ovom prilikom donosimo sve iz Korkutovog izdanja: sam *Rječnik* ima i svoj svojevrsni pjesnički predgovor koji ćemo u nastavku pokušati detaljnije opisati i u smislu stilskog otklona ka književnom izrazu, pri čemu se pojedine literarne fraze i stihovi možda mogu dovesti u vezu sa duhom i jezikom sevdalinske.

- Sentence iz *Rječnika* (samo na bosanskom):
- “Nitko kano ti” (str. 21)
- “Poganu (nečistu) rekne pišaj! seri!” (str. 22)
- (Ova fraza je čisti “poturski” vulgarizam.)
- “Ti (i) zla ne čin, dobro učin sile ne čin, zlo” (str. 22)
- (Ova sentenca ima i vidljivo etičko značenje.)

---

⁷ U našem radu koristimo onu ortografiju u nazivu Uskufijevog rječnika koju su koristili sami autori pojedinih tekstova. Ta ortografija je potpuno neujednačena i ovisi isključivo od stava autora.

- "Ti pomiluj, poglen meni ; (Ti pomiluj, pogledni mene, oči moje, pogledaj – der amo!)" (str. 23)
- (Trebalo bi ispitati ima li u ovoj sentenci blagog utjecaja neke osmanske pjesme ili čak sevdalinke iz tog doba?!)
- "Tebi je bolje, boj se Boga, ako u tebi pameti ima!" (str. 23)
- (Ova sentenca očito ima snažan religijski prizvuk.)
- "Vladaru, ne uskrati pogleda, obazri se (na nas) kao što Bog na nas pogleda" (str. 23)
- (Ova sentenca ima čak i 'makijavelistički' prizvuk.)
- "Ne će biti junak, kagod biži (bježi), te se obzire a srce neće (srce mu lupa)" (str. 24)
- (Ova sentenca ima epsko-junačke konotacije.)
- "Gdje će čovjeku, koji noću klanja, biti drug (prilika) onaj, što spavajući leži?!" (str. 25)
- (I ova sentanca ima čisti religijski prizvuk.)
- "Tebe rob bit, mnog dobro dočekat" (str. 26)
- "Grahoraste oči jad mi zadadoše (doslovno: presamitiše me u struku, tj. postaraše me)" (str. 26)
- (I ova sentanca može imati sevdalijske konotacije.)
- "Lipo milovat je zokon je davni" (str. 27)
- (I ovo se može tretirati kao ljubavna sentenca.)
- "Ona košutka crnooka je veoma lijepa" (str. 27)
- (Ova sentenca mogla bi reflektirati utjecaj arapske ljubavna poezije.)
- "Ko je sirota (ko nema bolećeg) kao ja, mnogo jada ga bije" (str. 29)
- (Ovo bi se moglo tretirati kao čista usmena narodna sentenca , ali ne treba isključiti mogućnost i njezina orijentalnog porijekla.)
- "Suda ufati, drž ono ti, karat é on tebe put!" (str. 30)
- (I ova sentenca ima etički karakter.)
- "Šalji dan i noć brašnicu u svoj grob!"
- (Tj. radeći dobro hvataj, pripremaj, svojoj duši mjesto na onom svijetu.) (str. 30)
- (I ova sentenca ima čist religijski predznak.)
- "Naš Stvoritelj znade, šta (nam) je u srcima!" (str. 31)
- (Sve ove sentence religijske sadržine dokazuju iskrenu Uskufijevu pobožnost.)
- "Čovjeku treba (pristoji se) da dobro čini. (str. 33)
- (Opet sentenca religijsko-etičkog karaktera.)

- "Radi na ovom svijetu, pa je tvoj i onaj svijet!" (str. 34)
- "O Uskufijo, naša (moja) je služba caru iskrena." (str. 35)
- (Uskufija se ne libi iskazati svoju lojalnost vlasti, što je u duhu islamskih normi – poštivanja vladara.)
- "Ovako neka znadu oni što mjere finese govora (izražaja)" (str. 38)
- (Ovu sentencu Uskufi piše na koncu *Rječnika*, svjestan da će ona, kao i cijeli *Rječnik*, kad-tad biti zanimljiva onima koji se bave jezikom, značenjem, čitaju ili prosuđuju tekstove. Danas ih nazivamo leksikografima, leksikolozima, stilističarima, književnim kritičarima.)

Posebnu literarnu vrijednost ima i Uskufijev pjesnički predgovor za *Rječnik*. Ovaj bi se predgovor u literarno-žanrovskom smislu mogao promatrati čak i kao zasebna "poema" o motivima i čarima pisanja, odnosno stvaralaštva uopće, a što ih je Uskufi osjetio pišući svoj *Rječnik*. Na samom početku on izriče zahvalnost Bogu, jer spominjanje Božijeg imena u poslu kojem se pristupa otvara mogućnost svakome da mu "posao o kraju bude izvrstan". Također, Uskufi izriče zahvalnost i Poslaniku a. s., kao i njegovim drugovima, te im uručuje "lijep spomen i pozdrav". Zatim Uskufi piše o svome viđenju dvorskih pisaca koji su nastojali, svako na svoj način, ugoditi svome vladaru, pa je isto odlučio učiniti i sam Uskufi, i to jezikom koji mogu razumjeti i prihvatiti samo "prosvijetljeni" odnosno umni i učeni ljudi, budući da samo oni mogu shvatiti brojne aluzije i duhovite šale iz *Rječnika*, što je pisan "na Šahidijin način" – kako napominje sam Uskufi. On je posebno cijenio rad na izradi rječnika, jer je dobro znao koliko truda treba uložiti u jedan takav posao. Zato je smatrao da će od njegovog rječnika posebnu korist imati Bošnjaci kako bi bolje razumjeli turski jezik, kao i učeni ljudi, jer će njime proširiti svoje obrazovne vidike. Na kraju svojevrsnog pjesničkog predgovora, malog traktata, skromni Uskufi moli čitatelje da budu blagonakloni prema njegovome djelu, pošto on kao "bogomoljac" priznaje svoje greške i nedostatke, makar je svjestan značaja svoga rada. U njegovoj molbi iščitavamo i nešto dublje od konvencionalne skromnosti svojstvene autorima toga vremena. Isto tako on vjeruje da će dobri ljudi imati uvijek razumijevanja prema njegovome djelu, te veli: „Od dobrih ne će poteći napadaj/ po tome treba da se razlikuju od zločestih”.

I uistinu, *Rječnik* je ostao i do danas da slovi kao djelo koje proučavaju učeni ljudi, vječito se diveći skromnosti i mudrosti Uskufijevoj, jer je on trajno obogatio bošnjačku kulturu.

6. UKRATKO O NEKIM LEKSIKOLOŠKIM ASPEKTIMA USKUFIJEVOG RJEČNIKA (S POSEBNIM OSVRTOM NA DOPRINOS ALIJE NAMETKA)

Alija Nametak dobro je primijetio da neke riječi iz Uskufijevog rječnika nije poznao niti Vuk Karadžić niti urednici Akademijinog *Rječnika hrvatskog ili srpskog jezika*. Mnoge riječi ni do danas nisu precizno leksikografski opisane i određene, što ostaje kao značajan zadatak bosanske leksikografije. Sažet pokušaj leksikografske obrade pojedinih izdanja *Makbul-i arifa* pokušao je dati upravo Alija Nametak (po slovima abecede, ali bez potrebne naučne aparature i metodologije), i to najvjerojatnije prema rukopisu Mehmedali ef. Dukataru, koji je ovaj poklonio ocu Alije Nametka. Rukopis prema tvrdnji Alije Nametka ima "hercegovačko porijeklo", što on tvrdi zbog pominjanja praske (breskve) koja "je do najnovijeg vremena bila mediteranska voćka, dok je kruška bila isključivo kontinentalna" (Nametak: 1978: 150)⁸

Na ovome mjestu željeli bismo pridodati još nekoliko riječi o leksikografskom radu Alije Nametka, za koga mislimo da je bio jedan od napriliježnijih suvremenih bošnjačkih leksikografa, premda mu to nije bila primarna profesija. Nešto o njegovom leksikografskom radu pisao je i Bratoljub Klaić u ogledu pod nazivom "O novom Rječniku obiju Matica" (1969) gdje se osvrće i na tretman turcizama kod Abdulaha Škaljića, Ahmeda Muradbegovića, Hasana Kikića kao i na neka pisma Ismeta Smailovića. Klaić je posebno cijenio leksikografske natuknice Alije Nametka, jer je Nametak uz riječi dodavao i akcente. Tako npr., diveći se leksikografskom umijeću Alije Nametka, Klaić je napisao: „Napominjem dalje prekrasno značenje behar (N) – cvat od voćke (autorovo tumačenje), u prenesenom smislu: sijeda brada, što Alija u kasnijem tekstu i potvrđuje rečenicom: „ta brada ti već procvjetala”. Zatim, Klaić jasno ukazuje da je za hodžu Nametak dao objašnjenje: „muslimanski vjerski službenik”, a *Rječnik* „muslimanski svećenik”, što očito nije u duhu islamske terminologije. Klaić ističe i Nametkovu lijepu riječ kahveodžak – mjesto gdje se peče kahva, koju *Rječnik* uopće ne spominje, mada je ima i u djelu Matije Mažuranića. Klaić još spominje i Nametkovu riječ kotolašuša – „žena koja nosu kotulu, tj. suknu (za razliku od dimijašuše, žene koja nosi dimije, hlače)“.

Alija Nametak spominje i muslimanske nazive za neke kršćanske praznike kojih *Rječnik* također uopće nema: Edrelez (Đurđevdan) i Bozgun, bozruk, koju spominju

---

⁸ Važno je napomenuti da neke sentence koje spominje Alija Nametak u tekstu iz *Anala GHB* ne postoje u Korkutovom izdanju *Uskufijevog Rječnika*, što nedvosmisleno govori da su izdanja ovoga rječnika različita ovisno od prepisivača.

i Hasan Kikić i Abdulah Škaljić. Očigledno je da Bratoljub Klaić izuzetno cijeni leksikografski rad Alije Nametka, koji je ovaj marljivi bošnjački pisac i znanstvenik između ostaloga, "učio" priređujući i opisujući Uskufijev *Rječnik*. Time se Alija Nametak legitimirao kao nezaobilazno ime u bosanskoj leksikografiji, baš kao što je to slučaj i sa Uskufijevim rječnikom *Makbul-i arif*.

UMJESTO REZIMEA

I pored 30-tak poznatih bibliografskih jedinica o Uskufiju i njegovom *Rječniku* te Monografije o ovome bosanskom alhamijado piscu, njegovo ukupno djelo nije još u cijelosti istraženo. To je ozbiljan zadatak naše bosanske znanosti (leksikografije, turkologije, historije jezika, književne povijesti itd.). Nadajmo se da će bosanski znanstvenici uspjeti u toj zahtjevnoj i plemenitoj zadaći, odgovarajući ne samo zahtjevima svoje profesije, već i izazovu naše neobrađene kulturne i povijesne baštine.

LITERATURA:

1. Balić, Smail (1994), *Kultura Bošnjaka*, Hamidović, Tuzla
2. Bejtić, Alija (1974), *Derviš M. Korkut kao kulturni i javni radnik*, Biblioteka pokopnog društva "Bakije", Sarajevo
3. Huković, Muhamed, Ahmet Kasumović, Ismet Smajlović (1990), *Muhamed Hevai Uskufi*, Univerzal, Tuzla
4. Kadribegović, Aziz (1998), *Lira vječnog aška*, Bemust, Zenica
5. Klaić, Bratoljub (1969), "O novom rječniku 'obiju Matica'", Posebno izdanje časopisa „Kritika“, 1, str. 7-24.
6. Korkut, Derviš M. (1943), "Makbûl-i âryf (Potur-Şahidija) Üsküfi Bosnevije", *Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu*, LIV, 1942, Sarajevo, str. 371-408.
7. Nametak, Alija (1978), "Tri rukopisa Makbuli-arifa (Potur-Şahidije)", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knjiga V-VI, str. 145-164.
8. Spahić, Vedad (1999), *Tekst, kontekst, interpretacija*, Grafičar – CKO, Tuzla – Tešanj

THE 1942/1943 EDITION OF USKUFİ'S DICTIONARY WITH THE FOREWORD BY DERVIŞ M. KORKUT

Summary:

The publication of a dictionary *Makbul-i arif* by Muhamed Hevai Uskufi in 1943 in what was then *Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu* (lit.trans. The Gazette of the Croatian National Museum in Sarajevo), regardless of the contemporaneous socio-political context, is an indispensable cultural and historical fact. The author Derviš M. Korkut in the text of his Foreword expresses unambiguous recognition and respect for Uskufi's and his mother tongue the Bosnian language, but as a concession to time he calls that language Croatian and writes in 'root' Croatian spelling, which was then editorial and linguistic policy of the "Glasnik". Korkut, as the elite educated intellectual and expert in the Turkish studies, presents several other bold points with which later science has led controversy. The paper also provides bio-bibliographical information on the editor Korkut and touches on some important literary and lexicological aspects of Uskufi's Dictionary.

Keywords: Muhamed Hevai Uskufi, *Makbul-i arif*; Derviš M. Korkut; the Bosnian language; literary aspects; lexicological aspects

Adresa autora

Authors' address

Muhidin Džanko

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

muhidindzanko@gmail.com

UDK 811.163.4(497.6)'374
81'374(048.83)

Primljeno: 15. 12. 2019.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Halid Bulić

ALTERNATIVNA LEKSIKOGRAFIJA I ANTIRJEČNICI U BOSNI I HERCEGOVINI

U radu se govori o alternativnoj leksikografiji u Bosni i Hercegovini, njenom savremenom stanju i oblicima u kojima se ostvaruje. Riječ je o tekstovima, tačnije popisima riječi koji se predstavljaju kao rječnici, ali u kojima se definicije, odnosno opisi značenja i upotrebe pojedinih izraza po stilu ili sadržaju umnogome razlikuju od definicija kakve su prisutne u konvencionalnoj leksikografiji. Najveći domet alternativne leksikografije u Bosni i Hercegovini predstavljaju tri veća popisa koji su objavljeni kao zasebna knjiga ili kao samostalno veće poglavlje u knjizi. To su *Seksikon* Nenada Veličkovića, *Rječnik zapretanih riječi i izraza u bosanskom jeziku* Muhidina Šarića i *Ero Gag: Mala zbirka hercegovačkog žargona* nepoznate grupe autora. Predstavljani se rječnici međusobno razlikuju po formi, sadržaju, stilu i veličini, tako da nam omogućavaju dobar uvid u mogućnosti koje imaju djela alternativne leksikografije.

Ključne riječi: rječnik; vrste rječnika; leksikografija; alternativna leksikografija; antirječnik

1. Standardna definicija rječnika jeste da je to “priručnik koji daje popis reči jednog ili više jezika, obično abecednim redom, zajedno s informacijama o njihovoj ortografiji, izgovoru, gramatičkom statusu, značenju, poreklu i upotrebi” (Kristal 1995: 108). Rječnici se općenito doživljavaju kao “spremnici” *informacija o riječima* i kao knjige koje prije svega imaju *praktičnu vrijednost*. “Istraživanja upotrebe rječnika (...) pokazuju da se jednojezički rječnici uglavnom koriste za brze i površne provjere pravopisa i približnog primarnog značenja prije nego radi elaboriranih i pažljivo konstruiranih informacija i suptilnih značenjskih razlika koje su sadržane u većini rječničkih članaka”¹ (usp. Hanks 2016: 94). Henri Béjoint u tekstu “Dictionaries for general users” (2016: 7) duhovito predstavlja *opći rječnik*: “To je jednotomna knjiga koja stoji na polici skoro svake porodice, naša najveća knjiga. To je rječnik koji smo naslijedili od roditelja, koji otvorimo s vremena na vrijeme da provjerimo način pisanja neke riječi ili da igramo skrebl s prijateljima, rječnik koji kupujemo za svoju djecu kad postanu tinejdžeri. To je knjiga s kojom se konsultiramo kad hoćemo da znamo da li riječ pripada jeziku, knjiga koja ima posljednju riječ u vezi s pitanjima upotrebe.” Osim *općih rječnika*, koji su prototip žanra rječnika – “the dictionary” (Ibid.), postoji više drugih vrsta rječnika. Kao kriteriji za klasifikaciju rječnika mogu se izdvojiti *formalna obilježja*, kao što su *veličina* (džepni, kratki, sažeti, stoni, jednotomni, dvotomni, višetomni...) i *širina sadržaja rječnika* (opći, specijalizirani, dijalekatski, onomastički, rječnici kolokacija, frazema, poslovice, žargona, sinonima, posuđenica, neologizama...), potom *sistem organizacije građe* (alfabetski, tematski...), *medij* (rukopisni, štampani, elektronski...), *vrsta informacija koje su stavljene u prvi plan* (ortoepski, pravopisni, etimološki...), *način na koji je građa predstavljena* (objasnidbeni, pedagoški, terminološki...), *jezik* (jednojezički, dvojezički...), *ciljna grupa korisnika* (znanstveni, školski, dječiji, za učenike stranog jezika...) (usp. različite klasifikacije u: Zgusta 1991: 189–210, Hartmann – James 1998: vi–vii, Swanepoel 2003, Šipka 2006: 160–164, Otašević 2014, Otašević 2015).

1.1. Od najstarijih vremena rječnici su nastajali sa svrhom da pružaju konkretne informacije o riječima i da olakšaju sporazumijevanje ili prevođenje. “Bile su to najčešće dvojezične ili poliglotske liste reči namenjene putnicima i misionarima, ili glosari napisani kao pomoć u razumevanju dijalekatskih, stručnih ili retkih reči. (...) Ali nasumične zbirke reči ili glosa nisu rečnici: da bi se nešto moglo smatrati rečnikom, potrebno je da reči budu sistematski organizovane – na primer po alfabetskom principu. (...) Istorija leksikografije počela je pre više od dve hiljade godina, u staroj Kini, Grčkoj i Rimu. Od tada nije bilo razdoblja u kojem

---

¹ Svi prijevodi sa stranih jezika su autorovi. To u nastavku teksta nećemo posebno naznačavati.

leksikografski rad nije zabeležio izvestan napredak” (Kristal 1995: 110). Kasnije su rječnike počeli izrađivati i timovi stručnjaka, ne samo pojedinci. U rječnike se počelo uključivati i po nekoliko jezika, a od 18. stoljeća počinju se izrađivati i historijski rječnici (usp. Ibid., 111). Upotreba kompjutera i interneta unijela je pravu revoluciju u leksikografiju i umnogome olakšala izradu rječnika.²

1.2. Za rječnike se *obično* ne pomišlja da mogu poslužiti i kao izvor zabave i zadovoljstva. Možda bi se mogao dopustiti izuzetak koji spominju Henri Béjoint (u prethodno citiranom odlomku) i David Crystal da rječnik može imati ulogu “arbitra u nekim igrama reči, na primer u skreblu” (Kristal 1995: 108). Međutim, osim konvencionalne leksikografije i tradicionalno priređenih rječnika, na margini leksikografske produkcije razvija se *alternativna leksikografija*. Pod tim se pojmom podrazumijevaju “aktivnosti koje se odnose na sastavljanje referentnih djela izvan okvira konvencionalne LEKSIKOGRAFIJE. To uključuje rječnike koje su napravili amateri bez pozivanja na profesionalna načela, poput neformalnih internih pojmovnika, kompjuterski kreiranih popisa specijaliziranih riječi ili izraza ponuđenih na INTERNETU, ili čak književnih tekstova koji se maskiraju naslovom RJEČNIK” (Hartman – James 1998: 5, usp. i objašnjenje u: Podhajecka 2009: 161). U leksikografskoj se literaturi za “REFERENTNI RAD koji odstupa od očekivane norme po sadržaju (humor), stilu (satira) ili formatu (nealfabetski poredak)” (Ibid., 6) koristi termin *antirječnik*, a definicija koja je napisana lahkim ili zabavnim stilom naziva se *šaljiva definicija* (usp. Ibid., 69). Alternativna leksikografija, antirječnici i šaljive definicije nisu baš mlada pojava i postoje makar od vremena renesanse, možda i od ranije. Neki od poznatih primjera antirječnika u svijetu su *Anticrusca* iz 1612. godine, čiji je autor Paolo Beni, a u kome se kritizira rječnik koji je iste godine izdala italijanska Accademia della Crusca (usp. Hartman – James 1998: 5), potom *Devil’s Dictionary* Ambrosea Biercea iz 1906. godine³, u kome su različiti pojmovi definirani na duhovit i neobičan način i koji predstavlja oblik društvene kritike, te *The Meaning of Liff* Douglasa Adamsa i Johna Lloyda iz 1983. godine⁴, u kome su kao natuknice nabrojana imena mjesta, mahom iz Britanije, a kao njihova značenja nabrojani su pojmovi kojima u savremenom engleskom nije pridruženo nikakvo ime. Da ilustriramo prirodu knjige *Devil’s Dictionary*, navest ćemo dvije definicije iz nje: “ACADEME n. Antička škola gdje su se predavale etika i filozofija” i “ACADEMY,

² Za više podataka o razvoju rječnika kroz historiju usp. Considine (2016).a

³ Tekst je dostupan na: <https://www.gutenberg.org/files/972/972-h/972-h.htm> u okviru Projekta Gutenberg (postavljeno 26. 7. 2008, posjećeno 21. 12. 2019). Izvorni naslov knjige iz 1906. godine bio je *The Cynic’s Word Book*, i promijenjen je u svim kasnijim izdanjima, uključujući i navedeno iz Projekta Gutenberg.

⁴ Nakon mnogo izdanja i reprinta knjiga se nakon 1990. izdaje pod naslovom *The Deeper Meaning of Liff*.

n. [prema ACADEME] Moderna škola gdje se predaje *football*” (usp. <https://www.gutenberg.org/files/972/972-h/972-h.htm>, posjećeno 21. 12. 2019). Prirodu knjige *The Meaning of Liff*, odnosno *The Deeper Meaning of Liff*, ilustrira definicija: “**Hoddlesdon** (HOD-ulz-dn) n. Šepanje “povrijeđenog” fudbalera natrag u igru kojim izmami aplauz, ali nikog ne prevari” (Adams – Lloyd 1993: 126).

1.3. Ovaj se rad zasniva na hipotezi da u Bosni i Hercegovini postoji kvalitetna alternativna leksikografija, koja nije naročito obimna i nije vidljiva u naučnoj javnosti ili u javnosti uopće. Cilj nam je predstaviti savremeno stanje alternativne leksikografije u Bosni i Hercegovini, naznačiti obrise trendova i prikazati istaknute predstavnike. Zaključke temeljimo na materijalu koji je prikupljen na osnovu praćenja produkcije alternativne leksikografije koje je trajalo duže od deset godina. Ono je uključivalo i pretrage bibliotečkih kataloga i internetske pretrage, pregled štandova na sajmovima knjiga i razgovore sa brojnim saradnicima manje ili više obaviještenim o književnoj i leksikografskoj produkciji. Prikupljeni materijal pokazuje da nijedna metoda prikupljanja ne bi dala dobre rezultate kao što su ih dale sve zajedno, jer je pretraga elektronskog kataloga, naprimjer, efikasna samo ako se traži na osnovu pravih riječi za pretragu. Rječnik koji nije samostalna knjiga, već njen dio – također može ostati neopažen. Napokon, neki rječnici nemaju uredan impresum i CIP i nisu katalogizirani u bibliotekama te se u katalozima ne mogu pronaći ni ako se traže po imenu. Osim svega navedenog, nije uvijek riječ o knjigama i dijelovima knjiga, već o manjim, često i anonimnim, izvorima, poput postera ili kratkih listi na internetu. Nekad se uređeni popisi šaljivih definicija mogu pronaći i na omotima kasete ili CD-a, a nekad se objavljuju na posebnim internetskim stranicama ili stranicama na društvenim mrežama. U nastavku teksta predstaviti ćemo i komentirati zapažene pojave koje pripadaju oblasti alternativne leksikografije, posvećujući naročitu pažnju rječnicima koji su objavljeni u obliku samostalnih knjiga.

2. Na omotima albuma sarajevske rok-grupe Zabranjeno pušenje pojavljuju se popisi “manje poznatih” riječi koje se koriste u pjesmama te njihove neobične i šaljive definicije. Navest ćemo za primjer definiciju riječi *sadaka* na omotu albuma *Agent tajne sile* (1999). Riječ se koristi u sljedećim stihovima:

“Nekome sadaka, nekom geleri u stakla
Ne može se pobjeći od svog komada pakla.”

Kao značenjski ekvivalent tog orijentalizma, osim uobičajene bliskoznačnice *milostinja*, naveden je i izraz ‘humanitarna pomoć’. To je neobično i duhovito

objašnjenje, koje asocira na ratno stanje u Sarajevu početkom devedesetih godina 20. stoljeća i podržava poruku same pjesme. U svakom slučaju, ne može se reći da je objašnjenje pogrešno, premda bi u općem rječniku riječ *sadaka* bila definirana na ovaj način: “**sadaka** <ar.> ž. razg. *ekspr.* milostinja, milodar: *podijeliti ~u*” (Halilović – Palić – Šehović 2010: 1166). Na omotu istog albuma definirano je tridesetak riječi i izraza. Izdvojit ćemo još definicije riječi *bekrija* ‘čovjek koji najnormalnije izlazi iz kafane, a netko mu stane na ruku (alkoholičar)’ i *granap* ‘skraćena od Gradska Narodna Prodavnica (termin iz totalitarnog i nenarodnog režima), danas se koristi za malu prodavnicu’.

Popis na omotu albuma *Fildžan viška* iz 1997. godine ima naslov “Naputak za uporabu”. Na njemu se posebno ističu definicije riječi i izraza koji se odnose na vrijeme socijalizma, kao što su *OUR* ‘Organizacija udruženog rada (nedržavotvorni i nenarodni termin)’, *Goli* ‘Goli otok, “Rekreativni centar” u bivšem sistemu’, *partizani* ‘bad guys po novom’, a Karl Marks i Sandokan predstavljeni su kao ‘heroji samoupravnog socijalizma’.

3. Uz književna djela nerijetko se objavljuju popisi (“rječnici”) manje poznatih riječi i izraza.⁵ U njima “autori polaze od svog jezičkog osjećanja (idiolekt) i često subjektivno interpretiraju semantiku pojedinih leksema” (Muratagić-Tuna 2008: 69). U nekim slučajevima autori se trude da uz knjigu prirede rječnik koji će biti ne samo informativan nego i duhovit. Takav je, naprimjer, rječnik koji je objavljen u knjizi *Došo šejtan u Sarajvo* Elisa Bektaša. Sama knjiga je zbirka kratkih prozaičkih zapisa koje autor određuje kao “hičaje”.⁶ Već naslov rječnika najavljuje nesvakidašnji sadržaj: “riječi koje bi svi trebali znati, al ima nas eto svakakvih”. Značenja riječi većinom su opisana na način koji se inače očekuje u rječnicima manje poznatih riječi u književnim djelima. Tako je *adet* definiran kao ‘običaj, navada u svakodnevnom životu, ali i običajno pravo’, *ahbab* je ‘prijatelj’, *ahdnama* je ‘isprava kojom se dodjeljuju neka prava ili povlastice, povelja’, *džuma* je ‘molitva u džamiji petkom u podne’ itd. (Bektaš 2014: 157). U tim je objašnjenjima ovaj rječnik samo

⁵ Za više podataka o takvim rječnicima v. rad Hasnije Muratagić-Tune “O rječnicima kao dodacima književnim djelima” (2008).

⁶ Spomenute “hičaje” obično počinju riječima “došo šejtan u sarajvo” – u rijetkim slučajevima dolazi u neko drugo mjesto: “zencu”, “srbnije” – a završavaju se riječima “pa ti to sad shvati”. Između je neki sadržaj koji se predstavlja kao poučan. U tekstu se skoro nikako ne koriste velika slova, ni u vlastitim imenicama, ni na početku rečenice, a korištenje *dž* umjesto *đ* i *č* umjesto *ć* veoma je česta pojava. Djelo je, dakle, jedinstveno i po jeziku i po ortografiji. Razlike koje se mogu uočiti između jezika “hičaja” i standardnog bosanskog jezika sistematične su, dosljedne i svrshodne pa u tekstu ne izgledaju pogrešno. Autonomnost ortografije neprestano podsjeća na autonomnost književnog djela i poziva čitaoca da se posveti sadržaju, bez obzira na “školska” jezička pravila, navike i očekivanja. S druge strane, korištenje *dž* i *č* umjesto *đ* i *ć* jednostavan je način da se karikira govor stereotipnih “rođenih gradžana” Sarajeva, koji su česti likovi u “hičajama”.

informativan. Međutim, u mnogim je primjerima i informativan i duhovit. To se najviše ističe u definiranju dijelova Sarajeva te trgovačkih i ugostiteljskih objekata u Sarajevu, što pokazuju sljedeći primjeri:

“**baščaršija** – zanatski i poslovni dio sarajeva u osmanlijsko doba. baščaršija je napravljena tako da se na njoj najkomotnije osjećaju ljudi do metar i šezdeset visine”

“**bibiaj** – bbi, tržni centar u centru sarajeva, popularno mjesto za izlazak rođenih i ostalih sarajlija”

“**egipat** – inače zemlja u sjevernoj africi, ali u sarajevu popularna slastičarna sa dobrom tahan-halvom i sladoledom”

“**ferhadija** – ulica koja vodi od vječne vatre do baščaršije. popularno šetalište, zatvorena je za saobraćaj motornim vozilima, ali to u sarajevu ne znači baš puno”

“**imaret** – narodna besplatna kuhinja uz džamiju, postoji i na baščaršiji, ali tu se besplatno pecivo mora platiti”

“**izlog** – popularno mjesto za izlazak i izlaganje rođenih, ali i drugih finih građana sarajeva”

“**točak** – jedan od drevnih izuma, ali i izvrsna kafana u ulici sime milutinovića sarajlije”

“**vatra** – kao i izlog, popularno mjesto za izlazak i izlaganje rođenih, ali i drugih finih građana sarajeva” (usp. Bektaš 2014: 157–159)

Ovakvim definicijama autor čitaocu predstavlja originalan uvid u značenje pojedinih pojmova.

4. Kraći antirječnici mogu se pojaviti i u neknjiževnim tekstovima koji nisu veličine knjige, a uz to i ne moraju biti postavljeni kao dodaci, već mogu biti ključni strukturni dijelovi tih tekstova. Dva takva popisa pojavljuju se u tekstu *Čudesni svijet tranzicije* Ozrena Kebe (2010). To su *Kratki leksikon samoupravnih fraza i direktiva* i *Kratki leksikon tranzicijskih fraza i direktiva*. Prvi je znatno duži i sadrži dvadeset tri natuknice, a drugi samo četiri. Neki od pojmova opisanih u “samoupravnom” dijelu su: *stvarat ćemo klimu, zauzeti stav, nećemo dozvoliti, uložiti dodatne napore, pozduzeti neophodne mjere (i korake), neprijatelj, radnici seljaci i poštena inteligencija, simpatizeri* i sl. Četiri natuknice iz “tranzicijskog” dijela su *televizijski program; kladionica; mali čovjek, uzor poštenja i antropološka konstanta*. Za ilustraciju stila i sadržaja *Kratkog leksikona samoupravnih fraza i direktiva* navest ćemo sljedeće definicije (Kebo 2010: 411, 412):

“*Radnici, seljaci i poštena inteligencija*: Radnicima i seljacima po ideološkom automatizmu priznavan je status društvenoverificiranih kategorija. Inteligencija je to tek morala dokazati. Budući da intelektualci razmišljaju, da su, dakle, pametni a često i obrazovani, za njih se pretpostavlja da neće odmah prihvatiti vrijednosti socijalizma i revolucije, nego da će ih prvo propuštati kroz intelektualnu prizmu. Pa ako propuštaju, onda nisu pošteni. A ako ne propuštaju, nego ako *vrijednosti* prihvataju odmah, na prvu, dakle bez prizme, onda su pošteni. I mogu od Pokreta dobiti potvrdu o poštenju.”

“*Simpatizeri*: Tamo negdje na sredini puta, između društveno verificiranih članova i imanentno sumnjivih nečlanova, smjestili su se simpatizeri. To su također nečlanovi, ali oni su, ko biva, za *našu* stvar. Kako, to niko nije znao objasniti, ali eto, pikala im se...”

Stil i sadržaj *Kratkog leksikona tranzicijskih fraza i direktiva* ilustrirat ćemo sljedećim definicijama (Kebo 2010: 424, 425):

“*Kladionica*: Kompenzacija najšireg spektra. Za izgubljeni ili nikad nađeni posao, za izgubljenu ili nikad dosegnutu sreću; za usamljenost; za odgovornost; za zaturene iluzije. Nekad smo imali sportsku prognozu, loto i tombolu. Danas je kladionica pregazila sve osim binga, tranzicijske verzije nekadašnje tombole.”

“*Mali čovjek, uzor poštenja*: Ima jedna karakterološka zabluda s kojom bi se stvarno trebalo oštro obračunati. Političar je loš i pokvaren, a takozvani *mali, obični čovjek* – dobar, plemenit, pošten. Žrtva političara. Ovako stoje stvari – mali čovjek je, uz časne izuzetke, slika i prilika političara koji ga predstavlja, samo mu historija, evolucija, tranzicija i život još nisu dali priliku da se istakne.”

Definicije iz oba ova kratka popisa jednake su po stilu, ali one iz “samoupravnog” dijela predstavljaju kritičku analizu *upotreba jezika* specifičnih za doba socijalizma, dok one iz “tranzicijskog” dijela analiziraju društvene, vanjezičke pojave.

5. Internetske pretrage mogu dovesti do različitih opskurnih popisa riječi koji se nazivaju rječnicima i u kojima se može nazrijeti namjera da budu duhoviti, ali u principu ne predstavljaju značajan doprinos kvalitetu alternativne leksikografije. Oni mogu biti složeni u format fotografije (postera), koji se lahko dijeli putem društvenih mreža, ili, pak, objavljeni kao tekst ili dio teksta na nekom portalu. Zbog njihove prirode i namjene takvim je popisima teško utvrditi autora i datum prvog objavljivanja, čak i precizno geografsko porijeklo. Ne može se sa sigurnošću utvrditi

da su nastali u Bosni i Hercegovini, ali sigurno je da vrše određeni utjecaj u “bosanskom dijelu interneta”.

5.1. Primjer takvog popisa je “muško-ženski rječnik”, u čijim se različitim varijantama pojavljuju ženske “interpretacije” izraza koje izgovaraju muškarci i muške “interpretacije” izraza koje koriste žene. Usp. sljedeće primjere iz “ženskog rječnika”: “Da = Ne; Ne = Da; Možda = Ne; Treba mi... = Ja hoću...; Žao mi je. = Teško tebi!; Trebamo razgovarati = Hoću kukat’; Naravno, samo naprijed = Nosi se!; Radi šta hoćeš = Platit ćeš mi kasnije...” i primjere iz “muškog rječnika”: “Da = Da; Ne = Ne; Gladan sam = Gladan sam; Spava mi se = Spava mi se; Umoran sam = Umoran sam; Lijepa haljina! = Dobre noge!; Volim te = ‘Aj’mo u krevet; Dosadno mi je = ‘Aj’mo u krevet...” (<https://vicevi.ba/43138>, posjećeno 14. 12. 2019).

5.2. U isti tip može se ubrojati i “rječnik akademskih naziva”, koji se može pronaći na internetu na više različitih lokacija, čak i u različitim državama. Osvrnut ćemo se ovdje na verziju ovog popisa objavljenu na blogu *Burek* (burek.blogger.ba/arhiva/2010/02/20/2438453, objavljeno 20. 2. 2010, posjećeno 24. 12. 2019) u zapisu pod naslovom *Ko su i zasto su tamo gdje jesu: OD STUDENTA DO DEKANA* (sic). U njemu su definirani pojmovi *student*, *studentica*, *asistent – pripravnik* (sic), *asistent sa magisterijem*, *asistent sa doktoratom*, *docent*, *izvanredni profesor*, *redovni profesor*, *prodekan* i *dekan*. Da ilustriramo njegov stil, navest ćemo tri definicije:

“Student – mlada, a punoljetna, dakle kontroverzna osoba kojoj je rečeno da će uspjeti u životu ako bude učila. Kako u to ne vjeruje, trudi se da što manje uči a što više uspije.”

“Studentica – isto kao student samo mnogo ljepša pogotovo u ljetnom semestru.”

“Prodekan – lice iz posljednje ili pretposljednje kategorije koje se uspavljuje nabranjem imena prethodnih dekana. Želi nešto promijeniti, ali ne zna šta ni

kako, tako da prolazi nezapaženo.”

Važna poruka o prirodi i porijeklu ovakvih rječnika može se iščitati iz *post scriptuma* koji je nakon završetka popisa zapisao administrator bloga: “Ovu zgodnu ‘kruzecnu poruku’ internetom potpisuje dr Faruk Bogunic s Univerziteta u Sarajevu, ako mu je vjerovati (sic)” (burek.blogger.ba/arhiva/2010/02/20/2438453, posjećeno 24. 12. 2019).

6. Razvoj interneta veoma pogoduje razvoju alternativne leksikografije. Danas postoje internetske stranice koje sadrže otvorene rječnike u kojima sadržaj kreiraju korisnici i koji predstavljaju “presjecište jezika mladih i interneta sa semantikom, koji ilustriraju evolutivne procese što stoje iza verbalnog označavanja i njegove

pretpostavljene granice između jezika i nejezika, između ‘smislenog’ i ‘besmislenog’ i koji “demonstriraju kako mladi koriste internet da osvoje pravo na leksikografsku proizvodnju značenja i redefiniiraju proces definiranja” (usp. Smith 2011: 44). Takvi su, naprimjer, američki *Urban Dictionary* ili srbijanski *Vukajlija*. Njihovu ćemo prirodu najbolje ilustrirati primjerima. Usp. sljedeće primjere sa stranice *Urban Dictionary*, koji su citirani u Smith (2011: 44, 47):

“Lexifascist: *An asshole who corrects others’ language. Rather than let slip a mispronounced or misused word, the lexifascist pounces with a correction. Usually this is done with an uppity attitude.”*

“Prescriptibitch: *Someone who is militant about correcting grammar mistakes. Evil. Usually has no friends.”*

“Conclusion: *The place where you got tired of thinking”*

Slični su i primjeri iz *Vukajlije* (posjećeno 4. 10. 2017):

“OnLine lingvista – Osoba koja jedva čeka da vam uleti sa komentom tipa: ‘Poradi na pismenosti’, ‘e nepismeni stvoru onaj’ i ‘mora da nisi bio taj dan u školi’. OnLine lingviste najčešće muče mala slova na početku rečenica, znakovi interpunkcije, ošišana slova kao i redosled reči u rečenici.” (<https://vukajlija.com/online-lingvista>)

“ćirilica – pismo koje se toliko rado upražnjava, da je morao biti donet poseban zakon kako bi se ljudi prisilili da je koriste.” (<https://vukajlija.com/cirilica/62961>)

“ćirilica – to je pismo koje srbi čuvaju i retko ga koriste” (<https://vukajlija.com/cirilica/344650>)

6.1. Internetski otvoreni rječnici mogu u nekim slučajevima biti pokrenuti s unaprijed određenom namjerom i svrhom, a nakon što budu pokrenuti, stavljeni pod kontrolu uredništva, tako da imaju uredan impresum, definicije potpisane pravim imenima, čak i lektore. Takav je, naprimjer, čuveni *Leksikon YU mitologije*. Ideja nastanka ovog leksikona vezuje se za imena spisateljice Dubravke Ugrešić i urednika zagrebačkog magazina *Start* Dejana Kršića i Ivana Moleka, koji su 1989. godine objavili poziv potencijalnim saradnicima za sudjelovanje u ovom projektu, koji je “trebao pružiti odgovor na ‘pitanje jugoslavenskih identiteta’, koje je po riječima inicijatora bilo potrebno istražiti ‘ne samo zbog svijeta već prvenstveno zbog nas samih’” (<http://www.leksikon-yu-mitologije.net/fenomen-leksikon/>, posjećeno 28.

12. 2019). Usljed događaja koji su se zbili nedugo nakon oglašavanja ove inicijative (disolucija SFRJ, agresije, različiti stavovi prema jugoslavenskom naslijeđu), realizacija projekta odložena je za duži period. “No projekt je ipak zaživio, i to u obliku jednog od najranijih domaćih internetskih foruma. U sjedištu zagrebačkog *Arkzina* oformljena je 2001. godine pod vodstvom Dejana Kršića provizorna redakcija i pokrenuta web-stranica *leksikon-yu-mitologije.net*” (Ibid.). Nakon mnogo pristiglih tekstova i pozitivnih odjeka, *Leksikon* je 2004. godine objavljen i kao knjiga, koju su uredili Vladimir Arsenijević, Đorđe Matić i Iris Adrić, a objavili izdavači Postscriptum (Zagreb) i Rende (Beograd). Prirodu i stil ovog internetskog izvora ilustrirat ćemo sljedećim definicijama (posjećeno 28. 12. 2019):

“Ana voli Milovana – Najpopularnija srpskohrvatska palindromna ili račja rečenica, tj. rečenica koja se jednako čita slijeva nadesno i zdesna nalijevo. U našim enigmatskim listovima objavljeno je još mnogo takvih rečenica, pa i varijacija ove: ‘Anja voli milovanja’, ‘Ana voda Radovana.’” (Jovan Nedić, <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/ana-voli-milovana/>)

“Srpsko-hrvatski / Hrvatsko-srpski – Izumrli jezik najdužeg imena, posebno popularan u SR Bosni i Hercegovini.” (Darko Egersdorfer, <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/srpsko-hrvatski-hrvatsko-srpski/>)

“Neprijatelj nikad ne spava – Politički slogan prerastao u narodnu uzrečicu. Javlja se i u pitalici: ‘Kako prepoznaješ narodnog neprijatelja?’ Odgovor: ‘Po podočnjacima – jer neprijatelj...’” (Dejan Kršić, <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/neprijatelj-nikad-ne-spava/>)

U mnogim definicijama u *Leksikonu* stil je blizak stilu definicija u konvencionalnim rječnicima.

6.2. Nažalost, naše nas istraživanje nije dovelo do saznanja o postojanju rječnika ovih tipova u Bosni i Hercegovini. Navedene smo rječnike predstavili tek da ilustriramo te oblike alternativne leksikografije, za koje se nadamo da će u budućnosti i u Bosni i Hercegovini doživjeti razvoj.

7. U prethodnim dijelovima rada prikazali smo neke oblike alternativne leksikografije koji postoje u Bosni i Hercegovini, bez težnje da budemo iscrpni. Sve su to “usputni”, manje razvijeni i manje značajni oblici alternativne leksikografije. Od njih su značajniji, a i umjetnički i leksikografski mnogo uspjeliji štampani rječnici koji su ili samostalna knjiga ili su samostalna cjelina unutar knjige, tj. samo fizički

nisu samostalna knjiga. Naše nas je istraživanje dovelo do tri takva djela. To su *Rječnik zapretanih riječi i izraza u bosanskom jeziku* Muhidina Šarića, *Seksikon* Nenada Veličkovića i *Ero Gag: Mala zbirka hercegovačkog žargona* nepoznate grupe autora. Navedeni se rječnici međusobno razlikuju i po formi, i po sadržaju, i po stilu, i po veličini, tako da nam omogućavaju dobar uvid u obavijesni i zabavni potencijal koji ima alternativna leksikografija. U nastavku teksta detaljnije ćemo ih predstaviti.

7.1. Muhidin Šarić: *Rječnik zapretanih riječi i izraza u bosanskom jeziku*

Ovaj je rječnik objavljen u Tuzli 2016. godine. Izdavači su mu Lijepa riječ i Bosanska riječ. Knjiga ima 256 stranica, a predgovor je napisao Halid Bulić.⁷ U rječniku je opisano oko hiljadu natuknica, za koje se naslovom sugerira da su “zapretane” riječi. Objašnjene su u obliku pjesme od četiri stiha. Navest ćemo za primjer definiciju “naslovnog” glagola *zapretati*:

“Zapretati, to je glagol
zatvoriti vrlo vješto,
sakriti ga il’ prekriti,
potrpati s lugom nešto.”
(Šarić 2016: 248)

Definicije i sinonimi uglavnom su pouzdani, nisu opterećeni gramatičkim odrednicama, a veoma rijetko u opisu riječi daju se naznake o etimologiji, naprimjer:

“Alas znači ribar,
riječ što je sama
s ribarima iz Mađarske
doplovila k nama.”
(Šarić 2016: 15)

“Auf stiže iz Njemačke
u moj, u tvoj, rodni kraj,
kod nas znači: diži nogu,
idi gore, ili ustaj.”
(Šarić 2016: 17)

---

⁷ Predgovor je objavljen i u magazinu za jezik i književnost *Lingvazin* (VI/1, str. 28–29), usp. Bulić 2016a.

“Burazer je riječ perzijska,
preko Turske stigla k nama,
sinonim je za tvog brata
što ti ga je dala mama.”
(Šarić 2016: 39)

Navedeni primjeri omogućuju površan uvid u kvalitet i procjenu mogućnosti primjene ovog rječnika u stihovima. Budući da je ovaj rječnik opširno prikazan u: Bulić 2016 i Bulić 2016a, nećemo ga ovdje detaljnije predstavljati.

7.2. Nenad Veličković: *Seksikon*

7.2.1. Naslov *Seksikon* slivenica je riječi *seks* i *leksikon*. Taj naslov u pravom smislu odražava sadržaj knjige, jer je knjiga ustvari rječnik pojmova koji se tiču ljudske spolnosti, ali članci nisu napisani naučnim stilom, već književnim, sa mnogo intertekstualnih veza.

7.2.2. *Seksikon* je prvi put objavljen 1998. godine kao samostalna knjiga, a drugi put je uklopljen u svojevrsnu trilogiju nazvanu *Viva Sexico*, koja se sastoji od tri dijela: *Cosmoboy*, *Seksikon* i *Sekspresionizam*. U dijelu *Cosmoboy* autor ismijava ženske magazine, a u dijelu *Sekspresionizam* analizira neke od najpoznatijih aktova u historiji slikarstva. Trilogija je objavljena 2006. godine u Sarajevu, a izdavač je bio Omnibus. Podaci koji se ovdje navode zasnivaju se na tom drugom izdanju, tačnije njegovu reprintu iz 2009. godine.⁸

U drugom izdanju *Sexikon* je definiran na sljedeći način:

“SEXIKON, naziv prvog izdanja ove knjige, objavljenog prije osam godina, koje je htjelo biti i poučno i zabavno, ali su se cilj i metod brkali, pa je čitalac često ostajao zbunjen (treba li se smijati?) i nesiguran (istina, ili šala?) Kad su izbačeni vicevi, dosjetke i drugi zabavljajući ukrasi nebitni za svrhu cijelog posla, nastala je ova sasvim nova i drugačija knjiga, koja je srednji dio trilogije VIVA SEXICO.”
(Veličković 2009: 291)

7.2.3. Iako knjiga izgleda u prvi mah isključivo zabavna, autor navodi opširnu literaturu na koju se oslanjao prilikom pisanja teksta. Literatura pokriva oblasti medicine, historije, antropologije, religije, a uključuje i velike enciklopedije i opće rječnike te *Wikipediju* (usp. Veličković 2009: 292–293). U *Seksikonu* je opisano preko

---

⁸ U primjerku koji smo koristili u istraživanju u CIP-u je naznačena 2006. godina, a na dva mjesta na početku knjige 2009. U ovom ćemo tekstu uz citate i upućivanja na knjigu navoditi 2009. godinu.

200 natuknica, koje uključuju *abortus*, *afrodizijak*, *blud*, *brak*, *erotiku*, *feminizam*, *griješ*, *pornografiju*, *spolne bolesti* itd.

7.2.4. Pri obradi pojedinih natuknica članci su razvijeni u veoma široke i razrađene naracije, a nekad se kao objašnjenje za neki stav navodi cijeli dijalog, mala drama. U skoro svakom članku ima mnogo ironije, iz koje se najbolje može iščitati ideja članka ili cijelog *Seksikona*.

Za ilustraciju ćemo navesti obradu natuknice *abortus*.

“ABORTUS, koji se u primitivnim sredinama mozga smatra najsigurnijim sredstvom kontracepcije, jeste željeni prekid neželjene trudnoće mehaničkim putem...

Abortus je bolan i rizičan, izmuči tjelesno i duševno, uvijek ženu a rjeđe muškarca pa je u njenom interesu da djeluje preventivno; za početak, da prekine s partnerom koji smatra da kontracepcija nije i muška briga.” (Veličković 2009: 175)

To je početak članka *Abortus*. U nastavku se govori o kaznama za izazivanje abortusa u prošlosti te nastavlja:

“Abortus, za razliku od pobačaja, nikad nije spontan, a takvom (nespontanom) suprotstavlja se crkva, koja smatra da žena nema pravo sama donositi odluku o prekidu trudnoće; drugačije rečeno, da je kao trudnica u tom pitanju ravnopravna sa udruženjima koja bacaju bombe na ordinacije za abortuse, pokazujući spremnost i odlučnost ubiti majku samo da bi je spriječili da abortira.” (Veličković 2009: 176)

Kritika crkve i vjerskih učenja nisu rijetki ni u ostalim člancima. U vezi s tim autor u članak o abortusu uvodi nove navodne dokaze o štetnosti abortusa, pripisujući otkriće tih dokaza liku koga naziva *Njakonja fra Brne* (usp. *Bakonja fra Brne*, lik iz istoimenog romana Sime Matavulja, *Njakonja* – upućuje na njakanje magarca):

“U cilju afirmacije negacije abortusa naš *Njakonja fra Brne* namjerava časove vjeronauke u školama pojačati novim dokazima da:

Namjerni je pobačaj pred Bogom podbačaj

Dokaz prvi: Originalni filmski snimci iz vremena svrgavanja diktatora u Novom Svijetu tokom 16. stoljeća. Na snimcima su žene iz plemena Maja i Inka,

na kojima vračevi vrše abortus. Zbog abortusa je natalitet Maja i Inka opao, i sada ih više nema. To se dogodi svakom narodu koji blagonaklono gleda na abortus.

...

Dokaz treći: Stanovnici sela Gernika također su imali liberalan stav prema odbacivanju ploda utrobe svoje. A kada su avioni iznad njihovog sela odbacili plod utrobe njihove na njih, shvatili su koliko su griješili.

...

Dokaz peti: Bosanske žene bogumilske vjeroispovijesti koristile su razne ljekovite trave za prekidanje trudnoće. Na kraju su prekinule kontinuitet bosanske državnosti. Eto kuda vodi abortus: tisućljetnoj povijesnoj obespučenosti!”

(Veličković 2009: 176–177)

Kako vidimo, u članku nije zanimljiva samo kritička analiza diskursa koju autor vrši, već i jezička sredstva kojima to postiže. Riječ *obespučenost* sadrži spoj osnova *puk* i *bespuće*:

Bespuće, obespučenost < bez puta

Puk, obespučenost < bez puka (naroda)

Sedmi je dokaz protiv abortusa “Stenogram koji prethodi Sokratovom samoubistvu zbog neuspjeha u osporavanju afirmacije negacije abortusa”. To je dijalog između Sokrata i Njakonje. Dijalog je malo duži pa ga nećemo navesti u cijelosti, ali je za ilustraciju ideje dovoljan njegov završetak. Dijalog je doveo do stava da žena može abortirati ako je plod slab ili nerazvijen te da je ljekar pozvaniji da joj to omogući nego svećenik, a da je i to volja Božija.

“*Sokrat:* Hoće li to biti njena odluka, ili Njegova?

Njakonja: Njegova.

Sokrat: Čijom voljom dakle žena abortira, svojom ili Njegovom?

Njakonja: Njegovom.

Sokrat: Pa ko se onda protivi volji božijoj? Žena koja je ispunjava, ili Crkva koja je zabranjuje?

Njakonja: Ona.

Sokrat: Crkva?

Njakonja: Žena.”

(Veličković 2009: 181)

Svođenjem na protivrječnost autor kritizira zabranu abortusa, a u ostalim člancima i razne druge zabrane ili kulturne obrasce.

7.2.5. Objašnjavajući neke pojmove, autor ukazuje i na pojedine političke pojave i usput ih kritizira, iako na prvi pogled nemaju veze sa seksualnošću. Tako, naprimjer, uz natuknicu *brak* navodi da se s njom povezuju i *brakorazvodna parnica*, *brakolomstvo*, *brako-prikolica* i *celibat*. Na tom mjestu objašnjava pojam *celibat* i tumači ga kao “*bezženstvo, bezbračnost, zabrana ženidbe sveštenicima, ideja koja se razvila iz vjerovanja da su ‘žena u cijelosti, a muškarac od pojasa naniže đavolove tvorevine’*” (Veličković 2009: 190). Nakon navođenja mišljenja nekih crkvenih autoriteta, po kojima je spolni odnos prljav i ponižavajući, autor ih sumira u duhovitu doskočicu: *Celibatina je iz raja izašla*. To je kombinacija izreke: *Batina je iz raja izašla* i riječi *celibat*. Potom nastavlja razrađivati ideju:

“Ljudima koji griješe teže je ući u raj, pa celibat povećava šanse za prijem, što je, naravno, teološka pretpostavka. Ali je ontološka činjenica da su države u čijim crkvama propovijedaju neženje lakše i brže primane u Evropsku uniju (Češka, Mađarska, Poljska, Slovenija...)” (Veličković 2009: 190–191)

7.2.6. U nastavku ćemo više govoriti o jezičkim sredstvima kojima se postiže zanimljivost opisa i zadržava pažnja čitalaca, a manje o idejama koje se zastupaju. Među tim su sredstvima naročito važni neologizmi ili, kako ih autor naziva *izmišljenice*, a među njima najviše slivenice. Jedna od njih je i *afrospustijak*, što je suprotno od *afrodizijak*, odnosno “*tvar koja smiruje i uspavljuje spolnu želju*” (Veličković 2009: 182).

U *Seksikonu* se koristi i jedna originalna skraćunica – *imd.*, što znači ‘i mnogi drugi’, a koristi se na kraju nabravanja poznatih historijskih ličnosti koje su bolovale od sifilisa (usp. Veličković 2009: 294).

Često se proces slivanja primjenjuje na sintagme (najčešće na ustaljene konstrukcije i termine), a ne samo na riječi. Primjer te pojave je ime *Njakoña fra Brne*. Takav je i primjer *spojni organ* – organ koji je izložen uzročniku spolno prenosive bolesti, naprimjer sifilisu: “(Osim spolovila to mogu biti i usta ili anus.)” (Veličković 2009: 294).

Ponekad se slivanje primjenjuje na cijelu rečenicu, kao u spomenutom primjeru: *Celibatina je izašla iz raja*.

U *Seksikonu* ima i pogrešnih etimologija, ali i one služe izazivanju komičnih efekata ili su poticaj za nove neologizme, naprimjer:

“*Preljuba*, pojam izveden iz riječi prevara i riječi ljubav, u značenju prevara u ljubavi, ali se u praksi uglavnom koristi u značenju prevara u braku, za što bi bolja riječ bila *prebraka*.” (Veličković 2009: 244)

U vezi s preljubom je i *ljubavni trokut*, prilikom čijeg definiranja autor posredno kritizira dvostruke standarde u vezi s muškom i ženskom preljubom:

“*Ljubavni trokut*, netačan ali opšteusvojen izraz za tri osobe od kojih je jedna preljubna. Pravilnije bi bilo reći ljubavni kut, gdje bi tjeme kuta bila preljubna osoba, a druge dvije bile kraci ugla. Osoba koja je liniji dodala još jednu dimenziju naziva se ljubavnik ili ljubavnica. Za ljubavnika se u narodu obično pretpostavlja da je potentan, šarmantan, i obdaren, a za ljubavnicu da je kurva.” (Veličković 2009: 245)

U opisu riječi *ljuba* kritizira se epski kulturni kod:

“*Ljuba, ljubovca*, je naziv za, najčešće bezimenu, vjernu suprugu epskog junaka, čija se eventualna preljuba kažnjava drastično – smrću. Izuzetak je *ljuba Banović Strahinje*, ali je tu pjesmu Vuk zapisao od pijanca Milije, pa se treba uzeti s rezervom.” (Veličković 2009: 246)

7.2.7. Na kraju trilogije autor je dodao i *Auto(r)interpretaciju* i u njoj pojasnio razloge zašto je koristio baš takve forme i stil: “Tekst koji se zalaže za slobodu u izražavanju seksualnosti može, i čak mislim da je poželjno, pokazati slobodu i u korištenju jezika” (Veličković 2009: 387), priznajući i da veliki broj “izmišljenica” može izgledati maniristički, ali da se to u novim izdanjima može izmijeniti.

7.3. *Ero Gag: Mala zbirka hercegovačkog žargona*

7.3.1. *Ero Gag* je naziv internetske (<http://erogag.com/>) i Facebook stranice (<https://www.facebook.com/erogag/>) koje su posvećene uglavnom zabavnim i satiričnim sadržajima, poput objavljivanja satiričnih, lažnih vijesti i zabavnih definicija pojedinih jezičkih izraza. Uz to se na njima i reklamiraju majice na kojima su odštampani ti izrazi, a otkad je 2016. godine određen broj definicija sakupljen u mali rječnik, putem tih se stranica reklamira i prodaje i taj rječnik.⁹

⁹ Posjete navedenim internetskim lokacijama u decembru 2019. godine pokazuju da je funkcija internetske stranice postala skoro isključivo reklamiranje i distribuiranje rječnika i majica, a namjena Facebook stranice

7.3.2. Puni je naslov rječnika *Ero Gag: Mala zbirka hercegovačkog žargona*. Na naslovnici nema imena autora. U predgovoru se navodi samo da je knjiga “produkt suradnje istinskih zaljubljenika u Hercegovinu, njene ljude, običaje i naravno, jezik koji predstavlja bogat odraz načina života” (str. 5). Priređivači teže da predstavljaju knjigu kao narodno blago: “Pravi autori su moja prababa, baba, vaša prababa, baba, mama, stric, djed, otac, mi sami, mi smo autori svega ovoga”, rekao je jedan od promotora (Boris Čerkuć, urednik na Radiju Dobre vibracije) na promociji u Mostaru 25. 10. 2016. (snimak dostupan na: <https://www.jabuka.tv/predstavljen-erogag-ov-rjecnik-mala-zbirka-hercegovačkog-zargona/>, posjećeno 4. 10. 2017).

7.3.3. Zbirka sadrži preko 200 definicija. Čini se da se mnoge riječi unutar zbirke ne mogu ni smatrati žargonizmima, već više dijalektizmima, a za većinu se ne može reći ni da su tipični samo za Hercegovinu. Definicije nisu poredane po abecedi, već su razvrstane u nekoliko skupina, koje su naizgled tematske, ali je povezanost među natuknicama unutar skupina prilično slaba. Prema riječima priređivača, oni se nadaju da su “dali bar mali doprinos očuvanju određenih riječi i izraza” (str. 5). Na kraju predgovora priređivači pišu: “Međutim, najviše od svega se nadamo da smo Vam bili sunčana strana dana, podsjetili na neke osobe ili događaje te da Vam na ovaj način pokušamo unijeti dašak Hercegovine gdje god se nalazili” (str. 5).

7.3.4. Kad se ukupna predstavljena leksika i predgovor uzmu u obzir, stječe se dojam da je glavna svrha rječnika (osim komercijalnih razloga) izazivanje svojevrsnog regionalnopatriotskog osjećanja među ljudima koji opisane izraze prihvaćaju kao svoje, konkretno, među Hercegovcima, bilo onima koji žive u Hercegovini ili onima koji više ne žive u njoj, ali za njom osjećaju nostalgiju.

7.3.5. Tim dvjema skupinama upućena su i dva predgovora. Prvi je naslovljen *Za one koji misle da tuđe sunce ne grije kao naše* (str. 5), a drugi *Za one koji misle da tuđe sunce grije bolje nego naše* (str. 7). Drugi je predgovor napisan na njemačkom jeziku, iako naslov glasi ovako kako je ovdje navedeno.

7.3.6. Natuknice su unutar zbirke podijeljene u grupe na sljedeći način: *Priroda i društvo*, *Filozofija života*, *Zdrava prehrana za nju i njega*, *Lingvistički obrat*, *Na rubu teologije* i *Crna kronika*. Više od 90% opisanih riječi ne tiču se isključivo Hercegovine, već cijele Bosne i Hercegovine, a nekad iste denotacije i konotacije imaju govornici u susjednim državama.

Za nas su najznačajniji pojmovi iz skupine *Lingvistički obrat* i pojedine riječi iz drugih skupina. Tako ćemo, naprimjer, u skupini *Priroda i društvo* izdvojiti riječ

---

ostala je manje-više ista kao i ranije, u vrijeme izdavanja *Zbirke* (2016). Na tragu *Zbirke* iz 2016. godine, objavljena je *Mala zbrka hercegovačkog žargona dvica* (2018), koju nismo razmatrali u ovom radu.

škafišnjak, koja “ne znači apsolutno ništa, koju je (bilo) teško izgovoriti i koja, osim pokušaja izgovora, nema nikakvu drugu upotrebu u našem jeziku” (str. 11). U istoj je skupini i riječ *đaka*, koja ne pripada leksici standardnog jezika, čija definicija glasi:

“Jedinstvena vrsta ljudi koji žive na teritoriju općine Čapljina. Prepoznatljivi su po svom unikatnom dijalektu i ponašanju, koje je inače atipično za područje Hercegovine. Riječ, prema legendi, vuče korijen od riječi *Rođak*, koja je šatrovački izvedena u *đakRo*. Daljnom jezičnom mehanizacijom čapljinskih jezikoslovaca nastala je riječ *đaka* koja je postala globalni sinonim za svakog Čapljinca.

Fraza olakšava komunikaciju, jer su sve nepoznate osobe *đake*, pa tako ukoliko ti netko/nešto treba, samo kažeš: *Halo, đaka!*” (str. 19)

U ovom objašnjenju možemo vidjeti naznake dijalektologije, antropologije, fantastične etimologije i sociolingvistike, ali ipak, ne možemo reći da se objašnjenje odlikuje naučnošću. Tome svjedoči i korištenje termina *fraza* za jedinicu koja je samo *riječ*.

Pogledajmo sljedeće definicije:

To – “Pokazna zamjenica kojom roditelji svojoj djeci, u negativnom kontekstu, dodjeljuju animalni i neljudski epitet zbog nedoličnog ponašanja.

To vazda negdje skita. To uvijek po svom. To ne zna pospremit za sobom.” (str. 22)

Riječ je o veoma raširenoj i zanimljivoj upotrebi riječi *to*, koja se rijetko navodi i u boljim konvencionalnim rječnicima.

Isti si ćaća – “Posljednji stupanj komparacije pridjeva *loš* po majčinskoj metodi.” (str. 26)

Ja od jutros nisam stala – “Mjerna jedinica rada izražena kao posljednji stepen komparacije pridjeva *umoran* s priljevima bijesa i hysterije.” (str. 31)

Sine! – “Vokativ jednine imenice *kći*, koji očevi koriste za dozivanje svojih potomaka ženskog spola.” (str. 111)

De nemoj! – “Oksimoron svjetske lingvistike kojima (*sic!*) se u jednoj rečenici isprepliću afirmacija i negacija.” (str. 119)

Sovim – “Univerzalni alat za rješavanje svih problema. *Jes probala sovim?*” (str. 121)

Sonim – “Univerzalni alat koji se koristi za rješavanje problema kada ne ide sovim.

Ma probala sam sovim.

A jes probala sonim?" (str. 122)

Priredivači su se koristili i lingvističkom terminologijom, ali ne uvijek vješto i ispravno. Ipak, u velikom broju definicija postigli su duhovite efekte. Većina članaka predstavljaju precizne analize diskursa, koje, opisujući jezik, govore mnogo o onima koji se njime koriste.

8. Oblici alternativne leksikografije koje smo dosad predstavili raznoliki su i pogledu medija na kojima se ostvaruju i po formatu i po mikrostrukturi članaka i po stilu definiranja. Dok su definicije sa spomenutih muzičkih albuma ili glosari nepoznatih riječi u knjigama zaista povezani s onim o čemu se govori na albumima i u knjigama, otvoreni internetski rječnici čije sadržaje kreiraju korisnici interneta predstavljaju pogodno mjesto da se kreatori našale ili da kritiziraju jezičke norme i navike te korisnike jezika uopće. Oni mogu kritizirati, ali i podržavati različite ideologije koje se odražavaju u upotrebi jezika, a mogu i sami sudjelovati u kreiranju značenja postojećih riječi ili stvaranju novih riječi.

Kraći popisi riječi poput spominjanih “muško-ženskog” i “žensko-muškog” rječnika ili “rječnika akademskih zvanja” slični su prethodnima, jedino im nedostaje otvorenost, odnosno nisu zamišljeni da ih mogu dopunjavati drugi korisnici interneta.

Napokon, potpuno oblikovana djela alternativne leksikografije poput *Rječnika zapretanih riječi i izraza u bosanskom jeziku*, *Seksikona* ili *Male zbirke hercegovačkog žargona* po stilu i kvalitetu teksta mogu se svrstati u književnu produkciju koja se odlikuje istovremenom zastupljenošću zabave i pouke. Prilikom razmatranja njihova statusa unutar leksikografije ili književnosti, treba uzeti u obzir i činjenicu da ova djela svoje autore i priredivače nikako ne bi mogla učiniti leksikografima, već samo književnicima ili, eventualno, zabavljačima.

Čini se da je jedino što djela alternativne leksikografije drži na okupu činjenica da se razlikuju od djela konvencionalne leksikografije i redovno prisustvo – boljeg ili slabijeg – humora.

8.1. Da bismo provjerili kako čitaoci doživljavaju alternativnu leksikografiju u odnosu na konvencionalnu, anketirali smo grupu od stotinu studenata filoloških odsjeka Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Na anketnom listiću navedeno je šesnaest rječničkih članaka, uglavnom potpunih, rijetko skraćenih. Osam ih je iz djela alternativne leksikografije: *zapretati*, *burazer* (Šarić 2016: 248, 39), *preljuba*; *ljuba*, *ljubovca* (Veličković 2009: 244, 246), *krkan*, *čovjek* (*Mala zbirka hercegovačkog*

žargona, str. 21, 25), *baščaršija, egipat* (sic) (Bektaš 2014: 157). Nakon svakog od ovih članaka naveden je i odgovarajući članak iz *Rječnika bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović 2010: 1498, 101, 1012, 610, 556, 143, 51, 259). Uz svaki članak postavljen je isti zadatak – zaokružiti slovo ispred odgovora koji ispitanici smatraju odgovarajućim:

“Osnovna karakteristika ovog odlomka teksta jeste da je

a. informativan. b. zabavan. c. informativan i zabavan. d. Nemam mišljenje.”

Pretpostavka nam je bila da će većina odgovora uz definicije iz alternativne leksikografije biti “zabavan”, a da će uz kontrolne definicije iz *Rječnika bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović 2010), kao predstavnika konvencionalne leksikografije, dominirati odgovor “informativan”.

8.2. Rezultati ankete predstavljeni su u Tabeli 1. Statistički važniji rezultati istaknuti su boldom.

	Alternativna leksikografija				Konvencionalna leksikografija			
	Informativan	Zabavan	Informativan i zabavan	Nemam mišljenje	Informativan	Zabavan	Informativan i zabavan	Nemam mišljenje
zapretati	7	10	70	13	81	2	11	6
burazer	9	14	73	4	73	4	14	9
preljuba	44	11	30	15	74	6	9	11
ljuba	44	7	32	17	76	5	13	6
krkan	25	24	34	17	72	8	10	10
čovjek	38	21	29	12	76	4	14	6
Baščaršija	26	28	38	8	77	5	11	7
Egipat	21	20	48	11	79	2	10	9

Tabela 1.

Analiza rezultata pokazuje da su definicije iz rječnika koji predstavlja konvencionalnu leksikografiju dominantno doživljeni kao “informativni” – uvijek preko 70% – a ostale su vrijednosti prepoznate znatno manje. Među njima se opet ističe “informativan i zabavan”.

S druge strane, tekstovi alternativne leksikografije pokazuju raznovrsnije rezultate. Kod svih analiziranih riječi vrijednost “zabavan”, čiju smo dominaciju pretpostavili prije istraživanja, zastupljena je sa manje od 30%, dok je udio *informativnog*, bilo u obliku isključive vrijednosti “informativan” ili mješovite vrijednosti “informativan i zabavan”, znatno veći od očekivanog.

Općenito gledano, vrijednost “informativan i zabavan” dominira u ocjeni svih analiziranih tekstova alternativne leksikografije i kreće se u granicama od 29% do 73%, dok su isključive vrijednosti “informativan” i “zabavan” zastupljene ili približno jednako ili uz dominaciju vrijednosti “informativan”. To nas ohrabruje na zaključak da se ovakvi tekstovi ne moraju koristiti samo za šalu i zabavu. Mogu se upotrijebiti kao sredstvo putem koga će se značenja riječi i izraza opisanih u njima približiti široj publici na zabavan način, a mogu biti i pomagalo za motivaciju u nastavi i sl., s tim što se, naravno, tačnost informacija ne smije prepustiti slučaju.

Razlike u brojčanim vrijednostima koje se pojavljuju uz različite natuknice ili natuknice iz različitih izvora u skladu su s raznovrsnošću stilova i tema zastupljenih u analiziranim tekstovima. Tako se, naprimjer, zastupljenost vrijednosti “informativan” od 44% uz članke *preljuba* i *ljuba* iz *Seksikona* sasvim uklapa u globalnu namjeru tog izvora.

9. U ovom smo radu predstavili stanje alternativne leksikografije u Bosni i Hercegovini u savremenom trenutku. Naglasak u opisivanju stavili smo na najznačajnije proizvode ovog oblika leksikografije – rječnike koji su objavljeni kao samostalne knjige ili nezavisne cjeline unutar knjiga: *Rječnik zapretanih riječi i izraza u bosanskom jeziku* Muhidina Šarića, *Seksikon* Nenada Veličkovića i *Ero Gag: Mala zbirka hercegovačkog žargona* nepoznate grupe autora. Ovi su rječnici različiti po stilu i globalnoj ideji koju zastupaju, ali su definicije u svakom od njih oblikovane na nesvakidašnji način, drukčije u odnosu na definicije iz tradicionalnih rječnika nastalih u okviru konvencionalne leksikografije. Cilj je ovog rada bio da osvijetli trenutno stanje u bosanskohercegovačkoj alternativnoj leksikografiji i postavi osnovu za njeno dalje proučavanje. Nadamo se da će rad doprinijeti vidljivosti djela alternativne leksikografije u bosanskohercegovačkoj lingvistici te pomoći da veću pažnju takvim djelima posvete historičari i teoretičari književnosti i književni kritičari.

IZVORI I LITERATURA

1. Adams, Douglas, John Lloyd (1993), *The deeper meaning of liff: a dictionary of things there aren't any words for yet – but there ought to be*, Harmony Books, New York
2. Béjoint, Henri (2016), "Dictionaries for General Users: History and Development; Current Issues", in: Philip Durkin (ed.), *The Oxford Handbook of Lexicography*, Oxford University Press, New York, 7–24.
3. Bektaš, Elis (2014), *Došo šejtan u Sarajvo*, Šahinpašić, Sarajevo
4. Bulić, Halid (2016), "Rječnik zapretanih riječi – rječnik za čitanje", u: Šarić, Muhidin (2016), *Rječnik zapretanih riječi i izraza u bosanskom jeziku*, Lijepa riječ, Bosanska riječ, Tuzla, str. 5–8.
5. Bulić, Halid (2016a), "Muhidin Šarić – Rječnik zapretanih riječi" (prikaz), *Lingvazin* IV/1, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, Tuzla, 28–29.
6. Considine, John (2016), "A Chronology of Major Events in the History of Lexicography", in: Philip Durkin (ed.), *The Oxford Handbook of Lexicography*, Oxford University Press, New York, 605–615.
7. Durkin, Philip (ed.) (2016), *The Oxford Handbook of Lexicography*, Oxford University Press, New York
8. *Ero Gag: Mali rječnik hercegovačkog žargona* (2016), erogag.com
9. Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
10. Hartmann, Reinhard R. K., Gregory James (1998), *Dictionary of Lexicography*, Routledge, London, New York
11. Kebo, Ozren (2010), "Čudesni svijet tranzicije", *Sarajevske sveske* 27–28, Sarajevo, 407–425.
12. Kristal, Dejvid (1995), *Kembrička enciklopedija jezika*, preveli Gordana Terić, Boris Hlebec, Mladen Jovanović, Đorđe Vidanović, Maja Danon, Ivana Trbojević, Slobodan Đorđević, Nolit, Beograd
13. Muratagić-Tuna, Hasnija (2008), "O rječnicima kao dodacima književnim djelima", *Zbornik radova sa VII lingvističkog skupa Boškovićeve dani*, CANU, Podgorica, 81–103.
14. Otašević, Đorđe (2014), "Tipologija rečnika srpskog jezika I (teorijski okvir)", *Naš jezik* XLV/1–2, Beograd, 29–48.
15. Otašević, Đorđe R. (2015), "Tipologija rečnika srpskog jezika II (Lingvistički parametri)", *Naš jezik* XLVI/1–2, Beograd, 17–33.

16. Podhajecka, Mirosława (2009), "Historical Development of Lexicographical Genres: Some Methodological Issues", in: R. W. McConchie, Alpo Honkaponhja, Jukka Tyrkkö (eds), *Selected Proceedings of the 2008 Symposium on New Approaches in English Historical Lexis (HEL-LEX 2)*, Cascadilla Proceedings Project, Somerville, MA, pp. 153–170.
17. Smith, Rachel E. (2011), "Urban dictionary: youth slang and the redefining of definition", *English Today* 108, Vol. 27, No. 4 (December 2011), pp. 43–48.
18. Sterkenburg, Piet van (ed.) (2003), *A practical guide to lexicography*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia
19. Swanepoel, Piet (2003), "Dictionary typologies: A pragmatic approach", in: Piet van Sterkenburg (ed.), *A practical guide to lexicography*, John Benjamins Publishing Company Amsterdam, Philadelphia, 44–69.
20. Šarić, Muhidin (2016), *Rječnik zapretanih riječi i izraza u bosanskom jeziku*, Lijepa riječ, Bosanska riječ, Tuzla
21. Šipka, Danko (2006), *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Matica srpska, Novi Sad
22. Veličković, Nenad (2009), *Viva Sexico*, Omnibus, Sarajevo
23. *Vukajlija*, <https://vukajlija.com/>
24. Zgusta, Ladislav (1991), *Priručnik leksikografije*, 1. izdanje, preveo Danko Šipka, "Svjetlost", Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo

ALTERNATIVE LEXICOGRAPHY AND ANTIDICTIONARIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

The present paper discusses alternative lexicography in Bosnia and Herzegovina, its current state and the forms in which it is manifested. These are the texts, that is, lists of words that are named or organized as dictionaries, but in which the definitions and descriptions of the meanings and usages of particular terms are very different by style or content from the definitions presented in conventional lexicography. The most representative works of alternative lexicography in Bosnia and Herzegovina are three larger wordlists that have been published as a separate book or as larger book chapters. These are Nenad Veličković's *Seksikon*, Muhidin Šarić's *Rječnik zapretanih riječi u bosanskom jeziku* and *Ero Gag: Mala zbirka hercegovačkog žargona* by an unknown group of authors. *Seksikon* defines the terms related to human sexuality in a humorous way, while at the same time criticizing different stereotypes and prejudices related to sexuality. The definitions in the book *Rječnik zapretanih riječi u bosanskom jeziku* are rhymed quatrains which, in entertaining style, explain the meaning of some regionally specific words or archaisms, or words "covered by the ashes (of oblivion)" (an approximate meaning of *zapretan*). The book *Ero Gag: Mala zbirka hercegovačkog žargona* defines words from a variety of thematic groups that are claimed to belong to the Herzegovinian jargon, though many of them are also used in conversational style outside Herzegovina. The presented dictionaries differ in form, content, style and size, so that they give us a thorough insight into the potential of alternative lexicography. The main aim of the paper is to shed light on the current state of the alternative lexicography in Bosnia and Herzegovina and to lay the groundwork for its further study.

Key words: dictionary; types of dictionaries; lexicography; alternative lexicography; antidictionary

Adresa autora

Author's address

Halid Bulić

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

halid.bulic@ff.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SRBISTIKA

Birsena Džanković

CRVENI NARATOR: NARATOLOŠKA ANALIZA ROMANA *CRVENI KRALJ* IVANA IVANOVIĆA / THE RED NARRATOR: A NARRATOLOGICAL ANALYSIS OF IVAN IVANOVIC'S NOVEL *RED KING* 73

Amel Suljić

UTOPIJSKE I IDEOLOŠKE PREDODŽBE U ROMANU *MILENIJUM U BEOGRADU* VLADIMIRA PIŠTALA / UTOPIAN AND IDEOLOGICAL IMAGE IN VLADIMIR PIŠTALO'S NOVEL *MILENIUM U BEOGRADU* 89

UDK 821.163.41.09-31 Ivanović I.

Primljeno: 01. 11. 2019.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Birsena Džanković

CRVENI NARATOR: NARATOLOŠKA ANALIZA ROMANA *CRVENI KRALJ IVANA IVANOVIĆA*

Crveni kralj je roman lika, ispričovijedan u prvom licu. Zoran Jugović, junak romana, je ključni element u narativnom svijetu i narativnoj konstrukciji romana. Kakav je Zoran Jugović kao junak, a kakav kao narator, kao fokalizator proučicemo i predočiti ovim radom. Cilj je utvrditi poziciju i odnos naratora i fokalizatora prema priči i njenoj sadržini, odrediti njihovu tipološku pripadnost i osobenosti, razotkriti i protumačiti razloge takve organizacije narativnog svijeta romana, oslanjajući se na klasične naratološke teorije Shlomith Rimmon-Kenan, Mike Bal i Gérarda Genettea.

Ključne reči: pripovijedanje; narator; narativna instanca; narativni nivoi; fokalizacija; fokalizator; Crveni kralj; Ivan Ivanović

UVOD

Svako književno djelo može se posmatrati kao novonastali, neponovljivi, drugačiji svijet, sačinjen od jezika. Stvarni, realni svijet i svijet književnih djela možemo posmatrati kao mikrokosmos(e) unutar beskonačnog makrokosmosa, prostora koji se konstantno, ljudskom oku nesagledivo i nesamjerljivo, širi. Jezik se može uzeti kao poveznica tih svjetova, njihovih činilaca, on i jeste njihov jedini realni i istinski zajednički element, stvarnosan i konkretan, opipljiv, ma koliko to apsurdno zvučalo. Sa druge strane, koliko god svijet određenog djela sličio stvarnom svijetu, ili podsjećao na određene istorijske fakte, ne smije se zanemariti da je taj mikrosvijet

ipak samo plod nečije mašte, da je izgrađen na osnovu nečije kreativnosti, sposobnosti da imaginira i reprodukuje ono što se zbiva duboko unutar jednog bića koje ima potrebu da svoj umjetnički poriv oblikuje koristeći se sredstvima datim svakom čovjeku na bespogovorno raspolaganje – jezikom, pripovijedanjem, pričanjem. Uzevši u obzir odnos čitalaca prema književno-umjetničkim ostvarenjima neminovno dolazimo do zaključka da, ma koliko odricali istinitost književnosti, pitanje njene povezanosti sa stvarnošću nikada neće prestati biti aktuelno pitanje, uvijek će biti onih koji će tražiti istine u fikciji, realno u nerealnom, i shodno "istinitosti" djela o njemu donositi sud.

U djelu *Diskurs istorije* Rolan Bart osporava bilo kakvu povezanost onoga što je označeno tekstem i onoga što se smatra istinskim dijelom bilo kog trenutka ili perioda ljudske stvarnosti. Tekst sam po sebi postoji i opstaje. Njegovi znaci dio su njegove strukture, njegovog svijeta i "njegove stvarnosti". Sve što je izvan njega ne pripada mu i ne dotiče ga, ne povezuje se sa njim niti je potrebno činiti bilo kakav napor da bi se tako nešto postiglo, jer, „istorijski diskurs ne prati stvarno, on ga samo označava, neprestano ponavljajući ‘dogodilo se’“ (Bart 2005: 43), a (...) ta sertacija nikada neće moći da bude bilo šta drugo do označeno naličje cjelokupnog istorijskog pripovijedanja (Kvas 2011: 197). Svako književno djelo je svijet za sebe, ono što je u njemu sadržano tiče se isključivo tog svijeta, tih junaka, tih ideologija, vjerovanja, tradicija, historija. Stvarnost i trenutak u kojem je određeno djelo nastalo jesu izvan njega samog. Empirijska stvarnost oblikovana i struktuirana drugačijim sistemom i znacima kao takva opstaje van svijeta književnog djela konstruisanog pomoću znakova jezičkog sistema. „Zatvorena u barijere jezika, književnost postaje sredstvo u osnovi nihilističke ideologije, sredstvo negacije humanističkog nasleđa, istorijskog konteksta i ukupne duhovne i književne tradicije, a za istinu književnosti proglašava se novootkrivena istina da istine nema“ (Kvas 2011: 199). Ilustrativni su u tom pogledu stavovi Jacquesa Derride koji osporava realije ljudskog bivstvovanja u kategorijama istine. Za njega je tekst taj koji postoji, izvan teksta istina ne postoji i tražiti je u stvarnosnom svijetu čini se uzaludnim. „Deridina argumentacija u potpunosti počiva na njegovim principima koji se tiču nepostojanja referentnog spoljašnjeg sveta. Ako prihvatimo te principe, kao i mišljenja o nemogućnosti postojanja bilo kojeg drugog sistema označavanja osim onog koji postoji u jeziku, odnosno pismu, onda je lako prihvatiti Deridinu tvrdnju da ne postoji ništa izvan jezika. On, zapravo, tvrdi da tekst ne poseduje značenje sam po sebi, već da samo nove označiteljske strukture, to jest interpretacije, tekstu mogu da pripisu značenje“ (Kvas 2011: 197).

Kako uspostaviti i održati nepremostivim taj jaz između dvije spomenute realnosti? Postoji li način pomoću kog bi se potcrtala jasna granica između govora junaka i govora autora, a da to ne zahtijeva autorov javni izriječ odricanja ili poricanja onoga što je napisao? Kome zapravo pripada priča? Ko to priča? Kome? I kako? Sva navedena pitanja, i još mnogo izostavljenih, već decenijama predmet su naratoloških proučavanja. Autor je *mrtav* odavno, a njegova *povezanost* sa svijetom njegovih djela nije nužno *istinita*. Svijet junaka je njihov svijet, autor je tu da ih oživi svojim djelom, pripovijedanjem ili pjevanjem, do njih dopire samo svojim jezikom i kasnijim učitavanjima, kao i svaki drugi čitalac. Dok junaci do svijeta autora ne mogu doprijeti, autor do njih može svojim svjetotvornim jezičkim i pripovijednim umijećem.

CRVENI KRALJ

Roman *Crveni kralj* Ivana Ivanovića (1936) prvi put se pojavio 1972. godine, baš te godine kada je predsjednik tadašnje SFRJ svoju kosu ofarbao u crveno. Po navodima iz dnevnog lista *Politika*, engleski štampani mediji su Josipa Broza prozvali Crvenim kraljem, što zbog crvene kose, što, možemo pretpostaviti, zbog načina vladavine i uspostavljenog sistema u tom periodu. Bila je to gotovo nevjerovatna koincidencija sa momentom koji nalazimo u romanu *Crveni kralj*.

Engleska štampa me je nazvala crvenim kingom! A jedan list je pisao da odavno u Engleskoj nije igrao neko tako dobro kao crvenokosi đavo iz Jugoslavije! (Ivanović 1984: 64)

– kazuje Zoran Jugović u pripovijesti o sebi, kralju fudbala u Kurvingradu, gdje je po prvi put i dobio nadimak Kralj, kralj jugoslovenskog fudbala, Crveni kralj u Jugoslaviji i šire, Red king u Americi, ili, kako sam kaže, *Ameriki*. I ovo nije jedina koincidencija romana sa određenim stvarnosnim momentima.

Zbog ovog djela autor je bio osuđivan, sankcionisan na različite načine, proglašen nacionalnim i državnim mrziteljem. Autora nisu odvajali od samog djela, od onoga što je u njemu napisano, što je njime rečeno. Stavove junaka pripisali su samom autoru, te je autor morao odgovarati za ono što je izgovorila ili ispričala jedna fiktivna figura, koja je imenovana, zatim i karakterno, moralno, fizički – jezikom, kao osnovnom materijom, oblikovana. Kako može pisac odgovarati za riječi njegovog lika, za riječi koje sam nije izgovorio, već su plod mašte i novonastalog svijeta, koji

je iziskivao takve sadržaje zarad svoje cjelovitosti i vjerodostojnosti, svojevremeno se pitao i Borislav Pekić u pismu koje se bavilo sudbinom i dešavanjima koja će obilježiti život Ivana Ivanovića.

Preko lista „Politika“ obavešten sam da je književnik Ivan Ivanović osuđen na dve godine zatvora zbog krivičnih prestupa, koje je, prema mišljenju Okružnog suda u Prokuplju, počinio njegov literarni junak. (Pekić 1974: 2)

Uzimajući u obzir trenutni odnos prema ovom romanu taj problem kao da je i danas na svoj način aktuelan. Kad je riječ o (u)čita(va)nju *Crvenog kralja*, ne možemo ne primijetiti da ono izostaje, bez obzira na pozitivne reakcije književne kritike iz perioda prvog objavljivanja. Stvarnost je ta koja uzima danak književnim djelima zatrpavajući ih u mračne dubine zaborava. Naša zapažanja mogu se unekoliko povezati sa primarnim ciljem ovog rada da istraži narativni svijet unutrašnjeg pripovjedača romana *Crveni kralj*, posmatrajući ga neovisno od autora, kao nezavisnu i autonomnu književnu konstrukciju. Pitanja na koja ćemo pokušati odgovoriti mogu se postaviti na sljedeći način: ko priča priču i kome?, u kakvim uslovima se priča pripovijeda, na koji način, kakvim jezikom, sa kakvim emotivnim odnosom i pogledom na svijet i na ljude?, kako sve to onaj koji priča doživljava, sagledava, i kako na kraju oblikuje te prenosi dalje? do onoga koji "sluša"? Bavićemo se "realnošću" Zorana Jugovića, njegovim „odrastanjem“ i profilisanjem ličnosti, oblikovanjem karaktera i pripovijedne figure i tako utvrditi *istinitost* ispriповijedanog. Elementi empirijske stvarnosti neminovno su zastupljeni u narativnom svijetu djela, ali, dok su dio njega, oni ne predstavljaju ništa drugo do konstrukt koji sudjeluje u stvaranju još jednog od narativnih svjetova.

KO PRIČA?

Crveni kralj jeste samo još jedna u nizu pripovijesti u čijem je središtu priča o fudbalu. Roman je podijeljen u pedeset cjelina a njihova jedina oznaka jeste broj. Ispriповijedan je u prvom licu jednine sa određene vremenske distance, a događaji se dotiču različitih životnih dobi i perioda junaka Zorana Jugovića. Radnje se odvijaju na dva kontinenta a povezuje ih ista "groznica", fudbal ili soker, i sudbina jednog junaka, čiji se životni put proteže od siročeta prepuštenog nemilosti svijeta u kome je zadešen, preko uspješnog sportiste krunisanog nadimkom Red King, Crveni kralj, do neurotične zvijezde koja živi u *progonstvu* na drugom kontinentu, gdje se ono što je odredilo njegov život (fudbal) tretira na jedan nezavidan način.

Svaki događaj, ma u kom vremenu ili na kom se prostoru odigravao, usko je povezan sa glavnim junakom priče, blisko se dotiče njegovog života i sudbine. Priča o Crvenom kralju ispriповijedana je iz njegovog ugla, kao protagoniste priče i kao posmatrača većeg dijela događaja. Iako je pripovijedna situacija naizgled sasvim pojednostavljena, a pripovjedač itekako vidljiv i nametljiv, kao narativna instanca on je zapravo znatno složen. Zoran Jugović je taj koji pripovijeda priču, koji upravlja njenim koncima:

Sada sam u Americi. U gradu Oklendu, Federal Stejt Kalifornija, Junajted Stejts of Amerika. Igram fudbal, šta bih drugo. Znam da bi neki u Jugoslaviji voleli da čuvam ovce, ali moram da ih razočaram. Igram za Kalifornija klipers iz Oklenda. Igram centra, kao i drugde, neću da se puvam, ali najbolji sam napadač cele profi Jenki lige. A Jenki profi liga ima trideset šest timova i u njoj igra preko trista stranaca! Najveća liga na svetu, naravna stvar. (Ivanović 1984: 7) Znam da sam manje dao nego što sam obećavao. Kao i Šeki, kao i Miloš Milutinović, kao i Zoran Miladinović... Tako se namestila lopta! Neću da se puvam da mi je fudbal doneo fini život. Naporotiv, živeo sam surovo! A ja sam to sam što sam. Nemam nameru da se friziram da bih mirisao fino. Rekao sam šta sam video, šta sam doživio. A da li sam umeo da vidim, jebem li mu mater? (Ivanović 1984: 167-168)

Narator je vezan za lik, pripovjedno "ja" identično je liku iz priče. Budući da je naratorovo "JA" u velikoj mjeri okarakterisano, mentalno, moralno, fizički oblikovano, često je na istom nivou sa ostalim likovima, rijetko svjedok, ili samo puki posmatrač – njegovo pripovijedanje je dramatisovano pripovijedanje, a sam pripovjedač jeste dramatisovani pripovjedač (Prins 2011: 41). Pripovijedanje započinje u Americi, vremenski i prostorno je udaljen od događaja koji su mu obilježili život, uticali na sudbinske puteve. Pripovijeda o njima prisjećajući ih se, ispovijedajući ono što mu se zbilježilo a ostavilo je dubok ožiljak. Otkrivamo da iza svega stoji jedna nesretna, duboko povrijeđena osoba, koja jedinu satisfakciju pronalazi u novcu i stjecanju materijalnih dobara. Sreću mu ne pričinjava ni postizanje rezultata na fudbalskom terenu.

Takav sam i kad pobeđujemo. Nabijem gol, mangupi me grle i ljube, a ja ništa čak ne umem u tom trenutku ni ruke da dignem, što rade čak igrači školskih timova. (...) Ja osećam zadovoljstvo samo kada na blagajni primam zelembaće! (...) Ja mu kažem da je meni zanat da nabijam golove. I zato se ne radujem, niti se uzbuđujem. A posle utakmice povraćam. (Ivanović 1984: 32)

Priča je sklopljena od ulomaka koji daju jednu širu sliku života Zorana Jugovića. Pripovjedni svijet čine fragmenti života u Americi i onog koji se proživio u Jugoslaviji. Period koji obuhvata vrijeme boravka u Jugoslaviji ispričovijedan je retrospektivno i njegova funkcija jeste da se predoči razlog odlaska u Ameriku i nastavak fudbalske karijere na kontinentu gdje je taj sport marginalan. To umnogome utiče na psihu junaka, što se odražava i na njega kao naratora, njegovu priču i način kazivanja. Svaki vid odbacivanja u naratoru-liku budi negativne osjećaje, reakcije su kontraefektivne, a u iskazu dominiraju derogativne i kontradiktorne izjave, prožete komentarima koji u velikoj mjeri i vrlo upečatljivo oslikavaju njegov psihološki status.

Svaku narativnu cjelinu čini nekoliko narativnih nivoa. Slojevitost narativnog svijeta *Crvenog kralja* povezana je s činjenicom da pripovjedač jeste dio tog svijeta, ali se u trenutku pripovijedanja nalazi izvan samih događaja. U širokom luku je zaobiđen klasičan način strukturnog organizovanja priče, čiji bi se nivoi mogli protezati od spoljašnjeg ka unutrašnjem, ili od unutrašnjeg ka spoljašnjem. Pripovjedni nivo konstantno varira, promjenljiv je, jer je sam pripovjedač stalno u pokretu, u stalnom izmještanju. Shodno poziciji i učešću u priči i njenom razvoju pripovjedač je čas unutrašnji čas spoljašnji. U pojedinim momentima narator prilazi priči sa ekstradijegetičkog nivoa, jer se u momentu pripovijedanja nalazi izvan samih zbivanja, dok su određene dionice ispričovijedane sa intradijegetičkog nivoa. Uzevši u obzir momenat kada pripovijedanje započinje, „Sada sam u Americi...“, primarna priča pripada homodijegetičkom pripovjedaču, ali unutar nje nalazimo segmente u kojima je narator od sekundarnog značaja, da bi se i iz njih izrodila poveznica koja ih vraća na primarni nivo pripovijesti.

U *Crvenom kralju* nedvojbeno se susrećemo sa potpuno vidljivim, nametljivim, familijarnim pripovjedačem. On je taj koji vodi riječ, „ironičan, iskren, familijaran, vlastitim glasom komentariše predočene situacije, događaje, samo predočavanje ili njegov kontekst; pripovjedač koji počiva na komentatorskim ekskursima ili upadicama i njima je okarakterisan“ (Prins 2011: 113). Primjetno je da se narator povremeno poigrava narativnim nivoima potirući granice između ‘stvarnosti’ i fikcije, pa se i u ovom slučaju pokazuje kako zapravo ne postoji nikakva realnost nezavisna od pripovijedanja. U krajnjem to vrijedi i za hipodijegezu čija osnovna funkcija u ovom romanu jeste eksplikativna – „hipodijegetički nivo objašnjava dijegetički nivo, odgovarajući na pitanja kao što je: ‘Koji su događaji doveli do sadašnje situacije?’“ (Rimon-Kenan 2007: 117). S tim u vezi od primarnog značaja je priča koja je pripovijedana, a ne sam čin pripovijedanja. Dakle, šta je dovelo do toga da Zoran

Jugović svoju fudbalsku karijeru nastavi na tlu Amerike, gdje fudbal ne može da zaživi.

Oko tog finala Kepa se raspukla dinja između mene i Krste Popadića, predsednika Krila Jugoslavije. Tikva između nas dvojice je pukla znatno ranije. Imali smo jedan lični sudar, bez veze s fudbalom. Za to me boli đoka! Ni prvi ni poslednji sudar u mom životu. Na mom putu su uvek stajale tikve a ova dinja se raspukla oko premije za finale Kepa.

Pre utakmice u Parizu, Popadić nam je obećao premiju od milion dinara da uđemo u finale.

«Momci», kaže Krsta, a drhti kao da on igra, «ako pobedite, imate milion!»

«Pazi, gazdo», kažem ja, «držaćemo te za reč». (Ivanović 1984: 65)

«Pa, Kinge», kaže gazda, a obrve mu se sastavile, «nisam znao da si toliko đubre!»

I tako, počne. Još uvek sam mogao da se izvučem i da ugasim vatru. Ali meni više priliči da dolivam ulje! Ja vatrogasac nikad nisam bio. Uvek sam išao do kraja, pa šta bude.

«Ma nemoj», kažem. «Dve godine su ti bile potrebne da to shvatiš. A ja sam za tebe to znao odmah, čim sam te video!»

«Slušaj, Kinge», veli gazda, «znaš ti na šta ja mislim. Čerku nisi smeo da mi dirneš!» (Ivanović 1984: 75)

Narator-lik, kako vidimo, umnogome organizuje svoju priču koristeći se dijaloškim formama, a na momente ustupa riječ i svoj glas posuđuje drugim likovima koje uvodi u priču. Njegovo prisustvo ipak je sve vrijeme tokom razvoja narativa očito. Kao lik u pripovijesti koju pripovijeda on je i drugostepeni ili intradijegetički pripovjedač. „Intradijegetički pripovedači, posebno kada su i homodijegetički uglavnom su više nepouzđani, (...) budući da su istovremeno i likovi u fikcionalnom svetu. Kao takvi oni imaju samo ograničeno znanje, lično su umešani, i imaju problematične sisteme vrednosti, čime izazivaju sumnju u svoju pouzđanost“ (Rimon-Kenan 2007: 131-132).

Nedavno sam učestvovao u demonstracijama za prava Crnaca. Moji drugari Crnci iz ekipe i ja, jedini od belaca, izišli smo na teren sa crnim florom oko ruke! Pre toga sam gledao na televiziji velike demonstracije u Njujorku. Pola Amerike je bilo na nogama. Studenti, Crnci, profesori. Išli su Petom avenijom u Njujorku do palate Ujedinjenih nacija. Okolo policajci, naoružani do zuba, na konjima. Spremili cisterne sa suzavcem i čekaju. A demonstranti prolaze

pored njih i ne jebavaju ih za crvljivu šljivu. A napred idu sve sami veliki ljudi Amerike. Među njima i čuveni glumac Marlon Brando. Uvek je bio moj idol. Iako sam bio na drugoj obali, moje srce je bilo u Njujorku! Zato sam vezao crni flor oko ruke! Ovde sam ja crven! (Ivanović 1984: 56)

Pripovijedna instanca *Crvenog kralja* konstantno i vrlo eksplicitno ukazuje na sebe kao naratora, „vlasnika“ riječi ove priče. Stalno je primjetna težnja da se ostavi svjedočanstvo o sebi, životu ispunjenom svijetlim i pozitivnim momentima, kao i krajnje tamnim i negativnim slikama. Međutim, to pamćenje je vrlo upitno, njegova vjerodostojnost i ispravnost su diskutabilni, na šta ne utiče samo "ograničen" vidik i (ne)posjedovanje informacija o ispriповijedanom nego i „(...) njegova lična upletenost u događaje i problematičnost njegovog sistema vrednosti“ (Rimon-Kenan 2007: 127).

Ja ne umem da se radujem, niti da tugujem. Izgubimo utakmicu, mangupi plaču u svlačionici, ja ništa. (...) ja osećam zadovoljstvo samo kad na blagajni primim zelembaće! (...) Ja mu kažem da je meni zanat da nabijam golove. I zato se ne radujem, niti se uzbuđujem. A posle utakmice povraćam. (...) Izgleda da od tog povraćanja nema leka. Još su me u Jugoslaviji vodili raznim lekarima i svi su rekli da to nije ništa. Nije nikakva bolest. Mala neuroza, šta li. U Americi mi se ta neuroza povećala. Doktor Leka me je vodio kod nekog čuvenog specijaliste u Pitsburg, Federal Stejt Pensilvanija. Ime mu je doktor Uels. E taj doktor Uels mi je rekao da sam neurotična ličnost. Kaže da se tu ništa ne može, da je u Americi devedeset posto takvih. Kaže da treba da promenim način života. (...) Kazao je da sam ja momak pun zdravlja, ali da sma duboko zabrinut. (...) Kako da ne budem zabrinut kad predosećam da mi je kraj blizu? (Ivanović 1984: 32-33)

Crveni kralj sve vrijeme nosi osobenosti pripovjedača čije je znanje ograničeno i čije su perceptivne sposobnosti sužene. Premda učešće pripovjedača može biti različito, kada je u pitanju tip pripovjedača kakav susrećemo u *Crvenom kralju*, ono je u pravilu visokog stepena. S obzirom na takav status neminovna je jaka emotivno-psihološka veza sa samim ishodima dešavanja, te će njegov sud, prenošenje momenata koji prikaz događaja čine cjelovitim, njihova vjerodostojnost – biti upitni.

Ne pamtim toliko dobro što mi se desilo, ali zlo ne zaboravljam. I danas kad god povraćam, vidim Ristovićeve brkove! Nešto se mislim, možda ne bih ni povraćao da nije bilo tog Ristovića. Ali to je šta je. Ne mogu da menjam događaje. (Ivanović 1984: 40)

Otuda i stalno pripovjedačevo insistiranje da je priča koja se nalazi pred našim očima neporeciva istina. Izjave naratora-lik, njegova sjećanja i prisjećanja ispunjena su zakletvama, čija je mjerodavnost više nego sporna i koje odaju i duhovnu nezrelost junaka.

Ovo liči na puvanje, ali ja znam da je tako, života mi! (Ivanović 1984: 17)

Mene su našli kao najpogodniju ličnost! Života mi! Jer ... (Ivanović 1984: 21)

Sve sam to ja platio, 'leba mi! Mene... (Ivanović 1984: 21)

Ali ja nisam hteo da lažem. Ja sam uvek bio otvoren i govorio sam sve. (Ivanović 1984: 25)

Jugovićevo pripovijedanje obuhvata i prati različite periode njegova života. Budući da je uglavnom i fokalizator ispriповijedanih događaja, njihovo "posmatranje" se često ne podudara sa vremenom pripovedanja, tako da su percepcija, razumijevanje situacije, njeno "tumačenje" i prihvatanje, pa na koncu i samo pripovijedanje, sud i komentar krajnje nepouzdati. Uzevši u obzir i to da je sam pripovjedač uveliko uključen u gotovo svaki ispriповijedani događaj, da se svaka odigrana radnja tiče i dotiče njega, neizostavan je emotivni tonus pripovijedanja. Nekada se osjećanja otvoreno iznose, a nekada je primjetno njihovo prikrivanje, koje se može razumjeti kao vid odbrambenog mehanizma.

Ja sam imao svoj fudbal na vašarištu i odbijanku u gimnaziji, i bilo me je baš briga što mi je ćalac u zatvoru kao bivši četnik. Šta mene boli kita što je on brljao za vreme rata? Ja ga nisam poslao tamo. (Ivanović 1984: 34)

U životu me niko nikada nije tako žestoko ujeo kao i opekao kao major Ristović. Nisam umeo ništa da kažem, bio sam potpuno paralisan. Nikad nisam bio tako nemoćan, ni kad mi je umrla majka. Posle sam dugo plakao. Poslednji put u životu. Tako su me svinjski dočekali na početku karijere, niskim udarcem, ispod pupka, u muda. Dugo do tog udarca nisam mogao da se povratim. Tad sam prvi put povraćao. (Ivanović 1984: 39)

O problematičnom sistemu vrijednosti kao pokazatelju nepouzadnosti pripovjedača svejdoče mnogi momenti o kojima narator-lik pripovijeda.

I mene su uvek dirali gde me najviše boli, pa sam preživio! I što ja drugog da žalim i štedim? A volim da se zezam. Ja se zezam sa svačim: sa fudbalom, sa sobom, sa životom. Što se, onda, ne bih zezao sa drugima? (Ivanović 1984: 76)

Posljedica nestabilnog i vidljivo emotivnog odnosa naratora-lika prema zbivanjima i ljudima je to da on nerijetko sebe samog derogira dajući oprečne izjave i razotkrivajući svoje slabe strane.

To četništvo je moja rak rana. (Ivanović 1984: 31)

I bilo me je baš briga što mi je ćalac u zatvoru kao bivši četnik. Šta mene boli kita što je on brljao za vreme rata? (Ivanović 1984: 34)

Odsustvo konkretnog i jasno definisanog stava o određenim pitanjima, oportuno prihvatanje onoga što mu u datom trenutku odgovara, negiranje i odricanje svega što mu može nauditi, umanjivanje važnosti događaja koji su mu obilježili život... sve to jasno upućuje na njegovu nepouzdanost kao naratora. U jednom momentu on dovodi u pitanje i svoje sjećanje, pa samim tim i priču:

A ja sam to sam što sam. Nemam nameru da se friziram da bih mirisao fino. Rekao sam šta sam video, šta sam doživio. A da li sam umeo da vidim, jebem li mu mater? (Ivanović 1984: 167-168)

KO POSMATRA?

Ispovijest Crvenog kralja započinje rečenicom: „Sad sam u Americi.“ (Ivanović 1984: 7) Suočavamo se sa sadašnjim trenutkom. U "sada" smješteni su događaji koji se odvijaju u Americi, a o događajima u Jugoslaviji priča retrospektivno. Vrijeme pričanja često se razlikuje od vremena odvijanja događaja, kako onih u Jugoslaviji, tako i onih u Americi. U odnosu na vrijeme događaja, vrijeme pripovijedanja i fokalizovanja, mijenja se starosna dob naratora i fokalizatora, pa samim time dolazi do razmimiolaženja u godinama, perceptivnim sposobnostima i mogućnostima naratora-lika i fokalizatora-lika. Već smo ukazali na slojevitost pripovjedne instance ovoga romana. Pored toga što je u njoj sadržana figura pripovjedača ona uključuje i fokalizatora. Idenitet naratora i fokalizatora se podudara. Za razliku od naratora, koji upravlja riječju, pripovijedanjem, za fokalizatora možemo reći da u nešto manjoj mjeri determiniše identitet lika.

Da mi je ćalac za vreme rata bio četnik, rekli su mi u Kurvingradu krajem pedeset šeste godine. Mora da sam to znao i ranije, mada je moje sećanje dosta belo. Sad mi nije jasno čega se sećam, a šta su mi rekli. (...) Kao kroz maglu pamtim da su me vodili u nekakvu tvrđavu da vidim nekog čoveka, za koga su mi rekli da mi je to otac. Majka je mnogo plakala, a tetka i bata Srba su

pokušavali da je smire. Ja sam gledao tog nepoznatog čoveka i bilo mi je hladno. Jedva sam čekao da se sve to svrši pa da idemo kući. Onda su milicionari odveli tog čoveka, i to je bilo sve. (Ivanović 1984: 33)

Zapamtio sam, međutim, sasvim dobro kad mi je umrla majka. Još nisam bio pošao u školu. Lepo i sad vidim kako idemo kroz Kurvingrad iza kola na kojima je kovčeg sa mojom mrtvom majkom. Iza nas idu tetka i teča, a pozadi njih još nekoliko žena. (Ivanović 1984: 34)

„Fokalizacija i pripovedanje razlikuju se i u slučaju retrospektivnih pripovesti u prvom licu“ (Rimon-Kenan 2007: 95) – retrospektivno pripovijedanje dovodi do izmjene fokalizatora, dob onog ko fokalizira razlikuju se od dobi onog ko pripovijeda. Kada je vizura u pitanju, fokalizovanje se razlikuje jer je fokalizator-lik u pojedinim momentima dijete, i kao dijete posmatra svijet, zatim je i mladić, tinejdžer i odrasla ličnost.

Jednog jutra neko legao na zvono mog stana. Mislim se da li da otvorim, možda je opet ona stoka Dušan Božić. (...) Pred vratima teča Sibin, legao na zvono kao june, pa ne ume da se pomeri. S njim neki sitan čovek, poguren, neugledan. Odněkud mi poznat, kao da sam ga negde već video. (...) Gledam meni tog stranog čoveka, pa počnem da se kiliberim. Je li moguće da je taj čovečuljak bio strašni četnik zbog kog ja i danas imam neprilika? (...) Zato je moje detinjstvo, i moje braće, bilo jebeno. (Ivanović 1984: 50)

Kada je riječ o stepenu dosljednosti fokalizatora u *Crvenom kralju* imamo situaciju sa promjenljivim fokalizacijama, bilo da je riječ o odnosu prema priči ili o odnosu prema fokalizovanom objektu. Promjena se, kako smo istakli, prvenstveno tiče dobi fokalizatora. Tipovi fokalizacije u odnosu na priču mogu biti spoljašnji i unutrašnji. „Fokus unutrašnje fokalizacije nalazi se unutar predstavljenih događaja. Ovaj tip uglavnom se javlja u obliku lika-fokalizatora“ (Rimon-Kenan 2007: 96) – što je slučaj sa *Crvenim kraljem*. Pozicija fokalizatora u odnosu na priču mahom je unutrašnja, fokalizator se nalazi unutar predstavljenih događaja i uglavnom aktivno sudjeluje u njima, dok objekat fokalizacije može biti viđen bilo spolja, bilo iznutra. Nekada fokalizator-lik predstavlja samo spoljašnje osobine objekta (osobe ili stvari), nekada spoljašnji fokalizator (pripovjedač-fokalizator) predstavlja fokalizovani predmet iznutra, prodirući u njegova osećanja i misli (Rimon-Kenan 2007: 98).

Kiliberim se kao lud! Ne znam šta mi je, ne mogu nikako da se zaustavim. Ne da se time puvam što sam uspeo, života mi. Nego mi smešno što ljudi rade

koješta. Smejao sam se sve do Banje. A Branka me posmatrala kroz indigo, ćutala, bila sentiš. Pomalo mi je bilo i žao, i nje i burazera. Ali šta im ja mogu? Uхватili su se za suhu granu, eto to je. Tako im se namestila lopta! (Ivanović 1984: 120)

„Unutrašnji fokalizator može opažati objekt iznutra, naročito kada je on sam i fokalizator i objekt fokalizacije“ (Rimon-Kenan 2007: 98-99).

A za sve je to kriva Banja. Ne mogu ja da podnesem banjsku tišinu. Smeta meni i ona rečica u Vrnjačkoj Banji, i oni mostići, i ona voda sa ukusom pokvarenih jaja, i parkovi i sve. Sve me to čini neotpornim, nežnim, mekim, ranjivim. Postajem kao puž, kao kornjača bez oklopa. Moji su mišići stalno napeti i kad se opuste dobiju zapaljenje. Samo takvom je moglo da mi se desi da se zacopam tako blesavo u jednu Branku. Šta vredi što sam izbegao komplikovane zamke beogradskih damica kad sam upao u prostu kljusu jedne seljanke iz Gornjeg Milanovca! A ta ljubav, šta li, za samo jedan dan me je popuno razorila. (Ivanović 1984: 122)

Budući da je riječ o unutrašnjoj vizuri fokalizator ima ograničen pogled. Čitalac sve vrijeme posmatra očima fokalizatora-lika, vidi ono što fokalizator-lik vidi. Svaka načinjena promjena koja se tiče vizure povezana je sa likom-fokalizatorom, a čitalac prati svaki pokret. Pogledom ograničenim na pogled fokalizatora prostor upoznajemo onoliko koliko nam to fokalizator-lik omogućava. Njegovi limiti ne tiču se samo prostora i pogleda, već i vremena – on je ograničen na "sadašnjost" likova, odnosno vrijeme koje je dato samim narativom. Kognitivna komponenta fokalizatora-lika je znatno sužena, saznanja o svijetu u kome obitava svedena su na njegove perceptivne sposobnosti.

Kada je riječ o emocionalnoj komponenti i kod fokalizovanja imamo gotovo identičnu situaciju kao i kod pripovjedača. Pogled/vizura unutar samog svijeta fokalizatora tumači se kao subjektivna, afektivno obojena, zainteresovana i pristrasna fokalizacija, dok bi spoljašnja bila objektivna, neutralna, nezainteresovana. U romanu uglavnom imamo vidno emotivno obojenu vizuru s jedne strane, ili krajnju ravnodušnost prilikom posmatranja i predočavanja određenog događaja. Ovim oprečnostima uzrok je, u pravilu, emotivna neuravnoteženost fokalizatora-lika.

Rekao sam šta sam video, šta sam doživio. A da li sam umeo da vidim, jebem li mu mater? (Ivanović 1984: 167 - 168)

Na kraju, kako vidimo, lik u kome su objedinjene i figura pripovjedača i figura fokalizatora dovodi u pitanje svoj sud, svoju vizuru i svoje perceptivne sposobnosti, potvrđujući da je samo rekao šta je doživio i šta je vidio, ali da je to viđeno upitno jer ni sam ne zna da li je sve vidio i doživio na pravi način, ocijenio realno i korektno, prokomentarisao objektivno i bez prenagljenih zaključaka. Nama ostaje da sudimo poput samog naratora – da li je za osudu sve izrečeno, pa i ako je pogrešno, nakaradno, izobličeno, netačno, nemoralno? Da li je jedna neurotična osoba za rigorozne osude i prijekore, ili su od takvih pera podignuta?

ZAKLJUČAK

Narativni svijet *Crvenog kralja* je izrazito slojevit, a stepen učešća naratora u priči se razlikuje u odnosu na datu pripovjednu situaciju. Zoran Jugović, junak svoje priče, taj je koji pripovijeda; on opaža, posmatra, fokalizuje događaje i aranžira narativni svet *Crvenog kralja*.

Ako pripovjednu instancu narativnog svijeta *Crvenog kralja*, kako je to uobičajeno u naratološkim analizama, raslojimo na tri dijela (narator, lik, fokalizator) uočićemo da je ona sabrana u jednoj istoj jezičkoj kreaturi. Junak, pripovjedač, fokalizator istog su identiteta. Saznajni kapacitet fokalizatora *Crvenog kralja* ograničen je njegovom unutrašnjom vizurom, pa ono što pripovijedanje obilježava i čini specifičnim jeste subjektivan, nerijetko pristrasan, odnos prema ispričanom te redukovani kognitivni i etički vidokrug ove 'trojedne' funkcije, a sve to suštinski utiče na priču i njeno konstruisanje.

IZVOR

1. Ivanović, Ivan (1984), *Crveni kralj*, BIGZ, Beograd

LITERATURA

1. Bart, Roland (Roland Barthes) (1992), *Uvod u strukturalnu analizu pripovjednih tekstova*, u: Vladimit Biti (ur.), *Suvremena teorija pripovijedanja*, Globus, Zagreb
2. Bal, Mike (2000), *Naratologija, teorija priče i pripovedanja*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd
3. Biti, Vladimir (1992), *Suvremena teorija pripovijedanja*, Globus, Zagreb
4. Veličković, Staniša (1985), *Elementi pripovedne proze*, Prosvetni pregled, Beograd
5. Gadamer, Hans Georg (1978), *Istina i metoda, osnovi filozofske hermeneutike*, IP "Veselin Masleša", Sarajevo
6. Ženet, Žerar (Gerard Genette) (1985), *Figure*, "Vuk Karadžić", Beograd
7. Jahn, Manfred (2018), *Narratology: A Guide to the Theory of Narrative*, English Department, University of Cologne, <http://www.uni-koeln.de/~ame02/pppn.pdf> (dostupno on-line, preuzeto 13. 12. 2018.)
8. Kvas, Kornelije (2011), *Istina i poetika*, Akademska knjiga, Novi Sad
9. Marčetić, Adrijana (2004), *Figure pripovedanja*, Narodna knjiga - Alfa, Beograd
10. Milosavljević Milić, Snežana (2016), *Virtuelni narativ. Ogledi iz kognitivne naratologije*, Izdavačka knjižnjica Zorana Stanojevića, Sremski Karlovci - Novi Sad
11. Pekić, Borislav (2019), *Pismo Bore Pekića*, u: *Blic*, Pop i kultura, 5. mart, 2019., str 3.
12. Prins, Džerald (Gerald Prince) (2011), *Naratološki rečnik*, Službeni glasnik, Beograd
13. Rimon-Kenan, Šlomit (Shlomith Rimon-Kenan) (2007), *Narativna proza, savremena poetika*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd
14. Phelan, James, Peter J. Rabinowitz (2010), *Theory and interpretation of narrative*, The Ohio State university press, Columbs
15. Herman, David (2009), *Basic Elements of Narrative*, WILEY-BLACKWELL, A John Wiley & Sons, Ltd. Publication

18. <https://www.danas.rs/kultura/svaki-dobar-pisac-je-na-neki-nacin-u-opoziciji/>
19. <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/pisci-politika-i-lazi-knjige-koje-nisu-završile-u-plamenu-i-bunkeru.html?alphabet=1>
20. <http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:415663-Ivan-Ivanovic-Prolazio-sam-kao-u-Stradiji>
4. <https://www.blic.rs/kultura/drzava-nikako-da-me-prihvati/m6nlqkt>

THE RED NARRATOR: A NARRATOLOGICAL ANALYSIS OF IVAN IVANOVIC'S NOVEL *RED KING*

Summary

The stratification of the narrative world of the *Red King* is obvious and the degree of the narrator's involvement in the story varies with the given narrative situation. Zoran Jugovic is the character, the hero of his story, he is the one who narrates and he mostly remarks, observes, focalizes the events which constitute the narrative world of the *Red King*. If we divide the narrative instance of the narrative world of the *Red King* into three parts, we will notice that the primary element of the narrative system of the mentioned Romanesque realization is collected in one linguistic creation.

The hero, the narrator, the focalizer - they have the same identity, each segment has the same name. Therefore, Zoran Jugovic contains different narratological components - he is both the narrator and the hero, the character, the protagonist and the focalizer of the events. The noetic capacity of the *Red King* focalizer is limited by its internal vision since the narrative instance of this work is multilayered and brings together more narratological functions, their perceptual abilities are in line with the aforementioned. What characterizes this narrative and makes it specific is the subjective relation to the narrated, the partiality, the limited, the narrowed line of the perspective, and all mentioned significantly influences the story and its construction.

Key words: storytelling; narrator; narrative instance; narrative levels; focalization; focalizer; *Red King*; Ivan Ivanovic

Adresa autorice

Author's address

Birsena Džanković, Novi Pazar

Filološko-umetnički fakultet u Kragujevcu

birdzan988@gmail.com

UDK 821.163.4(497.6).09-311.6 Pištalo V.

Primljeno: 02. 02. 2019.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Amel Suljić

UTOPIJSKE I IDEOLOŠKE PREDODŽBE U ROMANU *MILENIJUM U BEOGRADU VLADIMIRA PIŠTALA*

U ovom se radu na primjeru romana Vladimira Pištala *Milenijum u Beogradu* analiziraju predodžbe i stereotipi predstavljeni kroz imaginarije socijalističke Jugoslavije i Srbije odnosno Beograda 90-ih godina koji se ne mogu odvojiti od globalnih kulturalnih i ideoloških konjunktura. Preciznije, razmatraju se funkcije i načini konstrukcije utopijskih i ideoloških slika o periodu koji pokriva posljednje dvije dekade prije milenijuma te se pokušavaju, iz književnoimagološkog motrišta, osvijetliti mehanizami i funkcije prezentacije/demistifikacije jednog historijskog perioda.

Ključne riječi: Vladimir Pištalo; *Milenijum u Beogradu*; književna imagologija; utopijske i ideološke predodžbe; stereotipi; granica; nacionalizam; globalizam.

UVOD

Imagološka analiza romana *Milenijum u Beogradu* izvedena je u ovome radu na osnovu teorijskih postavki o utopijskim i ideološkim autopredodžbama i heteropredodžbama. Prije nego što se upustimo u analizu odabranog narativa, smatramo da je bitno istaknuti neke od osnovnih pretpostavki književnoimagološkog pristupa tekstu. Najprije, važno je naglasiti da se suvremena književna imagologija ne bavi predodžbama o Drugom¹ u smislu kataloškog reprezentiranja ili dokazivanja istinitosti ili lažnosti slike već da nju u prvom redu zanima *način konstrukcije* neke predodžbe (ili slike)². Polazeći od postavki mađarsko-njemačkog sociologa Karla Mannheima (usp. [1929] 1936) Vladimir Gvozden pojašnjava da je *utopijska* svijest ona koja nije homogena sa *bićem* koje tu svijest okružuje. Utopijska slika kreira se na individualnoj razini, jednim kritičkim stavom. Naime, *ona predstavlja vid namernog napuštanja vlastite „kulture“ da bi se ona kritikovala* (Gvozden 2005: 14), dok *ideološke* autopredodžbe i heteropredodžbe daju *nekakav lažni identitet, odnos istovetnosti između narativnog „ja“ i vlastite ili tuđe kulture* (isto). Kada govorimo o autopredodžbama utopijskog predznaka takva slika se kreira na individualnoj razini, jednim kritičkim i analitičkim pristupom koji podrazumijeva i komparaciju – mišljenje koje proizilazi iz sistema razlika i vodi ka objektivnijem sagledavanju stvarnosti koja okružuje pojedinca. S druge strane, najtipičniji vid ideološke predodžbe je stereotip koji se definiše kao predodžba koja u najkraćem mogućem obliku, koristeći adjektivizaciju koja zamjenjuje suštinu, kreira *okamenjene* forme neprikladne za realno i široko posmatranje jednog društva (usp. Pageaux 2009: 31).³

¹ Pojam Drugo u imagološkom smislu uvijek označava kolektivno Drugo – društvo, naciju, grupu.

² Pojam koji se najčešće koriste u imagologiji jeste imagološka slika (lat. imago) koju Daniel-Henri Pageaux definiše kao sliku koja *proizilazi iz svijesti, ma kakva neznatna ta svijest bila, o nekom Ja u odnosu na Drugog, o nekom Ovdje u odnosu na Drugdje. Slika je, dakle, književni ili neknjiževni izraz značenjskog raskoraka između dvije vrste kulturne stvarnosti. Ili: slika je predodžba neke strane kulturne stvarnosti kojom pojedinac ili grupa koji su je oblikovali (ili koji je dijele ili promiču) otkrivaju i tumače kulturni i ideološki prostor u kojem su smješteni* (Pageaux, prema Dukić i ostali 2009: 127). U okviru imagološke slike razlikujemo pojmove autopredodžbe koja se definiše kao predodžba određenog društva o sebi, ili pojedinca u tom društvu, naciji ili grupi kojoj pripada, i heteropredodžbe kao predodžbe o Drugom, o drugoj naciji ili grupi (o ovim tipovima slika opširnije u nastavku uvodnog dijela).

³ Sterotip je, kako navodi Daniel-Henri Pageaux, *signal koji nas automatski upućuje na smo jedno moguće tumačenje (...) inidicija jednoznačne komunikacije* ali, njegova važnost ogleda se u tome što stereotip „*pruža minimalan oblik informacije za maksimalnu, najmasovniju moguću komunikaciju*. Istovremeno, on je i *iskaz tzv. kolektivnog znanja koje sebe smatra valjanim u bilo kojem povijesnom trenutku* (2009: 131).

Nadalje, važno je istaknuti da se autopredodžbe i heteropredodžbe ne pojavljuju u čistom, nezavisnom obliku, već je vrlo često po srijedi međusobno preplitanje i neki vid implicitnog dijaloga. I kada se javljaju kao imaginiranje Drugog predodžbe su svojevrsni govor o sebi. Kako ističe Daniel-Henri Pageaux: *Ja promatram Drugog, ali ta slika prenosi također i neku sliku o meni samom. Nije moguće izbjeći da se slika o Drugom na individualnoj (pisac), kolektivnoj (društvo, zemlja, narod) ili polukolektivnoj (obitelj mišljenja, „misao“) razini ne pojavljuje i kao negacija Drugog, kao dodatak, produžetak mog vlastitog tijela i mog vlastitog prostora* (Pageaux 2009: 129)⁴.

* * *

Roman *Milenijum u Beogradu* obuhvata vremenski period od početka osamdesetih, tačnije od 8. maja 1980. godine, dana u kojem je sahranjen Josip Broz Tito, pa sve do početka NATO bombardiranja Beograda 2000-te. Zahvaljujući ovom precizno omeđenom vremenskom okviru, može se ustvrditi da se ovaj roman indirektno bavi temom velikih povijesnih (ali i mitoloških) lomova i svršetaka. S jedne strane, opisuje se kraj jednog društvenog poretka koji je na presudan način oblikovao period odrastanja protagonista romana, dok se s druge strane, uvodi teološka tema smaka svijeta. Naime, kako je sam autor pojasnio, milenijum se u hrišćanskoj mitologiji tumačio kao kraj ili smak svijeta i povratak Hristosa, a upravo su tu zadnju dekadu mnogi u ljude u Srbiji doživjeli kao uvod u apokalipsu (usp. Jasić 2011).

Kroz slojevitu romaneskenu strukturu isprepliću se dvije osnovne teme. Prva tema o nastanku i razvoju Beograda iskazana je ponajviše u formi snoviđenja glavnog junaka i prikaza Beograda kroz živote kako njega i njegovih prijatelja, tako i kroz reminiscencije na pretke koji su živjeli u tom gradu u prvoj polovini 20. stoljeća i

---

⁴ Ovakvo imagološko stajalište nadovezuje se na studiju Paula Ricoeura *Sopstvo kao drugi* u kojoj je drugost konstitutivna sastavnica osobnog identiteta, i to onog njegovog najpromjenjivijeg dijela koji Ricoeur naziva *ipseitetom*. Govoreći o različiti poredbe s Drugim i njegovog postajanja dijelom sopstva, Ricoeur kaže: *Sasvim je drugačije ako se dovedu do para drugost i sopstvo. Naš naslov naglašava jednu drugost koja nije – ili nije samo – rezultat poređenja, jednu drugost koja bi mogla da bude konstitutivna za samo sopstvo. „Sopstvo kao drugi“ od početka naglašava da „ipseitet“ sopstva implicira „alteritet“ do tog stepena da se jedno ne može misliti bez drugog, da prije jedno prelazi u drugo, kako bi se reklo hegelovskim jezikom* (Ricoeur 2004: 10). Na sličan način odnos identiteta i alteriteta, identitologije i imagologije, promišlja i Alain de Benoist kada piše da je *naš identitet također oblikovan kontaktima s drugima, načinom kojim mi gledamo na druge i načinom kako drugi gledaju na nas. (...) Identitet se oblikuje također u svezi s identitetima drugih ljudi. Po svojoj prirodi svaki je identitet uvelike dijaloške naravi. Ako kažemo da je svaki identitet dijaloške naravi, onda to znači da je i „onaj drugi“ dio mog identiteta, jer „onaj drugi“ meni omogućuje da zamislim i ostvarim sebe* (Benoist 2014).

između dva svjetska rata. Druga tema vezana je za glavnu priču autodijegetskog pripovjedača Milana Đorđević, koji se u narativu uvodi i kao svjedok ali i hroničar i/ili historičar. To je priča o odrasatnju jedne generacije (koju u romanu utjelovljuju Milan i njegovi najbolji prijatelji i životni saputnici: Boris, Bane, Zora i Irina) u Beogradu u doba socijalizma, te o njihovim zrelim godinama u ratnom periodu i vremenu tzv. postsocijalističke tranzicije. Već sam naslov romana sugerira da će prostorno-vremenska organizacija biti od presudnog značaja za ovaj narativ, no za interpretativni okvir ovog rada bitno je usmjeriti pozornost na vremesni okvir recepcije / čitanja ovog narativa. Baš kao što i vrijeme iz kojeg Vladimir Pištalo piše ovu pripovijest na poseban način oslikava predstavljeni romaneskni svijet i opisani vremenski period, tako i vrijeme iz kojeg se čita ovaj narativ može generirati značenja koja nužno nisu bila dio tzv. autorske intencije⁵. No, neovisno o izboru *ključa* za čitanje ovog narativa, uvjereni smo da ideološke, a posebno utopijske slike koje nudi ovaj narativ, osiguravaju vrlo kompleksan i višedimenzionalan prikaz prelomnog i bolnog historijskog perioda.

Ideološke predodžbe u romanu *Milenijum u Beogradu* prožete su jednim *frontalnim* – neprijateljskim – odnosom prema Drugom, za razliku od utopijskih koje, u subverzivnom odnosu prema kolektivnom imaginiranju, daju jedan slojevitiji pogled, kako na vlastiti tako i na druge kolektivitete. U okviru ovog rada pokušat ćemo da se pozabavimo funkcijama i načinima konstrukcije utopijskih i ideoloških slika o periodu i iz perioda socijalističke Jugoslavije pokušavajući, iz imagoškog ugla, osvjetliti mehanizame i funkcije prezentacije/demistifikacije jednog historijskog vremena. Polazna tačka na toj liniji analize je opservacija junaka Milana Đorđevića: *Naš život u socijalističkoj Jugoslaviji nije bio tako loš ali je bio lažan* (Pištalo 2000: 30). Slijedi analiza slika iz imagoškog *fundusa* koji je otvorio prostor nacionalizmu, kao i predodžbi vezanih za Srbiju nakon raspada zajedničke države, te predodžbi u toku NATO napada s akcentom na zapadno imaginiranje Srbije i Blakana i srpsko kontraimaginiranje.

---

⁵ Pištalo naglašava da je roman *bio završen pre pada Miloševića i da je odmah izašao, imao bi naboj pobune*. Po mišljenju autora upravo zato što roman nudi odgovor na pitanje što se dogodilo u Srbiji 90-ih srbijanska publika ga je polako prihvatila (usp. Jasić 2011, razgovor s autorom). No, za one rođene nakon 2000-te, taj roman će biti i *sredstvo* usvajanja predodžbi o periodu socijalizma i tzv. pos-jugosloveskom razdoblju 90-ih. Budući da se u radu razmataraju upravo pitanja kreiranja fikcionalnih predodžbi na taj periodu, smatramo da je i ova treća vremenska dimenzija bitna. (usp. Jasić 2011, razgovor s autorom).

UTOPIJSKE I IDEOLOŠKE PREDODŽBE O/U SOC-JUGOSLAVENSKOM DRUŠTVU

Predodžbe o periodu življenja u bivšoj zajedničkoj državi date su u direktnim reminiscencijama centralnih junaka ili iz perspektive likova koji u različitim povodima referiraju na to vrijeme. Jugoslavenska se epoha u okvirima utopijskih autopredodžbi ne prikazuje, međutim, bez kritičko-analitičkih razmatranja. Daleko od svakog alibi-narativa za tadašnje ideologijski jednoobrazne identitete, slika socijalističke Jugoslavije je prilično kompleksna. I sam pad komunizma doživljen je u slojevitosti i paradoksu oslobađanja energije individualiteta kao pretpostavke istinskog intelektualizma ali, ujedno, i platforme za rađanje nacionalizma, a sve to u izvravnoj povezanosti sa činjenicom da Jugoslavija jeste bila bastion ideoloških predodžbi u spomenutom kontekstu fabrikovanja konfekcijskih identiteta na fonu bratstva-jedinstva, slike o idelanom društvu, nepogrešivom vođi isl. Sublimirajući sliku o bivšoj državi glavni junak Milan kaže: *Naš život u socijalističkoj Jugoslaviji nije bio tako loš ali je bio lažan* (Pištalo 2000: 30). A prema svemu što počiva na srazu između empirijskog i retoričkog on gaji duboku idiosinkraziju koja se ispoljava horizontalno, u odnosu na ukupnu društvenu klimu/ambijent, ili vertikalno, u odnosu na ideologeme i kultove među kojima je centralni kult ličnosti Josipa Broza:

Čudio sam se izgledu ljudi koji su mi krojili sudbinu. Ali čudio sam se i sopstvenim fotografijama jer se nisam osećao realnim. Nisu mi izgledale realne ni granitne zgrade po ulicama – klancima. Očekivao sam da pukne film na kome smo snimljeni i ja i Beograd, da se zgrade rasplinu u zrnasto šuštanje iza stvarnosti. Želeo sam da dohvatim vrhove zgrada, da se na ruke izvučem iz klanca ulice i da poljubim nebo. Gušio sam se. (Pištalo 2000: 30)

Centralni događaj u kome se sinegdohički zbiraju predodžbe o bivšoj Jugoslaviji je sahrana Josipa Broza, njen televizijski prijenos i slike Beograda u toku sahrane. Aludirajući na hiperrealitet samog događaja, Milan će reći: *Srce ovog grada sada je jedan leš* (Pištalo 2000: 12). S druge strane, njegova najbolja prijateljica Zora ne krijući odijum prema ideologijskoj samoglorifikaciji, koja je tim povodom doživjela svoj vrhunac, predviđa apokaliptičnu sudbinu naroda koji je u socijalizmu došao do tog stadija da su superlativi *postali način poimanja svijeta: Eto čime se hrani naša megalomanija – rekla je Zora, ne skidajući pogled sa televizora – ne gine nam pad, čija će dubina odgovarati visinama kojima se sada opijamo* (Pištalo 2000: 12).

Uporedo sa zalaskom epohe komunizma oslobađa se energija individualnosti, što u romanu prepoznajmo u Banetovom muzičkom nastupu, koji slikovito dočarava taj izvorni oblik novostečene slobode:

Sa „novim talasom“ u našem gradu se oslobodio naboj takvog entuzijazma da su se kipovi prenuli. Po beogradskim ulicama se začuo uzbuđen cvokot. Oči su iskrile. Ja sam mogao reći: ovo je nešto moje. Moj grad je konačno moj. Ovo je nešto s moje planete.

Počelo je tako što je Bane Janović uzeo orden za hrabrost iz II svetskog rata. Rasklopio je benzinski upaljač i oprljio iglu. Stegao je svoju sisu i zakačio orden na golo meso. Zaškrgutao je zubima i rekao: Hajdemo! (Pištalo 2000: 12)

Osobođena energija individualiteta kasnije se kroz likove u romanu prelila u različite forme. Milan i Zora našli su se na *svom terenu* istinski intelektualističkog pristupa životu, s kosmopolitskim i empatijskim refleksom prema Drugom, ali se isti trendovi nisu dešavali u postjugoslavenskim društvima. Energija slobode poslužila je kao pogonsko gorivo najgorih oblika šovinizma. Kako zapaža Abdulah Šarčević, pretpostavka za pojavu fašizma bila je upravo sloboda:

Tako su Nijemci obuzeti svojom ljubavlju za slobodom; sve je u njih nastalo „iz ljubavi prema slobodi“. Ali šta kaže povijest? Da se upravo kod Nijemaca u toku tridesetih godina našeg stoljeća pojavljuje neobarbarski duh, potlačiva-nje *drugih i drugog*. Princip slobodnog duha postaje tako dogmatski sistem. (...) I taj slobodni duh koji ne priznaje ništa izvan sebe, drugo i drugačije, koje se osniva na samom sebi, postaje – to je dokazala povijest novog doba – apsolutna samovolja, despocija subjektiviteta. (Šarčević 2007: 203)

Tendencija romana je da se soc-jugoslavenski dio naše zajedničke historije podvrgne demistifikaciji razgradnjom slike koja je bila dominantna (mediji, obrazovanje, film...) u tadašnjem društvu. Dekonstrukcija ideoloških prisposoba odvija se posredstvom figure Čedomira Bojovića kojeg Milan stavlja na suprotni kraj ali u istu etičku ravan sa Borisom, nacionalistom i ratnim profiterom: *Jedina razlika između njega i Čedomira bila je u tome što se Borisova koristoljubiva ideologija nije zvala komunizam nego nacionalizam*“ (Pištalo 2000: 159). Veliki dio historije Jugoslavije Milan će proći kroz Čedomirova pričanja, ali daleko od toga da ih uzima zdravo za gotovo, već uključuje druge pouzdanije ili manje pouzdane njemu dostupne

izvore, privatne povijesti i slične vidove tzv. komunikativnog ili kulturnog pamćenja (Assmann 2015: 61-70):

Za Čedomira Bojovića, treći septembar 1948. godine bio je mnogo važniji istorijski trenutak od rezolucije INFORMBIRO-a i Titovog raskida sa Staljinom. Trećeg septembra poljuljana je Čedomirova apsolutna vera u ispravnost marksizma – lenjinizma. To se desilo ovako: Čedomir je izveo jednu glumicu na večeru. Posle večere ju je poljubio u kapiji. Krenuo je rukom pod glumičinu suknju i napipao – svilene gaćice. Osećaj svile pod prstima narušio je autoritet Marksovog i Engelsovog učenja. Otkriće tog nepoznatog dela ženske garderobe korenito je potreslo Čedomirov pogled na svet. Bio je to kopernikanski prevrat. Nikad više nije bio isti čovek. (Pištalo 2000: 61)

Dakle, vrlo brzo nakon rata Čedomir preko *svilenih gaćica*, kao simbola kapitalizma, napušta egalitarne komunističke ideje i okreće se koristoljublju i konformizmu, slično kao i Boris nacionalizmu. Ove tabuizirane sastavnice zvanične samopredodžbe o Jugoslaviji postaju na određen način dio i Milanove identitetske anamneze, potvrđujući Rikerovo stajalište po kome historijski narativi ne moraju biti iskustveno proživljeni da bi se o njima mislilo i o njima pisalo:

Prema tome, ništa u stvarnom životu nema vrijednost narativnog početka; pamćenje se gubi u gustoj magli ranog djetinjstva; moje rođenje i još više moje značenje više pripadaju istoriji drugih, u ovom slučaju istoriji mojih roditelja, nego meni samom. (Ricoeur 2004: 168)

U pričanju Čedomira Bojovića i drugih aktera romana Milan fungira kao *koautorom s obzirom na smisao* (Ricoeur 2004: 168), jer se uključuje i analizira, donosi svoja viđenja i zaključke. *Izvanjskost označitelja izvanjskost je pisma*, rekao bi Derrida potencirajući rascvat značenja u značenjsku polifoniju koja zavisi od čitaatelja i u njemu zaživljuje. Znatan dio Čedomirove priče Milan ne prihvata, smatrajući je hvalisanjem, ili je u širem komparativnom kontekstu analizira izvođeci konkluzije, poput one o sličnosti između Čedomira i Borisa. Konfuziju ideološkog i utopijskog u Čedomirovim usmenim memoarima razbistri tek pripovjedačeva napast da uzdigne sebe na račun okruženja, pa i po cijenu subverzije kanonizirane ideološke predodžbe o nekim historijskim događajima, kao što je npr. prikaz oslobađanja Beograda i pokušaj silovanja jedne djevojke od strane ruskog vojnika koje je ovaj osujetio:

Rusi su za nas jugoslovenske komuniste bili pojam. Tako su nas učili. Oni su bili požrtvovana bića iz nekog višeg sveta. Uhvatio sam tog Rusa, Kolju, sa kojim sam se pre dobro slagao, za mišicu i rekao:

- Čekaj, družo. I kod nas ima ljubavi, ali ne tako...

On me pijano pogledao i zarežao:

- Jeb tvoju mać. Ja tebe oslobodil.

I tada mi se pred očima zavrteo krvavi kovitlac godina koje sam proveo u šumi.

Jeknuo sam:

- Ma koga si ti oslobodio?“ (Pištalo 2000: 58)

Generalno, zvanični odnos prema neposrednoj prošlosti u soc-jugoslavenskom društvu obilježen je *zaleđivanjem* ratnih trauma: – *Eto, moj baćo, šta su ti traume. Jugoslovenski komunizam je novcem potkupio ljude da zaborave. Novac se potrošio, komunizam propao a traume se vratile iz amnezije* (Pištalo 2000: 69). Neizlječenje trauma stvorilo je prostor za reimaginiranje koji koristi nacionalizam u potpirivanju mržnje. Dijaboličnu težinu nepregorene traume ne osjećaju oni koji pristaju uz šovinističke ideologije, za razliku od preživjelih žrtava i svjedoka koji, poput vodoinstalatera Novice, između suicida i ponavljanja prošlosti bira ovo prvo:

Na Neimaru smo imali nekog komšiju Novicu, vodoinstalatera. Kada bi se nešto pokvarilo po kući, on bi došao da to popravi. Naplaćivao je smešno malo. Bio je najtiši, najbolji čovek. On je bio nekakvo srpsko siroče koje je preživelo ustaška klanja na Baniji...

(...)

U komunizmu su Novičina sećanja bila zaleđena – nastavila je grlenim glasom Irinina majka. – Kada je počela televizijska kampanja mržnje, kada su kosti Srba poklanih u II svetskom ratu počele da se iskopavaju iz jama, vratila su se i Novičina zakopana sećanja. On je otišao u kupatilo i obesio se. (Pištalo 2000: 70)

PREDODŽBE I IDENTITET U SRBIJI 90-IH

Padom komunizma talas slobode krenuo je različitim putanjama. Jedni su, poput Zore i Milana, izabrali put utopijske slobodne misli u prostoru *graničnog*, nasuprot centralizovanom društveno-ideologijskom mainstreamu, dok su drugi, Boris i Irina npr., fiksirali *granicu* kao mjesto *fronta*, mjesto razdvajanja – rodno mjesto naciona-

lizma i stereotipnih ideoloških predodžbi. Kritičko viđenje nacionalizma dato, u najvećem dijelu, iz Milanove i Zorine vizure, srpski imagološki kompleks 90-ih godina prošlog stoljeća predstavlja kao sistem predodžbi unutar kojeg se Drugo posmatra isključivo kao neprijateljsko i prijeteće⁶. Bris takve svijesti su Borisove riječi: – *Tebe bih i razumeo ali ne one kojima advokatišeš. (...) Ko razume argumente neprijatelja i zbog nečeg drugog sem da da bi ga porazio – budala je* (Pištalo 2000: 133). Esencijalizirani tip nacionalnog identiteta poistovjećuje se sa zamišljenim granicama sopstva u svakom smislu: granica shvaćena kao front nije samo geografski, već i mentalni topos, baš onako kako zapaža Piero Zanini:

Italijanska riječ *frontiera* (kao i španska *frontera*, francuska *frontière*, engleska *frontier*) sadrži u sebi imenicu „front“; granica je front prema, okrenuta ka nečemu (protiv nečega), ka nekome (protiv nekoga). Na njoj se sukob vidi kao neminovnost. Taj front je pokretan, može neprekidno da se menja – granica je veštačka tvorevina, nastaje iz aspiracija i očekivanja jedne zajednice, dakle iz društvenih, a ne geografskih razloga. (Zanini 2002: 21)

Utopijska, dakle, percepcija Drugog, bilo da je riječ o vanjskom (heteropredodžbe) ili unutarnjem (autopredodžbe) Drugom, kada se događa na *granici* kao mjestu dodira različitosti postaje povlašteni topos kreacije i agens blagotvornih identitetskih rekonfiguracija. Kako navodi Zanini: *Kretati se ka margini, doživljavati taj prag, biti na granici – zahteva od svakog od nas spremnost i želju da steknemo iskustvo učenjem izvan navika, uverenja i predrasuda, koje svako od nas može da ima* (Zanini 2002: 12). Na sličnom tragu je i Dževad Karahasan kada kaže:

Granica je, naime, objektivnost sama jer su dva identiteta koja se na granici susreću jednako konstitutivna i jednako prisutna. U granicama se susreću dvije jedinice prostora, ili dvije jedinice vremena, ili dvije jedinice smisla, i obje te jedinice moraju svojim identitetima biti jednako prisutne, moraju u jednakoj mjeri konstituirati granicu kao mjesto svoga susreta da bi se zaista radilo o

---

⁶ Jezgrovitu deskripciju kolektivne identitetske matrice srbijanskog društva 90-tih godina prošlog stoljeća daje sociologinja Sandra Radenović: „...sve one „komponente“ koje čine srž etnonacionalizma – isticanje zajedničkih mitova i istorijskih sećanja (tradicionalističke istorijske svesti), insistiranje na postojanju i/ili ponovnom otkrivanju osobene etnoistorije (a u krajnoj instanci – izmišljanje etnoistorije), isticanje povezanosti s određenom teritorijalnom deonicom (Kosovo), a u okviru masovne, javne kulture, i to uz nezaobilazno isticanje razlika od drugih etnosa, nacija, odnosno forsiranje obrasca „prijatelj-neprijatelj“ (etnosa, nacije) – postaju odlučujuće „komponente“ izgradnje individualnih i grupnih identiteta u srbijanskom miljeu (Radenović, Turza 2007: 370).

granici. Zato je granica dramsko mjesto par excellence jer je mjesto napetosti i zato je tako izrazito plodna. (Karahasan 1997: 109)

Dakle, *granica* je kao takva i prostor razobličavanja stereotipa i ideoloških slika, lišenih empatije i zarobljenih ideologemima *fronta* i sukoba koji vodi tome da sve što se ne uklapa u sistem dominantnih kolektivnih predodžbi o Drugom *bude izbačeno, izneto vani, preko granice obeležene brazdom* (Zanini 2002: 199). Na tom fonu Milan interpretira i ratna zbivanja u Bosni Hercegovini, potencirajući kao krajnji *etički* domet ideološkim heteropredodžbama zaposjednutog esencijaliziranog identiteta šutnju odnosno pretvaranje:

Bilo je proleće 1992. godine. Odbrojavanje za Milenijum se nastavljalo. Posle Slovenije i Hrvatske, rat u Bosni je učinio da još dublje propadnemo u zemlju. Nisam mogao više da ćutim, pa sam u nezavisnim novinama pisao antiratne tekstove. Zoru je još više od mene bolela opsada i dugo ubijanje Sarajeva. Ona se stidela za sve bestidnike. Počela je da se oseća kao saučesnik u zločinu samo zato što svakodnevno kupuje hleb i jogurt u gradu u kom se rodila. (Pištalo 2000: 132)

Kada pomislim na ono što se dešava u Sarajevu mene je sramota što sam živa – odbrusila je Zora. Šta bi hteo, da se pretvaramo da se ništa ne dešava, kao ustaše koje su nas klale u II svetskom ratu?

Boris je slegnuo ramenima:

– Pa da se pretvaramo. (Pištalo 2000: 132)

Jer, kako kaže Zanini, *poigravati se granicama može biti veoma opasno; kod njih su tragično i smešno usko povezani* (Zanini 2002: 19), a Boris, kao da parafrazira ovu misao, Zori poručuje:

Pazi se ti, Zoro, sa tvojom objektivnošću. Tvoji te neće voleti ako ih ne hvališ a njihovima ne možeš valjati, na glavu da se postaviš. Oni su protiv tebe unapred. Jermenska poslovice kaže: Ne budi most da ne bi gazili po tebi. (Pištalo 2000: 132-133)

Utopijsko mapiranje granica s mogućnošću njihova prelaska transferira se iz zbilje u san, u kome Milan postaje stanovnikom opkoljenog Sarajeva:

Ja sam i i dalje bio ja, samo što se nisam nalazio u Beogradu već u opkoljenom Sarajevu. Večerao sam kašikom snijeg. Na večeri je bila cijela moja familija. Snijeg je isprva bio bijel, pa se preobrazio u prljav gradski snijeg i na kraju je postao krvav. Sjedili smo pod golom sijalicom i kusali kašikama krvavi snijeg iz tanjura. Ljudi van mog sna i Sarajeva zarobljenog u njemu nisu znali kako je to kad sto topova puca. (Pištalo 2000: 141)

Generisanje nacionalističke mržnje u raspadajućoj Jugoslaviji odvijalo se u najvećoj mjeri putem informativnih medija: *Sve što nam se desilo, pojavilo se prvo na televiziji, pa onda u životu. Televizor nije oslikavao nego stvarao događaje. Prvo na ekranu, pa onda u stvarnosti, stvari su doživljavale brojgelovsko-bošovsko izobličjenje* (Pištalo 2000: 87). Društvu su „zamijenjene oči“ novinskim i televizijskim informacijama dizajniranim u skladu sa potrebama ratno-huškaške retorike. Priča o dječaku koji slijepom čovjeku stavlja sa gomile različite oči kroz koje slijepac vidi samo zvijeri i druge sadržaje koji ne spadaju u njegov psiho-mentalni registar, jeste priča o konstrukciji nacionalističkih auto- i heteropredodžbi. Posljedica svega je mržnja koja je postala dominantno osjećanje u nacionalističkoj Srbiji:

U sredini u kojoj sam živeo, ljubav je postala mnogo sramotnija od mržnje. I svi ti lajavi planinski majmuni imali su pravo, svi su imali tačku oslonca u svojoj „prirodnoj“ mržnji, samo moja „veštačka“ ljubav, što reče prijateljica hrvatska književnica, nije imala nikakve tačke oslonca ni u čemu. Duša je inače beskućnica. (Pištalo 2000: 76)

Premda dijabolizira Druge srpski nacionalizam, uporedo s tim, na jedan bizaran način njeguje i ideju po kojoj su Hrvati, Bošnjaci i Srbi jedan narod. Nije, dakako, u pitanju reziduum jugoslavenstva prisutan i nakon raspada zajedničke države kao identitetska odrednica kod npr. Zore Stefanović kojoj *kada bi bila muško, ne bi padalo na pamet da ide u rat, iz danas apsolutno manjinskog ubeđenja da su Hrvati i Srbi jedan narod* (Pištalo 2000: 88). Po srijedi je daleko malignija teorija *historijskog preimućstva*⁷ i *izdaje vere pradedovske* kao opravdanja za Miloševićeve ratove nakon neuspjeha u otrežnjavanju Hrvata i Bošnjaka da su Srbi katoličke/islamske vjere. Možda je u svemu najparadoksalnija činjenica da, i dok ih ubijaju, srpski nacionalisti

⁷ *Dva najčešća pristupa su „da smo mi ovde prvi došli“ i „ovo je nekada bilo naše što znači da je i danas“. Potreba za ovim mitom posebno je indikativna na područjima koja nastanjuju i neke druge grupe, odnosno ako na njega polažu pravo i drugi, a što je u istoriji Balkana kao i drugde širom sveta bio čest slučaj* (Gavrilović, Despotović, Perica, Šljukić 2009: 27).

i dalje vjeruju u *srpstvo* svojih žrtava. Ovaj i slični mitovi u pravilu imaju podršku crkve *što je nacionalnim vođama davalo legitimitet odlaska u ratove, opravdanje za ubijanje i smrt, apsolutnu političku instrumentalizaciju i osvajanje novih teritorija* (Gavrilović, Despotović, Perica, Šljukić 2009: 9).

Na tim osnovama zadobijeni *legitimitet* za ostvarivanje najviših nacionalnih i političkih ciljeva podrazumijeva popunjavanje strukture vlasti najnižom vrstom ljudi koja je također produkt identitetskog inženjeringa miloševićevskog vremena:

Kao vladajuću normu u društvu u kome sam živio Tarkvinije Oholi je definisao glupu pokvarenost udruženu sa besciljnim lukavstvom.

Što potuljeniji mufljuz, to su ga na dvoru Tarkvinija Oholog više cenili. Govorili su: mudar. Što drskiji manijak, to su ga više cenili. Govorili su: energičan. Što primitivnija budala, to su je više cenili. Govorili su: neposredan. Početkom devedesetih, na dvoru Tarkvinija Oholog su živeli takvi mudri, energični i neposredni ljudi. (Pištalo 2000: 74-75)

RAT NA KOSOVU I NATO BOMBARDOVANJE U KONTEKSTU IMAGOLOŠKO-IDENTITETSKIH REKONFIGURACIJA

Roman *Milenijumu u Beogradu* predstavlja i svojesvrstan odgovor zapadnom imaginiranju Srbije tokom NATO napada 1999. godine i poslije. Milan Đorđević od tog perioda postaje neka vrsta dvostrukog disidenta: to je od ranije bio u odnosu na domaći ideološki mainstream a sada je i u odnosu na Zapad koji ga bombarduje i ne razlikuje od vinovnika:

Sa druge strane mislim da su u Beogradu svi hemofiličari, svi lopovi, sve starice, svi homoseksualci, svi političari, svi penzioneri kažnjeni zato što kupuju cigarete u gradu u kome su se rodili. Također mislim da je ideja o pingvinskoj istovetnosti svih članova jedne grupe i kolektivnoj krivici centralna fašistička ideja. Niko ko u to veruje ne može se smatrati anti-fašistom. (Pištalo 2000: 210)

Stigma kolektivne krivice, nerazumijevanje stradanja običnih građana, nadovezuju se na stereotipe o superiornosti Zapada i inferiornosti egzotičnog Balkana, koji se sada smještaju u kontekst globalizma i medijskih standarda današnjice:

Izveštaji brojnih izveštača sa safarija po Jugoslaviji, nastojali su da dramatizuju situaciju, umesto da je razumeju. Činilo bi se da bi za većinu izveštača razumevanje moje situacije predstavljalo neprilično familijarizovanje. Činilo mi se da niko od tih novinara nije upitao sebe ključno pitanje: šta bi on radio na mom mestu? Frojd nije bio u pravu. Psihološka potreba za dominacijom na *drugim* jača je od seksualne potrebe. Jugoslavija je obezbeđivala sirovinu: svoju nesreću. Strani dopisnici su je prerađivali u osjećaj superiornosti za sebe i svoje čitaoce. (Pištalo 2000: 98)

Pojam balkanizacija, podsjetimo se, označava ne samo usitnjavanje političkih jedinica, već je i sinonim za povratak plemenskom, zaostalom, primitivnom i varvarskom (Todorova 1999: 15). Milan će reći: *Nekad mi se čini da smo svi mi zajedno proglašeni podljudima prema kojima je svako podnošenje dobro* (Pištalo 2000: 209). Izveštavanje sa ovih prostora služi, kako bi rekao Baudrillard, zadovoljavanju potreba zapadnjačkog *uvoženja realnosti*. U eseju *Ne sažaljevajmo Sarajevo* Baudrillard kaže: *Ali mi bolje znamo šta je realnost, jer smo njima namenili da je ovaploćuju. Ili naprosto zato što ona nama, čitavom Zapadu, najviše nedostaje. Treba otići tamo gde se proliva krv da bi se sebi stvorila realnost* (prema Šarčević 2007: 199). Ovako postavljen imaginarni okvir potpuno je šizofrena situacija za ljude *graničnih* identiteta. Održanje u uskom intergravitacijskom prostoru za mnoge koji su pokazivali širinu i senzibilitet, poput Baneta npr., postaje nemoguća misija i oni proklizavaju, na jednu ili drugu stranu, u ideološki mainstream, što najbolje možemo vidjeti kroz dijalog Baneta i Milana Đorđevića:

‘Svet’, oličen u mom drugu Banetu pitao me je da li očekujem da se Zapad drži najviših legalnih standarda prema nekome za koga ne važi ni deset božijih zapovesti?

- Sudije ne siluju silovatelje i ne jedu kanibale – odgovarao sam ja. – Razlika između kriminalca i sudije je u tome što se sudija drži zakona. U suprotnom, imamo posla sa kriminalcem pod maskom sudije. (Pištalo 2000: 209)

Dižem ruku i pokorno javljam da sa ja pojedinac. Mnogo puta u životu sam stajao pred ogledalo i na kraju sam se ubedio da postojim. Ja sam Milan Đorđević, Beograđanin koji je sam. Živim između Tarkvinija Oholog koji me naziva izdajnikom i stranih novinara koji me smatraju fašistom. Dotični novinari su najbolji prijatelji Tarkvinija Oholog. Oni se jedni drugima savršeno

uklapaju u predrasude i zajedno me čine nevidljivim. Mogu li vas uznemiriti pitanjem zašto sam ja nevidljiv? (Pištalo 2000: 210)

Otpor centripetalnim silama unutar identitetskog kaleidoskopa (usp. Spahić 2016) ideološki zarobljenih društava i kolektiviteta visokomoralan je i iznimno zahtjevan čin; štaviše, podrazumijeva kontinuirane i svakodnevne osobne podvige u neposrednim suočenjima sa zbiljom kojom vlada ozračje iz stiha: *Svaka reč i svaka pesma samo svoju ljubav zna* (Pištalo 2000: 205-206). A podvig te vrste, sa potencijalno dugoročnijim katarzičnim dejstvom, je sam roman *Milenijum u Beogradu*.

* * *

Imagološka interpretacija romana *Milenijum u Beogradu* pokazala je da svako historijsko razdoblje nosi sa sobom različite utopijske i ideološke matrice imaginiranja – što je u ovom romanu predstavljeno kroz imaginarije socijalističke Jugoslavije, Srbije 90-tih godina i tokom rata na Kosovu odnosno NATO bombardovanja Beograda – koji se ne mogu odvojiti od globalnih kulturalnih i ideoloških konjunktura, također uveliko zaposjednutih stereotipima o sebi i Drugome. Kompleksna tvorba ideoloških i utopijskih predodžbi na period loma i kraja jednog društvenog perioda i uspostave novog poretka ratovima i velikim ljudskim stradanjima osigurava ovom romanu važno mjesto u okviru tzv. postjugoslavenske književne scene. Kako sugeriraju imagološke studije, književnost, pored ostalog, ima *neosporiv udio u nastanku i trajnom daljnjem djelovanju nacionalnih predodžbi koje imaju narodi jedni o drugima* (Fischer, 2009: 45) i upravo zato *Milenijum u Beogradu* jeste važan narativ za sve one koji su preživjeli opisano vrijeme apokalipse, ali i za one koji su rođeni nakon *kraja* milenijuma jer im posredstvom konstruiranih predodžbi nudi slojevit, kontradiktornu, ali i potpuniju sliku vremena koje je višestruko obilježilo identitete ljudi s ovih prostora.

IZVOR:

1. Pištalo, Vladimir (2000), *Milenijum u Beogradu*, Narodna knjiga - Alfa, Beograd

LITERATURA:

1. Assmann, Jan (2015), "Kolektivno sećanje i kulturni identitet", u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, ur. Michal Sládaček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, Zavod za udžbenike, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, str. 61-70.
2. Benoist, Alain (2014), "Šta je to identitet", *Vijenac*, godište XXII, broj 526, <http://www.matica.hr/vijenac/526/sto-je-to-identitet-23182/>, pristupljeno 29. 6. 2018.
3. Derrida, Jacques (1999), "Struktura, znak i igra u obradi ljudskih znanosti", u: Miroslav Beker, *Suvremene književne teorije*, SNL, Zagreb str. 195-208.
4. Dukić, Davor et al. (2009), *Kako vidimo strane zemlje*, Srednja Europa, Zagreb
5. Fisher, Manfred (2009), "Komparatistička imagologija: za interdisciplinarno istraživanje nacionalno-imagotipskih sustava", u: Dukić, Davor, et al. *Kako vidimo strane zemlje*, Srednja Europa, Zagreb. str. 37 – 56.
6. Gavrilović, Darko et al.(2009), *Mitovi nacionalizma i demokratija*, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Novi Sad
7. Gvozden, Vladimir (2005), "Književna imagologija u perspektivi", u: *Ostrvo*, br. 4., BZK Preporod, Zajednica općinskih društava TK, Tuzla, str. 3-21.
8. Hobsbom, Erik (Eric Hobsbawm), Terens Rejndžer (Terence Ranger) (ur.) (2002), *Izmišljanje tradicije*, Biblioteka XX vek, Beograd
9. Jasić, Mirna (2011), *Imalo smo komunizam po modelu austro-marksista* (Razgovor s Vladimirom Pištalom), u: Portal Novosti. 31. 12. 2011. dostupno na: <http://arhiva.portalnovosti.com/2011/12/imali-smo-komunizam-po-modelu-austro-marksista/>
10. Karahasan, Dževad (1997), *Dosadna razmatranja*, Durieux, Zagreb
11. Mannheim, Karl [1929](1936), *Ideology and Utopia*, Routledge & Kegan Paul, London
12. Pageaux, Daniel- Henri (2009), "Od kulturnog imaginarija do imaginarnog", u: Dukić, Davor et al. *Kako vidimo strane zemlje*, Srednja Europa, Zagreb, str. 125-150.

13. Radenović, Sandra, Karel Turza (2007), “Bioetički aspekti etničkih predrasuda”, *Sociologija*, Vol. XLIX , N° 4, str. 369-380.
14. Riker, Pol (Paul Ricoeur) (2004), *Sopstvo kao drugi*, Jesen, Beograd
15. Said, Edward W. (1999), *Orijentalizam*, Svjetlost, Sarajevo
16. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK Preporod, Tuzla
17. Šarčević, Abdulah (2007), *Filozofija i znanost*, Conectum, Sarajevo
18. Todorova, Marija (1999), *Imaginalni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd
19. Zanini, Piero (2002), *Značenje granice – Prirodna, istorijska i duhovna određenja*, Clio, Beograd

UTOPIAN AND IDEOLOGICAL IMAGE IN VLADIMIR PIŠTALO'S NOVEL *MILENIJUM U BEOGRADU*

Summary:

Based on the example of Vladimir Pištalo's novel *Millennium in Belgrade*, this paper analyzes the images and stereotypes presented through the imaginations of socialist Yugoslavia and Serbia, that is, Belgrade in the 1990s, which cannot be separated from global cultural and ideological conjunctions. More precisely, the functions and modes of constructing utopian and ideological images of the period covering the last two decades before the Millennium are considered and are trying to highlight the mechanisms and functions of the presentation / demystification of a historical period from the literary-imagological point of view.

Keywords: Vladimir Pištalo; *Millennium in Belgrade*; literary imagology; utopian and ideological images; stereotypes, border; nationalism, globalism.

Adresa autora

Authors' address

Amel Suljić, Tuzla

samostalni istraživač

suljic_amel@yahoo.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ANGLISTIKA

Demir Alihodžić

STAGING THE SELF: STORYTELLING AND
SELF-NARRATION IN CHRISTOPHER MARLOWE'S "TAMBURLAINE
THE GREAT" AND JOHN WEBSTER'S "THE DUCHESS OF MALFI" /
SEBSTVO NA POZORNICI: PRIPROVIJEDANJE I SAMONARACIJA
U DJELIMA *TAMERLAN VELIKI* CHRISTOPHERA MARLOWA I
VOJVOTKINJA MALFEŠKA JOHNA WEBSTERA 107

UDK 821.111.09-2"15/16"

Primljeno: 07. 09. 2019.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Demir Alihodžić

STAGING THE SELF: STORYTELLING AND SELF-NARRATION IN CHRISTOPHER MARLOWE'S *TAMBURLAINE THE GREAT* AND JOHN WEBSTER'S *THE DUCHESS OF MALFI*

This paper examines the use of dramatic techniques of storytelling and self-narration on the English stage in the late 16th and early 17th centuries, with an emphasis on Christopher Marlowe's *Tamburlaine the Great* and John Webster's *The Duchess of Malfi*. The playwrights of the period were negotiating their way in a new world in which language was a medium which was coming more and more to be respected, and those who could command it had the potential for advancement in ways never before conceivable. In the forefront of those negotiating for such a place through their dramaturgy were Christopher Marlowe and John Webster. They may be considered the instigators in the development of the self on the English stage in the early modern period through storytelling and self-narration as representational techniques. The paper also examines some of the profound changes in dramaturgy which took place in the period in question and which culminated in the drama of Marlowe and Webster.

Key words: English Renaissance Drama; Christopher Marlowe; John Webster; *Tamburlaine the Great*; *The Duchess of Malfi*; storytelling; self-narration

1. INTRODUCTION

At the turn of the 17th century, stories and especially the manner of their telling became crucial in the development of dramatic technique as the English state itself sought to write its own story on the international scene. And the development of the self in drama, perhaps paralleling the story of the nation and the Tudor project of (re)inventing the English persona, took a giant step forward. The playwrights of the period were negotiating their way in a new world in which language was a medium which was coming more and more to be respected, and those who could command it had the potential for advancement in ways never before conceivable. In the forefront of those negotiating for such a place through their art were Christopher Marlowe and John Webster. They may be considered the instigators in the development of the self on the English stage in the early modern period through storytelling and self-narration as representational techniques.

This paper examines the use of techniques of storytelling and self-narration on the English stage in the late 16th and early 17th centuries, with an emphasis on Christopher Marlowe's *Tamburlaine the Great* Part I (1588) and John Webster's *The Duchess of Malfi* (1613). The paper examines some of the profound changes in dramaturgy which took place in the period in question and which culminated in the drama of Marlowe and Webster.

In his *The Purpose of Playing: Shakespeare and the Cultural Politics of the Elizabethan Theatre* (1996), Louis Montrose tells us that the Tudors, disturbed by the cycle plays' ritual aspects and closeness to Catholic ritual in particular, moved to suppress this form of drama (24). He shows that

the Elizabethan government was actively engaged in efforts to curtail traditional, amateur forms of popular entertainment and festivity and to suppress polemical and religious drama, including the civic Corpus Christi plays. (Montrose 1996: 24)

In other words, Elizabeth and her advisors evidently found that the old way of playing did not fit into the new idea of a national theater, one that would reflect the modern state and not the medieval one. But even without this push from the queen, a new drama was already emerging from the old one. As Montrose further observes,

Recent studies in sixteenth-century English social history have emphasized that a major transformation in cultural life took place during the early decades of Elizabeth's reign and that this

cultural revolution manifested a complex interaction among religious, socio-economic, and political processes. (Montrose 1996: 22)

And it would be very surprising, since the theater did not exist in a vacuum, if the dramaturgy of the age did not reflect these momentous changes in some way.

2. THE “NEW” THEATER: STORYTELLING AND SELF-NARRATION IN ENGLISH RENAISSANCE DRAMA

This section examines the changes that affected English drama in the transitional period of the late 16th and early 17th centuries. It provides an insight into how the new theater grew from the old and how Marlowe and Webster were able to exploit the resources of narrative.

In his *Self-Speaking in Medieval and Early Modern English Drama* (1997), Richard Hillman comments that Tudor secularization of the theater is very much in the forefront in explaining what he calls “the representation of subjectivity” (Hillman 1997: 68). If this is true, then the situation in the late 16th century was one of a rapidly developing professional theater which was looking to establish itself as a profitable and permanent fixture of the London business world. And the playwrights and players of that theater chose ways to represent human beings which suited their art and which would appeal to the public. This suggests that the characters which came to be represented on the stage in the 1580s and afterwards found favor with the audiences. Characters with complicated life stories suggestive of depths previously unknown on the stage must have been popular to thrive on it. The playwrights of the period found many ways to develop the life stories of characters, in ways that suggested a previously unknown measure of character subjectivity and interiority. As Yachnin puts it,

Nevertheless, [the] shifting of the angle of view so that it includes persons as persons rather than as mere effects of power remains highly instructive for anyone pursuing an understanding of how Renaissance playwrights might have negotiated for legitimacy within an ideological field not of their own making, not under their control, and not even fully visible or comprehensible to them. (Yachnin 1997: 35)

It is true, then, that the concept of the self as spoken in the life stories and other narratives of the characters on the Renaissance stage changed radically during the

late 16th century. Paul Yachnin and Richard Hillman argue that this change took place partly because of the secularization of the theater and the move by that same professional theater to negotiate a place for itself in what Yachnin has termed the knowledge marketplace. From what we know of many of the writers of the period, it seems that humble beginnings were the rule rather than the exception in their own life stories. Thomas Kyd, Ben Jonson, Christopher Marlowe, John Webster, and William Shakespeare all came from backgrounds in which labor rather than privilege provided a living. It is not so surprising to see an accent on self-invention through language in the works of these men. That they could negotiate a respected place in the theatrical culture of London through their skill with language was unthinkable in medieval times, and it is not a wild surmise to say that this must have delighted them, perhaps even astonished them, that an entire milieu had developed in the London business world in which men of their particular skills could not only earn a living but might be held in high esteem, too. And this could be accomplished without the ownership of land, another new concept unheard of in medieval times. Asa Briggs (1983) comments on the shifting ground of the late 16th century in the social fabric of England, in which it was difficult to know the rules of society when mobility within that society was becoming more and more evident (Briggs 1983: 85). For Kyd and others it was an opportunity not to be missed, provided the new theater could be used as a vehicle for the new man of stature.

Joan Lord Hall (1991) goes a step further when she writes,

A more recent challenge to the notion of character or unified self in these plays has come from deconstructionists. Jonathan Dollimore, writing from the standpoint of cultural materialism, argues that Renaissance drama 'problematizes subjectivity rather than foregrounding man as a spiritual or psychological unity'. The more radical philosophical movements of the time, he finds, deconstruct man as an 'essential' self at the centre of a providentially organized universe. While it is true that the self emerging in the period is 'flexible, problematic, elusive, dislocated', the possibilities are surely creative as well; to define the self as an 'object and effect of power' is to ignore man's impetus towards integrity and coherence, plus his desire to shape his own destiny - however much socio-historical forces may help to determine, or inform, his choices overall. (Hall 1991: 5)

Hall goes on to argue that older ways of interpreting the plays of the period have not necessarily been superseded by newer criticism such as that of Jonathan Dollimore (1984). The 'essential' self of which she speaks is a very neat contention which seems

to have eliminated the loose ends inherent in a study of characterization in the Renaissance period. But such a view tends to attempt to lift literature into another realm in which the grubby, everyday business of making money is supposed to fade into the background. And it cannot be plausibly argued that Kyd and the others who wrote for the Renaissance stage were not interested in money.

However, Hall makes an argument for an aesthetic appreciation of just how character was handled by the writers of the period and finds that the self is at the center of the stage. Renaissance characters, she says, are often very self-aware. Writing of John Webster, for example, she says that his

tragic characters (Vittoria, Flamineo, and the Duchess of Malfi) also exploit 'acting' or imaginative self-dramatization. By doing so they integrate a self in an environment where the pressures towards fragmentation are immense. (Hall 1991: 7)

In criticizing Dollimore, then, Hall does not disallow the possibility/probability that the self on the Renaissance stage was a construct onto which the writers of the period projected their own desire for social advancement and financial gain. She seems, rather, to agree with Briggs, who writes,

While it is important for the social historian to recognize the value of a poet's reactions to his society as historical evidence, they need especially close scrutiny. They may encompass uncommon views of common experience and common views uncommonly, even dazzlingly, expressed. (Briggs 1983: 130)

In other words, it is important to realize that we can appreciate the way characters were portrayed on the Renaissance stage without necessarily pigeon-holing them into political categories. This is an approach that deserves our attention.

Yachnin argues,

In general, then, the playwrights moved to open up dramatic form to a multiplicity of interpretations in order to capture as large a segment of their heterogeneous audience as possible, and also to be able to represent political issues from the blind of their devotion to the nonpolitical world of the imagination. (Yachnin 1997: 16)

Commenting on the change in the theaters in the late 16th century, A.R. Braummüller (1990) writes,

Theatres, like universities, are among society's most conservative institutions. When they admit or achieve innovation it is often spasmodic rather than prolonged, intense rather than gradual, and the old long lingers beside the new. (Braunmuller 1990: 53)

Given this principle, that the theaters are often a paradox of conservatism and innovation, we must ask why storytelling and self-narration stayed rather than faded in theatrical discourse as the 16th century closed and the 17th century progressed. For stay they did, which is plainly evident in the drama of the later period.

This point is absolutely crucial. There must have been something more in the relation of narrative on stage than mere novelty. It has been remarked that narrative "in all its forms must be partly shaped by its social and cultural context; not only by the intentions of the speaker, but by the customs, wishes, whims and thoughts which together shape the imagination of the audience" (Chamberlain and Thompson 1998: 15). So when a character on the stage revealed something to the audiences of the public playhouses, the playwright was in fact challenging those audiences to make judgments about the speaker's motives and credibility. The audiences were also being warned to listen to the details revealed in the narratives of the speakers, because this would give insight into the complex world of the play. This was a very different type of theater than the medieval one. And evidently the crowds kept coming back.

3. LIFE NARRATIVES ON THE ENGLISH STAGE: THE STORYTELLING AND SELF-NARRATION IN CHRISTOPHER MARLOWE'S TAMBURLAINE THE GREAT

The audiences of Renaissance drama as it evolved in the minds of men like Christopher Marlowe were caught up in the life stories of the characters on the stage not only because they found them entertaining, but also because they perceived relevance to the times and themselves there. Marlowe demonstrates his understanding of one of the most important principles of storytelling in *Tamburlaine*, and indeed in others of his plays. Ulric Neisser (1994) comments, "Life narratives are significant because they are one way of defining the self (Neisser 1994: 1)." The ultimate dramatic self-definer, the one who lives to dictate how he is to be perceived by all others, of course, is Tamburlaine. Joan Lord Hall (1991) comments,

For self-definition, with role-playing as a means to achieve it or as a dangerous diversion away from it, was indeed a preoccupation in the late Renaissance, not simply a concern that our own self-reflexive age has projected back on to the earlier period. (Hall 1991: 8)

Indeed, Marlowe's superman seems always to be playing a role that grows to fit him until it is impossible to separate the man from the artifice, if in fact there is to be a separation. As L.G. Salingar (1982) points out,

The high astounding terms of the shepherd conqueror, coming at the peak of enthusiasm for the exploits of men like Drake, gave a decisive momentum to the dramatic speech of the next twenty years. (Salingar 1982: 57)

Tamburlaine's mode of address, his ability to speak better than anyone else on stage and to accomplish his ends as a result, not only reflected new tastes in drama but a new currency of words and speech in which Marlowe himself was pre-eminent. In creating a hero who might be galling or annoying to some members of the audience but who would certainly carry that same audience along with his lines, a word-master who cannot be bested with steel or, more importantly, vocabulary, Marlowe comments on his own times and his own profession. The knowledge marketplace, in which a brilliant user of language could convert that talent to solid coin and prestige was, indeed, a new phenomenon on the stage of the early modern English era. And, commenting on *Doctor Faustus* but in a quote which could equally apply to Tamburlaine, Salingar observes that "the highly important difference (is) that the central figure is no longer Mankind but an individual hero" (Salingar 1982: 57). The London public was clearly ready for what Marlowe could do with language by 1587.

And one of his most well-used devices was storytelling. In medieval and early 16th century plays, tidings were brought to the characters on stage who used them as pretexts for long speeches. Marlowe does the same thing, but does it infinitely more subtly and as a consequence both raises suspense and deepens the interiority of his characters. Mycetes, the king of Persia and a hapless fool, has heard rumors and reports

about that Tamburlaine

That like a fox in midst of harvest time

Doth prey upon my flocks of passengers,

And, as I hear, doth mean to pull my plumes.

(1.Tam.I.i.30-33)

The suspense is established early. When we meet Tamburlaine, he will be a man who is the scourge of at least one king and, more importantly for the terms of this thesis, the subject of many rumors and tales, reports and tidings. But there is more. Why is Mycetes so dithery and fearful? Is he not a powerful king? Why is he so frightened of a man who, for all we know at this point, is a bandit? These questions naturally occur to us as we hear Mycetes bumble and tremble his way through the reports of the “fox” Tamburlaine. Cosroe’s contempt for his brother is hardly subtle, and this suggests that there will be trouble in this kingdom from more than one source. The use of tidings in medieval and early 16th century plays was much more wooden, but here the external chaos of Mycetes’ kingdom suggests the inner turmoil of the king himself. And, on a bare stage, this must be accomplished through the use of language, and more specifically through the use of rumor and report. That Marlowe accomplishes this indicates to us how far the device of tidings had come in a generation.

Marlowe uses the device of self-narrative once we have actually met Tamburlaine. He uses it to inject an element of mystery and awe into his play, to show us that we are dealing with a man who understands the concept of constructing one’s own life narrative. When Zenocrate still does not know with whom she is dealing, Tamburlaine asks her, “But tell me, madam, is your grace betrothed?” (1.*Tam*.I.ii.32). Zenocrate, astonished that a mere shepherd would speak so well, replies, “I am, my lord - for so you do import” (1.*Tam*.I.ii.33). And then Tamburlaine gives us a hint of his life story which, taken with another soon to come, deepens the mystery surrounding this character and makes the audience wonder even more how he can become the man he does. “I am a lord,” he confidently replies, “for so my deeds shall prove, / And yet a shepherd by my parentage” (1.*Tam*.I.ii.34-35). Peter Steele (1989), in a comment which seems tailor-made for this quote, says,

Boring autobiographies are just that, in fact - the words of Narcissus untouched by Mercury. Those which escape the curse of boredom do so in virtue of a mercurial agency which quickens a collaborative attention in the reader: they alert as much as they inform: in fact, they may alert a good deal more than they inform. (Steele 1989: 26)

Tamburlaine’s life narrative, surely not in any way the boring life narrative Steele abhors, alerts the audience that they are dealing with a man whose life story, to hear him tell it, is informed by that mercurial element and will repay careful attention well. Of course this works at different levels, for it is also Marlowe’s comment on the val-

ues of alternative currencies in his own age, and the power of language as a measure of his own worth.

Perhaps this point bears more investigation. Paul John Eakin (1999) comments

Given the face-off between experiential accounts of the “I,” on the one hand, and deconstructive analyses of the “I” as illusion on the other, my own instinct is to approach autobiography in the spirit of a cultural anthropologist, asking what such texts can teach us about the ways in which individuals in a particular culture experience their sense of being “I” - and, in some instructive cases that prove the rule, their sense of not being an “I.” (Eakin 1999: 4)

The new social mobility, looked at as *arrivisme* by some members of Renaissance English society and as opportunity by others, meant - among other things - that more and more people actually had a life story to tell. It would have been a terrible shame, for example, if William Shakespeare had stayed at home and learned to make gloves, or if Ben Jonson had been content to merely learn bricklaying. And why would they? In the new world of opportunity on offer to a talented, intelligent young man who could use words they would have been foolish to simply do what their fathers had done and no more. The fact that many people had opportunities to actually have life stories different from their ancestors' meant that more people very likely had the opportunity to experience life using Eakin's concept of the “I.” This paper would argue that Marlowe, noticing this in his own life and in the lives of others, seems to have known a fascinating and appealing thing when he saw it and used it in his plays.

We must compare Tamburlaine's previous quote to his words to Cosroe, when he proudly asserts,

*For fates and oracles of heaven have sworn
To royalize the deeds of Tamburlaine,
And make them blest that share in his attempts.*
(1.Tam.II.iii.7-9)

If ever a character spoke using the emphatic first person pronoun in a play, it is Tamburlaine. Here he presents more of his life story. He has already revealed that he is of humble, indeed the humblest, birth. Yet, as Steele comments,

Mimesis is all, here, we might think. Yet mimesis notoriously is not action but the imitation of an action - or, riddlingly, that action which is the imitation of an action. (Steele 1989: 31)

And, as he comments earlier in his essay, “For autobiography is, through and through, an act of wit” (Steele 1989: 28). Tamburlaine not only recalls the details which leave us tantalized but completely unsatisfied. He also puts his own interpretation on them, and uses them to explain and mystify at the same time, using language to draw the thoughts and eyes of the audience to the speaker. For Tamburlaine has been the subject of spectacular prophecy, and he knows it and trusts it. So far he has succeeded, and trusts that he will succeed further, and all who ally themselves with him will be successful, too. Nor does Marlowe feel any obligation to categorically clear up the source and implications of this prophecy. Indeed, Tamburlaine is more of a mystery because he does not. It is more effective as simply part of the Scythian conqueror’s autobiography, presented as he chooses to present it from time to time and in parts.

And Marlowe does this in his other plays, as well. Faustus turns to the fatal realm of study he chooses because, as he tells us at the beginning of the play, he has tried all others. Barabas, although Stephen Greenblatt (1977) looks at his description of poisoning wells and the like as a story that “tends to de-individualize him, accommodating him to an abstract, anti-Semitic fantasy of a Jew’s past” (Greenblatt 1977: 53), nevertheless shows us something of his own life story. The wonderful descriptions of

*Bags of fiery opals, sapphires, amethysts,
Jacinths, hard topaz, grass-green emeralds,
Beauteous rubies, sparkling diamonds.
(JOM I.i.25-27)*

and the like, in addition to the descriptions of his ships and captains, all suggest powerfully the lifetime pursuits of Barabas in building up his wealth. And when Gaveston of *Edward II* plans to divert the king with masques and shows, he comments,

*Music and poetry is his delight;
Therefore I'll have Italian masques by night,
Sweet speeches, comedies, and pleasing shows;
(Edward II.I.i.53-55)*

Hearing this, we understand that Gaveston knows Edward intimately and knows how to please him. The king’s life is suggested to us in the language Gaveston uses,

and this is one of the most profound differences between the medieval theater and the Renaissance theater. The characters in the latter have life stories to tell, to reflect upon and either improve or destroy. In medieval times, this was hardly the case. Clearly, one of the main differences between the two theaters is to be found in the concept of the life story and how it is told.

4. RUMORS AND STORIES: STAGING THE SELF IN JOHN WEBSTER'S THE DUCHESS OF MALFI

The idea that a character could not only have a rudimentary background, but a complex, deep, and often dark life story was refined as the 16th century turned into the 17th. It is expressed in a previous section that a virtual revolution of technique took place in the English Renaissance theater because of this advancement in theatrical discourse, the use of storytelling by characters to suggest worlds of experience and attach a complex interiority to the narrator.

The techniques of storytelling are used with yet more subtlety and complexity in John Webster's *The Duchess of Malfi*, written and performed after the previously discussed play. As in *Tamburlaine*, it is crucial that the characters all have past lives to which they refer time and again. This is a clear indicator of how deeply story could be used to indicate character interiority, for without fear of hyperbole it may be fairly claimed that the characters in this play, with few exceptions, are deep studies in psychology and dramatic art. The Duchess herself is very well aware that she is both the author and subject of her own life story. Choosing to defy her brothers' threats against her remarriage, she will pursue and marry her own steward, and she shows that she is aware that people will construe her precipitate action in ways beyond her control. As she says,

*So I, through frights, and threatenings, will assay
This dangerous venture. Let old wives report
I winked and chose a husband.
(I.i.338-40)*

Webster shows his Duchess as an astonishing mixture of brashness and timidity, a prince who is determined to be one but is amazed at every step she takes toward her desires. Ferdinand dismisses her as a "lusty widow" (I.i.331), and although she

is not so in the sense he means (as the promiscuous stock figure), she is clearly physically attracted to Antonio. Ferdinand has told her, referring to her past marriage, “You are a widow: You know already what man is” (I.i.284-85), cautioning her against any dalliance. But her marriage to the old Duke cannot have been much adventure for her. She obliquely refers to her marriage to this man when she tells Antonio, while wooing him,

*What jet distracts you? This is flesh, and blood, sir;
'Tis not the figure cut in alabaster
Kneels at my husband's tomb.
(I.i.443-45)*

It is quite possible that this is the first time she has felt the possibility of emotional and sexual fulfillment might be hers, and this is clearly indicated in her references to the past. As a contrast to the present, it is an effective device.

Another character who continually refers to the past with quite different aims in mind is Bosola. As he bitterly says to the Cardinal,

*I fell into the galleys in your service, where, for two years
together, I wore two towels instead of a shirt, with a knot on the
shoulder, after the fashion of a Roman mantle.
(I.i.34-36)*

This is Bosola's version of events. We hear more of the story from Delio:

*I knew this fellow seven years in the galleys
For a notorious murder, and 'twas thought
The Cardinal suborned it; he was released
By the French general, Gaston de Foix,
When he recovered Naples.
(I.i.65-69)*

Piece by piece, from his own self-narrative and the stories of others, we hear the story of Bosola's life. And what a life it has been! Murder, prison, ingratitude, scorn from his superiors, a dramatic release, and more make up the details of the life of the “only court-gall” (I.i.23). Perhaps initially we feel pity for him, but his readiness to

serve the two brothers again, and his incessant whining about the injustices of his life, very soon offend us and grate on our nerves. Webster shows here that he is aware that the details of a story are important, but the way in which the story is told can be equally so.

This is seen again and again in the play. Julia gaily invents a story to explain her trip to Rome to see the Cardinal. Antonio invents transparent excuses to explain the Duchess' labour pains. And all the while, as we find out in Act III, the common people have heard the rumours of the Duchess and are lasciviously repeating them. As Antonio, well-intentioned but demonstrably artless as a spinner of tales, spits out in disgust, "The common rabble do directly say / She is a strumpet" (III.i.25-26). The Duchess herself refers to the rumors and stories about her when she pleads with Ferdinand,

*But, sir, I am to have private conference with you
About a scandalous report is spread
Touching mine honour.
(III.i.46-48)*

Ferdinand tells her to "Go, be safe / In your own innocency" (III.i.54-55), and all the Duchess can reply is a transparent and forced, "O blessed comfort! / This deadly air is purg'd" (III.i.55-56). Webster uses the rumors and stories swirling about the Duchess to heighten the terrible suspense and sense of foreboding, since, although we do not know precisely what Ferdinand will do, we have seen clearly that his hysteria has been steadily growing, fed on just those stories.

By the beginning of the 17th century, the techniques of storytelling had been refined and were widespread, and they were used with varying degrees of art and success by the writers of the period. They were to continue to be used into the late Jacobean and Caroline periods. Thomas Middleton, in *The Changeling* (1622), gives us a villain whose complex psychology is further complicated by the fact that he feels his life has been a series of injustices, beginning with a birth marred by disfigurement and a fall from the rank of gentleman, while John Ford, in *'Tis Pity She's a Whore* (1626), explores a very strange field of experience with free reference to the past lives of his characters.

5. CONCLUSION

The audiences of the English Renaissance drama as it evolved in the minds of playwrights like Christopher Marlowe and John Webster were caught up in the life stories of the characters on the stage not only because they found them entertaining, but also because they perceived relevance to the times and themselves there.

In *Renaissance Self-Fashioning* (1980), Greenblatt comments,

My subject is self-fashioning from More to Shakespeare; my starting point is quite simply that in sixteenth-century England there were both selves and a sense that they could be fashioned. Of course, there is some absurdity in so bald a pronouncement of the obvious: after all, there are always selves - a sense of personal order, a characteristic mode of address to the world, a structure of bounded desires - and always some elements of deliberate shaping in the formation and expression of identity. (Greenblatt 1980: 1)

This is the point of Marlowe and Webster's dramaturgy. That is, they take what has been generally acknowledged for a long time and apply it to their works. In this way they and many others genuinely explore the inner man on stage. This paper is not arguing that Marlowe and Webster sacrificed the exterior, the concepts of spectacle and sensation, for a study of the self on the stage. Quite the opposite, in fact we need only to think of the imprisonment of Bajazeth in a cage and Tamburlaine's chariot drawn by a team of kings to know that this is not true. Marlowe and Webster obviously loved sensation and action on the stage. Duels, drinking and bawdy jokes, costumes and more suggest that they knew that their audiences liked these things and appreciated them in the plays they paid to see.

But whether as a marketable commodity, or as a sincere attempt to probe the depths of the human being, or most likely as a mixture of both motives, Marlowe and Webster invested their characters with dynamic past lives and life stories. And these life stories did not simply become an accoutrement of the characters involved, a kind of extra something which would, to help move the plot along, give the character something to talk about while on the stage. That would have been easy. Instead, they saw the possibilities in such an investment. Marchette Chute (1949) comments,

An Elizabethan audience had become highly susceptible to the use of words, trained and alert to catch their exact meaning and full of joy if they were used well. (Chute 1949: 90)

Such audiences, accustomed to the necessity of listening to the language of the play, were fertile grounds for playwrights like Marlowe and Webster. Perceiving their world sharply and able to, as it were, feel the pulse of London in particular, Marlowe and Webster found a way to explore the self on the stage through storytelling and self-narration. Typically, and fortunately, they do not answer all the questions they raise. In this silence they acknowledge that the playwright, when dealing with real human beings, does not always have the answers. Indeed, he or she does not often have them. But raising the questions produces great art.

REFERENCES

1. Braunnmuller, Albert R. (1990), "The Arts of the Dramatist", *The Cambridge Companion to English Renaissance Drama*, Cambridge UP, Cambridge, 53-90.
2. Briggs, Asa (1983), *A Social History of England*, The Viking Press, New York
3. Chamberlain, Mary, Paul Thompson (1998), "Introduction: Genre and Narrative in Life Stories" in: Mary Chamberlain and Paul Thompson, Eds., *Narrative and Genre*, 1-19, Routledge, London
4. Chute, Marchette (1949), *Shakespeare of London*, E.P.Dutton, New York
5. Dollimore, Jonathan (1984), *Radical Tragedy*, The Harvester Press Ltd., Brighton
6. Eakin, Paul John (1999), *How Our Lives Become Stories: Making Selves*, Cornell UP, Ithaca
7. Greenblatt, Stephen (1977), "Marlowe and Renaissance Self-Fashioning", in: Alvin Kernan Ed., *Two Renaissance Mythmakers*, 41-69, The Johns Hopkins UP, Baltimore
8. Greenblatt, Stephen (1980), *Renaissance Self-Fashioning*, U of Chicago P, Chicago
9. Hall, Joan Lord (1991), *The Dynamics of Role-Playing in Jacobean Tragedy*, Macmillan London
10. Hillman, Richard (1997), *Self-Speaking in Medieval and Early Modern English Drama*, Macmillan, London
11. Marlowe, Christopher (1995), *Doctor Faustus and Other Plays*, David Bevington and Eric Rasmussen Eds., Oxford UP: Oxford
12. Montrose, Louis (1996), *The Purpose of Playing: Shakespeare and the Cultural Politics of the Elizabethan Theatre*, Chicago: U of Chicago P
13. Neisser, Ulric (1994), "Self-Narratives: True and False" in: Ulric Neisser and Robyn Fivush Eds., *The Remembering Self: Construction and Accuracy in the Self-Narrative*, 1-18, Cambridge UP, Cambridge
14. Salinger, L. G. (1982), "The Elizabethan Literary Renaissance" in: Boris Ford Ed., *The Age of Shakespeare*, 51-115, Penguin: London
15. Steele, Peter (1989), *The Autobiographical Passion: Studies in the Self on Show*. Melbourne UP, Melbourne
16. Webster, John (1996), *The Duchess of Malfi* in: Rene Weis Ed., *The Duchess of Malfi and Other Plays*, 103-200, Oxford UP, Oxford
17. Yachnin, Paul (1997), *Stage-Wrights*, U of Pennsylvania P. Philadelphia

SEBSTVO NA POZORNICI: PRIPOVIJEDANJE I SAMONARACIJA U DJELIMA TAMERLAN VELIKI CHRISTOPHERA MARLOWA I VOJVOTKINJA MALFEŠKA JOHNA WEBSTERA

Sažetak:

Ovaj rad istražuje upotrebu dramskih tehnika pripovijedanja i samonaracije u engleskom pozorištu tokom kasnog 16. i ranog 17. vijeka, sa naglaskom na dejla Tamerlan Veliki Christophera Marlowa i Vojvotkinja malfeška Johna Webstera. pisci ovog perioda krčili su sebi put u novom svijetu u kojem je jezik bio medij koji se sve više i više poštivao, a oni koji su uspijevali da ga savladaju imali su mogućnost napredovanja koje do tada nije bilo dostižno. Na čelu onih koji su kroz svoju dramaturgiju krčili sebi put do takvog položaja bili su Christopher Marlowe i John Webster. Oni se mogu smatrati začetnicima dramatizacije sebstva kroz reprezentativne tehnike pripovijedanja i samonaracije u engleskom pozorištu ranog modernog perioda. Ovaj rad također istražuje neke od dalekosežnih promjena u dramaturgiji koje su se desile u navedenom periodu i koje su kulminirale u dramama Christophera Marlowea i Johna Webstera.

Ključne riječi: renesansna drama; Christopher Marlowe; John Webster; Tamerlan Veliki; Vojvotkinja malfeška; pripovijedanje; samonaracija

Adresa autora
Authors' address
Demir Alihodžić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
demir.alihodzic@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

TURKOLOGIJA

Edina Solak, Mirza Bašić

MOTIVIRANOST ZNAČENJA TURSKIH FRAZEMA SA SOMATSKOM
SASTAVNICOM *BAŞ (GLAVA)* KOJI SE POVEZUJU S ČOVJEKOVIM
PONAŠANJEM I MEĐULJUDSKIM ODNOSIMA / MOTIVATION OF THE
MEANING OF TURKISH PHRASEMES WITH SOMATIC COMPONENT *BAŞ*
(*HEAD*) CONNECTED TO HUMAN BEHAVIOR AND HUMAN RELATIONS ... 127

UDK 811.512.161'373.7
811.163.43'373.7

Primljeno: 03. 11. 2019.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Edina Solak, Mirza Bašić

MOTIVIRANOST ZNAČENJA TURSKIH FRAZEMA SA SOMATSKOM SASTAVNICOM *BAŞ (GLAVA)* KOJI SE POVEZUJU S ČOVJEKOVIM PONAŠANJEM I MEĐULJUDSKIM ODNOSIMA

U kognitivnolingvističkome pristupu proučavanju jezika zastupa se tvrdnja da značenje frazemâ nije arbitrarno kako se to tvrdi u tradicionalnome pristupu proučavanju jezika. U kognitivnoj lingvistici zastupa se mišljenje da je značenje frazemâ motivirano u čovjekovome konceptualnom sustavu, a primarni cilj ovoga rada jeste analizirati motiviranost značenja turskih somatskih frazema u kojima se leksema *baş (glava)* pojavljuje kao sastavnica i koji se povezuju s čovjekovim ponašanjem i međuljudskim odnosima. Pored toga, u studiji se turski somatski frazemi uspoređuju sa značenjski bliskim frazemima u bosanskom jeziku. Na taj se način pokušava utvrditi da li kod govornika dva genetski i tipološki različita jezika postoje sličnosti u konceptualizaciji određenih aktivnosti i iskustava putem domene dijelova tijela.

Ključne riječi: kognitivnolingvistički pristup; frazem; somatska sastavnica; značenje; turski jezik; bosanski jezik

PROUČAVANJE FRAZEMÂ S KOGNITIVNOLINGVISTIČKOGA ASPEKTA

U tradicionalnome pristupu frazemi su proučavani kao samostalne jezičke jedinice odvojene od bilo kakve konceptualizacije utemeljene na kognitivnim sposobnostima (v. Makkai 1972; Čermák 1982). Razvojem kognitivističke teorije započinju i semantička proučavanja u oblasti frazeologije. S obzirom na to da se u kognitivističkoj teoriji zastupa tvrdnja da je jezik neodvojiv od čovjekovoga tijela i uma i da zato odražava čovjekov doživljaj vanjskoga svijeta, značenje u kognitivnoj lingvistici utemeljeno je u konceptualizaciji svijeta koji nas okružuje, a konačni proizvod te konceptualizacije jeste jezički izraz koji je nosilac toga značenja (v. Langacker 1987; Lakoff 1987; Lakoff, Johnson 2003).

Budući da značenje predstavlja integralni dio čovjekovoga znanja i kognitivnih sposobnosti, u kognitivnolingvističkome pristupu, koji će biti okvir ovome istraživanju, frazemi se ne mogu promatrati kao samostalne jezičke jedinice neovisne o ostatku čovjekovoga spoznajnog aparata. U kognitivnolingvističkome pristupu i frazemi se promatraju kao rezultat konceptualizacije i njihovo značenje proizlazi iz čovjekovoga ukupnog znanja o svijetu koji ga okružuje (v. Dobrovol'skij, Piirainen 2005: 16-22; Omazić 2005: 40-44; Broz 2015: 38-42). S obzirom na to da je značenje frazemâ utemeljeno u čovjekovome konceptualnom sustavu, u radu će se pokušati pokazati koje konceptualne strukture i kognitivni procesi motiviraju značenje turskih frazema sa somatskom sastavnicom *baş (glava)* koji se povezuju s čovjekovim osobinama i međuljudskim odnosima.

Dakle, uzimajući u obzir da s aspekta kognitivne lingvistike nijedan frazem nije proizvoljnoga i nemotiviranoga značenja, u radu se analizira motiviranost značenja turskih somatskih frazema u kojima se leksema *baş (glava)* pojavljuje kao sastavnica i koji se vežu uz čovjekovo ponašanje i međuljudske odnose. Pored toga, motiviranost značenja turskih somatskih frazema uspoređuje se s motiviranošću značenja bliskoznačnih frazema u bosanskome jeziku¹ da bi se utvrdilo da li kod govornika dva genetski i tipološki različita jezika postoje sličnosti u konceptualizaciji određenih aktivnosti i iskustava putem domene dijelova tijela. Analiza se bazira na konkretnim kontekstualnim primjerima koji su prikupljeni iz raznih pisanih i govornih izvora kao što su rječnici, književni tekstovi, različite vrste medija i sl. Dio primjera prikupljen je s interneta, a s obzirom na to da je dobro poznata nepouzdanost izvora koji se preuzimaju ovim putem, važno je naglasiti da se pretrazi interneta pristupilo s velikim

¹ Sve što je u ovome radu rečeno o bosanskome jeziku vrijedi i za ostale jezike standardne novoštokavštine.

oprezom te da je nativni govornik turskoga jezika provjerio prihvatljivost svih primjera pribavljenih putem interneta.²

Svi pojmovi koji se navode u ovome radu, a koji imaju rodni značaj i rodno obilježje, obuhvataju na jednak način muški i ženski rod bez obzira na to da li se navode u muškome ili ženskome rodu.

TURSKI FRAZEMI SA SOMATSKOM SASTAVNICOM BAŞ (GLAVA) KOJI SE POVEZUJU S ČOVJEKOVIM PONAŠANJEM I MEĐULJUDSKIM ODNOSIMA

U rječnicima simbola *glava* se definira kao načelo na temelju kojega čovjek posjeduje moć upravljanja, naređivanja i prosvjetljivanja. Tijelo se simbolizira kao objava materije, a glava se određuje kao simbol objave duha. S obzirom na to da Platon naziva glavu "mikrokozmosom" zato što ima oblik kugle i što se može usporediti sa svemirom, simboliziranje ovoga dijela ljudskoga tijela približava se simbolizmu Jednoga i savršenstva, Sunca i božanstva. Isto tako, glava se određuje kao simbol raznovrsnih običaja, a najistaknutiji je ratnički, u kojem odsječena glava u borbi prsa u prsa ne određuje samo potvrdu protivnikove smrti, već ističe i pobjednikovu snagu i vrijednost, prvenstveno zato što predstavlja simbol protivničke ratničke snage i vrijednosti (Chevalier, Gheerbrant 1983: 156).

Ljudi posjeduju konvencionalno znanje o glavi kao dijelu tijela u kojem je smješten mozak, odnosno organ koji upravlja čovjekovim aktivnostima i radnjama, a leksema *baş* (*glava*) vrlo se često pojavljuje kao sastavnica somatskih frazema koji se povezuju s čovjekovim ponašanjem i međuljudskim odnosima.

(1)

- a) *Onları kavgalarıyla baş başa bıraktım. / Ostavio sam ih nasamo u njihovoj raspravi. (dosl. Ostavio sam ih glavu uz glavu s njihovom svađom.)*³
- b) *Misafirler gittikten sonra baş başa kaldılar. / Ostali su sami nakon što su gosti otišli. (dosl. Nakon što su gosti otišli, ostali su glava uz glavu.)*
- c) *Nahiye müdürü, mebus ve belediye reisi ile baş başa vererek bir şeyler konuşuyor. / Guverner, narodni poslanik i načelnik općine razgovaraju o*

---

² Ovom se prilikom zahvaljujemo prijatelju i docentu na Univerzitetu Sabahattin Zaim u Istanbulu Ahmetu Saçkesenu na pomoći, dragocjenim komentarima i sugestijama, izdvojenome vremenu i strpljenu.

³ Autori rada potpisuju sve prijevode.

nečemu došaptavajući se. (dosl. Guverner, narodni poslanik i načelnik općine razgovaraju o nečemu dajući glavu uz glavu.)

d) *İmam aşığa koşmasa da iki kadın, avluda saç saça baş başa dövüşeceklerdi.*
/

Da imam nije otrčao dolje, dvije bi se žene počupale za kosu u dvorištu. (dosl. Da imam nije otrčao dolje, dvije bi se žene tukle kosa uz kosu glava uz glavu.)

Frazemi koji su oprimjereni u rečenicama 1.a, 1.b, 1.c i 1.d vežu se uz koncept⁴ sučeljavanja nekoga s nekime ili nečime (v. Šiljak-Jesenković 2003: 71-72). U primjerima 1.a i 1.b primjećuje se da je značenje frazemâ *baş başa bırakmak* (1.a) i *baş başa kalmak* (1.b) utemeljeno na konceptualnoj metonimiji⁵ GLAVA ZA OSOBU. Naime, glava se konceptualizira kao najvažniji dio ljudskoga tijela te se u ovim frazemima leksema *baş (glava)* upotrebljava umjesto osobe. U turskome frazemu *baş başa vermek* (1.c) frazeologizira se slika u kojoj su se ljudi koji razgovaraju toliko primakli jedan drugome da ih niko ne može čuti. U primjeru 1.d uočava se kako se u frazemu *saç saça baş başa dövüşmek / gelmek* pojavljuje somatizam *baş (glava)* zajedno sa somatizmom *saç (kosa)*, a ove somatske sastavnice imaju ravnopravan odnos u ovome frazemu, pa nijedna od njih ne obavlja funkciju primarnoga somatizma. Isto tako, zanimljiva je činjenica da je frazem *saç saça baş başa dövüşmek / gelmek* (1.d) povezan s rodnom perspektivom jer se odnosi samo na osobe ženskoga spola. Kao značenje ovoga frazema

⁴ Pojam koncept preuzima se iz kognitivne lingvistike i u neraskidivoj je vezi sa znanjem o svijetu, procesom konceptualizacije i konceptualnim strukturama. Čovjekovo znanje o svijetu može se definirati kao skup podataka koje čovjek posjeduje o određenoj pojavnosti, a *konceptualna struktura* kao princip na temelju kojega je to znanje organizirano i strukturirano (v. Žich-Fuchs 1991: 80). U kognitivnoj se lingvistici jezičko znanje izjednačava s konceptualnom strukturom s obzirom na to da se jezik promatra kao pojavnost koja je utemeljena u iskustvu i koja izrasta iz uporabe (v. Langacker 1987: 2; Geld 2006: 185). Dakle, jezik se ne smatra samostalnom kognitivnom sposobnošću, kao što je to slučaj u npr. nativističkoj teoriji, već se povezuje s ostalim kognitivnim sposobnostima i domenama znanja, a jezičke se strukture promatraju kao čvrsto povezane s konceptualizacijom (v. Croft, Wood 2000; Croft, Cruse 2004). Konceptualne strukture utemeljene su na konstruiranju značenja, odnosno na čovjekovoj sposobnosti percipiranja objektivno iste situacije na različite načine. U procesu konstruiranja značenja temeljni kontekst predstavljaju kognitivne domene koje su, zapravo, okviri znanja na temelju kojih se kreira semantička karakterizacija određenoga koncepta (v. Langacker 1987: 148; Geld 2006: 186). U kognitivnolingvističkome pristupu jezički se elementi kategoriziraju prema konceptima u okviru kojih se njihov status određuje na temelju njihove sličnosti ili različitosti od prototipnoga člana koji predstavlja najbolji primjer unutar određene kategorije (v. Taylor 1995: 52; Geld 2006: 187). Dakle, u kognitivnoj se lingvistici zastupa tvrdnja da je "ljudska sposobnost konceptualizacije, zajedno s drugim kognitivnim sposobnostima, temelj odnosa jezika i iskustva u kojem se iskustvo konceptualizira u svrhu jezične komunikacije, (...) a jezični izraz dobiva značenje prizivanjem konceptualne baze na koju određenom elementu pripisuje status profila kao dio svog konvencionalnog značenja" (Geld 2006: 187).

⁵ U kognitivnoj lingvistici konceptualna metonimija predstavlja spoznajni proces u kojem jedan konceptualni entitet, odnosno prijenosnik, omogućava umni pristup drugome konceptualnom entitetu, odnosno cilju, unutar iste domene ili idealiziranoga kognitivnog modela (v. Kövecses, Radden 1998: 39; Stanojević 2009: 353).

navodi se da je to "tučnjava između žena"⁶, što potvrđuje konstataciju da se ovaj frazem upotrebljava samo kada se govori o osobama ženskoga spola. Naime, u ovome se frazemu frazeologizira prizor u kojem se osobe ženskoga spola smatraju fizički slabijima od muškaraca, pa se tučnjava između njih svodi samo na čupanje za kosu. S obzirom na to da se muškarci smatraju fizički jačima, njihova se tučnjava ne svodi samo na čupanje za kosu i ovaj se frazem ne upotrebljava kada su u pitanju osobe muškoga spola. Kao što se može vidjeti u primjerima 1.a, 1.b i 1.c, navedeni prijevodni ekvivalenti nisu iskazani somatskim frazemima. Međutim, prijevodni ekvivalent u bosanskome jeziku za turske frazeme *baş başa bırakmak* (1.a) i *baş başa kalmak* (1.b) može se iskazati frazemima *oči u oči* i *licem u lice*, odnosno somatskim frazemima u kojima se kao sastavnica ne pojavljuje leksema *glava*, već lekseme *oko* i *lice*. Isto tako, u bosanskome frazemu *čupati / počupati se za kosu* (1.d), koji se navodi kao prijevodni ekvivalent turskoga frazema *saç saça baş başa dövüşmek / gelmek* (1.d), ne pojavljuje se leksema *glava* kao somatska sastavnica, već samo leksema *kosa*.

(2)

- a) *Sabahtan beri başımı ağrıttıyor. / Probija mi glavu od jutros. (dosl. Od jutros tjera moju glavu na bol.)*
- b) *Telefonlarla, telgraflarla bana bildirerek başımın etini yiyen sen değil miydin? / Zar mi se nisi ti popeo na glavu obavještavajući me telefonskim pozivima i telegrafima? (dosl. Zar nisi ti taj koji je jeo meso moje glave obavještavajući me telefonskim pozivima i telegrafima?)*
- c) *Hizmetçi kadınlarla içli dışlı olmamak, onlara mesafeli davranmak gerekirdi, yoksa başınıza çıkarlardı. / Ne treba biti pretjerano blizak sa čistačicama, već ih treba držati na distanci, inače bi vam se popele na glavu. (dosl. Ne treba biti pretjerano blizak sa čistačicama, već ih treba držati na distanci, inače će se popeti na vašu glavu.)*
- d) *Başımda değirmen çeviriyorsun. / Probijaš mi uši. (dosl. Okrećeš vodenični točak u mojoj glavi.)*

I turski i bosanski frazemi koji su oprimjereni u rečenicama 2.a, 2.b, 2.c i 2.d vežu se uz koncept dosađivanja nekome, odnosno koncept ometanja i uznemiravanja nekoga. Značenje turskih frazema *başını ağrtmak* (2.a), (*birinin*) *başının etini yemek* (2.b), ali i bosanskoga bliskoznačnog frazema *probijati / probiti glavu nekome* (2.a),

⁶ ...kadınlar, birbirlerini kıyasıya hırpalayacak biçimde kapışmak. (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&arama=kelimel&guid=TDK.GTS.59b3dbfa0ed437.04342366 – posjet 8. 8. 2019.)

uvjetovano je na sceni u kojoj se, najprije, realizira verbalni ili neki drugi napad, nakon čega, zbog opterećenja i inzistiranja, čovjeka zaboli glava. Značenje turskoga frazema (*birinin*) *başına çıkmak* (2.c) i bosanskoga bliskoznačnog frazema *penjati / popeti se na glavu nekome* (2.b i 2.c) motivirano je odnosom dominacije i sile koja pritišće čovjeka odozgo.

U turskome frazemu (*birinin*) *başında değirmen çevirmek* (2.d) iščitava se konceptualna metafora⁷ GLAVA JE SPREMNIK jer se glava konceptualizira kao spremnik u kojem okretanje vodeničnoga točka stvara preveliku buku koja prouzrokuje nepodnošljive smetnje u spremniku (glavi). U navedenome prijevodnom ekvivalentu *probijati / probiti uši nekome* (2.d) frazeologizira se scena u kojoj se realizira napad povišenim tonom i galamom, zbog čega čovjek osjeti smetnje i bol u svojim ušima koje predstavljaju dio tijela kojim se realizira osjetilo sluha.

(3)

- a) *Bu kızın başı bađlı, boşuna gelip istemesinler. / Ova je djevojka zauzeta, neka ne dolaze uzalud i trađe njenu ruku. (dosl. Glava ove djevojke svezana je, neka ne dolaze uzalud i ne trađe je.)*
- b) *Askerliđi biten Ali'nin başını bađlamayı düşünen annesi kolları hemen sıvadı. / Majka Alija koji je odsluđio vojni rok, odmah je zasukala rukave s namjerom da ođeni svoga sina. (dosl. Majka Alija – koji je odsluđio vojni rok – koja razmišlja svezati Alijevu glavu, odmah je zasukala rukave.)*
- c) *Çok geçmeden ođlunun da başını bir yere bađlamayı becerdi. / Ubrzo je uspio smjestiti i sina na dobru poziciju. (dosl. Ubrzo je uspio svezati i glavu svoga sina na neko mjesto.)*
- d) *Adamın başını sebepsiz yere yediler, şimdi çoluk çocuk aç kalacak. / Otjerali su čovjeka u smrt bez ikakvoga razloga, djeca će ostati gladna sada. (dosl. Bez razloga pojeli su čovjekovu glavu, djeca će ostati gladna sada.)*
- e) *Dediklerimi yapmazsan senin başını uçururum. / Odrubit ću ti glavu ako ne uradiš ono što sam rekao. (dosl. Ako ne uradiš ono što sam rekao, učinit ću da tvoja glava leti.)*

⁷ U kognitivnoj lingvistici konceptualna metafora definira se kao kognitivni proces koji se upotrebljava u konstruiranju značenja, a na temelju kojega se povezuju dvije konceptualne domene, izvorna i ciljna. Dakle, konceptualna metafora kognitivni je proces u okviru kojega se pojavnosti i iskustva iz apstraktne i teđe dostupne domene konceptualiziraju i razumijevaju na temelju pojavnosti i iskustva iz konkretne i lakše dostupne domene, a taj se proces realizira povezivanjem i preslikavanjem sličnih elemenata iz te dvije domene (v. Lakoff, Johnson 1980: 4-6; Lakoff, Turner 1989: 60-65; Lakoff 1993: 206-209; Kövecses 2010: 4; Stanojević 2013: 54-55).

- f) *Komutanımızın başını istedi. / Htio je glavu našega komandira. (dosl. isto – Htio je glavu našega komandira.)*
- g) *Eteğini başına attı. / Baš ga je izvrijeđao. (dosl. Bacio je pokrivač na njegovu glavu.)*
- h) *Zalimlerin başını ezecek adamlara bugün ne kadar ihtiyaç var! / Danas su nam prijeko potrebni ljudi koji mogu stati u kraj nasilnicima! (dosl. Danas su nam prijeko potrebni ljudi koji će moći zgnječiti / zgaziti glavu nasilnika!)*

Turski frazemi *başı bağılı olmak* (3.a) i *başını bağlamak* (3.b i 3.c) vežu se uz koncept vezivanja nekoga za nekoga ili nešto. I u ovim se frazemima glava konceptualizira kao glavni dio ljudskoga tijela i ako je glava vezana za nekoga i nešto, to znači da je osoba vezana za taj entitet. Dakle, značenje ovih frazema motivirano je konceptualnom metonimijom GLAVA ZA OSOBU. U primjerima 3.a i 3.b frazemi *başı bağılı olmak* (3.a) i *başını bağlamak* (3.b) ukazuju na potpuno identičan koncept vezivanja za neku osobu, odnosno povezuju se s konceptom stupanja u brak ili vezu. Međutim, u primjeru 3.c primjećuje se da ovi frazemi ne iskazuju samo koncept vezivanja za neku osobu, već mogu upućivati i na koncept vezivanja za entitet koji ne predstavlja živo biće. Kada su u pitanju značenjski bliski frazemi u bosanskoj jeziku, ovi bi se turski frazemi mogli usporediti s frazemom *prositi / zaprositi ruku*, čije se značenje zasniva na konceptualnoj metonimiji RUKA ZA OSOBU. U frazemu *prositi / zaprositi ruku* frazeologizira se „slika u kojoj muškarac pri samom činu prosidbe drži ruku zaprosene žene“ (Kovačević 2012: 248), a ovakav se prizor ne frazeologizira u turskoj jeziku vjerovatno iz razloga što ovakav „čin prosidbe dolazi iz tradicionalnoga kršćanskog bračnog obreda u kojem je ženska ruka položena u mušku od njezina oca ili staratelja“ (Kovačević 2012: 248; v. Kövecses, Szabó 1996: 337; Bilkova 2000: 72). Ovakav način frazeologizacije u turskoj i bosanskoj jeziku dokazuje činjenicu da je značenje frazemâ usko povezano i s kulturno-historijskim kontekstom.

Turski frazemi oprimjereni u rečenicama 3.d, 3.e, 3.f, 3.g i 3.h povezuju se sa širim konceptom kažnjavanja. Širi koncept kažnjavanja podrazumijeva i smrtnu kaznu, pa se frazemi (*birinin*) *başını yemek* (3.d), (*birinin*) *başını uçurmak* (3.e) i (*birinin*) *başını istemek* (3.f) vežu uz koncept smrtne kazne (v. Šiljak-Jesenković 2003: 92-93), a značenje ovih frazema zasniva se na konceptualnoj metonimiji GLAVA ZA ŽIVOT. Frazem (*birinin*) *başını uçurmak* (3.e) ukazuje na okrutno i svirepo ubistvo, a frazem (*birinin*) *başını yemek* (3.d), osim toga što se može povezivati s ubistvom,

može upućivati i na činjenicu da se neko dovodi u tešku situaciju i uvlači u velike probleme. I u bosanskome se jeziku realizira gotovo identična frazeologizacija u kojoj nastaju frazemi *prosvirati glavu nekome*, *skratiti za glavu nekoga*, *doći glave nekome*, *odrubiti glavu nekome* (v. Kovačević 2012: 256), a to ukazuje na činjenicu da ljudi posjeduju identično konvencionalno znanje o svome tijelu, što rezultira sličnom ili gotovo identičnom frazeologizacijom sa somatizmom *glava* u jezicima koji su genetski i tipološki različiti. Turski frazem *eteğini başına atmak* (3.g) ima negativnu konotaciju kažnjavanja i kritiziranja, a frazem (*birinin*) *başını ezmek* (3.h) nosi obilježje pozitivne konotacije jer ima značenje „neutraliziranja i sprečavanja nekoga da radi loše stvari“⁸. U frazemu *eteğini başına atmak* (3.g) iščitava se konceptualna metafora ZNANJE JE GLEDANJE. Ako se pokrivač baci nekome na glavu, on se na taj način sprečava da vidi šta se dešava oko njega, što ga sprečava da čini negativne stvari. U frazemu (*birinin*) *başını ezmek* (3.h) frazeologizira se slika u kojoj se pod kontrolu uzima najvažniji dio tijela u kojem su smješteni organi koji upravljaju svim čovjekovim djelatnostima, čime se čovjek sprečava u negativnim djelovanjima.

(4)

- a) *Temizlik işini ablamın başına dolayıp sinemaya gittik. / Otišli smo u bioskop natovarivši sestri na leđa posao čišćenja. (dosl. Natovarili smo posao čišćenja na glavu moje sestre te smo otišli u bioskop.)*
- b) *Bu işi de benim başıma yıkıp gittiniz. / Otišli ste i natovarili mi na vrat i ovaj posao. (dosl. Natovarili ste i ovaj posao na moju glavu i otišli ste.)*
- c) *Çiftlikte bir kısım toprakları başımızdan alacak müşteriyi beklemekten başka bir tasamız kalmadı. / Jedino nam je preostalo čekati kupca koji će nam skinuti s vrata dio zemlje na imanju. (dosl. Nije preostala nijedna druga naša briga osim čekanja kupca koji će dio zemlje na imanju uzeti s naše glave.)*
- d) *Hastayım diyerek bu işi başımdan attım. / Skinuo sam s vrata taj posao rekavši da sam bolestan. (dosl. Rekavši da sam bolestan, bacio sam taj posao sa svoje glave.)*
- e) *Önemli bir görüşmem var diyerek onu başımdan savdım. / Skinuo sam ga s vrata rekavši da imam važan sastanak. (dosl. Rekavši kako postoji jedan važan moj sastanak, najurio sam ga sa svoje glave.)*

---

⁸ bir daha kötülük edemeyecek duruma getirmek http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&arama=kelime&guid=TDK.GTS.59ba2afd216d20.37218391 – posjet 8. 8. 2019.)

- f) *Üç kuruş verdi, üç gün geçmeden başına kakti. / Dao mu je nešto novca, a počeo mu je nabijati to na nos nakon nekoliko dana. (dosl. Dao mu je tri kuruša, a ugravirao mu je to u njegovu glavu a da nije prošlo ni tri dana.)*

U primjerima 4.a i 4.b primjećujemo da se i u turskome i u bosanskome jeziku somatski frazemi mogu vezati uz koncept prebacivanja obaveza na drugoga, a razlika je u tome što se u turskim frazemima kao somatska sastavnica pojavljuje leksema *baş (glava)* (*(birinin) başına dolamak / sarmak* (4.a) i *(birinin) başına yıkmak* (4.b)), dok se u bosanskim frazemima pojavljuju somatizmi *leđa (tovariti / natovariti / svaljivati / svaliti nešto na nečija leđa* (4.a)) i *vrat (tovariti / natovariti nekome nešto / nekoga na vrat* (4.b)). Dakle, ako se neka briga ili obaveza prebacuju na nekoga drugoga, u turskome se jeziku frazeologizira slika tereta koji je natovaren na nečiju glavu, dok se u bosanskome frazeologizira prizor tereta natovarenoga na nečija leđa, odnosno vrat. Ipak, i u turskim i u bosanskim frazemima oprimgjerenim u rečenicama 4.a i 4.b iščitava se konceptualna metafora BRIGA / ODGOVORNOST JE FIZIČKA TEŽINA.

Turski frazemi *başından almak* (4.c), *başından atmak* (4.d) i *başından savmak* (4.e), te navedeni prijevodni ekvivalent *skidati / skinuti nekome nešto s vrata* (4.c, 4.d i 4.e), povezuju se sa suprotnim konceptom u odnosu na onaj s kojim su povezani frazemi oprimgjereni u rečenicama 4.a i 4.b. Ako se prilikom upućivanja na koncept prebacivanja obaveza na drugoga frazeologizira scena u kojoj se teret natovari na nečiju glavu (turski jezik), odnosno na nečija leđa ili vrat (bosanski jezik), u procesu ukazivanja na koncept oslobađanja od obaveza frazeologizira se slika skidanja tereta s nečije glave (turski jezik), odnosno nečijega vrata (bosanski jezik). Dakle, značenje frazemâ koji su oprimgjereni u rečenicama 4.c, 4.d i 4.e temelji se, također, na konceptualnoj metafori BRIGA / ODGOVORNOST JE FIZIČKA TEŽINA.

I u primjeru 4.f uočava se kako se u turskome i bosanskome jeziku pojavljuju različite somatske sastavnice u frazemima koji se povezuju s istim konceptom. Naime, u turskome se jeziku uz koncept prigovaranja nekome zbog nečega veže frazem u kojem se kao sastavnica pojavljuje leksema *baş (glava)* [*(birinin) başına kakmak* (4.f)], dok se u bosanskome na isti koncept ukazuje frazemom u kojem se kao somatska sastavnica pojavljuje leksema *nos (nabijati / nabiti nekome nešto na nos* (4.f)). Kada je značenje ovih frazema u pitanju, može se konstatirati da se u turskome jeziku frazeologizira slika glave kao glavnog dijela ljudskoga tijela, a u bosanskome slika nosa kao najistaknutijega dijela ljudskoga lica. Značenje bosanskoga frazema *nabijati / nabiti nekome nešto na nos* (4.f) motivirano je i konceptualnom metaforom

ZNANJE JE GLEDANJE. Čovjek ne može ne vidjeti i ne primijetiti ono što mu je na nosu, pa kada mu se želi ukazati na nešto što ne bi trebalo izmaći njegovoj pažnji, onda mu se to *stavlja na nos*.

(5)

- a) *İkinci kere bunu yapmak istediğinde yapamayıp başınıza ekşiyecek.* / *Kada bude htio uraditi to drugi puta, neće znati i natovarit će se vama na vrat.* (dosl. *Kada bude htio uraditi to drugi puta, neće znati i ukiselit će se na vašoj glavi.*)
- b) *Bu kız başıma mı kalmak istiyor?* / *Da li ova djevojka želi biti na mojoj grbači?* (dosl. *Da li ova djevojka želi ostati na mojoj glavi?*)
- c) *Başımı dinlemek istiyorum.* / *Želim razmišljati svojom glavom.* (dosl. *Želim slušati svoju glavu.*)
- d) *Benden sana fayda yok, başının çaresine baksan iyi olacak.* / *Nemaš nikakve koristi od mene, bolje će ti biti ako se pobrineš za sebe.* (dosl. *Tebi nema nikakve koristi od mene, bit će bolje ako pogledaš rješenje svoje glave.*)
- e) *Onun başına bir çorap örecekler diye korkuyorum.* / *Plašim se da će mu zabiti nož u leđa.* (dosl. *Plašim se da će isplesti čarapu na njegovoj glavi.*)
- f) *Hırkayı başına çekmeye karar verdi.* / *Odlučio se povući u osamu.* / (dosl. *Odlučio je navući pamučnu tkaninu na svoju glavu.*)

U primjerima 5.a i 5.b primjećuje se da se turski frazemi *başına ekşimek* (5.a) i *başına kalmak* (5.b), ali i navedeni prijevodni ekvivalenti *tovariti / natovariti se nekome na vrat* (5.a) i *biti na nečijoj grbači* (5.b), povezuju s konceptom iskorištavanja nekoga, odnosno s konceptom egzistiranja na teret nekoga. Dakle, i u ovim se frazemima frazeologizira slika tereta koji je natovaren na nečiju glavu (turski jezik) ili vrat / grbaču (bosanski jezik), što ukazuje na činjenicu da je značenje ovih frazema utemeljeno na konceptualnoj metafori BRIGA / ODGOVORNOST JE FIZIČKA TEŽINA.

Turski frazem *başını dinlemek* (5.c) i bosanski bliskoznačni frazem *misliti / razmišljati svojom glavom* (5.c) vežu se uz koncept samostalnoga mišljenja i razmišljanja, a značenje ovih frazema uvjetovano je čovjekovim znanjem o glavi kao dijelu ljudskoga tijela u kojem je smješten mozak pomoću kojega se realiziraju sve mentalne sposobnosti i donose sve životne odluke. Dakle, značenje ovih frazema oprimjerenih u rečenici 5.c zasniva se na konceptualnoj metonimiji GLAVA ZA MOZAK.

Frazem *başının çaresine bakmak* (5.d) povezuje se s konceptom samostalnoga rješavanja problema, a značenje ovoga frazema zasnovano je na konceptualnoj metonimiji GLAVA ZA OSOBU jer se glava poistovjećuje s osobom. Turski frazem (*birinin*) *başına çorap örmek* (5.e) i navedeni prijevodni ekvivalent *zabijati / zabiti nekome nož u leđa* (5.e) povezuju se s konceptom izdaje i pravljenja spletke. S obzirom na to da je značenje frazema (*birinin*) *başına çorap örmek* (5.e) utemeljeno na ljudskome znanju o glavi kao organu u kojem su smještene oči pomoću kojih čovjek gleda, vidi i upoznaje svijet oko sebe, u ovome se frazemu iščitavaju konceptualne metafore ZNANJE JE GLEDANJE i ZAPREKA ZNANJU JE ZAPREKA GLEDANJU. Ako nekome ispletemo ili stavimo čarapu na glavu, na taj ga način sprečavamo da nas vidi onakvima kakvi jesmo i šta radimo, odnosno da nas upozna na najbolji način, što nam omogućava realizaciju spletke ili zavjere. S druge strane, bosanski frazem *zabijati / zabiti nekome nož u leđa* (5.e) povezan je s kulturno-historijskim kontekstom jer je utemeljen na simbolici noža „koji je alat ispunjen mnogim simboličnim značenjima. Simbolizira smrt, žrtvu, odvajanje, razdvajanje i slobodu. U budizmu, rezanje nožem predstavlja oslobođenje kao rezanje veza neznanja. U kršćanstvu simbolizira mučeništvo. U osnovi nož je oružje koje konotira osvetu i iznenadnu obranu, ali i izdaju“ (Kovačević 2012: 263). Pored toga što mu je značenje uvriježeno u kulturno-historijskome kontekstu, frazem *zabijati / zabiti nekome nož u leđa* (5.e) temelji se i na čovjekovom znanju o svome tijelu i konceptualnoj metafori ZAPREKA ZNANJU JE ZAPREKA GLEDANJU, prvenstveno zato što se u ovome frazemu frazeologizira slika u kojoj se oružje koje konotira izdaju zabada osobi koja je okrenuta leđima i koja ne može vidjeti, zapravo ne može na najbolji način znati i poznavati onoga ko mu je spremio spletku i izdaju.

Somatski frazem *hırkayı başına çekmek* (5.f) veže se uz koncept distanciranja, povlačenja u osamu, a značenje ovoga frazema zasniva se, također, na konceptualnoj metafori ZAPREKA ZNANJU JE ZAPREKA GLEDANJU. Hrka se definira kao “haljina od raznih tkanina, naložena pamukom, može biti kratka i duga, muška i ženska“ (Škaljić 1989: 334), a u frazemu *hırkayı başına çekmek* (5.f) frazeologizira se prizor u kojem stavljanje hrke na glavu sprečava čovjeka da vidi, odnosno zna šta se dešava oko njega, ali ga, također, sakriva od pogleda drugih, što mu omogućava distanciranje od društvene okoline i povlačenje u osamu.

(6)

- a) *O kocaman ayıbı işlediniz ve deve kuşu gibi başınızı kuma gömdünüz. /*
Priredili ste neviđenu sramotu i zabili ste glavu u pijesak kao noj. (dosl.

*Priredili ste neviđenu sramotu i **zakopali ste svoju glavu u pijesak poput noja.***)

- b) *İyi geçim **iki baştan olur.** / Pravu slogu **kreiraju dvije glave.** (dosl. Dobra sloga **sastoji se od dvije glave.**)*
- c) *Göçmen olarak geldi **dev şirketin başına geçti.** / Došao je kao imigrant i **zasjeo je na čelo** moćne kompanije. (dosl. Došao je kao imigrant i **prešao je na glavu** velike kompanije.)*
- d) ***Başına bir nöbetçi diktikten sonra** bırakıp gitti. / Pokupio se i otišao **nakon što je postavio čuvara da mi puše za vratom.** (dosl. Pokupio se i otišao **nakon što je postavio čuvara na mojoj glavi.**)*
- e) *Çok şükür **başımızı bir yere soktuk,** şimdilik tatlı söyleyelim tatlı yiyelim. / Hvala Bogu, napokon **smo se smjestili negdje,** hajde sada da naručimo i pojedemo nešto slatko. (dosl. Hvala Bogu, **ugurali smo svoju glavu na neko mjesto,** hajde sada da naručimo i pojedemo nešto slatko.)*

Turski frazem (*deve kuşu gibi*) *başını kuma gömmek / sokmak* (6.a) i bosanski bliskoznačni frazem *zabijati / zabiti glavu u pijesak (kao noj)* (6.a) vežu se uz koncept ignoriranja istine, a značenje ovih frazema motivirano je konceptualnom metaforom ZNANJE JE GLEDANJE. Naime, ako gurne glavu u pijesak, čovjek ne vidi, odnosno ne zna šta se dešava oko njega. Turski frazem (*bir şey*) *iki baştan olmak* (6.b) povezuje se s konceptom sloge i zajedništva, a značenje ovoga frazema temelji se na konceptualnoj metonimiji GLAVA ZA OSOBU. S obzirom na to da je zajedništvo reciprocitativno, potrebne su najmanje dvije glave (osobe) da bi se ovaj koncept realizirao.

Turski frazem (*bir şeyin*) *başına geçmek* (6.c) i navedeni prijevodni ekvivalent *zasjedati / zasjesti / dolaziti / doći / stati na čelo nečega* (6.c) povezuju se s konceptom upravljanja i zauzimanja liderske pozicije, a s obzirom na to da se fizička veličina najčešće poistovjećuje s fizičkom snagom (Barčot 2016: 20), značenje ovih frazema temelji se na konceptualnoj metafori ISKAZIVANJE KONTROLE ILI SILE JE GORE. Isto tako, značenje turskoga frazema (*bir şeyin*) *başına geçmek* (6.c) motivirano je i činjenicom da se glava smatra najvažnijim dijelom ljudskoga tijela i da ima ulogu upravljanja cijelim tijelom.

Turski frazem *başına (bir nöbetçi) dikmek* (6.d) i bosanski bliskoznačni frazem *puhati nekome za vrat* (6.d) povezuju se s konceptom nadziranja i nadgledanja. U frazemu *başına (bir nöbetçi) dikmek* (6.d) glava se poistovjećuje s osobom, što znači da je značenje ovoga frazema zasnovano na konceptualnoj metonimiji GLAVA ZA

OSOBU. Turski frazem (*bir yere*) *başını sokmak* (6.e) veže se uz koncept pronalaska utočišta, a motiviranost ovoga frazema temelji se, također, na konceptualnoj metonimiji GLAVA ZA OSOBU. Ako je nečija glava pronašla mjesto gdje se može skrasiti i smjestiti, to podrazumijeva činjenicu da je dotična osoba pronašla utočište ili mjesto gdje se može skrasiti, što dokazuje činjenicu da se glava poistovjećuje s osobom.

(7)

- a) *Sen yeter ki gel, başımızın üstünde yerin var. / Dovoljno je samo da dođeš, uvijek ima mjesta za tebe. (dosl. Dovoljno je samo da dođeš, na našoj glavi postoji tvoje mjesto.)*
- b) *Biz onları baş üstünde tutuyoruz. / Držimo ih k'o kap vode na dlanu. (dosl. Mi držimo njih na glavi.)*
- c) *En küçük olduğundan onu başımıza taç ederdik. / Pazili smo ga kao malo vode na dlanu jer je bio najmlađi. (dosl. Nosili smo ga kao krunu na svojoj glavi jer je bio najmlađi.)*
- d) *Adam sana iş verecekmış, daha ne istiyorsun, öpüp başına koy. / Čovjek će ti dati posao, šta hoćeš više, čuvaj ga kao oči u glavi. (dosl. Čovjek će ti dati posao, šta hoćeš više, poljubi ga i stavi na svoju glavu.)*

Frazemi oprimjereni u rečenicama 7.a, 7.b, 7.c i 7.d povezuju se s konceptom brižnosti. U frazemima *başının üstünde yeri var / olmak* (7.a), *baş üstünde tutmak* (7.b) i *öpüp başına koymak* (7.d) frazeologizira se scena u kojoj je čovjek spreman staviti i nositi nekoga ili nešto na svojoj glavi, čime iskazuje veliku brigu i poštovanje prema tom entitetu jer mu je rezervirao i pozicionirao mjesto na najvažnijem dijelu svoga tijela. Značenje frazema *başına taç etmek* (7.c) zasniva se na prizoru u kojem se neko ili nešto poistovjećuje s krunom, koju čovjek nosi na glavi s velikom brigom, pažnjom i poštovanjem. Kada su u pitanju navedeni prijevodni ekvivalenti, u frazemu *držati / paziti / čuvati nekoga / nešto kao kap / malo vode na dlanu* (7.b i 7.c) frazeologizira se slika držanja vode na dlanu, a to je aktivnost za koju je potrebno uložiti mnogo truda i napora. Značenje frazema *čuvati / paziti nekoga / nešto kao oči u glavi* (7.d) temelji se na konvencionalnome znanju o važnosti očiju i vida u ljudskome životu.

ZAKLJUČAK

U ovome se radu na temelju konkretnih (kon)tekstualnih primjera analizirala motiviranost značenja turskih frazema u kojima se leksema *baş (glava)* pojavljuje kao somatska sastavnica i koji se povezuju s čovjekovim ponašanjem i međuljudskim odnosima. Pored toga, analizirani turski somatski frazemi uspoređivani su sa značenjski bliskim frazemima u bosanskome jeziku. Analiza se temeljila na kognitivnolingvističkome pristupu čije su metodološke postavke omogućile detaljnije rasvjetljavanje motiviranosti značenja frazemâ u turskome i bosanskome jeziku, koji su genetski i tipološki različiti jezici.

Analiza konkretnih primjera pokazala je da se značenje i turskih i bosanskih somatskih frazema zasniva na konceptualnim strukturama i kognitivnim procesima (mehanizmima), a prije svega na konvencionalnome znanju (v. npr. 2.a, 2.b i 2.c), konceptualnoj metafori (v. npr. 4.a, 4.b, 4.c, 4.d i 4.e) i konceptualnoj metonimiji (v. npr. 3.d, 3.e i 3.f). Dakle, ljudi posjeduju konvencionalno znanje o dijelovima svoga tijela, a u analizi se pokazalo kako slične konceptualne strukture i kognitivni procesi motiviraju značenje somatskih frazema u dva genetski i tipološki različita jezika.

Značenje turskih frazema u kojima se leksema *baş (glava)* pojavljuje kao somatska sastavnica i koji se povezuju s čovjekovim ponašanjem i međuljudskim odnosima zasniva se, prema učestalosti, na sljedećim konceptualnim metaforama:

ODGOVORNOST JE FIZIČKA TEŽINA (v. 4.a, 4.b, 4.c, 4.d, 4.e, 5.a i 5.b);

ZNANJE JE GLEDANJE (v. 3.g, 4.f, 5.e i 6.a);

ZAPREKA ZNANJU JE ZAPREKA GLEDANJU (v. 5.e i 5.f);

GLAVA JE SPREMNIK (v. 2.d).

S druge strane, značenje turskih frazema u kojima se leksema *baş (glava)* pojavljuje kao somatska sastavnica i koji se povezuju s čovjekovim ponašanjem i međuljudskim odnosima temelji se i na sljedećim konceptualnim metonimijama:

GLAVA ZA OSOBU (v. 1.a, 1.b, 3.a, 3.b, 6.d i 6.e);

GLAVA ZA ŽIVOT (v. 3.d, 3.e i 3.f);

GLAVA ZA MOZAK (v. 5.e).

Ova studija predstavlja svojevrsan novitet u frazeološkim istraživanjima turskoga i bosanskoga jezika, prvenstveno zato što se temelji na kognitivnolingvističkome pristupu proučavanju frazemâ. Stoga i rezultati dobijeni u istraživanju donose nove spoznaje kada se govori o turskoj i bosanskoj frazeologiji, ali i kada se govori o razumijevanju gramatičkih i značenjskih struktura oba jezika. Rezultati ove studije trebali bi biti dobar temelj i polazište daljnim istraživanjima na području frazeologije turskoga i bosanskoga jezika.

LITERATURA

1. Barčot, Branka (2016), "Orijentacijska metafora u Hrvatskome frazeološkom rječniku", u: *Prostor in čas v frazeologiji*, Kržišnik, Erika, Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin (ur.), Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana, 15-26.
2. Bilkova, Ilona (2000), *Czech and English Idioms of Body Parts: A View from Cognitive Semantics*, University of Glasgow, Glasgow
3. Broz, Vlatko (2015), "Frazeologija sve u šesnaest: motiviranost značenja numeričkih frazema u hrvatskome", *Filologija: časopis Razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 64, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 37-56.
4. Chevalier, Jean, Alain Gheerbrant (1983), *Rječnik simbola – mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, ur. Branimir Donat, Nakladni zavod MH, Zagreb
5. Croft, William A., Esther J. Wood (2000), "Construal operations in linguistics and artificial intelligence", u: *Meaning and Cognition, A multidisciplinary approach*, ur. Liliana Albertazzi, John Benjamins, Amsterdam, 51-78.
6. Croft, William A., Alan D. Cruse (2004), *Cognitive Linguistics*, Cambridge University Press, Cambridge New York
7. Čermák, František (1982), *Idiomatika a frazeologie češtiny*, Karlov univerzitet, Prag
8. Dobrovol'skij, Dmitrij, Elisabeth Piirainen (2005), "Cognitive theory of metaphor and idiom analysis", *Jezikoslovlje*, 6/1, Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek, 7-35.
9. Geld, Renata (2006), "Konceptualizacija i vidovi konstruiranja značenja: temeljne kognitivnolingvističke postavke i pojmovi", *Suvremena lingvistika*, 62/2, Zagreb, 183-211.
10. Kovačević, Barbara (2012), *Hrvatski frazemi od glave do pete*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
11. Kövecses, Zoltán, Peter Szabó (1996), "Idioms: A View from Cognitive Semantics", *Applied Linguistics*, 17/3, 326-355.
12. Kövecses, Zoltán, Günter Radden (1998), "Metonymy: developing a cognitive linguistic view", *Cognitive Linguistics*, 9/1, 37-77.
13. Kövecses, Zoltán (2010), *Metaphor: A Practical Introduction*, 2. izdanje, Oxford University Press, Oxford

14. Lakoff, George, Mark Johnson (1980), *Metaphors We Live By*, Chicago University Press, Chicago
15. Lakoff, George (1987), *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*, Chicago University Press, Chicago
16. Lakoff, George, Mark Turner (1989), *More Than Cool Reason: a Field Guide to Poetic Metaphor*, University of Chicago Press, Chicago - London
17. Lakoff, George (1993), "The contemporary theory of metaphor", u: *Metaphor and Thought*, ur. Andrew Ortony, 2. izdanje, Cambridge University Press, Cambridge, 202-251.
18. Lakoff, George, Mark Johnson (2003), *Metaphors We Live By*, 2. izdanje, University of Chicago Press, Chicago - London
19. Langacker, Ronald W. (1987), *Foundations of Cognitive Grammar, Vol. I: Theoretical Prerequisites*, Stanford University Press, Stanford
20. Makkai, Adam (1972), *Idiom Structure in English*, Mouton, Hag
21. Omazić, Marija (2005), "Cognitive linguistic theories in phraseology", *Jezikoslovlje*, 6/1, Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek, 37-56.
22. Stanojević, Mateusz-Milan (2009), *Dijakronijska varijacija u metaforičkim modelima: razrada metodologije*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar
23. Stanojević, Mateusz-Milan (2013), *Konceptualna metafora: temeljni pojmovi, teorijski pristupi i metode*, Biblioteka Srednje Europe, Zagreb
24. Šiljak-Jesenković, Amina (2003), *Nad turskim i bosanskim frazionom: semantički, sintaktički, lingvostilistički i sociolingvistički aspekt*, Orijentalni institut, Sarajevo
25. Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo
26. Taylor, John R. (1995), *Linguistic categorization. Prototypes in Linguistic Theory*, 2. izdanje, Oxford University Press, New York
27. Žic Fuchs, Milena (1991), *Znanje o jeziku i znanje o svijetu. Semantička analiza glagola kretanja u engleskom jeziku*, Filozofski fakultet, Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije, Zagreb

Internetska stranica

1. *Türk Dil Kurumu* – Tursko jezikoslovno društvo, <http://www.tdk.gov.tr/>

MOTIVATION OF THE MEANING OF TURKISH PHRASEMES WITH SOMATIC COMPONENT BAŞ (HEAD) CONNECTED TO HUMAN BEHAVIOR AND HUMAN RELATIONS

Summary

Cognitive linguistic approach to the study of language claims that the meaning of phrasemes is not arbitrary as claimed by the traditional approach to the study of language. There is an opinion in cognitive linguistics stating that the meaning of phrasemes is motivated by human conceptual system and the primary objective of this paper is to analyze the motivation of meaning of Turkish somatic phrasemes where a lexeme *baş* (*head*) is a component and it is linked to human behavior and human relations. Besides, Turkish somatic phrasemes are compared to the semantically close phrasemes in Bosnian language. In that way, the study is trying to establish whether there are any similarities between the speakers of two genetically and typologically different languages in their conceptualization of certain activities and experiences in the domain of body parts.

Key words: cognitive linguistic approach; phraseme; somatic component; meaning; Turkish language; Bosnian language

Adresa autora

Author's address

Edina Solak

Mirza Bašić

Univerzitet u Zenici

Filozofski fakultet

edina262@gmail.com

basicmirza99@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SEFARDISTIKA

Edina Spahić

SEFARDSKA POSLOVICA U *SEFARDSKOJ ŽENI U BOSNI* LAURE PAPO

BOHORETE / THE SEPHARDIC PROVERB IN TH WORK *LA MUŽER*

SEFARDI DE BOSNA BY LAURA PAPO BOHORETA 147

UDK 392.3(=134.28)(497.6) Papo Bohoreta L.
821.411.18(497.6).09-84

Primljeno: 17. 04. 2019.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Edina Spahić

SEFARDSKA POSLOVICA U SEFARDSKOJ ŽENI U BOSNI LAURE PAPO BOHORETE

Cilj ovoga rad jeste ukazati na ulogu sefardske žene u društvu i način na koji se ona reflektira u poslovicama ekstrahiranim iz djela *Sefardska žena u Bosni* sefardske spisateljice Laure Papo Bohorete. Najprije ćemo u kratkim crtama nešto reći o jevrejsko-španskom jeziku u Bosni, te ukazati na istraživače koji su najviše doprinijeli u istraživanju jezika koji je gotovo pred nestankom. Sefardi koji su naselili grad Sarajevo govorili su pretklasičnim španskim (*español anteclásico*) koji se zbog gubitka kontakta sa Španijom nije razvio kao poluotočni španski. Zahvaljujući autorima poput Laure Papo Bohorete danas se možemo približiti jednoj drugačijoj kulturi koja je vijekovima egzistirala na našim prostorima. Španski jezik ima impresivno bogatu riznicu poslovice, a jedan manji dio tog naslijeđa sa sobom su ponijeli prognani Sefardi bogateći na taj način i bosanskohercegovačku kulturu.

Ključne riječi: jevrejskošpanski jezik; Sefardi; poslovice; Laura Papo Bohoreta

Kada su 1492. Jevreji prognani iz Španije i Portugala jedan dio prognanika se 1566. naselio u Bosnu, u Sarajevo. Sa sobom su donijeli svoju tradiciju, običaje, a prije svega svoj jezik. Jedan je dio prognanog stanovništva došao iz Portugala te su postojale jezičke razlike kod novopristiglih stanovnika ondašnjeg Sarajeva, ali suživot je učinio da te razlike s vremenom nestanu. Radilo se o pretklasičnom španskom koji se u momentu kada su prognani govorio na Pirinejskom poluotoku. Jezik koji su donijeli sa sobom nije doživio evoluciju, poput one koja se desila u španskom jeziku, budući da su govornici u potpunosti izgubili kontakt sa jezičkom maticom Španijom. Njegova evolucija išla je drugim tokom. Jedan od najuticajnih svjetskih sefardista Iacob Hassán (Hassán 1995) kaže da jevrejskošpanski „una lengua dinámica que ha cambiado como toda lengua viva (las que no cambian solo son las lenguas muertas) y que a lo largo de los siglos ha experimentado una evolución no menor que la del español, sólo que diferente”¹. Jezik sarajevskih Sefarda u početku je bio čist bez primjesa stranih riječi. Tu mislimo, prije svega, na uticaj bosanskog jezika, ali s vremenom su primali pojmove iz jezika koji se govorio u sredini u kojoj su se naselili. To otvaranje ka novim uticajima išlo je postepeno jer je sefardska zajednica bila prilično zatvorena, o čemu je govorio Octavio Prenz: „En evidentes dificultades, sobre todo lingüísticas, frente a otros grupos étnicos, los sefardíes constituyeron desde su llegada a Bosnia y hasta casi tres siglos después una comunidad cerrada. Buscaban amparo en su cultura constituían un puente de comunicación extra- comunitaria“ (Prenz 2006: 168)².

Muhamed Nezirović, koji je zasigurno dao najznačajniji doprinos u istraživanju sefardskog jezika, književnosti i kulture općenito na našim prostorima, također smatra da se radilo o zatvorenoj zajednici. Svoju su književnost Sefardi pisali na maternjem jeziku, jevrejskošpanskom, te je to glavni razlog što je ostala gotovo sasvim nepoznata na prostorima koje su naseljavali, ali i izvan njih. Upravo su nam ti književni tekstovi, prije svega *La Mužer sefardí de Bosna* Laure Papo Bohorete, poslužili kao osnova za posmatranje određenih lingvističkih osobnosti jevrejskošpanskog koji se govorio u Bosni. Važno je istaći razliku između govornog i pisanog jevrejskošpanskog jezika. Pisani jevrejskošpanski ili ladino služio je za prevođenje biblijskih tekstova sa hebrejskog na španski jezik i odlikovao se arhaičnošću i doslovnim preuzimanjem hebrejske sintakse prilikom prevođenja. U skladu s tim, riječi koje označavaju

¹ „dinamičan jezik koji se mijenjao kao i svaki živi jezik (oni koji se ne mijenjaju, mrtvi su jezici) i kroz stoljeća doživio evoluciju, ništa manju od one kroz koju je prošao španski, samo što je ona bila drugačija“

² „Zbog očiglednih poteškoća, prije svega, lingvističkih u odnosu na druge etničke grupe, Sefardi su od samog dolaska u Bosnu zasnovali zatvorenu sredinu. Tražili su utočište u svojoj vjerskoj kulturi i u svojim trgovačkim vještinama tako da su praktično samo te vještine predstavljale most za komuniciranje izvan zajednice.“

religiozne ili moralne pojmove, kao i običaje, praznike i imena institucija hebrejskog su porijekla. Za razliku od ladina, jezik kojim su govorili Sefardi u Bosni bio je podložan uticajima jezika sredine koju su naselili. U Bosni su ga zvali đidjó ili španjol.

Kao što smo rekli, suživot sa bosanskim stanovništvom glavni je razlog što se jevrejskošpanski nije predugo mogao odupirati uticajima jezika koji je govorilo lokalno stanovništvo. Radi se o sasvim prirodnoj pojavi, i to možemo vidjeti u tekstovima pisanim na jevrejskošpanskom, ali i kod nekih savremenih autora sefardskog porijekla, kao npr. kod Gordane Kuić koja piše na srpskom, a samo povremeno ubacuje jevrejskošpanski u govor svojih likova kako bi ukazala, između ostalog, i na snažan uticaj koji je srpski imao na taj jezik.

Prvi strani uticaji, tvrdi Nezirović, turskog su porijekla. Interesantno je da su Sefardi u Bosni koristili neke turcizme koji se nikada nisu odomaćili kod bosanskog stanovništva, koje je također bilo izloženo uticajima turskog jezika. Lingvisti K. Baruh i E. Stankiewicz bavili su se uticajem turskog na jevrejskošpanski, a i sam Nezirović ističe značaj ovih autora, iako u potpunosti ne odobrava sve njihove tvrdnje. Naime, u svojoj studiji *Jevrejsko španjolska književnost* (1992) Nezirović kaže da su gore spomenuti lingvisti istraživali i uticaj "srpskohrvatskog" na jevrejskošpanski, tvrdeći kako je on bio neznatan. Za razliku od njih, Nezirović smatra sasvim suprotno. Zasnivajući svoje tvrdnje na pažljivom iščitavanju jevrejskošpanskih tekstova nastalih između dva rata, on kaže: „Zaista je veliki broj posuđenica koje ovaj slavenski jezik daje ovom romanskom govoru. Za razliku od turskog, koji mu posuđuje samo izolirane lekseme i gdjekad poneki refren u pjesmi koju možda svi pjevači i slušači ne razumiju, srpskohrvatski mu posuđuje sve“ (Nezirović 1992: 84).

Dalje u svojoj studiji Nezirović pojašnjava način na koji se posuđenice iz "srpskohrvatskog" jezika asimiliraju: „Jevrejskošpanjolski posuđuje iz srpskohrvatskog glagole i imenice i dodajući im španjolske sufikse pravi od njih lekseme koje imaju pravu jezičku španjolsku fizionomiju“ (Nezirović 1992: 84).

Nezirović, kao što smo već rekli, svoje tvrdnje bazira na tekstovima koji su pisani između dva svjetska rata. Čitajući tekstove pisane na jevrejskošpanskom, ovaj lingvista stiče dojam da pisac „(...) misli na srpskohrvatskom, a svoju misao potom pretače u španjolsko jezičko ruho. Zbog toga, toliki broj srpskohrvatskih kalkova u jevrejskošpanjolskom koji su lako prepoznatljivi onom koji vlada sa oba jezika“ (Nezirović 1992: 90-91).

LAURA PAPO BOHORETA

S obzirom na to da su predmet našeg istraživanja poslovice u jednom konkretnom djelu napisanom na jevrejskošpanskom jeziku, neophodno je nešto reći kako o djelu, tako i o autorici. Naime, radi se o jednoj, kako je Nezirović naziva, *etnološkoj raspravi*, pod nazivom *La mužer sefardí de Bosna*. Pisac predgovora i prevodilac djela razloge da ovako definiira žanr obrazlaže na sljedeći način: „Mi smo u dva navrata za ovo Bohoretino djelo upotrijebili riječ rasprava, jer ono jeste to. Naime, u njemu je sistematski izloženo sve ono što se tiče sefardske žene, ali u njemu nema ni traga od one suhopranosti od koje pate neke znanstvene rasprave, štaviše, na mnogim je mjestima ono puno neke posebne poetičnosti i čovjek koji ga je počeo čitati teško ga ostavlja nedočitanog“ (Nezirović 2005: 36).

Spisateljica Laura Papo Bohoreta rođena je u Sarajevu 1891. godine u kojem je i umrla 1942, tugujući za sinovima koji su pogubljeni u logoru Jasenovac. Bavila se sakupljanjem romansi, pisala je drame i eseje. Veći dio svog života provela je u svom rodnom gradu – Saraju, kako ga je ona zvala, tako da je bila izvrstan poznavalac tradicija i kultura naroda koji su živjeli na ovim prostorima. Posebno je dobro poznavala sopstvenu sefardsku tradiciju u kojoj je odrastala. Okružena ženama (majka i pet sestara) Bohoreta je upoznala do najsitnijih detalja život bosanske Sefartkinje. Željela je da kroz svoja djela predstavi sefardsku ženu, što i sama kaže:

„– kero dar a konoser a la mužer sefardí de Bosnia, i no kero komplikar el ečo.“
(Papo Bohoreta 1931: 1)³

Hispanistica Cecilia Prenz ističe elemente ženskog pisma u njenom pisanju: „Ya en sus primeros escritos se distingue su estilo particular, dominado por una escritura y un lenguaje esencialmente femeninos. Su escritura nos remite constantemente a los ambientes y las experiencias de la existencia femenina, a la casa, a la familia, al mundo domestico, a las dificultades de la cotidianeidad“⁴ (Prenz 2012: 3).

Bosanski hispanista Muhmed Nezirović iznimno je cijenio rad Laure Papo Bohorete i protivio se svima koji su smatrali da se njeno djelo može svesti isključivo na folklorni materijal. On kaže: „Ona zaista opisuje bosanske sefardske tipove i bosanske prilike, ima u njenim djelima i neke naglašene osjećajnosti koja bi se uvjetno

³ „Želim da se upozna sefardska žena iz Bosne i ne želim usložnjavati tu stvar.“ (Prevod svih fragmenata, uključujući i poslovice iz Sefardska žena u Bosni preuzet od M. Nezirović, Sefardska žena u Bosni, Connectum, Sarajevo, 2005)

⁴ „Već na samom početku bavljenja pisanjem uočava se poseban stil kojim dominira esencijalno žensko pismo i jezik. Svojim pisanjem nas stalno upućuje na ambijente i iskustva žena, na kuću, na porodicu, na domaćinstvo, na probleme svakodnevnice.“ (naš prevod)

rečeno mogla nazvati bosanskom, jer ona nosi neke tragove iz orijentalne epohe, ali su njene poruke mnogo šire i univerzalnije“ (Nezirović 2005: 548)

Sama je govorila da joj cilj nije bio postati dramska spisateljica, nego je svojim predanim radom željela svoj maternji jezik, kulturu i tradiciju oteti od zaborava. Pisala je kako bi generacijama koje dolaze ostavila trag o postojanju jedne drugačije kulture, koju je njen prognani narod, zajedno sa svojim jezikom, donio na naše prostore i time obogatio raznolik i raznobojnu sliku ondašnje Bosne. Nažalost, malo je Sefarda u Bosni (mogu se prebrojati gotovo na prste jedne ruke) koji mogu čitati djela ove spisateljice na izvornom, jevrejskošpanskom jeziku. Činjenica koja obeshrabruje, ali istovremeno i poziva da se ovdašnji hispanisti i etnografi ozbiljno pozabave zaostavštinom Laure Papo Bohorete.

SEFARDSKE POSLOVICE

Kako rekosmo, cilj nam je u ovom radu istražiti sefardske poslovice koje smo pronašli u *La muŕer sefardí de Bosna*, djelu koje je ova spisteljica napisala 1931. godine. Prevod, praćen rukopisom Laure Papo Bohorete, uradio je Muhamed Nezirović 2005. godine, te tako učinio da prvi put jedan knjiŕevni tekst pisan na jevrejskošpanskim jeziku bude dostupan i našim čitateljima. Nemoguće je govoriti o poslovicama, a osobito o onim koje potiču sa hispanskog govornog područja, a da već na samom početku ne spomenemo Cervantesa koji u svom *Don Quijotu* ukazuje na njihov značaj, a njegovi junaci upravo poslovicama govore o kulturi podneblja iz kojeg potiču: „No hay refrán que no sea verdadero, porque todos son sentencias sacadas de la mesma experiencia, madre de las ciencias todas.“⁵ (Cervantes I 21 1994: 272)

Zbirka poslovice jednog naroda može se posmatrati kao izvor vrijednosti koje karakteriziraju određenu kulturu i njen društveni model. Poslovice na sugestivan način saŕima neka bitna iskustva i često se doŕivljava kao apsolutna istina koja, prenoseći se kroz vijekove, čini da ljudi u nju, bez posebnog preispitivanja, počinju vjerovati. Starčević im pripisuje *ubjeđivačku moć* i smatra da je „poslovice (je) ocenjivački izraz kome je teško suprotstaviti se“ (Starčević 1998: 410). Upravo u ovim jezičkim jedinicama pronaći ćemo različite stereotipe specifične za određeno društvo i njegovu kulturu. I Nezirović insistira na njenoj prihvaćenosti, kaže da je

---

⁵ „nema poslovice koja ne bi bila istinita, jer sve su te prirečice uzete iz samog iskustva, a iskustvo je roditelj svakome znanju“ (Cervantes 2004: 133)

„ona kratka i sveopće prihvaćena, sposobna da upozori i da podučiti“ (Nezirović 2005: 221).

Sefardi su sa sobom kao dio tradicije ponijeli i svoje poslovice, onakve kakve su zapamtili kada su se krajem petnaestog i početkom šesnaestog vijeka raselili iz Španije po Balkanu. Da su poslovice u Španiji bile općeprisutne u narodnom govoru činjenica koju ističe Américo Castro, a kojeg citira Julia Sevilla u radu „Refranes y otras paremias y fraseologismos en Don Quijote de la Mancha“ (2005). Castro smatra: „En la Edad de Oro, en la vida rustica y pastoril, se busca la pureza de las costumbres naturales; en el refrán se busca la expresión de la sabiduría inmanente, por modo místico, en el ser humano“ (Castro 1925/1972: 183)⁶.

Bosanske sefardske poslovice, tvrdi Nezirović, vjeran su odraz pretklasičnog španskog jezika, dakle, onoga koji se govorio prije Cervantesa, a prisustvo kršćanske tradicije nedvojbeno ćemo uočiti u nekim poslovicama koje su Sefardi nastavili koristiti i u svojoj novoj domovini, kao npr.: *No tiene ni madre ni padre ni spiritu santo*.

Po dolasku na Balkan, Sefardi su jedno vrijeme, baš kao što je to slučaj i sa jezikom, uspijevali sačuvati izvorne poslovice, ali je život sa drugim narodima učinio da one poprime karakteristike dominantnog jezika i kulture. Njihovo prikupljanje započelo je početkom dvadesetog vijeka. O sakupljačima jevrejskih poslovice, kod nas, pisao je Nezirović u studiji *Jevrejsko španjolska književnost* (1992). On ističe da su književna djela koja su pisali Sefardi u Bosni pravi rudnik zlata kada su u pitanju poslovice, a od autora posebno ističe djelo Laure Papo Bohorete, u šta smo se i sami mogli uvjeriti čitajući izvorne tekstove ove spisateljice. Bohoreta je poslovice spontano utkala u svoje djelo. One su važan instrument u rukama Sefartkinje jer su baš žene i bile njihove glavne čuvarice. Žena je suverenija u poslovicama od muškarca, ona ih upotrebljava gotovo u svim važnim prilikama. U to smo se uvjerali u poslovičnom dvoboju Sancha Panze i njegove žene Terese u Cervantesovom *Don Quijotu* (II 5).

O važnosti ženske uloge u očuvanju poslovice pisao je M. Levi: „Žene su čuvale i gajile drugu vrstu narodnog blaga – poslovice. Ko se sjeća načina razgovora naših starih žena, zna da su one znale za svaku priliku upotrebljavati zgodnu narodnu poslovicu kojom su davale tačan izražaj svom mišljenju i tačno određivale značaj stvari o kojoj se vodi govor“ (Levi 1924: 22).

---

⁶ „U zlatnom vijeku se u rustikalnom i pastoralnom životu tražila čistoća prirodnih običaja; u posloviци se traži izraz imanentne mudrosti, mističnim putem u ljudskom biću.“

Patrijarhalno bosansko društvo, u kojem su se Sefardi odomaćili, baš kao i ono špansko iz kojeg su protjerani, poslovice koristi kako bi putem njih odredilo šta je ispravno a šta nije, dakle, na izvjestan način radi se o nepisanim pravilima koja nameće pretežno muški dio zajednice. Muški stavovi u svim patrijarhalnim društvima, iako pretenciozni, nastojali su se etablirati kao općeprihvaćeni i univerzalni, pa tako ni sefardska kultura nije u tom pogledu ništa drugačija.

Svojim je pisanjem Laura Papo htjela educirati najprije svoju mlađu braću i sestre, a potom i širu publiku. Odrastanje u tradicionalnoj zajednici neminovno se reflektiralo u njenom pisanju, ali ipak su prisutni i elementi modernog, jer je to vrijeme kada su se stvari u njenom okruženju počinjale mijenjati. Ona je svoju raspravu posvetila trpećivoj sefardskoj ženi, kakva je bila i njena majka Ester⁷ u kojoj je nalazila inspraciju i o kojoj je pisala. Pred nama je tekst u kome se prvi put otvoreno govori o problemima ondašnje sefardske žene. Čak postoji i tendencija da se o njemu govori kao o prvom feminističkom tekstu u kojem i sama spisateljica kaže da će žena s vremenom putem modernog feminizma stati na stranu svojih prava.

I pored teškoća sa kojima je živjela, tradicionalna sefardska žena je bila veoma ponosna: *Kuantas madres perdian a sus izas mućaças i se konsolavan. Si me ijas fazen la kara preta mežor es ke ti murites. La onor, la onor.*⁸ Ona je stub porodice, svjesna uloge čuvarice ugleda kuće iz koje dolazi: *La mužer estonses el guardian de su kaza. Sus doveres no le alešavan mućo de ea. (...) Ea apartiene en su kaza, ke sea la guardia de sus kriaturas (...) i su lugar no es ni en las kanselarias ni en las botikas!*⁹

Bila je dobra kuharica te je u njenoj kući uvijek bilo hrane, pa čak i u najoskudnijim vremenima, jer je hrana simbol blagostanja porodice, pa tako u *Sefardskoj ženi* čitamo: *Si la madre de famiyaa trae la komida a la meza, la komida la mas simple loke el Dio emprezento kon grasia y limpieza, esto fue, es i va ser siempre el symbol de una vida dičoza de famiya y si ay mućas famijas dičozas allora y la mućidumbru del puevlo lo puedi ser.*¹⁰

---

⁷ L. P. Bohoreta, *Esterka* (2012).

⁸ „Koliko je majki izgubilo svoje mlade kćeri tješeći se. – Ako ćeš mi ocrniti obraz, onda je bolje da umreš. Čast, čast!“ (Svi prevodi sa jevrejskošpanskog preuzeti od Nezirović, 2005)

⁹ „Žena je tada bila čuvarica svoje kuće. Njena zaduženja nisu je mnogo udaljavala od kuće. Nije bila obavezna da kupuje bilo šta za porodicu. (...) Ona pripada svojoj kući, da bude čuvar svoje djece, (...) i njeno mjesto nije ni u uredima ni u radnjama.“

¹⁰ „Ako majka porodice donosi jelo na sto, makar bilo i najprostije jelo koje je Bog s milošću čistom darivao, ono je bilo, jeste i uvijek će biti simbolom sretnog porodičnog života, a ako ima mnogo sretnih porodica, onda i najveći dio naroda to može biti.“

O važnosti hrane u sefardskoj porodici govore i sljedeće poslovice:

- *Todos los dueños con comer son buenos.* (Svi gospodari su uz jelo raspoloženi.)
- *Dame gordura te dare ermozura.* (Debljina jednako ljepota.)
- *Mežor es barminam la kaza sin pan ke sin dulce.* (Bolje je, ne daj Bože, da je kuća bez kruha nego bez slatka.)

Higijena je također zauzimala visoko mjesto u kući Sefartkinje:

- *La limpieza es mediu rikeza /la limpieza es salut y rikeza.* (Čistoća je pola bogatstva. / Čistoća je zdravlje i bogatstvo.)
- *Blanko lavar y estrenar dize el refran.* (Bijelo prati ko prvi put obući.)

Sefartkinja nekada nije mogla biti iskrena jer je pod svaku cijenu morala prikriti svoju nesreću i svoje problema: *La sefardi tiene una flakeza – no es sinsera – no avala loke pensa ni asemežante de loke pensa porke a ea le sirvieron los refranes de maestra de škola.*¹¹ Šutnja je zlata vrijedna, i o tome govore sljedeće poslovice:

- *Ken dize la verdat perde el amistad.* (Ko govori istinu, gubi prijateljstvo.)
- *Ken avla bašo, ke avla alto.* (Jer ko govori tiho, kao da govori glasno.)

U životu žene Sefartkinje ljubav je kulturalno potisnuta na marginu. Laura Papo piše: *El kapitolo amor no djugo tanto rolo en la vida de muestras nonas.*¹² Najčešće se nisu ni udavale iz ljubavi, ali je bilo važno da djevojka ne ostane neudata:

- *Ni miercoles sin sol, ni bivda sin dolor, ni mosa sin amor.* (Ni srijede bez sunca, ni udovice bez tuge, ni djevojke bez ljubavi.)

Žena je oduvijek bila predmet ponižavanja u gotovo svim patrijarhalnim kulturama, pa tako ni sefardska kultura nije izuzetak. Kako u bosanskom, tako i španskom društvu, iz kojeg Sefartkinja vuče svoje korijene, ženi se pripisuje niži rang na ljestvici vrijednosti u odnosu na muškarca (Više u Spahić 2014). Osim što su po prirodi različite, žene trebaju muškarca kako bi se uopće ostvarile kao ljudsko biće. Tako u oba jezika nailazimo na izraze koji insistiraju na ženskoj inferiornosti, pa se u španskom jeziku kaže: *Más vale un hombre de paja que una mujer de plata.* (Više vrijedi muškarac od slame nego žena od zlata.), ili kako je to zabilježeno u Vukovom rječniku kada se želi ukazati da je žena nepotpuno ljudsko biće, nedovršeni čovjek: *Valaj si čoek i žena.* Ni u sefardskoj kulturi žena ne vrijedi ništa bez muškarca. Tako u jednom dijalogu između majke i kćerke, majka kaže: *Komo mi fiža no le veas la*

---

¹¹ „Sefartkinja ima jednu slabost: nije iskrena. Ne govori ono što misli, jer su njoj poslovice služile kao školski učitelj.“

¹² „Pitanje ljubavi nije igralo toliku ulogu u životu naših baka.“

*falta! Luke vales tu sin el?*¹³ Koliko se veliča lik muškarca u sefardskoj kulturi, možemo vidjeti i iz razgovora u kojem se želi utješiti majka koja je izgubila dijete: *Perde la madre una kriadura, komo la konsolan? "El marido ke te viva"*.¹⁴

U patrijarhalnoj zajednici muškarac zauzima superioran položaj u odnosu na ženu. Muškarac je predmet stalnog uvažavanja, divljenja i poštovanja, dok mu se žena mora pokoravati te u skladu s tim normama i majka Sefartkinja savjetuje svoju kćerku: *Si los maridos vos trajen ratones ke vos pareska ke son pičons*.¹⁵ Poredeći muškaraca i ženu u sefardskim poslovicama, uočavamo da postoji sasvim jasna tendencija precjenjivanja muškarca i potcjenjivanja žene, koja je naročito prisutna u poglavlju posvećenom rođenju kćerke. Ako obratimo pažnju na tri poslovice kojima poglavlje započinje, jasno je da taj čin za jednu sefartsku porodicu nije velika sreća, naprotiv Bohoreta ističe: *la iža ja nase con la estreja en bašo. Ea es arebašada. I no basta ke la natura es su enemiga ke para ea esta rezervada la pena y la sofriensa muču mas ke el ombre, dainda ea kuando nase se esfrian sielos i tieras. (...) Es kuriozo di ver kuinto se tiene kompasion kon una madre de mučas ižas y cuanto a la kontra se envidia la madre de varones. Su nasimineto no era akompanjado de alegrias ni fiestas*.¹⁶ U nastavku su tri spomenute poslovice:

- *La fiža tiene siete almas.* (Kćerka ima sedam života.)
- *Sinko fižas i un padre, viežes negra para la madre.* (Jedan otac i pet kćeri majci crna starost.)
- *Ni fiži estimada, ni fižo resfriado.* (Ni mažena kći, ni prehladen sin.)

Kao što smo već rekli, Sefardi su se najčešće vjenčavali iz praktičnih razloga, rijetko ih je ljubav spajala, pa u skladu s tim Laura Papo piše: (...) *el kazamiento de nuestras nonas no era el kamino de rozas y flores porke debaldes no se dizia*¹⁷:

- *Si la mosa savia loke yeva la kazada se rompia el pie y la mano y kedava en kaza.* (Kada bi djevojka znala šta trpi udata, slomila bi i nogu i ruku i ostala bi u kući.)
- *Kazada te vea para ke abatas.* (Vidjela te udatu da se upropastiš.)

---

¹³ „Kako, kćeri moja, ne vidiš grešku? Šta ti vrijeđiš bez njega?“

¹⁴ „Majka gubi jedno dijete i kako je tješe? „Neka ti je živ muž“

¹⁵ „Ako vam muževi donose i pacove, neka vam izgleda da su to golubovi.“

¹⁶ „(...) kćerka se rađa sa padajućom zvijezdom. Ona je ponižena. I nije dovoljno što je priroda njena neprijateljica, jer je za nju određena muka i patnja, mnogo veća nego za muškarca, štaviše, kada se ona rodi, ohlade se i nebesa i zemlja. (...) I zanimljivo je vidjeti koliko se sažaljeva majka koja ima mnogo kćeri, i koliko se, nasuprot tome, zavidi majci muškarca. Njeno rođenje nije bilo praćeno veseljem ni proslavom.“

¹⁷ „Brak naših baka nije bio posut ružama i cvijećem, jer se nije uzalud govorilo.“

Kada sefardska porodica udaje kćerku, veliki je to trošak, gotovo nepodnošljiv jer je valjalo ukazati čast svakom muškarcu u mladoženjinoj porodici. Stoga je porodica bila u krizi dugo poslije svadbe, baš kao što kaže sljedeća poslovice:

- *Ižas kazadas, mis naves enkargadas.* (Kćeri udate, moje lađe natovarene.)

Nažalost, ni ženu Sefartkinju muška sila i prijetnja nisu zaobilazile, pa čak i ona fizička, ukoliko ne poštuje ulogu potčinjene, o čemu govori sljedeća poslovice:

- *Ja savras y tu di ki palo se faze la kučara.* (I ti ćeš doznati od kakvog je drveta napravljena kašika.)

Ne bismo mogli završiti ovu analizu, a da ne spomenemo ženu udovicu jer je ona imala posebno nezavidan položaj kod Sefarda, što i sefardske i španske poslovice uredno reflektiraju. Samo neke sa duge liste poslovice u kojima je udovica protagonistkinja su: *De viuda tres veces casada, no te fies nada.* (Ne vjeruj ništa tri puta udavanoj udovici.); *Dolor de viuda, poco dura.* (Udovičina bol krtkog je vijeka.); *La viuda entierra al marido y el cura hace el nido.* (Čim udovica muža sahrani, svećenik gnijezdo pravi.); *La viuda, llorando, novio va buscando.* (Udovica plačući momka traži.). Čini se da ovaj otpor prema ženi udovici kod Sefarda ima svoje korijene više u španskoj nego u bosanskoj kulturi, jer je kod nas ona rjeđe spominjana u poslovicama i izrekama. Sefardi kroz svoje poslovice poručuju da žena udovica nije vrijedna poštovanja poslije muževe smrti.

- *Bivda longye de nosotros longye, longye – fin ke keda alongyad.* (Udovica daleko od nas, daleko, daleko dok ne ostane odstranjena.)

Bohoretina *Sefardska žena u Bosni* neiscrpan je izvor podataka o sefardskom folkloru. Autorica nas uvodi u jedan drugačiji svijet koji je u isto vrijeme autentično svoj i integriran u ondašnje bosansko društvo. Da nije bilo Laure Papo Bohorete, sefardska bi tradicija u velikoj mjeri ostala zauvijek skrivena iza zidova kuća sarajevskih mahala koje su u najtežim momentima sefardske povijesti postale njihovi novi domovi. Umjesto zaključka citiramo jednog od preživjelih Sefarda, profesora Samuela Kamhija koji je napisao: „Od 1945. godine Jevreji Bosne i Hercegovine ne govore više međusobno španskim jezikom, ne pjevaju više romanse i ne upotrebljavaju poslovice i izreke. Ni jednom njihovom djetetu, pa i kada su im oba roditelja Jevreji, španski jezik nije više maternji. To dijete neće imati više prilike da sluša sefardsku riječ ni da uživa u sefardskim romansama. Folklorno blago bosanskih Sefarda biće sačuvano samo u dokumentima istoričara, lingvista, muzikologa i

folklorista. Sve ovo zvuči veoma tužno. Ali istorija je puna primjera u kojima su usljed kataklizme i tragičnih udesa nestajale civilizacije pojedinih naroda, pa i narodi sami“ (Kamhi 2010: 121).

LITERATURA

1. Cantera Ortiz de Urbina, Jesus, Julia Sevilla Muñoz, Manuel Sevilla Muñoz (2005), *Refranes, otras paremias y fraseologismos en Don Quijote de la Mancha*, Madrid - Universidad de Vermont (Estados Unidos)
2. Hassán, Iacob M. (1995), „El español sefardí (judeoespañol, ladino)“, S. Manuel; G. Salvador (eds.), *La lengua española hoy*, Fundación Juan March, Madrid, str. 117-140.
3. Kamhi, Samuel (2010), "Jezik, pjesme i poslovice bosansko-hercegovačkih Sefarada", *Spomenica*, Oslobođenje, Sarajevo
4. Cervantes, Miguel de (2004), *Don Quijote de la Mancha*, Real Academia Española, Madrid
5. Moric, Levi (1924), "Fragmenti iz života Sefarda", *Spomenica*, La Benevolencia, Beograd
6. Nezirović, Muhamed (1992), *Jevrejsko španjolska književnost*, Svjetlost, Sarajevo
7. Papo Bohoreta, Laura (2005), *Sefardska žena u Bosni*, Connectum, Sarajevo
8. Prenz, Cecilia (2012), *Esterka de Laura Papo Bohoreta: Drama en tres actos en judeoespañol de la comunidad sefardí de Bosnia*, Historijski arhiv, Sarajevo
9. Prenz, Octavio J. (2006), "Vicisitudes del judeoespañol en Bosnia", *Da Sefarada Sarjevo*. Grupo Editoriale Esselibri, Napoli
10. Starčević, Zoran (1998), "Lingvističko vrednovanje žene i struktura diskursa u poslovice i reklami", *Srpski jezik*. III, Br. 1–2, str. 409-425.

THE SEPHARDIC PROVERB IN TH WORK *LA MUŽER* *SEFARDI DE BOSNA* BY LAURA PAPO BOHORETA

Summary:

The main objective of this paper is to analyze the Sephardic proverbs in the work *Sephardic woman* by Laura Papo Bohoreta. The special emphasis is put on the role of a Sephardic women in those times, and how it is represented in the proverbs. In the first part, we will talk about some characteristics of Jewish-Spanish language in Bosnia and Herzegovina and point out the most important researchers in the field who contributed to the research of this language, now at the brink of extinction. The Jews who settled in the city of Sarajevo spoke pre-classical Spanish who, due to loss of contact with Spain, had not developed the same as peninsular Spanish. Thanks to the authors like Laura Papo Bohoreta , today we can approach a different culture that for ages lived together with the rest of Bosnian population. This woman, whose work has not fully come to light yet, is considered to be the keeper of the Sephardic tradition, culture and language. This is one of the reasons we have decided to analyze the proverbs of *Sephardic woman*, the only work that was translated and published in 2005.

Keywords: Jewish-Spanish; Sephardim; proverbs; Laura Papo Bohoreta

Adresa autorice
Author's address
Edina Spahić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
hispadina@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KULTURALNE STUDIJE

Šaćir Filandra

ANDRIĆ I BAŠAGIĆ U JUGOSLAVENSKOM KLJUČU / ANDRIC AND
BASAGIC IN THE YUGOSLAVIAN KEY 161

Ajla Demiragić

PROMIŠLJANJE DINAMIKE DUGOVANJA: MOTIV OTPLATE (OČEVOG)
DUGA U FILMOVIMA *KAMENI HORIZONTI* ŠIME ŠIMATOVIĆA I *LJETO U
ZLATNOJ DOLINI* SRĐANA VULETIĆA / REFLECTIONS ON THE DYNAMICS
OF DEBT THROUGH THE PRISM OF (FATHER'S) DEBT IN THE MOVIES
STONE HORIZONTS BY SIMO SIMATOVIC AND *SUMMER IN THE GOLDEN
VALLEY* BY SRDJAN VULETIC 177

UDK: 323.1:94(497.6)"19/20" Andrić I.
94:323.1(497.6)

Primljeno: 20. 11. 2019.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Šaćir Filandra

ANDRIĆ I BAŠAGIĆ U JUGOSLAVENSKOM KLJUČU

Različitost politika identiteta u doktorskim disertacijama Ive Andrića i Safvet-bega Bašagića o osmanskoj Bosni proizlazi iz različitosti povijesnih i socio-ekonomskih iskustava religijsko-konfesionalnih zajednica kojima pripadaju. Andrić, okrenut budućnosti, Bosnu vrednuje s aspekta novonastajućeg jugoslavenskog narodnog jedinstva koje je spram različitosti zatvoreno dok Bašagić, romantičarski zagledan u prošlost, osmansku Bosnu vidi u ružičastim bojama. I Andrić i Bašagić u svojim disertacijama dijele predodžbe svoga vremena i dozvoljavaju da izvanznanstveni uticaji ostavljaju traga na njihove istraživačke diskurse.

Ključne riječi: jugoslavenstvo; bosanstvo; orijentalizam; islam; kršćanstvo; politika identiteta

Ne ulazeći u složene odnose diskurzivnog, znanstvenog i umjetničkog, književnog teksta kod malobrojnih domaćih književnih stvaralaca koji su se izražavali u oba ova medija, a Ivo Andrić i Safvet-beg Bašagić rijetki su među našim piscima koji su stekli doktorate znanosti iz humanističkih disciplina, u ovome radu ćemo iz kulturalnog i sociološko-politološkog diskursa pokušati identificirati i osvijetliti razloge suprotstavljenosti "slika" Bosne u njihovom doktorskim disertacijama. Pri tome ćemo metodološki ostati pri samim tekstovima disertacija ne otvarajući pitanje njihovog odnosa sa kasnijim književnim ostvarenjima, što je kod Andrićevih istraživača čest slučaj, i ne osporavajući zapitanost o tom odnosu ali ga ovom prilikom ostavljamo izvan fokusa našeg interesa. Radna hipoteza ovog rada je da su različite percepcije Bosne u doktorskim disertacijama Andrića i Bašagića u osnovi izvanznanstvene naravi te da su plod vrlo različitih povijesnih iskustava koja se se odrazila na stajališta

interpretacije etnokulturnih zajednica, hrvatske i bošnjačke iz kojih pisci dolaze u odnosu na socijalno-političku strukturu Bosne za vrijeme osmanske uprave. Riječju, tokom višestoljetne osmanske uprave Bosnom Hrvati katolici i Bošnjaci muslimani djelili su različite političke i socijalne pozicije, a što se u konačnici reflektiralo na različite interpretativne pozicije Andrića i Bašagića kada je posrijedi taj period bosanskohercegovačke povijesti.

I TUĐI I SVOJI

Već u prvoj rečenici "Predgovora" za doktorsku disertaciju *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine* (Grac, 1924) Andrić jednim stavom i otvara i zatvara horizont svog istraživanja¹, kada se referira na neimenovani izvor, prije bih rekao jedno evropsko kršćansko onovremeno mnijenje, da je osvajanjem Carigrada (1453. godine kada ga osvajaju Osmanlije) „evropskom čovečanstvu naneta rana“, te dodaje: „Biće da je malo zemalja koje su ovaj udar imale teže i bolnije da ose te nego što je slučaj sa Bosnom“. S pojednostavljenim pretjerivanjem i u manihejskom maniru on vrši kulturalnu polarizaciju kršćanstva i islama, i iz te polarizacije kao suprotstavljenosti Dobra i Zla, Svjetla i Tame, on promatra svijet i poziciju Bosne u njemu. Andrić dijeli esencijalističke predstave svoga vremena o pitanju vrednovanja kultura. A ta praksa vrednovanja kultura kao viših i nižih, vrednijih i manje vrijednih, intelektualno je postignuće evropocentričnog Zapada XIX stoljeća i kao takva je zadugo bila neupitna. To je i doba kada je na vrhuncu orijentalistički diskurs u društvenim i humanističkim znanostima. Takav diskurs kao proizvod i svojina prvenstveno istraživača, intelektualaca i imperijalnih političara, dakle jedne uske elite, u to je doba skretao interes sa slabšašnjeg svijeta islama, budući preokupiran totalitarizmom, nacionalizmom i fašizmom u vlastitom dvorištu, što naravno nije umanjivalo činjenicu da je orijentalistički nazor već postajao skoro opći stav javnog

---

¹ Zoran Konstantinović je prvi primijetio da Andrić svoju tezu o Bosni ne postavlja kao pitanje na koje tek treba tražiti odgovor. „Odgovor je za njega već unapred izvestan, smisao pojmovima već dat, tako da samo valja uobličiti celovitu sliku, sazdati sintezu iz svih poglavlja, od kojih je svako takođe sinteza“ (Konstantinović 1982: 268). Za tezu, početni i završni stav o Bosni, koju mi nalazimo već u prvoj Andrićevoj rečenici, Konstantinović smatra da se nalazi u kasnijem tekstu, na početku drugog poglavlja, i da glasi: „Od odlučujućeg značaja je to da je Bosnu, u najkritičnijem trenutku njenog duhovnog razvoja, u doba kada je previranje duhovnih snaga dostiglo vrhunac, osvojio jedan azijski ratnički narod čije su društvene institucije i običaji značili negaciju svake hrišćanske kulture i čija je vera – nastala pod drugim klimatskim i društvenim uslovima i nepodesna za svako prilagodavanje – prekinula duhovni život zemlje, izobličila ga i od tog života načinila nešto sasvim osobeno“ (Andrić 1982: 51).

mnijenja na Zapadu. Kolonijalna stvarnost svijeta prvih decenija XX stoljeća još je neupitna bez obzira na promovirani princip prava naroda na samoopredjeljenje američkog predsjednika Woodrowa Wilsona. Tek će se sredinom stoljeća pojaviti postkolonijalne teorije i antikolonijalni politički pokreti.

Da je Andrićevo djelo potrebno posmatrati „... i u kontekstu globalnih evrocentričkih odnosa prema Orijentu ...“ (Duraković 1997: 98) prvi je od bosanskohercegovačkih istraživača ukazao Esad Duraković. S onu stranu stavova koji Andrićevo disertaciju smatraju idejnim ishodištem njegove književnosti, a takvog je mišljenja i Zoran Konstantinović kada prilikom prvog publiciranja disertacije kaže da se u njoj može otkriti „... geneza svega što je Andrić kao književnik oblikovao i iskazao“ (Konstantinović 1982: 275), Duraković smatra da takvo povezivanje nije čak ni nužno, jer, prema njemu, imanentna analiza njegova književnog djela „nedvosmisleno upućuje na autorove evrocentrističke ideološke stavove radikalizirane do razine pravog rasizma“ (Duraković 1997: 104). A to evrocentričko sataniziranje Drugoga ogleđa se u tome što, prema Durakoviću, nema književnika u „jugoslovenskoj literaturi“ „koji je s tolikom odbojnošću i tako mračnim tonovima slikao cijeli jedan narod i njegovu povijest zbog toga što pripada drugom civilizacijskom krugu“ (Duraković 1997: 103). Istina, Andrić je u Disertaciji dijete svoga vremena, doba vladavine evropskih ideologija (nacionalizam, fašizam, staljinizam) ekstreminacije etničkoga, ideološkoga i svjetonazorskog Drugoga, a budući da misao bilo koje epohe o samoj sebi nikada nije cjelovita i istinita, takvu sudbinu imaju i njegovi nalazi u doktorskoj disertaciji.

Skoro kao u pravilu, kako nekad tako i danas, svaka priča o bosanskoj kulturno-identitetskoj vertikali počinje s Crkvom bosanskom. Bogumilstvo, termin koji Andrić koristi za označavanje ove duhovnosti, kao heterodokсни pokret u okrilju kršćanstva, po njemu „... je počelo da između Bosne i zapadnog sveta podiže onaj stenoviti zid koji će islam potom još više proširiti i podići do takve moći da se i danas još, premda se odavno raspao, oseća njegovo delovanje kao mračna linija razdvajanja koju nije moguće preći bez napora i opasnosti“ (Andrić 1982: 39). „Otimajući se uporno podjarmljivanju sa Zapada, bogumilstvo je na kraju silom prilika zemlju odvelo pod jaram Istoka“ (Andrić 1982: 41). Da li ovdje Andrić lamentira nad Evropom i kršćanstvom? Ne, bar po mome mišljenju, to je tek širi, rekli bi uzgredni okvir njegove rasprave. Andrić nije bio ni neki bogomoljac niti klerikalac, bar dosadašnja istraživanja njegove biografije to svjedoče. Njegovi motivi su ideološki, prvenstveno ga interesira nova politička i ideološka realnost, novouspostavljena država, Kraljevina SHS i jedinstvo njenih naroda. Andrić je od ranih dana među

zagovarateljima čvrstog južnoslavenskog stava, kao mladobosanac je pristalica unitarnog jugoslavenstva, jugoslavenstvo je njegova „... osnovna i primarna politička ideja...“ (Tutnjević 1994: 449) a ona je kasnije bila i vodilja Andrićeve suradnje s komunističkim vlastima. Tih dvadesetih godina XX stoljeća on se pragmatično-politički odnosi prema prilikama vremena nastojeći da postane dijelom nove državne uprave, iz kojih razloga u konačnici i pristupa, dosta nabrzinu, kolokvijalno bi se reklo, i s krajnjim pragmatičnim ciljem, izradi doktorske disertacije kako bi ispunio formalni preduvjet za diplomatsku službu. Disertacijom on je u potpunosti na stajalištu jugoslavenskog jedinstva, kulturnog, narodnog i političkog; to je njegovo teorijsko-političko i ishodište i cilj, to jedinstvo vidi i kao osobno poslanje. Smatramo da upravo s aspekta takvog narodnog jedinstva, i to Srba i Hrvata prije svega, Andrić interpretira Bosnu i vrši svojevrсно difamiranje osmanske vlasti i islama koji je došao s njom. Iz tog ideološkog razloga obje ove kategorije za njega su tuđ i remetilački faktor, kolokvijalno govoreći: kvare mu koncepciju ili bar otežavaju njenu realizaciju. Bosna je, prema Milanovićevom viđenju Andrića, kao geografski centar „etničkog prostora jednog istog naroda“ osmanskim osvajanjem i nesudjelovanjem u evropskim formativnim tokovima sprečavala i usporavala uspostavu tog jedinstvenog narodnog, jugoslavenskog kulturog tijela, budući je osmansko osvajanje zacrtalo granicu između dvaju imperija, austrijske i osmanske, a koja je prolazila kroz sredinu prostora koji je Andrić smatrao jedinstvenim (Pogl. Milutinović 2018: 304). I Krešimir Nemeć je stava da Andrić u disertaciji iznosi misao o tragediji naroda s južnoslavenskog prostora u evropskim tokovima, budući da su nakon osmanskih osvajanja „bili prisiljeni živjeti na križištu svjetova, Istoka i Zapada, što je sudbonosno odredilo i njihovu nacionalnu povijest i pojedinačne sudbine“ (Nemeć 2016: 135). Njegova politika identiteta sukladna je u potpunosti evropskim nacionalnim i državno-tvoračkim modelima XIX i ranog XX stoljeća, ona je sintetizirajuća, nužno i nasilna u kulturnim pitanjima, autoritarna, totalitarna i nedemokratska (samo sličnosti imaju pravo na život), a traganja za takvim konceptom jugoslavenske kulture i nacije opisao je Endru Baruh Vahtel u djelu *Stvaranje nacije, razaranje nacije*.

Taj "zid" razdvajanja podjelio je, po Andriću, srpsko-hrvatski "rasni" i jezički kompleks u dva dijela. U njegovoj geopolitičkoj fantaziji Bosna je trebala da povezuje, a ne da razdvaja, Podunavlje s Jadranom, dvije periferije srpsko-hrvatskog elementa i da na taj način sudjeluje u evropskoj kulturi. Umjesto toga jedan „azijatski ratnički narod“ (Andrić 1982: 51) tuđi po „veri, duhu i rasi“ (Andrić 1982: 53) uspostavio je u Bosni taj zid razdvajanja prema Evropi držeći je tokom turske vladavine „u tome neprirodnom položaju“. Muhsin Rizvić smatra da je svoja

kulturno-historijska nagađanja o Bosni Andrić „...završio imanentnom sugestijom da između Srba i Hrvata nema mjesta za Bošnjake kao nosioce krivice razdvajanja ova dva naroda ...“ (Rizvić 1995: 38) Predstavu Bosne kao sastavnice nacionalnih elemenata, Bosne kao jezgre integrirajuće jugoslavenske ideologije i kulture tih godina zagovara i jedan Hercegovac, Dimitrije Mitrinović, u tekstu "Misija Sarajeva", s tom razlikom od Andrića da on upravo Sarajevu i islamu pridodaje ulogu ključnog duhovnog integrirajućeg faktora zemlje². Dok je Mitrinović kao umjetnički i duhovni predvodnik mladobosanske generacije, koji je i na mladog Andrića izvršio značajan uticaj, odlaskom u London i duhovno i politički evoluirao, dotle je Andrić čvrsto ustrajavao na konceptu jugoslavenstva kao ekskluzivno monične srpsko-hrvatske i kulturno kršćanske kategorije koja je kao takva po definiciji bila antidemokratska.

Literarna djelatnost Bošnjaka / bosanskih muslimana tokom osmanske uprave, a što je predmet istraživanja Bašagićeve disertacije, izvan je Andrićeveg interesa. „Njihova delatnost – i onda kada nije bila beznačajna i kada je svakako zasluživala pažnju – ne može biti predmet našeg rada jer su oni po jeziku i po duhu pripadali sferi druge kulture“ (Andrić 1982: 187). A u toj drugoj kulturi „delovanje islama pokazalo se kao krajnje sputavajuće i neplodno“ (Andrić 1982: 191). Tako konceptualno podvojen nacrt svijeta razlog je zašto Andrić, kako sam kaže, „ne može“, a ne da neće, spomenuti nijednog bosanskomuslimanskog autora iz tog perioda. Očito je sa njihovim stvaralaštvom bio dijelom i upoznat, bar kao znatiželjan um, ali zbog metodoloških/teorijskih postavki cijele disertacije morao ih je, logikom

² Poslije 18 godina provedenih Londonu Mitrinović se nenadano u ljeto 1930. godine obreo u Jugoslaviji. Dočekan je sa velikim publicitetom i toplom dobrodošlicom. Jugoslavenska štampa, posebno beogradsko *Vreme*, sa neskrivenim oduševljenjem Mitrinovićevom ličnošću, pratila je svaki njegov korak. Tako ono od 21. maja 1930. godine donosi vijest da je Dimitrije Mitrinović „publicista i poznati kulturni radnik“ održao predavanje u Sarajevu, a prije toga uže konferencije sa intelektualnom elitom Ljubljane i Zagreba. U komentaru *Vreme* dalje navodi: „Osnova g. Mitrinovićeve stava prema kulturi i civilizaciji je čisto idealističke prirode. On zastupa takozvanu filozofiju nacionalizma. Ostvarenje idealističke filozofske osnove za stav Jugoslavije o opštem miru među narodima g. Mitrinović vidi u rešenju religijskog problema, u stvaranju jedne naročite harmonije izvlačenjem i sintetizovanjem svega etničkog iz pojedinih religija koje ispovjedaju građani Jugoslavije“. Ovaj navod bolje no drugi iz tadašnje štampe, umnogome ocrtava globalnu Mitrinovićevu poziciju. Tekst također donosi informaciju o oduševljenju publike predavanjem kao i njegovo putovanje u Skoplje i Zetsku banovinu. *Jugoslovenska pošta* od 7. avgusta najavljuje za sutradan „predavanje g. Mitrinovića“ u hotelu "Evropi". Naslov predavanja je "Saznanje života vječnog ili organognoza" a obuhvata tematsko problematiziranje nacije, kulture, civilizacije, dužnost buduće Jugoslavije koja „je funkcija naših triju crkava, pravoslavne, katoličke i muslimanske u sintezi Jugoslavije“. Također, *Novo Vrijeme* donosi vijest 2. avgusta o Mitrinovićevom predavanju "Okolo orijentacije Muslimana u Jugoslaviji" i najpohvalnije se izražava o njemu. Pored niza održanih predavanja kulturnoj i političkoj javnosti, koje po pisanju štampe posjećuju najviši uglednici, Mitrinović objavljuje i dva teksta. Jedan u *Politici* ("Vidovdan Jugoslavije", *Politika*, br. 27. god 1930. 7952. str. 2) jedan u *Jugoslovenskoj pošti* ("Misija Sarajeva", Jugoslovenska pošta, Sarajevo, god. II. str. 1-2. br. 265, avgust 1930. godine) i daje intervju *Vremenu* (*Vreme*, X/1930, 3051, str. 5-6, 28. juni). (Vidjeti Mitrinović 1990: 216-218)

same stvari, isključiti iz razmatranja. Naravno, kada su u pitanju ostvarenja domaćih kršćana na latinskom ili italijanskom jeziku ona se pozitivno vrednuju, smatraju dijelom jedinstvene nacionalne, u ovom slučaju hrvatske kulture.

U referatu o ocjeni Andrićeve disertacije, potpisanom od dr. Heinricha Felixa Schmidta, postoje izvjesne ograde od njegove osnovne teze, i one su čisto znanstvenog karaktera. Naime, Schmidt naglašava da je disertacija uspjela izbjeći krajnosti hvaljenja pozitivnog utjecaja Osmanlija na duhovni život Bosne, s jedne, ili potcjenjivanja utjecaja Turaka i islama, s druge strane. Ipak, dalje se navodi, da usljed nepoznavanja turskog jezika i nekorištenja turskih izvora Andrić nije imao cjeloviti uvid u predmet istraživanja, te stoga njegova teza može da trpi prigovore (i trpila je do danas barem u dijelu bošnjačke intelektualne zajednice). „Jedna od autorovih teza, njegovo poricanje svakog za kulturu podsticajnog uticaja islama i Turaka neće ostati bez prigovora, bez obzira na mnogostruke argumente kojima Andrić podupire ovu tezu; upravo na ovom području njegovom istraživanju postavljene su izvesne granice usled prostorne nedostižnosti i jezičke nedostupnosti turskih izvora“ (Schmidt 1982: 241). Osnovano je pretpostaviti da je Andrić znao, ili je mogao znati, za neka, recimo Bašagićeva, Kemurina i Ćorovićeva istraživanja bosanske kulturne povijesti a koja su mogla ići u prilog pozitivnijem ili bar objektivnijem vrednovanju islama i Turaka, kao što prilično jasno da, s obzirom na svoju osnovnu tezu, to njega nije ni interesiralo. Da njegova disertacija ni u vrijeme nastanka nije bila neke zavidne znanstvene naravi svjedoči i njegov skori biograf Michael Martens. Kao njenu veliku slabost Martens navodi Andrićev metodološki esencijalizam. Naime, vrijeme propasti Osmanlija, kojim su, a što danas znamo u istoj mjeri mada iz različitih razloga, bili nezadovoljni svi njeni stanovnici bez obzira na etnokonfesionalnu pripadnost, Andrić nekritički postovjećuje sa vremenom cjelokupne osmanske vladavine „...kao da je nazadnost već od početka bila njena srž“ (Martens 2019: 101). Prva stoljeća imperijalne prisutnosti Osmanlija na Balkanu svjedoče da su oni bili u istoj ravni sa Evropljanima ako ne i napredniji od njih, što znači da se ta kultura, baš kao i svaka druga, i mijenjala i razvijala tokom vremena. Taj antiosmanlijski stereotip devetnaestog stoljeća Andrić je po Martensovom svjedočenju pred kraj života i priznao kao svoj nedostatak.

Andrić i Bašagić s aspekta ličnog i grupnog identiteta zajednica kojima pripadaju imaju različita povijesna iskustva, različite memorije, po različitim principima konstituirane kulture sjećanja i okrenuti su različitim politikama identiteta; njihove zagledanosti su različite: dok jedan čeznutljivo gleda u prošlost, drugi je okrenut svijetloj budućnosti, i to su neki od razloga nekompatibilnosti njihovih sudova o

kulturnoj historiji Bosne. I u jednom i u drugom slučaju iskustvo Drugog je isključeno, kršćana kod Bašagića, a Bošnjaka kod Andrića. Dok Andrić pripada modernom, ideologiziranom nacionalnotvoračkom svijetu jugoslavenske državne zajednice, s Bašagićem stvari drugačije stoje. On je još u potpunosti dio tradicionalnog miljea, ali spreman i odlučan da traži načine njegova prevazilaženja. Različitost ishodišta i horizonata interpretacije jednog istog svijeta ima svoje duboke socijalno-ekonomske i nacionalno-političke uzroke i da bi se ta različitost u pogledu na jednu istu strukturu razumjela potrebno je osvijetliti klasno-socijalne i etno-religijske protivrječnosti bosanskohercegovačkoga društva 19. stoljeća.

IZOSTANAK EGALITARNE RAVNI

Bosanskomuslimanska lojalnost osmanskome sistemu bila je zasnovana na faktičkom pripadanju tom društvu, zajedničkom političkom sistemu, kulturi i religiji. Razvoj kolektivne svijesti i percepcije sebe kao posebnosti polovinom 19. stoljeća nisu se odvijali na način kao kod komšijskih bosanskih katolika i pravoslavaca. To da su stoljećima bili dio osmanskoga društva u zemlji Bosni najbitnije je odredilo ambijent i način formiranja njihove kolektivne svijesti, učinivši ga različitim od srpskog i hrvatskog nacionalno-formativnog toka. Proces postajanja nacijom kod Bošnjaka, dakle, nije tekao kroz konfesionalno-nacionalnu identifikaciju kroz religijske institucije, već je bio više vezan za zemlju, teritoriju i vlast, državu. Crkva je bila najraniji oblik i istovremeno instrument kolektivizacije kod pravoslavaca i katolika, budućih Srba i Hrvata. Iako su oni s muslimanima stoljećima dijelili zajednički teritorij, jezik i pučku kulturu, religija će njihovim konfesionalno-nacionalnim podvajanjem sredinom 19. stoljeća postati, i cijelo vrijeme do suvremenosti ostati, najbitniji činilac diferencijacije bosanskoga stanovništva. U toj činjenici od tada do danas treba tražiti razloge prenaplašene političke anagažiranosti vjerskih institucija kod svih naroda u Bosni.

Nasuprot bosanskim katolicima i pravoslavicima Bošnjaci razlikovni osjećaj kolektivne pripadnosti nisu mogli tražiti u religiji, jer je islam bio zajednički s Osmanlijama, niti u elementnima postojećeg osmanskog režima, budući su 1831. godine već u ime vlastitih zemaljskih prava ratovali protiv njega. Identitetska svijest i praksa vlastitoga kulturalnog toka stoljećima su izražavani u specifičnoj tradiciji, pismenosti i literaturi (bosanska ćirilica i srednjovjekovna bosanska književnost, begovica i krajišnička pismenost, arebica i alhamijado književnost, narodna predanja

i usmeno pjesničko stvaralaštvo). Svijest o društvenom ekskluzivitetu i kontinuitetu sa srednjovjekovnim plemstvom bili su izvorište tog zamišljanja posebnosti³. Odmah treba istaći da se prvi bošnjački modernisti s početka 20. stoljeća oslanjaju na sve ove etnokulturne elemente, ali da od tog materijala ne uspijevaju stvoriti kolektivno-identitetsku strukturu koja bi poprimila karakter zasebne nacije kao političke zajednice. Taj isti etnički i kulturni materijal biva uspješno nacionalno artikuliran tek stotinu godina poslije, što samo svjedoči da su i kod Bošnjaka, kao i kod većine drugih naroda, političke pretpostavke igrale odlučujuću ulogu u konstituciji nacije.

Osloboditeljska, preporodna i modernizacijska socijalnopolitička gibanja među bosanskim katolicima i pravoslavcima polovinom 19. stoljeća karakterizira – pored svih povijesno opravdanih i progresivnih tendencija – i izražen antiturski kao i općenito antimuslimanski stav. Unutar rađajućih nacionalnih pokreta Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini izjednačavani su Bošnjaci s islamom, a islam sa Turcima. Ta poistovjećenja njih bila su rodno tlo svih budućih etno-konfesionalnih sukoba⁴. Neprijateljsko pozicioniranje islama i Bošnjaka u srpskim i hrvatskim nacionalnim ideologijama polovinom 19. stoljeća jeste činjenica od fundamentalne važnosti i za razumijevanje savremenih odnosa među ovim narodima. Bosanski muslimani su i mimo svoje volje, historijskom i socijalnom kontekstualizacijom, unutar ovog interpretacijskog toka pozicionirani u čuvare propadajućeg društva i Carstva. Stavljani su bili na "tursku stranu", naspram i nasuprot komšija katolika Hrvata i pravoslavaca Srba, čiji pokreti za vlastito nacionalno oslobođenje kao antiturski i antimuslimanski postaju antibošnjački. U vrijeme rješavanja tzv. Istočnog pitanja u Evropi ovakvo pozicioniranje Bošnjaka u međunarodnim razmjerama (imajući u vidu podršku evropskih sila svim antiturskim pokretima na Balkanu) nije bilo nimalo povoljno.

---

³ O jeziku, pismu, književnosti i pismenosti bosanskih muslimana u osmanskome razdoblju vidjeti Muhsin Rizvić, *Bosna i Bošnjaci: Jezik i pismo*, KDM "Preporod", Sarajevo, 1999; Muhamed Nezirović, *Krajišnička pisma*, BZK "Preporod", Sarajevo, 2004; Lejla Nakaš, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Lingvistički komitet, Sarajevo, 2010.

⁴ Da je pitanje historijskog i kulturnog vrednovanja osmanske epohe i danas više nego aktualno na posredan način danas svjedoči Ivan Lovrenović pišući o nacionalnim percepcijama djela Ive Andrića. Lovrenović utvrđuje da je od perioda modernizacije bosanskoga društva pa do današnjih dana, došlo do diferenciranja dva oprečna gledišta o pitanju vrednovanja osmanske epohe. Jedna se interpretacija, po njemu, može „(...) uglavnom, karakterizirati kao hrišćansko/kršćansko, srpsko/hrvatsko, a druga kao bošnjačkomuslimansko gledište“ (Lovrenović 2008: 31), odnosno jedna kao turkofobija a druga kao turkofilija. Prvo gledište naglašava okupacijsku dimenziju dolaska Osmanlija i islama, represivni karakter vlasti, podjarmljenost, obespravljenost i socijalna bijeda nemuslimanskog stanovništva, dok drugo gledište govori o tolerantnosti sistema spram nemuslimanskih zajednica, o osmanskoj Bosni kao paradigmi multietničnosti i tolerantnosti koju su narušili nacionalizmi 19. stoljeća uvezani iz Srbije i Hrvatske. Kod oba interpretativna odnosa prema povijesti u središtu nije „(...) čežnja za istinom, koja je odlika znanosti, umjetnosti, a i svake racionalne politike, nego težnja za monopolom nad tumačenjem prošlosti, koja je ambicija nacionalne ideologije i ekskluzivizma“ (Lovrenović 2008: 33).

Kada se Osmansko carstvo povlačilo s Balkana srpski nacionalisti su očekivali da s njima odu i Bošnjaci kao njegove navodne sluge, što se izražavalo sloganom "Turci u Aziju".

Društveni zahtjevi bošnjačke feudalne elite bili su od početka 19. stoljeća više-struko limitirani. Jednom s osmanske strane, koja je u krvi ugušila pokušaj osamostaljenja te pokrajine, a drugi put od unutarbosanskih narastajućih nacionalnih i socijalnih zahtjeva srpskih i hrvatskih masa. Među razlozima koji su determinirali bošnjačke povijesne formativne tokove po značaju je u istoj ravni bila i unutarnja limitiranost, tj. subjektivna i objektivna neosposobljenost bošnjačke feudalne elite da izađe u susret modernizacijskim zahtjevima novog doba. Njena nespремnost na reforme, ideju socijalne pravde i društvene jednakosti koja je u Evropi postala općeprihvatljiva poslije francuske građanske revolucije (Vidjeti: Hobsbaum 1996), definitivno je rascijepila bosansko društvo po etnokonfesionalnim šavovima i dodatno onemogućila stvaranje jedinstvenog bosanskog političkog naroda⁵. Konfesionalna i klasno-socijalna podjela u bosanskom društvu u jednom su se povijesnom trenutku podudarile na način da su katolici/Hrvati i pravoslavci/Srbi većinski bili eksploatirani (kmetovi), dok su muslimani/Bošnjaci bili veleposjednici, eksploatatori. Naravno, bilo je i nemuslimana veleposjednika, posebno Srba u austrougarskome razdoblju, kao i muslimana kmetova, ali je ovaj obrazac klasno-konfesionalne podjele bosanskoga društva u osmanskom razdoblju bio i ostao dominantan. Zato se i moglo dogoditi da su napredne evropske socijalne i političke ideje doživljavane kao opasnost za socijalno-politički status Bošnjaka muslimana. Kada se tome doda 1878. godina kada su Bošnjaci naprečac osvanuli u kršćanskom carstvu, lahko je razumjeti razloge njihova antimodernističkog stava, prepuštanje konzervativizmu, autizmu i izolacionizmu. Novo ih je plašilo i ugrožavalo. Strah za očuvanje fizičke i duhovne egzistencije postaje, i do najnovijih vremena ostaje, formativni činilac njihovih reakcija i djelovanja.

Istovremeno, stoljetnu poziciju vladajućeg društvenog elementa u Bosni Bošnjaci nisu bili voljni olahko izgubiti ili prepustiti, a što je bilo dodatni razlog izostanka

---

⁵ Socijalne aspekte Pokreta za autonomiju Bosne Husein-kapetana Gradašćevića naglašava Srećko Džaja, a na uštrb njegovih nacionalno-političkih dimenzija. Za Džaju je retrogradni politički karakter autonomističkog pokreta nedvosmislen. On nije bio nikakav nacionalni pokret, „koji bi se borio za političku i zakonsku ravnopravnost svih pripadnika jedne države“ (Džaja 2000: 12), dakle, i muslimanskog i nemuslimanskog stanovništva, on nije zahtijevao novu socijalnu i političku paradigmu, što su radili svi nacionalni pokreti, već se borio za očuvanje postojeće paradigme. Ako je i postojala bilo kakva šansa da se formira zajednička moderna bosanska nacija po Džaji „potkresali su je u koriјenu“ upravo Bošnjaci svojim insistiranjem na neravnopravnim društvenim odnosima, slijepilom spram neophodnosti uvođenja socijalnih i političkih reformi koje bi vodile građanskoј ravnopravnosti u Bosni.

volje za samostalna nacionalna rješenja te inercijskog prijanjanja uz zadati osmanski okvir. Konfesionalno identificirani s Osmanlijama, a politički konfuzni, Bošnjaci u 19. stoljeću propuštaju transformaciju konfesionalnog identiteta u nacionalni (kako se to desilo bosanskim katolicima i pravoslavicima), što je bilo pretpostavka uspješne borbe za nacionalnu državu. Ta se transformacija izvodi tek krajem 20. stoljeća⁶.

Političko-religijska identifikacija Bošnjaka s Osmanlijama uzrokovala je nejedinstvo, na koncu i krah Gradašćevićeva pokreta. Stvar je dodatno otežala kasnija sjeća bošnjačkoga plemstva, koju je u ime Osmanlija počinio Omer-paša Latas, kao i osmansko okretanje vlastitim modernizacijskim tokovima. Bošnjački begovat od polovine 19. stoljeća nije dio elite moći. On stagnira, agrarnom reformom se pauperizira i propada. Bošnjačko plemstvo ostaje usamljeno i bez razumijevanja za svoje posjedničke zahtjeve i u prvoj polovini 20. stoljeća. Ideja socijalne pravde već je uzela maha na povijesnoj sceni i ona je legitimirala prava pojedinaca koji su živjeli od svog rada. Povijest je puhala u leđa kmetovima. Dolazio je kraj rentijerskom društvu. Evropske aristokracije već su bile izvršila transformaciju zemljišnog kapitala u industrijski ili bankovni, a Bošnjaci su i u tome kasnili. Dio bosanske političke elite postat će tek desetljećima kasnije s komunistima.

I pored trenda povijesnog marginaliziranja i društvenog konzerviranja bilo je unutar bošnjačke inteligencije pojedinačnih modernizacijskih pokušaja⁷. Kod Mehmed-bega Kapetanovića, Safvet-bega Bašagića i Osmana Nuri Hadžića, začetnika sekularne muslimanske inteligencije, modernizacijski i prosvjetiteljski naponi natkriljeni su aristokratskim poimanjem nacije. Do razvoja nacije kao političke zajednice horizontalnog zajedništva doći će tek stoljeće kasnije. Bašagić je, baš kao sva njegova generacija, ostao zarobljen protivriječnošću „između nostalgичnog *tradicionalizma* i recipirajućeg *modernizma*“ (Zgodić 2003: 132). Kapetanović je još vjerovao da postoji jedan bosanski narod te da je srbizacija i hrvatizacija Bosne stvar novije političke navade koja će brzo proći. U begovatu je vidio nastavak srednjovjekovnog bosanskog plemstva. Tom socijalnom sloju je, sasvim nepovijesno, davao zadaću nosioca bošnjačke nacionalne ideje. Pri tome je gubio iz vida da je

⁶ O modernom političkom funkcioniranju trojstva crkva-nacija-država unutar suvremene srpske političke prakse vidjeti u Olga Popović Obradović, "Crkva – ključni faktor blokade", *Helsinkička povelja*, Glasilo Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, god. IX, jun-jul 2004, br. 75-76, str. 23-25.

⁷ Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, prvi gradonačelnik Sarajeva u doba austrougarske uprave, prosvjetiteljski je djelovao u duhu narodnog preporoda. Sakupljao je narodne umotvorine, kulturno legitimirajući vlastitu naciju. Dvadeset godina izdavao je novine "Bošnjak". Njegovo raspirivanje nacionalne svijesti pozivanjem na jezik, narodnu kulturu, književnost, pismenost, umotvorine, folklor, nije pridobilo šire slojeve za takav novi koncept kolektiviteta/identiteta. Vidjeti *Zbornik radova o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku*, Institut za književnost Sarajevo, Sarajevo, 1992.

plemstvo u evropskom kontekstu već politički anahrono. Problem je bio u tome što Bošnjaci, osim seljaštva iz čijeg su supstrata komunisti znatno kasnije napravili naciju, drugog međusloja nisu imali. Vežanje sudbine nacionalnog preporoda za begovski socijalni, politički i psihološki identitet bilo je unaprijed propala stvar. Taj sloj bio je objekat snažnog socijalnog pritiska sa strane seljaštva svih konfesija. Bio je preokupiran vlastitim statusom dok je djelovanje i mišljenje ionako malobrojnih intelektualaca bilo obilježeno "konformističkim funkcionalizmom" (Zgodić 2003: 40) spram poretka.

Pri tome bošnjački prvaci pravoslavicima/Srbima i katolicima/Hrvatima nisu nudili ništa novo i zbiljski prihvatljivo, osim otvorenog nastojanja za daljnjim održanjem bošnjačkomuslimanske društvene i političke superiornosti. Zahtjev za slobodom, samoodređenjem i ravnopravnošću rodno je tlo nacionalnooslobodilačkih srpskih i hrvatskih pokreta, kulturnih akcija, seljačkih i vojnih pobuna, kakva je bila ona iz 1875. godine u Hercegovini. Kalayev pojam bosanstva kao političke nacije, budući dijelom austrougarske nacionalne politike odvajanja etničkog od političkog identiteta, ostao je vremenom bez nosioca, supstance, povjerenja i podrške. Već je bilo kasno za odvajanje konfesionalnog i nacionalnog u kolektivnom i osobnom identitetu bosanskih ljudi.

ARISTOKRATSKA SLIKA SVIJETA

Bašagićeva doktorska disertacija, *Bošnjaci i Hercegovci na polju orijentalne književnosti* odbranjena 1910. godine na Univerzitetu u Beču, a objavljena pod naslovom *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* 1912. godine kontrapunkt je Andrićevoj disertaciji. Ne ulazeći ovoga puta u to zašto Bašagić izraz "orijentalna književnost" iz disertacije mijenja u "islamska književnost", da li ih upotrebljava sinonimno ili u objavljenoj verziji disertacije poziciju Bošnjaka i Hercegovaca više islamizira no etnicizira, valja istaći da izraz "orijentalno" iz naslova disertacije, kad su Bošnjaci u pitanju tih decenija nalazimo još samo na koricama knjige *Orijent na Zapadu* Mustafe Mulalića.

U svojoj disertaciji Bašagić je uronjen u tipičnu aristokratsku sliku svijeta, podjela društva na „masu niskih i neznatnih ljudi“ koji se gube bez spomena i imena te „ljudi koji su se dizali visoko iznad svoje okoline“ (Bašagić 2007: 57) oslikava tradicionalnu socijalnu i vrijednosnu konjunkturu elitističkog i herojskog razumijevanja svijeta. Aristokratski pristup ogleda se i u dvostrukom referiranju na oca. Jednom spominje

njegovu priču, usmenu predaju o slavnim Bošnjacima, a drugi put negoduje što je otac rijetko pisao o tim ličnostima. Time se općoj historiji pristupa kroz porodičnu historiju, odnosno, porodične historije su rezultirale općom historijom što je karakteristično za sva tradicionalna aristokratska društva za koje je historija, tipično karlajevski, djelo velikih ljudi. Medijevalna etika časti je za Bašagića uvijek pretpostavljena novovjekovnoj etici dostojanstva.

Bašagić promovira kulturu sjećanja koja u fokusu ima velike pretke i to ga sjećanje čini dičnim i ponosnim. U trenutku kada piše Disertaciju sam je već osiromašen, socijalno deklasiran usljed širenja egalitarne paradigme (zahtjevom za pravednijom raspodjelom društvenog bogatstva) koju sobom nosi modernizacija i emancipacija "mase niskih i neznatnih ljudi". U bošnjačkoj kulturi Bašagić je svakovrsni most između tradicije i modernosti. On se poduzima znanstveno-istraživačke tekstualne kanonizacije očeve usmene predaje (tradicije) s ciljem da je prevede u moderni, zapadni iskaz i „...na taj način proživi zamrle uspomene na slavne zgrade i nezgode naših junaka, državnika, učenjaka, pjesnika i dobrotvora“ (Bašagić 2007: 58). U svom prvom historiografskom djelu, pripremi za disertaciju, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine od god. 1463 – 1850.*“, (1 900.), potencira 1850. godinu kao vododjelnicu bošnjačke povijesti, budući je tada plemstvo sasječeno od mača Omerpaše Latasa, potencirajući ponovo stav da je povijest plemstva povijest Bosne i svih bosanskih ljudi.

I pored toga Bašagić traga za modalitetima premošćivanja jaza između tradicije i modernosti u bošnjačkoj kulturi. Kako to ističe Sanjin Kodrić, on iz osobene postkolonijalne pozicije nastoji afirmirati vlastitu sliku sepstva, nastupajući „iz onog sistema vrijednosti koji podrazumijeva njegovo kulturalno pamćenje i njegov horizont očekivanja...“ (Kodrić 2018: 187), svjestan da je njegov horizont različit od novouspostavljenog dominantnog kulturnog poretka i da je u tom poretku potisnut, nevidljiv i nepriznat. Bošnjačke teme, ličnosti i artefakte iz osmanskog perioda nastoji uključiti u modernu kulturnu i društvenu zbilju i učiniti ih njenim relevantnim elementom. S pozicije moderniteta (doktorata filozofije u Beču a ne, recimo, teologije na Al-Ahzaru) on vrši deorijentalizaciju ali i bosnizaciju "Orijeta". U skladu sa sopstvenom kulturno-identitetskom politikom, koja je u ovom pogledu korespondentna konceptu nacije kao 'zamišljene zajednice', on, primjerice, u stvaralaštvo Bošnjaka na orijentalnim jezicima upisuje "višak bosanskog". Znamenita je ali i znanstveno osporena njegova teza o *posebnom genre-u*: „ (...) pjesnici iz naših krajeva većinom čine neki poseban *genre* na polju turskog pjesništva. Bez svake sumnje oni su stajali pod uplivom naše narodne poezije, koja imade toliko obilje

turskoj poeziji nepoznatih pjesničkih izraza i slika. Mjesto da pozajmljuju sve pjesničke ljepote od Arapa i Perzijanaca, kao što su to običavali svi turski pjesnici, posegnuli bi katkad i za bogatom riznicom naše narodne poezije, pa iz nje u finoj formi izložili na turskom Parnasu mnogu dragocjenu umotvorinu“ (Bašagić 2007: 172). Jednako tako njegovi prepjevi divanskih pjesnika Bošnjaka bliži su po stilu, strukturi i senzibilitetu sevdalinki negoli izvornim tekstovima u bosanski jezik prevedenih gazela (Vidjeti Spahić 2008: 43-84)

Dok je za Andrića osmanska Bosna svojevrsna duhovna pustinja, za Bašagića je zlatno ona doba Bošnjaka i Hercegovaca, i to je ključna razlikovna predodžba ovih dvaju intelektualaca. Bošnjaci su bili energičan, napredan, požrtvovan element tokom osmanske uprave Bosnom, dok su danas "masa zapuštene i duševno zakržljale svjetine“ (Bašagić 2007: 61), „zemlja koja danas hrani mlitav i kukavan narod, rađala je negda velikane na polju prosvjete, politike i junaštva“ (Bašagić 2007: 62). Bašagićeva namjera ipak nije restauracija prošlosti, bez obzira na sve privilegije koje je ona davala njegovoj porodici, već osporavanje i prevazilaženje manihejske slike te prošlosti. On ne pristaje na jednostranu ideološku viktimizaciju islamskih elemenata bosanske kulture, a koji su redom obilježili nacionalno-preporodne ideologije nemuslimanskih balkanskih naroda. Pri tome on nije ni pesimista u pogledu bošnjačke i bosanske budućnosti. On igra na kartu otvorenosti bošnjačkoga uma i zagovara prijemčivost za vrijednosti i principe novog doba. Po njemu se nešto takvo u povijesti Bošnjaka već desilo. Bašagićeva je teza da su se bogumili sklonili od progona pape i Ugara pod zaštitu Osmanlija, prihvatili nove vrijednosti i novu vjeru, obrazovali se i uvećavali posjed, a što im susjedni kršćani nikada nisu oprostili. Bašagić pledira da se ponovo prihvati to "novo", ovoga puta evropski modernitet austro-ugarske monarhije. Njegov je cilj društvena i ekonomska modernizacija vlastite zemlje i naroda. Pri tome je svjestan činjenice da njegovu sliku Bosne ne dijele kršćanski intelektualci i historičari. „Po njima cijela naša povijesnica sadržaje samo one opise raznih nevolja, kao da u njojzi nema ni jedne svijetle stranice. Ni gavran nije tako crn kao što kažu, pa ni naša povijesnica kao što je neki prikazuju“ (Bašagić 2007: 63).

Dok Bašagić Bošnjake i islam u historijskom i kontemporarnom smislu prepoznaje kao ravnopravne i baštinski blagorodne sudionike povijesti, insistirajući na njihovim razlikama od drugih kao potencijama i bogatstvu, dotle je Andrić kao socijalni mislilac u potpunosti ideologiziran, odan stajalištu jedne one politike identiteta koja islam i muslimane vidi stranim i arhaičnim elementom, pa u skladu s tom predrasudom i potencijalno mogućim narušiteljima novog jugoslavenskog

kulturalnog i političkog jedinstva. U južnoslavenskoj realpolitičkoj optici prvih decenija XX stoljeća ovakve predstave zajedničke jugoslavenske kulture, nacije i društva opće su mjesto u promišljanjima unitarista, zatim srpskih i hrvatskih velikonacionalista, pa čak i jugoslavenskih komunista. Dovoljno se prisjetiti dva za taj period važna događaja. Prvi je osporavanje posebnog narodnog statusa Bošnjacima na V zemaljskoj konferenciji KPJ u Zagrebu 1940. godine, a drugi je partijski stav Moše Pijade kao jednog od najviših komunističkih funkcionera o nužnosti asimiliranja jugoslavenskih muslimana izrečen na Osnivačkom kongresu KPJ BiH 1948. godine u Sarajevu. Andrićeva disertacija dio je tih i takvih stajališta, i u "životu" će je, prema mišljenju Vedada Spahića, održavati „mitomansko instrumentaliziranje njenog politički konjunkturog sadržaja“ (Spahić 1999: 150), sve dotle dok taj mit ne bude nadiđen višim oblicima svijesti

ZAKLJUČAK

I Andrić i Bašagić bili su protagonisti onovremenih sistema vlasti i moći, što im je zajedničko, kao što su i znali za uticaj politike na politiku interpretacije teksta, a što u svojim disertacijama obojica odražavaju. Dok u svojoj disertaciji Bašagić želi da duhovno i književno nasljeđe Bošnjaka uključi u južnoslavenski kulturalni narativ dotle Andrić pored tog nasljeđa prolazi kao pored turskog groblja. Potpuno u duhu onovremenih reformatorskih predodžbi o odnosu islama i moderniteta Bašagić vjeruje u inkluzivnu narav evropskih institucija te sposobnost bosanskih muslimana da prihvate tekovine novog doba istovremeno čuvajući svoj identitet, dotle Andrić nastupa s nacionalno-političkih pozicija jednog novonastajućeg narativa koji svojim etnokulturnim konceptom osporava pravo na Drugost svima koji su izvan formule o jednom a troimenom narodu, podrazumijeva se, mada izrijeком ne ističe, kršćanske/hrišćanske duhovno-kulturne provenijencije.

LITERATURA:

1. Andrić, Ivo (1982), *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine, Sveske Zadružbine Ive Andrića*, 1/1982
2. Duraković, Esad, (1997), "Andrićevo djelo u tokovima ideologije evrocentrizma", *Znakovi vremena*, Broj 2. str. _____
3. Džaja, Srećko (2000), "Politička zbilja i povijesna percepcija Karaulina razdoblja bosansko-hercegovačke povijesti", u: *Pro populo, Život i djelo fra Lovre Karaule (1800.-1875)*, Zbornik radova, ur. Marijan Karaula, Svjetlo riječi, Sarajevo, str. 7-25.
4. Hobsbaum, Erik (1966), *Nacija i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd
5. Kodrić, Sanjin (2018), *Kako su Bošnjaci vidjeli muslimanski Orijent i evropski Zapad*, Dobra knjiga, Sarajevo
6. Konstantinović, Zoran (1982), "O Andrićevom doktoratu", u: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*, 1/1982., str. _____
7. Lovrenović, Ivan (2008), "Ivo Andrić, paradoks o šutnji", *Izraz*, br. 39, Sarajevo, str. 3-44.
8. Martens., Michael (2019), *U požaru svjetova: Ivo Andrić: jedan evropski život*, Baybook, Sarajevo, str.101.
9. Milutinović, Zoran (2018), *Bitka za prošlost: Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam*, Geopolitika, Beograd
10. Mitrinović, Dimitrije (1990), *Sabrana djela II*, Svjetlost, Sarajevo
11. Rizvić, Muhsin (1999), *Bosna i Bošnjaci: Jezik i pismo*, KDM "Preporod", Sarajevo
12. Rizvić Muhsin, (1995) *Bosanski Muslimani u Andrićevo svijetu*, Ljiljan, Sarajevo.
13. Nakaš, Lejla (2010), *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Lingvistički komitet, Sarajevo
14. Nemeč, Krešimir (2016), *Gospodar priče. Poetika Ive Andrića*, Školska knjiga, Zagreb
15. Nežirović, Muhamed (2004), *Krajišnička pisma*, BZK "Preporod", Sarajevo
16. Popović Obradović, Olga (2004), "Crkva – ključni faktor blokade", *Helsinška povelja*, Glasilo Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, god. IX, br. 75-76. str. 23-25.

17. Bašagić, Safvet-beg (2007), *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, BZK "Preporod", Sarajevo
18. Schmidt, Heinrich Felix (1982), "Referat o disertaciji Ive Andrića *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine* profesora dr-a Hainriha Feliksa Šmita", *Sveske Zadružbine Ive Andrića*, Prilozi, 1/1982
19. Spahić, Vedad (1999), *Tekst, kontekst, interpretacija*, Grafičar – CKO, Tuzla-Tešanj
20. Spahić, Vedad (2008), *Prokrustova večernja škola*, BosniaArs, Tuzla
21. Tutnjević, Staniša (1994), "Politički status Ive Andrića u svjetlu jednog novog izvora", *Sveske Zadružbine Ive Andrića*, sv. 9-10, str. 441-459.
22. *Zbornik radova o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku* (1992), Institut za književnost, Sarajevo
23. Zgodić, Esad (2003), *Bosanska politička misao: austrougarsko doba*, DES, Sarajevo

ANDRIC AND BASAGIC IN THE YUGOSLAVIAN KEY

Summary:

Different views on identity politics in Ottoman Bosnia presented in doctoral dissertations by Ivo Andrić and Safvet-beg Bašagić stem from differences in historical and socio-economic experiences of each of their respective religious and confessional communities. Andrić, the one oriented towards the future, perceives Bosnia from the perspective of a newly introduced concept of Yugoslav national unity that does not value diversity. Bašagić, the one staring into the past romantically, sees Bosnia through rose-colored glasses. Both Andrić and Bašagić share distinct notions of their historical periods and allow for non-scientific influences to shape their academic discourses.

Keywords: Yugoslavism; Bosnianhood; Orientalism; Islam; Christianity; identity politics

Adresa autora

Authors' address

Šaćir Filandra

Univerzitet u Sarajevu

Fakultet političkih nauka

sacir.filandra@fpn.unsa.ba

UDK 82.09:17.02]
791.234:82.09]

Primljeno: 15. 09. 2019.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Ajla Demiragić

**PROMIŠLJANJE DINAMIKE DUGOVANJA KROZ MOTIV
(OČEVOG) DUGA U FILMOVIMA *KAMENI HORIZONTI*
ŠIME ŠIMATOVIĆA I LJETO U ZLATNOJ DOLINI
SRĐANA VULETIĆA**

U aktualnom ozračju dužničke krize, dug, kako javni tako i privatni, postao je jedna od glavnih briga ekonomskih eksperata i političkih lidera. Istovremeno, objavljen je veći broj znanstvenih studija koje pitanje duga razmatraju iz različitih rakursa i disciplina. Pozivajući se se na opsežnu studiju anarhiste i antropologa Davida Graebera *Dug – prvih 5000 godina* (2011) i na relevantne postavke sociologa i filozofa Maurizia Lazzarata, elaborirane u studiji *Proizvodnja zaduženog čovjeka* (2011), u ovom radu se propituje kulturna dimenzija duga. Cilj rada je da se propitaju i mogućnosti tvorbe mišljenja nove (stare?) solidarnosti i udruživanja u borbi protiv prekomjerne zaduženosti i bespogovornog pristajanja na status zaduženog čovjeka kroz prikaz novčanog i moralnog duga, odnosno duga časti, kao mjesta zapleta i raspleta priče na primjeru filmova *Kameni horizonti* (1953) Šime Šimatovića i *Ljeto u zlatnoj dolini* (2003) Srđana Vuletića.

Ključne riječi: dug; moralni dug; fikcionalni motiv očevog duga; *Kameni horizonti*; *Ljeto u zlatnoj dolini*

1. DUG NAŠ SVAGDAŠNJI: UVODNA RAZMATRANJA

U novinskom tekstu objavljenom daleke 1853. godine u Bolonji, neimenovani autor piše:

Debito na italijanskom, na latinskom Debitum, na grčkom Xpeos [Chreos] i Debt na engleskom, Schuldt na njemačkom, Said na francuskom, na španjolskom Deuda i Tangynaki na kineskom [sic]. Obveza davanja ili vraćanja drugima, ono što se ima, obično se podrazumijeva da je to novac. Takva je definicija koju dobri i vrijedni akademici Kruske (*Accademia della Crusca* op. A.D.) daju ovoj riječi, bez pojašnjenja ili barem savjeta kako da se vrati ono što se nema. Dug je zasigurno riječ stoljeća, a i ako bi mu se trebalo dodijeliti ime, vjerujem da ga ne bismo trebali zvati stoljećem pare, već dugova. A tko nema dugove? Svaka klasa u društvu, od plemenića do trgovca, od trgovca do galanteriste, od galanteriste do obučara, od obučara do klošara: svi imaju dugove. (cit. prema Sardelaro 2017)

Stotinu i pedeset godina kasnije i dalje svi imamo dugove i svi smo dužnici/-ce, a dug ostaje jedna od najfrekventnijih riječi u javnom diskursu. Na globalnoj medijskoj sceni neprestano se raspravlja o dugoročnom državnom i vanjskom dugu, o unutarnjem dugu zbog kojeg se umanjuju budžeti za obrazovanje, izdaci za socijalne službe i kulturu, o prekomjernoj zaduženosti i dužničkom ropstvu. Od 2007. godine i velike dužničke krize izazvane *SubPrime* kreditima, problem zaduženosti država i pojedinaca nametnuo se kao temeljno pitanje svjetske ekonomije, ali i međunarodne politike. Dug je, kako to lucidno zapaža Margaret Atwood, „poput zraka, svuda je oko nas, ali mi ne razmišljamo o njemu sve dok ne krene po zlu“ (2009: 14).

I premda se ideja duga razmatrala od najranijih civilizacija, i usprkos velikom broju znanstvenih radova posvećenih različitim aspektima ove kompleksne problematike, stvara se dojam, kako navodi antropolog i anarhistički aktivista David R. Graeber, da niko ne zna šta je zapravo dug, kako nastaje niti kako ga ispravno definirati, što svakako dodatno osnažuje i potvrđuje njegovu moć (usp. 2011: 12). U svom iscrpnom povijesnom, antropološkom i filozofskom istraživanju Graeber polazi od pitanja zašto je moderno (kapitalističko) društvo bespogovorno pristalo na koncept i praksu duga koji se nužno mora vratiti. U svom radu on pokazuje kako smo naša shvaćanja morala i pravednosti utemeljili prvenstveno na ekonomskom određenju duga, iako je moralna obaveza njegovog vraćanja postojala i prije *izuma* novca koji je, zapravo, omogućio da se pitanje moralnosti reducira na pitanje "bezlične aritmetike" (Graeber 2011: 14).

Sama etimologija riječi dug¹ ukazuje na širi raspon značenja. Pored toga što označava iznos dugovanog novca ili stanje dugovanja, ovaj pojam može da znači i osjećaj zahvalnosti za neku uslugu ili pomoć, obavezu, dužnost, a u pojedinim jezicima i krivnju ili sramotu. Ova višeznačnost pojma ukazuje na nužnost mišljenja duga kao posebnog društvenog odnosa među ljudima. Stoga Graeber ovo pitanje razmatra kroz transformaciju duga, koji se tretira kao često prenaplašena moralna obaveza prema čitavom nizu mogućih subjekata² i ispunjenje obećanja, u ekonomski dug. Na temelju duga gradi se kompleksni odnos između zajmodavca/-kinje i dužnika/-ce, baziran na pravu zajmodavca/-kinje da potražuje vrijednost koja mu/joj se duguje, odnosno obavezi dužnika/-ce da ga vrati. Istovremeno se upravo na ovom odnosu oblikuje i proizvodi subjektivitet, jer se na osnovu sposobnosti vraćanja duga, odnosno kreditnoj sposobnosti, vrši procjena osobnog ugleda, pouzdanosti i odgovornosti.³ Kako tvrdi italijanski filozof i sociolog Maurizio Lazzarato u studiji *Proizvodnja zaduženog čovjeka. Esej o neoliberalnom stanju*⁴, tržišna ekonomija generira procese subjektivacije na način da neoliberalni sustav kreira novi model tzv. *zaduženog čovjeka* (usp. 2012: 24). Pojašnjavajući taj kompleksni proces subjektivacije, Lazzarato naglašava da je „fabrika dugova, odnosno tvorba i razvoj odnosa moći između zajmodavca i dužnika, osmišljena i programirana kao strateško srce neoliberalnih politika“ (2012: 43). Stoga se dug mora tretirati kao odnos ekonomsko-političke moći kroz koji se kreira specifičan način proizvodnje i kontrole subjekta.

Dug implicira poseban tip rada na samome sebi koji ima za cilj da proizvede subjekt dužnika koji postaje odgovoran za svoje dugovanje (usp. Lazzarato 2012: 57).

¹ U starogrčkom jeziku riječ dug γρέος znači i dužnost, a slično je i sa latinskim jezikom u kojem riječ *debitum* znači ono što se duguje, dug ali i dužnost. To je slučaj i sa francuskom riječju *dette* kao i s engleskom *debt*. Finska riječ *syv* ima značenje i greške i krivice, dok u njemačkom riječ *schuld* znači greška, grijeh, a *schulden* dug.

² Pozivajući se na radove Michela Aglietta i André Orléana (usp. Graeber 2011: 56-62), ovaj antropolog i jedan od osnivača pokreta Occupy Wall Street, razmatra teoriju primordijalnog duga, te zaključuje da je i ideja duga prema kozmosu ili "društvu" u konačnici nacionalistički mit. Kako navodi: „Nekoć smo dugovali naše živote bogovima koji su nas stvorili i plaćali smo kamatu u formi životinjske žrtve, a glavnice smo vratili našim životima. Sada dugujemo Naciji koja nas je formirala, kamatu plaćamo u formi poreza, a kada dođe vrijeme da branimo naciju od neprijatelja, ponudit ćemo da platimo našim životima“ (Graeber 2011: 71).

³ Parafrazirajući Nietzscheove teze o dugu elaborirane u *Genealogiji morala* Lazzarato naglašava da je: „[...] greška zajednice ili društva bila ta što je proizvela čovjeka sposobnog obećati, koji garantira za sebe u okviru odnosa zajmodavac - dužnik, odnosno čovjeka sposobnog da poštuje vlastiti dug. *Fabricirati* čovjeka sposobnog da održi svoje obećanje znači oblikovati mu pamćenje, podariti mu svijest koja je sposobna da se odupre zaboravu. U okviru ove sfere obaveze spram duga, počinje da se tvori pamćenje, subjektivnost i savjest“ (2012: 55).

⁴ Studija je prvobitno objavljena na francuskom jeziku pod naslovom *La Fabrique de l'homme endetté. Essai sur la condition néolibérale* (2011). U ovom radu referiram na italijansko izdanje *La fabbrica dell'uomo indebitato. Saggio sulla condizione neoliberalista* (Roma: Derive Approdi 2012).

Dug se tako povezuje s moralom te duboko zadire u pitanja etike, jer da bi se formirala/fabricirala osoba sposobna da održi obećanje, nužno je kreirati joj „pamćenje i savjest koja se odupire zaboravu“ (ibid. 55). No, budući da je obećanje prije svega „čin riječi“, da bi se osiguralo da performativ obećanja ne ostane na riječima, ono podrazumijeva „mnemotehniku“ okrutnosti i mnemotehniku bola“ (ibid. 56). To je nužan element tako konstruiranog obećanja jer, kako je isticao Nietzsche, „pamti se samo ono što ne prestaje da boli“ (ibid.). Na ovaj način dug se ne urezuje samo u um, već i u tijelo dužnika/-ce.

Budući da ovo obećanje o povratu duga podrazumijeva izmirenje duga u budućem vremenu koje je uvijek nepredvidivo, to istovremeno znači da pamćenje duga zahtijeva da se budućnost sagledava kao sadašnjost (usp. Lazzarto 2012: 60). Obrazujući one kojima se upravlja da poštuju vlastiti dug i da se ponašaju u skladu s nametnutim okvirom dužničkog odnosa,⁵ kapitalizam, odnosno neoliberalna ekonomija unaprijed upravlja i budućnošću dužnika/-ca, jer obaveza vraćanja duga nameće ekvivalenciju između sadašnjeg i budućeg ponašanja dužnika (usp. ibid. 61). No, pošto je neoliberalna ekonomija suštinski strukturirana i organizirana na dugu, njega nije moguće vratiti, budući da je beskonačan. Kako pojašnjava Lazzarato, „mogu se vratiti individualni krediti, ali na makroekonomskom nivou dug ostaje. (...) Ne postoji izlaz iz krize budući da se u krizi nalazimo već duže od četrdeset godina. (...) Kriza je beskonačna baš kao i dug, ono što se mijenja je samo intenzitet krize“ (2015: 14).

Dakle, dok zaduženi pojedinac možda i može vratiti dug, zadužena društva to, zapravo, nikada neće moći unutar vladajućeg ekonomskog poretka. Država poput Bosne i Hercegovine, iako se svrstava u red srednje zaduženih zemalja, ima javni dug koji raste brže od ekonomske stope rasta (usp. Ljubijankić Halapić 2018: 141). To znači da zaduženi pojedinci i cjelokupno bh. društvo današnjice stvaraju dug⁶ koji će zapravo otplaćivati naredne generacije.

U zaključku eseja o zaduženom čovjeku i neoliberalnom stanju, Lazzarato ističe da je naš najvažniji zadatak imaginirati i eksperimentirati načine pružanja otpora ekonomiji duga i osjećaju „moralne“ krivice (usp. 2012: 173). Drugim riječima, najprije „treba izaći iz morala duga i diskursa kojim nas drži u u stanju pokornosti“ (2012:

---

⁵ U neoliberalnom poretku dužniku/-ci se nastoji nametnuti osjećaj slobode, no, kako naglašava Lazzarato, dužnik/-ca je slobodan/-a „u mjeri u kojoj pristaje na specifičan stil života (potrošnja, posao, nameti) koji je usklađen s dinamikom otplate duga“ (2012: 48).

⁶ Kako nas, pored ostalih, upozorava i mlada ekološka aktivistica Greta Thunberg, naš dug kojim opterećujemo nove generacije nije samo ekonomski, već i ekološki, budući da smo već prouzročili kolaps mnogih ekosustava na planeti pokušavajući da osiguramo tzv. ekonomski rast, te da smo se na taj način prekomjerno zadužili i kod naše centralne životne banke - planete Zemlje.

174). Potom je „neophodno osvojiti tu drugu nevinost, osloboditi se krivnje, osjećaja dužnosti, loše savijesti (...) Moramo se boriti za brisanje duga, koji, podsjetimo, nije ekonomski problem, već instrument moći koji ne samo da nas osiromašuje, već nas vodi u katastrofu“ (ibid.).

Uvjerena da i fiktionalni prikazi ovog fenomena utječu na procese oblikovanja i mišljenja duga, te na stvaranje osjećaja moralne dužnosti i/ili obaveze da ga vratimo, u nastavku rada ću pokušati da raščlanim dva fiktionalna prikaza novčanog duga, koji je ujedno i dug prema ocu, dakle i moralni, odnosno dug časti, kao mjesta zapleta priče i prostora imaginiranja borbe protiv moćne i sveprisutne ekonomije duga.

2. DUG KAO FIKCIONALNI KONSTRUKT

Dug je drevni i centralni religijski i književni motiv. On je istovremeno univerzalna tema, budući da je direktno povezan s različitim religijskim, filozofskim, pravnim, etičkim, psihološkim idejama i pitanjima. Štoviše, riječima Colina Burrowa „pisanje je intrinzični dio metaforične ekonomije duga. Pa čak i ako se naša fikcija rijetko zadržava na doslovnom dugu, mi i nadalje dugujemo, kroz metafore koje koristimo, način na koji posmatramo kolege i kako odajemo priznanje pisanju drugih, postoji trajni dug prema prošlim idejama duga“ (2008).

U teoriji je već odavno uočeno da je u okviru zapadnog kulturnog kruga upravo motiv duga često korišten kao zaplet na kojem se gradi priča. O ovom izuzetno složenom odnosu između priče i duga nadahnuto je govorila⁷ i jedna od najutjecajnijih književnica današnjice Margaret Atwood. U okviru trećeg predavanja naslovljenog "Dug kao zaplet" ona razmatra dug kao svojevrsnu pokretačku mašinu i kao zaplet mnogih djela zapadne kulture. Polazeći od tvrdnje da bez pamćenja nema duga, Atwood pojašnjava kako dug nije moguć bez priče, odnosno da je svaki dug utemeljen kao polje zapleta (2008: 80). Pored toga, ideja duga je oblikovala i posebne tipske figure, ali je utjecala i na postupke karakterizacije likova. Ujedno, novčani dug nerijetko je bio osnovni pokretač za pisanje, budući da je to često bio jedini način da zaduženi književnici vrate svoje vlastite dugove.

Iako je u mnogim epohama bio centralna tema, danas dug više ne zauzima centralnu ulogu u fikciji. Općenito govoreći, premda postoje narativi koji tematiziraju finansijski krah ili veliku dužničku krizu, ili prikazuju likove koji duguju novac rod-

---

⁷ Tokom 2008. godine Atwood je govorila o temi duga u okviru pet Massey predavanja. Predavanja su potom objavljena pod naslovom *Payback: Debt and the Shadow Side of Wealth*.

bini, prijateljima, zelenašima, dilerima droge ili mafiji, dug kao glavna tema danas je razmjerno rijetko prisutan. Prema mišljenju Burrowa (2008), razdvajanje finansijskog značenja duga od njegovih različitih moralnih ili društvenih inačica je svakako jedan od bitnih razloga zašto tema duga ne zauzima centralno mjesto u ovovremenoj fikciji. Upravo zato sam odlučila da razmatram dva narativa u kojima je motiv novčanog duga, predstavljen i kao očevo novčani dug, ujedno i motiv duga časti. Istovremeno, dug se u ovom radu tretira u značenju društvene obaveze, koja proizvodi i osjećaj krivice, ali i revolta.

3. MOTIV NOVČANOG I MORALNOG DUGA U FILMOVA *KAMENI HORIZONTI (1953.) ŠIME ŠIMATOVIĆA I LJETO U ZLATNOJ DOLINI (2003.) SRĐANA VULETIĆA*

Odabrani narativi nastaju u, čini mi se, vrlo važnim, prijelomnim fazama razvoja našega društva. Debitantski film *Kameni horizonti*⁸ Šime Šimatovića snimljen je 1953. godine, dakle u periodu uspostavljanja novog, socijalističkog poretka i cjelokupne rekonstrukcije i transformacije poslijeratnog jugoslovenskog društva. S druge strane, film Srđana Vuletića *Ljeto u zlatnoj dolini*, koji nastaje pedeset godina kasnije, pripada vremenu poratne tranzicije ka neoliberalnom tržišnom ustroju bh. društva. U tom smislu, ovi filmovi zanimljiva su svjedočanstva jednog povijesnog momentuma koji započinje s euforičnom vjerom u društvo ravnopravnih i ljudi oslobođenih od stega kapitalizma, a završava rezignacijom i apatijom onih koji su preživjeli ratove 90-ih i kojima se kao model obnove i preporoda ponudila tzv. liberalizacija tržišta i divlja privatizacija.

Radnja filma *Kameni horizonti* se smješta u 1940. godinu, u Dalmatinsku zagoru. U uvodnoj sceni oskudno odjevena i gladna djeca trče u susret vozu koji prolazi kamenjarem i prose da im se baci komad kruha. U krupnom planu se pojavljuju strojovođa i mladić. Mladić objašnjava da mu je kraj kroz koji prolaze dobro poznat i da je i on u mladosti isto tako trčao u potrazi za kruhom, te da je sada u bijegu jer ga progone žandari. Potom se priča premješta u selo, gdje se upoznajemo s glavnom protagonisticom koja nema ni vlastito ime, već se zove Mala (Irena Kolesar). Zbog ekstremnog siromaštva u kojem žive, otac Jakov je prisiljen zaposliti Malu kao sluškinju kod lokalnog gazde Roka Pajdagracije kako bi otplatili dugove. Ali nakon iznendne smrti gazde Roka, Mala odlučuje da se zaposli u lokalnoj gostionici. Međutim, nakon što se pročuje da je počela raditi u gostionici, iz straha da bi mogla ostati trudna

---

⁸ Scenarij, koji je raden prema ideji poznatog književnika Vjekoslava Kaleba, potpisuje Šime Šimatović. Producent je Jadran film.

kao i prethodna radnica i time nanijeti veliku sramotu obitelji, otac Jakov odvodi je u grad s nadom da će je "iznajmiti" nekoj od gradskih gospođa. Na koncu djevojčica dobija posao u imućnoj plemićkoj porodici, ali i tu službu će biti prisiljena da napusti dan prije isteka prvog mjeseca i primanja prve plate. Otac iz očaja odlučuje da se zaposli kao štrajkolomac na brodogradilištu, no ubrzo potom umire. U posljednjoj sceni filma očajna i iznurena djevojčica oplakuje očevu nepravednu smrt. No postupno se oko Male i tijela njenog oca okupljaju štrajkači, među kojima je i mladić Bane iz prve scene, za kojeg doznajemo da je porijeklom iz istog sela i da je revolucionar.

Kao što je već istaknuto, priču pokreće motiv duga, novčanog duga oca Jakova koji mora da otplati njegova kćer. Motiv očevog duga se uvodi prvoj sceni susreta Male s lokalnim lupežom Martinom (Antun Nalis) u gostionici u kojoj djevojčica radi kao konobarica. Razgovor se pokreće tako što se Martin raspituje da li je već dugo u službi i da li ju je majka dovela. Nakon što mu odgovori da je došla sama, te da je tu kako bi otplatila očev dug, lupež Martin replicira: „Dakle, treba vratiti dug, uvijek počinje sa jednom potrebom i uvijek treba da se podmiri samo još jednom. Život je vječni dug u kojem se mi vrtimo kao psi koji grizu svoj vlastiti rep. Kruh, opanci, hlačice, dug. Dug, opanci, hlačice, kruh“ i potom poentira: „Tko radi ne boji se gladi, dok sam radio bio sam uvijek gladan. Dobro otvori oči. Danas ćeš dobiti prvu lekciju!“ Scena se zatvara tako što gazda otkriva da je Martin otišao ne plativši račun. Budući da je to dopustila, gazda odlučuje da će račun platiti Mala od prve plate. I to je prva lekcija koju je Martin pripremio za djevojku.

Drugi put se Mala i Martin susreću na kostimiranom balu koji organizira imućna porodica za koju djevojka radi kao služavka. Martin s lovorovim vijencem na glavi započinje razgovor s Malom koja poslužuje piće. Na pitanje da li je očev dug isplaćen, Mala puna nade odgovara da će sutra dobiti prvu platu i da će otac doći po nju kako bi mogao da otplati dug. No, Martin joj pojašnjava da je posve svejedno da li će taj dug vratiti, jer će ostati sirotinja do smrti. A potom i pojašnjava: „Dvije su ljudske sudbine: ili biti vuk ili biti janje. Ja sam se jednog dana iz sela uputio u službu. Kod kuće su čekali moju zaradu. A čekaju je još i danas. Svojim rukama nećete zaraditi ništa, možda svojom mladošću“. Djevojka ga potom pita da li je on vuk ili janje, a Martin joj odgovara da mu je sudbina dodijelila da bude janje, ali da je izmislio način kako da ga vuci ne pojedu. Svojim lukavstvom on ostaje sit i uspijeva da izbjegne batine žandara. Sljedećeg jutra otac dolazi po platu, ali ga pohlepni i škrti gazda obavještava da mu je kćer utekla protekle noći i da mu zbog toga neće isplatiti njenu platu. Tjerajući ga sa stepeništa svoje kuće, savjetuju mu da posao potraži u brodogradilištu. I tada otac počinje da radi kao štrajkolomac i ubrzo potom umire. Poslje-

dnja scena u kojoj se oko mrtvog štrajkolomca i njegove kćeri okupljaju štrajkači, po mišljenju Tomislava Šakića, retorička je scena koja ima za cilj da prenese revolucionarni naboj i koja „simbolizira snagu naroda što će doći, što mi, kao gledatelji iz 1950-ih, dakako, znamo“ (2006).

Dugometražni igrani film Srđana Vuletića *Ljeto u zlatnoj dolini*⁹ radnju smješta u razoreno, poratno Sarajevo. Priča se otvara prikazom Sarajeva kao velikog geta u kojem se djeca tuku na igralištu, dok mafija i policija zajedno rade na jačanju kriminala. Protagonista filma, šesnaestogodišnji Fikret Varupa (Haris Sijarić) izgovara stihove rap pjesme i sanjari na vrhu razorenog nebodera sa kojeg se pruža pogled na sarajevsku ‘zlatnu dolinu’. Djevojci u koju je zaljubljen, kćerki korumpiranog inspektora, zakazao je sastanak na vrhu nebodera tačno u trenutku kad na jednu stranu sarajevske doline pada mrak, a nad drugom uzlijeće avion koji blješti u mraku jer prevozi sretne ljude koji napuštaju sarajevsku *dolinu suza*. Priča se zapliće tako što se, nakon iznenadne smrti Fikretovog oca, na dženazi pojavljuje nepoznati čovjek koji odbija da mu oprost (halali) dug. Navodeći da mu je njegov otac dugovao skoro 50.000 KM, nepoznati čovjek pred okupljenim ljudima na dženazi zahtijeva od sina da vrati dug. Na ovaj način Fikretova siromašna ali poštena porodica biva ponižena i njemu ne preostaje ništa drugo nego da pokuša naprečac da skupi novac i vrati dug, što može učiniti samo kroz kriminalne aktivnosti. I premda se može učiniti da je ovo krajnje ishitrena odluka, Fikret vjeruje da je to jedina opcija. Kako pojašnjava Nedžad Ibrahimović:

S jedne strane svetost duga, s druge pretpostavljena moralna odgovornost prema mrtvom ocu, čine Fikretov slučaj bezizlaznim. Ako ne vrati novac, on i porodica ostaju sveti dužnici i očev život, jednostavno rečeno, neće biti u skladu s njegovom smrću. Ako novac vrati putem kriminala, a to mu jedino preostaje, Fikretov život će doći u koliziju sa njegovim vaspitanjem (očevim moralom). S obje strane, njegova dilema je transcendentna – s jedne strane stoji transcendencija vjere, s druge strane transcendencija odgoja i očevog moralnog zakona. Izbor je i između iznevjeriti budućnost (religijski aspekt) ili iznevjeriti prošlost (porodični moralni aspekt). Ono što mladom Varupi cijelo vrijeme predstavlja problem jeste što su ovi izbori samo spekulativno odvojivi – u stvarnosti nisu! (2008: 137)

Ibrahimovićeva interpretacija možda prenaglašeno insistira na vjerskim (transcendentnim) pobudama. Fikretova reakcija više je motivirana profanim moralnim poniženjem umrlog oca i cijele porodice. U svakom slučaju travestija koja će uslijediti predstavlja rekvijem koji novi tranzicijski moral priređuje star(insk)om poimanju “sve-

⁹ Režija i scenarij Srđan Vuletić. Producent Ademir Kenović.

tosti duga". Nakon neuspjelog pokušaja pljačke lokalnog supermarketa, Fikret pristaje da pomogne korumpiranom inspektoru policije Ramizu (Svetozar Cvetković) u otmici kćerke lokalnog bogataša i moćnika. Ukoliko pristane da čuva i nadgleda kidnapovanu djevojku Saru (Zana Marjanović), dobit će novac za isplatu očevog duga. Priča se dodatno komplicira nakon što se Fikret zbliži sa Sarom. Oni pripadaju istoj generaciji kojoj je u poratnom Sarajevu oduzeta prije svega vjera u bolji život. I posve je svejedno da li je riječ o kćerki bogataša ili sinu mrtvog dužnika, jer su uronjeni u isti svijet koji se urušava u vlastitoj moralnoj bijedi, korumpiranosti, kriminalu i beznađu. Zahvaljujući Sari, Fikret dobija novac kojim može da isplati očev dug, Sara se vraća u sigurni zagrljaj bogatog oca, a korumpirani inspektor, našavši se u bezizlaznoj situaciji ispaljuje si metak u čelo. U onom istom prevelikom odijelu koje je nosio na očevoj dženazi, Fikret odlazi da isplati novac. Navodnog zajmodavca Hamida (Emir Hadžihafizbegović) nalazi u kockarnici dok igra rulet. Novac koji mu Fikret svečano predaje, uz molbu da odu zajedno na očev mezar kako bi mu dug halalio, Hamid gubi na ruletu. U sljedećoj sceni Hamid priznaje Fikretu da je sve izmislio i da mu njegov otac nikada nije dugovao novac. Na Fikretovo pitanje zašto je to učinio, Hamid samo sliježe ramenima i odgovara: „Ne znam. Jebaji ga. Zato“. Razjareni Fikret počinje da šamara Hamida i prisiljava ga da odu na očev mezar. Nakon što Hamid izgovori riječi oprosta napominjući da je on taj kojem se zapravo treba halaliti, Fikret uz psovke tjera Hamida s mezara, a on ostaje da kleči kraj očeve humke dok se nad njim nadvija velika sjena blještavog aviona. I dok avion ponovo uzlijeće iznad grada, film se zatvara scenom u poljupca između Fikreta i djevojke kojoj je na početku filma ponudio da zajedno pobjegnu iz grada. Sada su oboje siročad koja više nikome ništa ne duguju.

I dok je u filmu *Kameni horizonti* naracija pravolinijska, precizna i dokumentaristički odmjerenja pa čak i suzdržana, u filmu *Ljeto u zlatnoj dolini* sve se doima nepovezano, kaotično, nemotivirano i loše ustrojeno.¹⁰ No, ukoliko se ovi prosedei dovedu u vezu sa osnovnom temom i glavnim motivom duga, onda se otvara nova

---

¹⁰ Kako to precizno dijagnosticira Ibrahimović: „Stvari počinju zapinjati na razini filmske realizacije. I *Ljeto u zlatnoj dolini* pati od istih dječijih bolesti bosanskoga filma. Pretrpana naracija, verbalna „baroknost“ likova koji standardnim književnim jezikom govore knjiške dijaloge, nebudjeljivi policijski inspektor (S. Cvetković) koji veliki kriminal (otmicu bogataševe kćeri) dogovara sa maloljetnim delinkventima – sve su to prepoznatljiva mjesta postkrenovičevske kinematografije“ (2008: 138). Slične negativne ocjene iznosi i Juraj Kukoč kada piše: „No, ti sentimentalni poetski komentari bili bi probavljivi, a možda čak i dojmiljivi, da su nakalemljeni na suvislu, uvjerljivu, radnju i likove. Nažalost, to se nije dogodilo. Zaplet filma pun je logičkih rupa, a motivacija postupaka većine likova vrlo je mutna. Slabosti vrhunac doživljajavaju u raspletu, sceni konačnog obračuna, u kojem se logika postupaka likova u potpunosti gubi. Vuletić o logici i smisljenoj motivaciji likova vjerojatno nije ni vodio brigu, jer je smatrao da će poetizacijom filma dovesti njegov siže do razine na kojoj će takve stvari postati nevažne, a jedini će bitni ostati atmosfera i stilizirani komentari. No, pošto do toga nije došlo, vrlo je očitim postalo da film pušta vodu na sve strane“ (2004).

interpretativna mogućnost. S jedne strane, film *Kameni horizonti* tematizira motiv duga kao problem iz prošlosti koji je novouspostavljeni režim razriješio tako što je sve obespravljene, gladne i ponižene dužnike oslobodio duga kroz ideju radničke, proleterске solidarnosti i obećanja ravnopravnosti. Pritom, u toj vizuri očevo, moralni dug prikazuje se dijelom i kao retrogradna veza sa tradicionalnom porodicom, koja sputava nove generacije u težnji ka boljem životu. Umjesto toga, u više scena spas se nudi u oslobađanju pojedinca od okova moralnog duga, njegove postepene individualizacije i ujedinjavanja sa nastajućim kolektivitetom onih kojima se sada, u povijesnom obratu, bolji život direktno obećava i eksplicitno duguje. Predstavljen na taj način, dug se može čitati i kao duboka i snažna suština veze sa prethodnim eksploatacijskim poretkom, koji se može prevazići samo odlučnim naporom pojedinca i individualnim kidanjem nametnutih veza i odnosa, čak i ako se one zrcale kroz naizgled benigne okvire porodice. Premda je ideološka podloga filmske naracije jasna i samorazumljiva, tretman teme duga u filmu je dosta suptilan i nadilazi pamfletizam mnogome karakterističan za tu epohu.

S druge strane, *Ljeto u zlatnoj dolini* na tematskom planu i planu priče vrlo uspješno dočarava funkcioniranje mehanizma "fabrike dugova", kako je određuje Lazzarato, u kontekstu razvoja postratnog divljeg kapitalizma u Bosni i Hercegovini. Pritom se na plastičan način i kroz originalan motiv odbijanja oprosta duga nakon smrti, pokazuje sav besmisao duga i osjećaja dužnosti prema sumnjivim i uvijek spornim djelima prethodnih generacija. Kroz prividno odsustvo motivacijskog i logičkog smisla, u filmu se zapravo vrlo dobro očitava prava priroda duga: dug je izmišljen, mi smo olako pristali da povjerujemo u njegovo postojanje pravdajući ga lažnim moralom i često iskrivljenim religijskim shvatanjima i običajima.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Motiv duga je opsesivna tema u mnogim znanstvenim disciplinama, a uživala je i status centralne književne teme u različitim povijesnim epohama. Međutim, u modernoj fikciji ovaj motiv je potisnut nekim drugim temama, pa se, po mišljenju mnogih, i iz čitavog niza mogućih razloga, u modernim književnim i filmskim narativima pojavljuje razmjerno rijetko. Stoga su dva filma koji tematiziraju problematiku duga, a koja se prezentiraju i analiziraju u ovom tekstu, posebno zanimljivi, naročito imajući u vidu povijesni kontekst u kojem nastaju, te vrijeme i vrijednosti koje reflektiraju.

Film *Kameni horizonti* nudi subverzivni pogled na pitanje ekonomskoga duga, prevashodno kroz sustav vrijednosti i pouke koje je ponudio lik dobrohotnog lupeža

Martina. Upravo njegova perspektiva čini se revolucionarnom i u skladu sa duhom epohe. Naime, on odbija da plati dug vlastitih roditelja s jedne strane, a varajući nepoštene i nemoralne predstavnike vladajuće kapitalističke klase, zapravo, na individualnom planu uspostavlja novi poredak, u kojem, služeći se lukavstvom i sitnim prevarama, nije dopuštao da bude ni gladan ni pretučen. Martin pokušava da objasni Maloj da baš zato što su toliko bijedni i siromašni, oni nemaju obavezu da vrate dug. Oni, zapravo, ne duguju nikome ništa.

Film Srđana Vuletića, pak, poručuje nešto posve drugo. U kontekstu neoliberalne *fabrike dugova* koja se odlučno zahuktava nakon razornog bosanskohercegovačkog rata, generaciji kojoj su očevi ostavili u nasljeđe ratom razorenu zemlju, stvarne i izmišljene dugove, nudi svijest o tome da ni ta djeca nikome ne duguju ništa. Umjesto gorčine duga, ali i u odsustvu utješnih utopija, treba se okrenuti vlastitom razvoju, radosti darivanja, daru cjelova.

LITERATURA

1. Atwood, Margaret (2009), *Payback: Debt and the Shadow Side of Wealth*, House of Anansi Press, Toronto
2. Burrow, Colin (2008), "The Borrowers", *The Guardian*, 6. 12. Preuzeto s: <http://www.guardian.co.uk/books/2008/dec/06/debt/print>
3. Graeber, David (2011), *Debt: The First 5,000 Years*, Melville House Publishing, New York
4. Ibrahimović, Nedžad (2008), "Između naracije i kreacije. Bosanskohercegovački igrani film 1995- 2008", *Sarajevske sveske* 19/20, 116-165.
5. Kukoč, Juraj (2004), "Zbogom logici", *Vijenac* 256. Preuzeto s: <http://www.matica.hr/vijenac/265/zbogom-logici-10675/>
6. Lazzarato, Maurizio (2012), *La fabbrica dell'uomo indebitato. Saggio sulla condizione neoliberalista*. DeriveApprodi, Roma
7. Lazzarato, Maurizio (2015), "La Fabbrica dell' uomo indebitato", u: P. Sospiro, ur., *L'origine dell'uomo indebitato. Quali strategie per informare e tutelare il debitore*, Aracne editrice, Ariccia, 11-17
8. Ljubijankić Halapić, Irma (2018), "Javni dug Bosne i Hercegovine. Stanje i posljedice" *Tranzicija*, 20 (24), 140-152. Preuzeto s: <http://hrcak.srce.hr/221430>

9. Sardellaro, Enzo (2017), "Il debito nella letteratura e la letteratura sul Debito (pubblico)" Preuzeto s: <http://interpretazioni.altervista.org/debito-nella-letteratura-la-letteratura-sul-debito-pubblico/>
10. Šakić, Tomislav (2006), "Početak koji obećava", *Vijenac* 323. Preuzeto s: <http://www.matica.hr/vijenac/323/pocetak-koji-obecava-7254/>

REFLECTIONS ON THE DYNAMICS OF DEBT THROUGH THE PRISM OF (FATHER'S) DEBT IN THE MOVIES *STONE HORIZONTS* BY SIMO SIMATOVIC AND *SUMMER IN THE GOLDEN VALLEY* BY SRDJAN VULETIĆ

Summary:

In the current climate of debt crisis, debt, both public and private, has become one of the main concerns of economic experts and political leaders alike. At the same time, numerous studies have been published that address the issue of debt from different perspectives and disciplines. Referring to the comprehensive study by an anarchist and anthropologist David Graeber titled *Debt: the First 5000 Years* (2011), and to the relevant theses of a sociologist and philosopher Maurizio Lazzarato elaborated in his study *The Making of the Indebted Man* (2011), this paper thematizes the cultural dimension of debt. The aim of the paper is to examine the possibilities of reflecting upon new (old?) solidarity and unification in the fight against excessive indebtedness and unconditional acceptance of the status of the indebted person. This is done through the presentation and analysis of monetary and moral debt, or debt of honor, as key points of plot and unraveling of the narrative in the films *Stone Horizons* (1953) by Šimo Šimatović and *Summer in the Golden Valley* (2003) by Srđan Vuletić.

Keywords: debt; moral debt; fictional motif of father's debt; *Stone Horizons*; *Summer in the Golden Valley*

Adresa autorice
Author's address
Ajla Demiragić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
ajla.demiragic@ff.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

POLITOLOŠKE TEME

Izet Hadžić

RASPAD SFRJ I PONAŠANJE KLJUČNIH POLITIČKIH ELITA / THE
BREAKUP OF THE SFRY AND THE BEHAVIOIR OF KEY POLITICAL
ELITES 191

UDK 323 (497.1)
94(497.1):[327:323]

Primljeno: 20. 08. 2019.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Izet Hadžić

RASPAD SFRJ I PONAŠANJE KLJUČNIH POLITIČKIH ELITA

U ovom radu autor analizira ključne političke faktore i političke događaje koji su doveli do raspada SFRJ. Reakcije u Sloveniji, Hrvatskoj i Makedoniji na pritiske Srbijanske političke elite, kao i reakcije u Bosni i Hercegovini u ovom periodu. Odgovornosti političke elite BiH prema SFRJ a i prema BiH, odnosno građanima BiH dovodi do referenduma o neovisnosti BiH. Raspad Jugoslavije, međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine predstavljaju u savremenoj povijesti značajne historijske političke događaje koje je teško u potpunosti istražiti. Autor ističe značaj demokratske, civilizirane borbe političkog vodstva Bosne i Hercegovine i međunarodnog priznanja kroz rezolucije UN za očuvanje dežave Bosne i Hercegovine, kao i ponašanje političkih elita.

Ključne riječi: političke elite; SFRJ; Bosna i Hercegovina; referendum; međunarodno priznanje

RASPAD JUGOSLAVIJE

Jugoslavija se raspala 1991. godine, prije 28 godina, a priča o njenom raspadu, kao i o odgovoru međunarodne zajednice na nasilje koje je bilo tragični dio tog raspada, još uvijek je relevantna i ne sasvim istražena, mada pretraživači navode da je na ovu temu objavljeno više od 600 radova. Zbog nedostupnosti i nemogućnosti korištenja adekvatnih izvora, često je prisutan osjećaj nedovoljno argumentovanog pisanja i nedovoljne istraženosti problema. Građani zemalja sljednica Jugoslavije još uvijek žive s posljedicama tih događaja, a što je i najviše izraženo u Bosni i Hercegovini.

Treći val transformacije nedemokratskih režima započet sedamdesetih godina u južnoj Europi doživljava svoj vrhunac rušenjem Berlinskog zida i urušavanjem socijalističkih režima, a što je započelo sa Gorbačovljevom Perestrojkom. U takvim okolnostima oblikovali su se i novi međunarodni odnosi u kojima su dominantnu ulogu odnosno ulogu globalnog lidera preuzele SAD. S geopolitičkog aspekta raspad SSSR-a značio je samo uvod u grčevitu borbu za njegovo ponovno okupljanje na drugačijim osnovama, uz dva izrazita politička/geopolitička naglaska: neprežaljen gubitak širokog izlaza na Baltik i Crno more¹ i stvaranje barijere prema islamskom svijetu na jugu/jugoistoku Europe od evropske Rusije. Ujedinjenje Njemačke kao prvorazredne evropske regionalne sile aktiviralo je stare suprotnosti s Francuskom i Velikom Britanijom, što će se u konačnici odraziti i na odnos velikih sila prema raspadu Jugoslavije. (Pavić 1998: 90)

Istočni blok (*Eastern Bloc*), rjeđe Komunistički blok ili Sovjetski blok, naziv je koji se koristi za grupu komunističkih država koja je u drugoj polovini 20. vijeka postojala u današnjoj centralnoj i istočnoj Evropi². Blok je u formalnom smislu bio organiziran preko ekonomske organizacije Savjet za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV), ustanovljene 1949. godine, te vojne organizacije Varšavski pakt, uspostavljene 1955. Blok je prestao postojati neposredno pred raspad SSSR-a, nakon revolucija 1989. godine, kada su u zemljama istočne Evrope uspostavljeni antisovjetski i antikomunistički režimi.

Istočni blok se urušio iz brojnih razloga: državno gospodarstvo koje nije omogućavalo razvoj, nepostojanje i gušenje ljudskih sloboda koje je pratila indoktrinacija,

---

¹ U prvim mjesecima 2014. godine Rusija je okupirala Krim i započela rat na istočnim granicama Ukrajine, kako bi povratila svoj prevalentan uticaj na Crnom moru.

² Činio ga je Sovjetski Savez i države gdje su uspostavljeni komunistički prosovjetski režimi: Poljska, Čehoslovačka, Mađarska, Rumunija, Bugarska te Njemačka Demokratska Republika. Jugoslavija i Albanija su obje izašle iz Istočnog bloka - Jugoslavija zbog raskola Tita sa Staljinom 1948. godine, a Albanija zato što se tokom kinesko-sovjetskog raskola opredijelila za maoističku NR Kinu.

neriješeno nacionalno pitanje. Nadalje, socijalizam nije sišao s povijesne pozornice samo zbog toga što je svojim pogreškama bio istrošen, već se pokazao neprirodnim i povijesno pogrešnim projektom. Taj događaj i svijest o njemu od epohalne je važnosti za svijet u kojem živimo (Dujčić 1993: 11). Totalitarni i autoritarni poreci od demokratskih se razlikuju po temeljnom obilježju a to je pretendiranje vladajućih elita na sveobuhvatnu, totalnu vlast, isključivanje velikih dijelova stanovništva iz vlasti i represivni način vladanja. Slom komunističkog projekta rezultirao je raspadom sovjetske, jugoslavenske i čehoslovačke federacije.

U vrijeme rušenja Berlinskog zida podižu se balkanski zidovi. U vrijeme ujedinjenja različitosti u Evropi, jugoslovenska različitost se razjedinjuje. Krajem 1990. godine CIA je pripremila izvještaj³ koji je bio procjena situacije u Jugoslaviji. Prema ovoj procjeni, Jugoslavija je trebala prestati funkcionirati kao savezna država unutar jedne i raspasti se unutar dvije godine. „Do sada se nije pojavio nikakav panjugoslavenski politički pokret koji bi popunio prazninu nastalu kolapsom titoističke vizije jugoslavenske države – a niti će“. Taj zaključak odnosio se i na saveznog premijera Antu Markovića, čija su reformska dostignuća smatrana „uglavnom iluzornim“. Sve alternative raspadu, pogotovo konfederalni plan koji su u to vrijeme predlagale Slovenija i Hrvatska, morale su biti poražene zbog protivljenja Srbije koja se bojala gubitka utjecaja. Zapravo, manevarski prostor Srbije bio je toliko ograničen da je njeno vodstvo bilo u mogućnosti ‘spasiti’ jedinstvo srpskog naroda samo pod cijenu građanskog rata odnosno agresije Srbiji lojalne JNA na druge republike. Takav sukob smatran je pogotovo vjerovatnim na Kosovu, gdje su već postojali znakovi tinjajućeg „dugotrajnog oružanog ustanka Albanaca“. „Najvjerojatniji scenarij za međurepubličko nasilje,“ prema CIA, bio je onaj prema kojem „Srbija, potpomognuta nezadovoljnim srpskim manjinama u drugim republikama, krene prema aneksiji osporavanog teritorija unutar velike Srbije, s masovnim ubijanjem, protjerivanjem i krvavim razmjenama stanovništva. Iskušenje za ulazak u takve avanture rast će tijekom perioda pokrivenog ovom procjenom“⁴. Dakle, izvještaj je predviđao raspad Jugoslavije i građanski rat. Jugoslovenska federacija bliži se svome kraju, jer su pri kraju i rezerve političke volje za njeno očuvanje.

“Mnogobrojne rasprave i analize objašnjavajući uzroke raspada Jugoslavije navodile su nemali broj razloga koji se mogu svesti pod argumente ekonomske krize,

---

³ “From ‘National Communism, to National Collapse’, US Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia, 1948-1990. NIE, National Intelligence Council, 15-90, 18. 10. 1990; http://www.dni.gov/nic/NIC_foia_yugoslavia.html

⁴ CIA, ‘Yugoslavia Transformed’, 1. 10. 1990, str. 1–23. Glavni zaključci procjene procurili su u to vrijeme u medije. (Binder 1990: 7)

nacionalizma, kulturnih razlika jugoslavenskih naroda, promjena u međunarodnoj politici, uloga različitih ličnosti u stvaranju i razaranju jugoslavenske države, strukturno-institucionalnih razloga, te ideološkog argumenta. Raspad Jugoslavije je rezultat više razloga i nemoguće ga je reducirati na bilo koji od navedenih već je sve razloge potrebno sagledati u cjelini i to kroz percepciju političkih aktera, njihovih vjerovanja, te interpretacija realnosti, prošlosti i budućnosti. Analiza percepcija mora biti dopunjena detaljnom analizom interakcije među percepcijama (odnosno relevantnim političkim akterima) te konteksta u kome se zbilja politička akcija.“ (Stanković Pejnović 2010: 602)

Bivša Jugoslavija bila je višenacionalna socijalistička federacija. Postoji mišljenje da su jugoslavensku višenacionalnu zajednicu razorili agresivni nacionalizmi, duboko povijesno utemeljene vjerske napetosti i mržnje. Jedan od onih koji zastupao tu tezu bio je posljednji američki ambasador u Jugoslaviji Warren Zimmerman. On u svojoj knjizi tvrdi da su stradanja na Balkanu bila posljedica agresivnog nacionalizma, neizbježan rezultat duboko uvriježenih etničkih i vjerskih napetosti sa starim povijesnim katastrofama zbog čega se Jugoslavija raspala. „Smrt Jugoslavije i nasilje koje uslijedilo proizašlo je iz svjesnih akcija nacionalističkih vođa koji su zatočili, prevarili ili eliminirali svaku oporbu u njihovim demagoškim planovima“ (Zimmerman 1997: 11). Dobar poznavatelj prilika na području bivše Jugoslavije i iskusni diplomat R. Holbrooke o razlozima raspada Jugoslavije razmišlja suprotno. „Bilo je trvenja među etničkim grupama u Jugoslaviji ali ih je bilo u mnogim drugim dijelovima svijeta gdje sama mržnja nije prerasla u etničko čišćenje i građanski rat“ (Holbrooke 1998: 23).

Iako su nacionalizmi općenito postali važni u trenutku propasti socijalizma u svim bivšim socijalističkim državama, propast Jugoslavije nije bila zbog toga unaprijed određena. Nacionalizmi nisu razorili Jugoslaviju već su osnažili tokom propasti zajedničke države. Činjenica je da je sukob federalizma i unitarizma odnosno srpskog hegemonizma iz aspekta funkcioniranja države i zadovoljenja nacionalnih težnji i interesa, vjerojatno bio najveći problem Jugoslavije. U tom kontekstu je prema mnogim analizama srpsko-hrvatski odnos bio ključ opstanka Jugoslavije. Jedan od rijetkih autora koji smatra da se usprkos svemu Jugoslavija mogla održati je S. Huntington. On vjeruje da se bivša zajednička država mogla održati da su se izbori umjesto na republičkoj održali na državnoj razini. Na takav način bi političke elite bile prisiljene natjecati se za vlast u centru zbog čega bi morale razraditi multietničke i multicivilizacijske pozive biračkom tijelu (Huntington 1997: 322).

Postoje i neke teorije o zavjeri pod vodstvom Amerike, a koja je navodno imala za cilj uništenje Jugoslavije. U dokumentu po nazivom "Politika SAD-a prema Jugo-

slaviji", a koji je nosio oznaku "tajno-osjetljivo" govori se s više pojedinosti o istočnoj Evropi. Upute zagovaraju „širenje napora na promicanju ‘tihe revolucije’ i svrgavanju komunističkih vlada i stranaka“, te potom ponovnog uključivanja istočnoevropskih zemalja u tržišno usmjerenu privredu (Chossudovsky 2008: 286). Za razliku od drugih socijalističkih evropskih država, Jugoslavija je bila djelimično otvorena prema Zapadu i činilo se da je u ekonomiji pronašla put između sovjetskog socijalizma i tržišne privrede. No, raspad države je, za razliku od drugih socijalistički država, kulminirao teškim i dugotrajnim ratom prvenstveno zbog ponašanja srbijanskih elita.

PONAŠANJE SRBIJANSKIH ELITA

Pravi uzrok raspada Jugoslavije je pokušaj stvaranja velike Srbije od strane srbijanske političke, vjerske, akademske i vojne elite predvođene Slobodanom Miloševićem, odnosno njihova ubijedenost da su se ostvarili svi preduslovi za realizaciju ovog programa. Imali su razrađen politički program, medijsku propagandu, vođu i na svoju stranu pridobijenu JNA. Kod ovakve tvrdnje valja napomenuti i to da je snaga za očuvanje Jugoslavije kod SKJ i odgovornih državnih institucija bila slaba i nedovoljna da se suprostavi organizovanoj zločinačkoj zavjereničkoj grupi na čelu sa Miloševićem. Među dokazima za ovu tvrdnju nalaze se neke neosporne činjenice:

- (a) sa više iznenadnih političkih poteza Milošević je poništio autonomije Kosova i Vojvodine i tako ukinuo Ustav Jugoslavije iz 1974;
- (b) Milošević je objavio da ‘svi Srbi moraju da žive u jednoj državi’ čime je zanemarena činjenica da su republike bile države, i time otvorio put prekrajanju granica;
- (c) hrvatski Srbi otpočeli su sa demonstracijama i drugim aktivnostima tokom 1989., tvrdeći da ‘ovo je Srbija’. Dešavalo se to prije nego što je u Hrvatskoj došlo do bilo kakvog političkog razvoja koji je mogao predstavljati opasnost za opstanak i status Srba u Hrvatskoj.

Miloševićev uspon je rezultat rada Službe državne bezbjednosti Srbije tj. moćnog policijskog aparata koji je inscenirao i organizovao mnoge događaje od kojih ćemo navesti neke:

- Prema pripremljenom scenariju Srbi se bune na Kosovu, traktorima se dovoze kamenice da se napadne policija Kosova većinom sastavljena od Albanaca, policija na te napade uzima palice i reaguje da zaštiti održavanje skupa a

Milošević nastupa sa rečenicom: “Niko ne smije da vas bije!”. Od tog trenutka Slobodan Milošević postaje narodni heroj koji štiti srpske nacionalne interese⁵.

- Obračun sa neistomišljenicima i pobjedu ostvaruje na Osmoj sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije uz pomoć policije i predstavnika JNA, koja je održana 23. i 24. septembra 1987. godine. Na sjednici je predsjednik CK SK Srbije Slobodan Milošević razriješio članstva u CK SK Srbije Dragišu Pavlovića, predsjednika beogradske partijske organizacije, a Ivana Stambolića nekoliko mjeseci kasnije⁶. Po mišljenju Nijaza Durakovića na Osmoj sjednici CKSKS sve je bilo dobro izrežirano i tu je ključnu ulogu odigrao Nikola Ljubičić, koji je već tada bio direktno u funkciji politike Slobodana Miloševića. On je imao ugled kao Titov general, kao čovjek koji je bio načelnik Generalštaba. Glasanje je bilo izrežirano. Sve je bilo lažirano. Sve je bilo, zapravo, apsolutno nedemokratski, a malo se ko smio tada drznuti i reći nešto, jer je iza svega toga stajala s jedne strane još uvijek moćna partija, vojni vrh s druge, a policija s treće strane.
- Odmah poslije Osme sjednice Milošević je smjenio uredničku ekipu u Televiziji Beograd, smjenio je direktora Politike i doveo kadrove koji će ga propagirati.
- 2. 3. 1988. pred Saveznom skupštinom u Beogradu izrežiran je skup više stotina hiljada ljudi, koji su tražili hitno rješavanje situacije na Kosovu i hapšenje Azema Vlasija. Milošević se iste večeri obratio i obećao njegovo hapšenje. Sljedeći dan je Vlasi uhapšen od strane savezne Službe državne bezbjednosti Srbije pod optužbom za “kontrarevolucionarnu aktivnost”⁷.
- 18. novembar 1988. Ušće – Državni miting ustoličenja Slobodana Miloševića. Predsjednik Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije Slobodan Milošević, obraćajući se građanima koji su dovedeni fabričkim autobusima na Ušće, rekao je: „Bitku za Kosovo mi ćemo dobiti bez obzira na prepreke koje nam se postavljaju u zemlji i van nje. Pobićemo, dakle, bez obzira što se i danas udružuju naši neprijatelji van zemlje sa onima u zemlji. A da bitku za slobodu ovaj narod dobija, znaju i turski i nemački osvajači.”⁸

⁵ <http://www.telegraf.rs/vesti/politika/178246-niko-ne-sme-da-vas-bije-25-godina-od-recenice-koja-je-zavrtelaret-istorije->

⁶ Krajem 1987. Milošević uspijeva ukloniti gotovo sve protivnike u državnom i partijskom vrhu Srbije, te uskoro, nizom poteza, uspostavlja samovlast u Srbiji.

⁷ Prema izveštaju TV Beograd bilo oko 300.000 ljudi, a prema “ostalim” medijima između 30.000 i 50.000.

⁸ Prema izveštaju TV Beograd bilo oko milion ljudi, po ostalim medijima nekoliko stotina hiljada.

- Članovi skupštine Kosova bili su izloženi pritisku da glasaju za ustavne amandmane, tenkovi i borbena oklopna vozila okruživali su Skupštinu što je predstavljalo dodatno zastrašivanje tokom glasanja.
- Na Gazimestanu je, o Vidovdanu 1989. godine, održana proslava 600-te godišnjice Kosovske bitke kojoj je prisustvovalo oko milion ljudi. Neki historičari i bivši jugoslovenski političari smatraju da je tada Slobodan Milošević u svom govoru najavio raspad SFR Jugoslavije. Haško tužilaštvo je upravo taj Miloševićev govor podnijelo kao dokaz o njegovim ratnim namjerama. Tužilac Geoffrey Nice je na suđenju protumačio je da “oružana bitka, borba, nije bila isključena, čak i u tom momentu”
- Marta 1989. u roku od nekoliko dana JNA i jedinice savezne milicije na Kosovu su pohapsile nekoliko stotina ljudi⁹.
- Politička ubistva, likvidacije i atentati na političke neistomišljenike npr. Vuka Draškovića. Deset godina nakon pokušaja atentata na Vuka Draškovića Vrhovni sud je izrekao konačnu presudu na koju više ne postoji mogućnost žalbe. Bivšim pripadnicima Državne bezbednosti Radomiru Markoviću (63), Miloradu Ulemeku (41) zvanom Legija, Nenadu Iliću (35) i Branku Berčeku (33) potvrđena je presuda na po 40 godina zatvora zbog zločina počinjenog u blizini Lazarevca na Ibarskoj magistrali 3. oktobra 1999. godine, u kojem su pokušali da ubiju Vuka Draškovića, lidera Srpskog pokreta obnove.
- Ivan Stambolić ubijen je 25. avgusta 2000. godine na Fruškoj gori. Njega su oteli i ubili pripadnici tadašnje Jedinice za specijalne operacije, po nalogu Slobodana Miloševića.

Procesi decentralizacije jugoslavenske Federacije započeti su šezdesetih godina i ozakonjeni u Ustavu iz 1974. godine. Takav model organizacije države rezultirat će problemima u funkcioniranju Federacije i Saveza komunista, koji će nakon smrti Josipa Broza Tita doći do punog izražaja. Sve se otvorenije pod pritiskom krize otvarala debata koja se odvijala u dva bloka. S jedne strane, glavni zagovornici obrane Ustava i decentralizacije bili su predstavnici Hrvatske i Slovenije, dok su se predstavnici Srbije zalagali za promjenu Ustava, centralizaciju i povećanje ovlasti Federacije. Važnu epizodu u tom procesu predstavlja izvanredni 14. kongres Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), koji je do kraja raspršio iluzije o jedinstvenom SKJ i mogućnostima

---

⁹ O mjerama represije na Kosovu najbolje govori podatak o Udruženju političkih zatvorenika Kosova koje ima više od 30.000 članova.

izlaska iz krize.¹⁰ Jugoslavija je nakon 14. kongresa zakoračila u vrlo neizvjesno razdoblje. Jugoslavenski ustavni sistem razoren je u maju 1991. godine kada je hrvatski predstavnik trebao preuzeti položaj predsjednika Predsjedništva SFRJ. Četiri od šest republika poštovala su Ustav i prihvatile Stipu Mesića za predsjednika, dok su srpski i crnogorski predstavnici odbili prihvatiti Odluku o imenovanju. Također, gospodarska kriza se od osamdesetih intenzivno osjećala u Jugoslaviji. Do 1985. godine stvarni prihodi stanovništva pali su za 48,4%, a do 1984. godine industrijska je produktivnost pala za 7%, dok je industrijska produktivnost u zapadnoj Europi rasla 5% godišnje u istom razdoblju. U 1984. godini broj nezaposlenih je prešao brojku od 1 milion i narastao za još 120.000 do kraja 1987. godine. U isto vrijeme, razlike između pojedinih konstitutivnih republika i autonomnih pokrajina drastično su se pojačale: stopa nezaposlenosti je varirala između 1,4% u Sloveniji do 24% na Kosovu. Gospodarska kriza pojačavala je političku krizu. Tako su se prve masovne demonstracije Albanaca na Kosovu dogodile 1981. godine, a tražilo se uspostavljanje republike. Zbog toga neki autori uzroke raspada Jugoslavije vide kao neminovan proces gospodarskih, ideoloških i političkih razlika u nacionalnim teritorijalnim okvirima (Hafner-Fink 1995). Premda nisu primarni uzrok sukoba, vjerske razlike među pripadnicima različitih nacija i konfesija ne smiju se zanemariti kao temeljni identifikacijski činilac nacionalnih i kulturno-civilizacijskih posebnosti, na putu konačnog raspada Jugoslavije kao multinacionalne i multikonfesionalne zajednice (Kukoč 1995: 940).

U to vrijeme sve više jača ekspanzionistička politika Srbije utemeljena na Memorandumu SANU, koji je napisala skupina srpskih akademika. Kao nedovršeni tekst (navodno nikada nije usvojen!?) pojavio se u obliku šapirografiranog materijala u Zagrebu u jesen 1986. godine. Dokument "fantom" imao je veliku ulogu pri raspadu Jugoslavije. Memorandum SANU je objavljen u Večernjim novostima 24. i 25. septembra 1986. u dva nastavka. U Hrvatskoj ga je objavio časopis CK SKH "Naše teme" 1989. godine. Memorandum SANU je bio osnova stvaranja svesrpskog nacionalističkog pokreta kojem je bio cilj da Jugoslaviju pretvori u Veliku Srbiju. Ciljevi su bili jasno formulirani: 1) srušiti Ustav iz 1974. godine i ukinuti elemente konfederacije, odnosno potpuno ukinuti sve one elemente i odredbe Ustava kojima su bivše republike SFRJ tretirane kao nacionalne države; 2) ukinuti pokrajine Kosovo i Vojvodinu i učiniti, kako su govorili, da „Srbija iz tri dela postane cela“; 3) stvoriti po formi federaciju, a u biti unitarnu državu koja će osigurati potpunu dominaciju Srba nad Slovencima i Hrvatima uz ukidanje crnogorske, muslimanske i makedonske

---

¹⁰ Posljednji 14. i prvi izvanredni kongres Saveza komunista održan je od 20. do 23. siječnja 1990. u Sava Centru u Beogradu.

nacije; 4) sve to ostvariti svim raspoloživim sredstvima uključujući i rat (Tomač 1994: 16).

Arhitekt Bogdan Bogdanović, koji je 1981. istupio iz Srpske akademije nauka i umetnosti, tako naprimjer potvrđuje da je, prema njegovom mišljenju, objavljivanje tog dokumenta izraz saučesništva određenih političkih krugova i beogradskih intelektualaca te da Memorandum predstavlja ohrabrenje i "naučno" pokriće srpskom nacionalizmu: „Takav dokument nije mogao da se pojavi bez saradnje akademika – nacionalnih vođa i pojedinih članova partije. Svakako ne Stambolićeve (...) U Beogradu je dočekan kao znak za početak trke: ‘naši intelektualci kažu nam da krenemo’. U šta? U Veliku Srbiju, razume se. U ratove za ostvarenje naših velikih ideala naše tradicije, itd.”¹¹

Ustav iz 1974. godine prenio je velike ovlasti na šest jugoslavenskih republika i dvije autonomne pokrajine u sastavu Srbije (Kosovo i Vojvodinu) i svih osam federalnih jedinica pretvorio je u neznatno asimetrične "faktore federacije" jamčeći im suverenost i jednakost. Ustav se temeljio na vladavini centralističke komunističke partije, što će sve jugoslavenske komuniste primorati da ostanu vjerni Titovom tipu federalizma, barem dok je maršal još bio živ. Čim je Tito 1980. godine umro, srbijski komunisti pokrenuli su kampanju protiv njegova Ustava. Zapravo, raspad Jugoslavije je i započeo u tom trenutku, a zaoštrio se u nizu nasilnijih faza, od kojih je svakako najvažniji dolazak Miloševića na čelo Saveza komunista Srbije (Banac 2001: 121). Kada se analiziraju nacionalni odnosi u Jugoslaviji važno je naglasiti da su Srbi, bez sumnje, u toj državnoj zajednici imali prevlast u odnosu na druge narode. Naime, od Drugog svjetskog rata Srbi su u svim etapama od nastanka Jugoslavije odlukama AVNOJ-a do njezina raspada 1991. godine imali dominantan položaj. U Federaciji su dobili Vojvodinu, u koja do poratnog protjerivanja domicilnih Nijemaca i planskog naseljavanja dinarskih Srba i Crnogoraca nikada nije bila većinski srpska. Također, dobili su Kosovo i Metohiju, a imali su i efektivnu vlast u Federaciji jer su dominirali u vojsci i policiji.

“Izdvajanje iz budžeta JNA za njezinu tehničku modernizaciju upotpunjuje predodžbu o silnom novcu koji se izdvajao u razdoblju od 1965. do 1989. godine. Tako je za tehničku modernizaciju JNA približno izdvojeno 15.826.600.000 USD, za opremanje JNA sredstvima NVO-a izdvojeno je 11.058.900.000 USD, dok je za proširenje kapaciteta namjenske industrije izdvojeno 1.258.000.000 USD. Eksperti Ministarstva odbrane Republike Hrvatske su vrijednost cjelokupne diobene mase

---

¹¹ Renaud de La Brosse: "Politička propaganda i projekt Svi Srbi u jednoj državi", http://www.yuistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c8.html

JNA procijenili na iznos od oko 70 milijardi USD.“ (Kovačev, Matijaščić, Petrović 2006: 130)

Kontrolirajući Jugoslavensku narodnu armiju (JNA) Srbija je pod svojom kontrolom imala vojsku s 3,5 milijuna komada modernoga pješačkog naoružanja, 3.500 tenkova, 3.760 oklopnih transportera, 11.000 komada artiljerijskog naoružanja (100 mm i većeg), 455 borbenih aviona i kompletnu ratnu mornaricu. Nasuprot tomu Hrvatska¹², BiH, Slovenija i Makedonija pod svojom kontrolom nisu imale nijedan tenk ni borbeni avion.

Ključno za agresivnu Miloševićevu politiku bilo je to što je JNA prihvatila partnerstvo s Miloševićem. Miloševićeve prijete ratom dobile su realnu težinu kada je njegovo viđenje Jugoslavije prihvatila JNA (Marijan 2006: 41). Armija se u početku stavila navodno u odbranu Federacije da bi kasnije na stani Miloševićeva režima sudjelovala u agresiji na narode u bivšoj Jugoslaviji. Armija je ponajprije bila zainteresirana za zadržavanje svog položaja, što je u knjizi *Slučaj Jugoslavija* potvrdio i Branko Mamula, visokopozicionirani general JNA: „JNA je prihvatila velikosrpski politički i vojni koncept i izgubila jugoslavenstvo pod nogama“ (Mamula 2000: 209).

Za razumijevanje opredjeljenja JNA važno je istaknuti da su nacionalno u JNA dominirali Srbi. Srbi i Crnogorci činili su više od 70% armijskih profesionalca, iako je udio ta dva naroda u stanovništvu bivše Jugoslavije bio tek 38%. Ključno pitanje za razmatranje raspada Jugoslavije nije bilo hoće li se ona raspasti već po kojim će se šavovima to desiti: a) jesu li republičke granice nepromjenjive i b) imaju li narodi (a ne republike) pravo na samoodređenje. A sve se događalo paralelno sa uvođenjem političkog pluralizma i otvaranja mogućnosti da se republike izjasne o osamostaljenju ili ostanku u krilu Jugoslavije.

BiH NA PUTU NEOVISNE I SAMOSTALNE DRŽAVE

U Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Makedoniji i Sloveniji održani su referendum o neovisnosti. U Hrvatskoj je 88,2% građana poduprlo neovisnost, u Sloveniji 86% u Makedoniji 74%. Rezultati referendumā su jasno pokazali da je velika većina stanovništva poduprla neovisnost i da se izjasnila za izlazak iz zajedničke države. Tako je

¹² Stvarajući ravnotežu snaga, Hrvatska je kupovala oružje u inostranstvu, ali se odlučila i na druge metode naoružavanja. Do oktobra 1991. razoružano je 36 kasarni JNA i preko 50 manjih i većih skladišta, zarobljeno 250 tenkova, preko 500 artiljerijskih cijevi kalibra većih od 100 mm, oko 200 hiljada različitog streljačkog naoružanja. Hrvatska vojska je bila formirana. “Prvo polugodište 1991. utrošili smo u organizaciji hrvatske vojske i policije i njezinom osposobljavanju. Imali smo gotove snage od preko 120.000 ljudi i preko 200 oficira i generala u JNA s kojima smo čekali pogodno vrijeme”, sjeća se Špegelj (Delalić, Šaćić 2007).

proglašenje neovisnosti bilo legitimno i legalno na temelju procedura navedenih u republičkim ustavima. Također, odvajanje je bilo i u skladu s Ustavom Jugoslavije koji je predviđao pravo svakog naroda na samoopredjeljenje uključujući i pravo na odcjepljenje. Slovenija i Hrvatska neovisnost su proglasile 25. juna 1991. godine. JNA je napala Sloveniju sljedeći dan. U Hrvatskoj su prvi sukobi počeli u aprilu 1991. godine, a vojne operacije većih razmjera u septembru 1991. godine.

Raspad Jugoslavije otvorio je rasprave o budućnosti Bosne i Hercegovine. Taj proces nisu pratile samo izrazito oprečne i sukobljene političke koncepcije o budućnosti BiH već i gotovo opipljive naznake ratnog sukoba. Hrvatska politika u BiH u skladu sa stavom Hrvatske zalagala se za konfederalizaciju Jugoslavije, dok je srpska politika također u skladu sa stavom srpske nacionalne politike tražila unitarnu Jugoslaviju. U početku krize na prostoru bivše Jugoslavije bošnjačka politika se prvo zalagala za očuvanje Jugoslavije. „Bošnjačkom narodu je opstanak Jugoslavije odgovarao. „Moj glavni motiv da se Jugoslavija očuva bio je taj što je bošnjački narod bio naseljen u dugom pojasu od Novog Pazara pa sve do Zagreba. I svako cijepanje Jugoslavije dovodi do cijepanja bošnjačkog naroda do kojeg mi je bilo jako mnogo stalo. Na koncu bio sam dužan da se o njemu staram, ne samo kao njegov pripadnik nego i kao njegov izabrani predsjednik“ (Izetbegović 2000; prema Tuđman 2005: 54). Jedna od opcija bošnjačkog vodstva bila je i krnja Jugoslavija u čijem sastavu bi ostala BiH. Takva politika bila je dobrim dijelom utemeljena na strahu od srpske reakcije zbog koje je SDA dugo bila spremna na kompromise. Adil Zulfikarpašić je odnos Muslimana prema Srbima sažeo u jednoj rečenici: „Za Muslimane nije opasno ako se Hrvati osjećaju ugroženim, ali da je životno opasno ako se Srbi osjećaju ugroženim i da ne mogu živjeti s nama“ (Đilas, Gaće 1996: 182). Kada je postalo sasvim očito da je zajednička demokratska država nemoguća i da se postojeća raspada, a svim njenim mehanizmima upravljaju Srbi, bošnjačka i hrvatska strana vide jedino rješenje za svoj opstanak u nezavisnoj BiH.

Kao pravni temelj na putu priznanja BiH kao nezavisne države poslužit će Amandman XL na Ustav od 31. srpnja 1990. godine. Amandmanom je BiH definirana kao suverena demokratska država ravnopravnih građana, naroda BiH – Muslimana, Hrvata, Srba i pripadnika drugih naroda i narodnosti. Amandman je proveo najradikalniju ustavnopravnu transformaciju države prema izazovima stvaranja građanske demokracije, načelima privatnog vlasništva i slobodi poduzetništva, kao i jasnijim određenjima općih, političkih i građanskih prava (Fabijanić Gagro, Vukas 2008: 1179). Institucionalna konsolidacija značila je prvi korak kojim je započeo proces transformacije BiH u demokratsku državu. Okolnosti odvijanja tog procesa bile

su na granici izbijanja oružanih sukoba između vlasti BiH, s jedne, i JNA i paravojsnih srpskih jedinica, s druge strane. Sljedeći korak bilo je usvajanje Memoranduma o nezavisnosti – pisma o namjerama BiH 14. 11. 1991. u Skupštini BiH, istina bez glasova srpskih zastupnika koji su napustili zasjedanje, a zatim po direktivama Beograda 24. 11. 1991. konstituirali tzv. Skupštinu srpskog naroda.

PONAŠANJE MEĐUNARODNE ZAJEDNICE

Međunarodna zajednica je bila zatečena događanjima u Jugoslaviji. Prva aktivnost međunarodne diplomatije o Jugoslaviji uslijedila je tek krajem juna 1991. godine, kad je rat već počeo u Sloveniji. Kako je postajalo sve očitije da se situacija ozbiljno komplicira, u septembru je u Haagu započela s radom Mirovna konferencija Europske zajednice o Jugoslaviji, na čijem čelu je bio bivši britanski ministar vanjskih poslova lord Peter Carrington. Konferencija je zasjedala od 7. septembra do 12. decembra, a imala je zadaću riješiti političke odnose između republika u procesu raspada Jugoslavije. Okupila je sve predstavnike jugoslavenskih republika, Predsjedništvo i Savezno izvršno vijeće. Razmatrane su ideja o formiranju slobodne zajednice nezavisnih država i ideja o prihvatanju republičkih granica kao državnih. Oba prijedloga Milošević je odbio insistirajući da, ako dođe do raspada Jugoslavije, etničke granice budu državne granice. Konferencija je utemeljila i Arbitražnu komisiju¹³ na čije čelo je postavljen sudija Ustavnog suda Francuske Robert Banditer zbog čega je komisija nazvana Banditerovom komisijom. Komisija je 20. 11. 1991. godine usvojila Mišljenje br. 1 kojim je potvrđeno da je Jugoslavija u procesu dezintegracije. Prema nalazu Banditerove komisije, čiji su rezultati verificirani od EZ, SFRJ je prestala postojati raspadom, a ne otcjepljenjem pojedinih država, što znači da je Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) nova država s jednakim pravima i obvezama kao i četiri druge nasljednice: BiH, Hrvatska, Makedonija i Slovenija. To je također značilo da nijedna nova država na području Jugoslavije nije imala pravo na nasljedovanje Jugoslavije. Drugim riječima, sve države nastale na području bivše SFRJ imaju status država sukcesora, odnosno niko nema status države – prethodnika, shodno Bečkim konvencijama o sukcesiji država u odnosu na državnu imovinu, arhive i dugove, iz 1983. godine, i u odnosu na ugovore iz 1978. godine (Begić 1996: 35).

¹³ Arbitražnu komisiju su sačinjavali: Robert Badinter, predsjednik Ustavnog suda Francuske, Jose Maria Ruda, bivši predsjednik Međunarodnog suda pravde (Argentina), Francisko Paolo Casavola, predsjednik Ustavnog suda Italije, Elizabeth Palm, sudija Evropskog suda za ljudska prava (Švedska) i Roman Herzog, predsjednik Ustavnog suda Njemačke

Vijeće sigurnosti UN predvođeno Cyrusom Vanceom postupno je od Evropske zajednice počelo preuzimati vođenje pregovora, dok je i dalje Carringtonu bilo prepušteno ravnanje političkim pitanjima. Procjenjujući razvoj prilika u istočnoj Evropi i Sovjetskom savezu, a s ciljem izrade jedinstvenog pristupa spram novih država, Ministarsko vijeće EZ 16. 12. 1991. godine usvojilo je Smjernice za priznavanje novih država u istočnoj Evropi i Sovjetskom savezu. Isti dan usvojena je i Deklaracija o Jugoslaviji u kojoj je EZ izrazila spremnost da prizna nezavisnost svim jugoslavenkim republikama koje žele biti priznate kao nezavisne države, a spremne su ispuniti postavljene uvjete do 23. prosinca 1991. godine. Uvjeti su se odnosili na poštivanje ljudskih prava i prava nacionalnih i etničkih grupa, nastavljanje podupiranja napora generalnog sekretara i Vijeća sigurnosti UN i nastavljanje Konferencije o Jugoslaviji. Mišljenjem broj 3 Arbitražne komisije definirano je da se granice između bivših federalnih jedinica smatraju državnim granicama i da se ne mogu mijenjati silom. Temeljem smjernica i deklaracija Predsjedništvo i Vlada SR BiH uputili su 21. 12. 1991. godine zahtjev Evropskoj zajednici za priznavanje suvereniteta i nezavisnosti BiH. Arbitražna komisija Mišljenjem broj 4 odbacila je zahtjev Predsjedništva i Vlade za priznanjem nezavisnosti SR BiH uz obrazloženje da se zahtjevu nisu pridružili srpski članovi Predsjedništva. Zbog toga je Komisija kao uvjet priznanja BiH navela obavezu održavanja općeg referenduma pod međunarodnim nadzorom.

REFERENDUM I MEĐUNARODNO PRIZNANJE BiH

Skupština SR BiH usvojila je 25. 1. 1992. godine Odluku o raspisivanju referenduma o suverenosti i nezavisnosti BiH. Za skupštinsku odluku o referendumu glasali su svi Bošnjaci i Hrvati te jedan dio Srba iz građanskih stranaka, dok su protiv bili poslanici Srbi, koji su prije glasanja na prijedlog Srpske demokratske stranke (SDS), predvođene današnjim haškim optuženikom i osuđenikom¹⁴ Radovanom Karadžićem, napustili zasjedanje. Održavanje referenduma određeno je za 29. februar i 1. mart 1992. godine. Skupština SR BiH je tražila da se građani odrede prema pitanju: *Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu kao državu ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba, Hrvata i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive?*

¹⁴ 20. 03. 2019. godine Žalbeno vijeće Mehanizma za međunarodne kaznene sudove presudilo je bivšem lideru bosanskih Srba Radovanu Karadžiću na doživotnu kaznu zatvora, kriv je za genocid, zločine protiv čovječnosti, za etničko čišćenje Muslimana i Hrvata u BiH, za višegodišnje teroriziranje Sarajeva i za uzimanje pripadnika UN-a za taoce.

Referendum građana BiH o suverenosti i nezavisnosti BiH održan je pod kontrolom međunarodnih posmatrača i po uputstvima međunarodne zajednice. Od ukupnog broja glasača 3.253.847 na referendum je izašlo 2.073.568 građana s pravom glasa ili 64,31%. Važećih glasačkih listića bilo je 2.067.969 ili 64,14%. Od ukupnog broja onih koji su glasali ZA je bilo 2.061.932 glasača ili 99,44% dok je protiv glasalo 6.037 ili 0,29%, a nevažećih listića bilo je 5.227 ili 0,25%. Republička izborna komisija saopćila je i službeno proglasila rezultate Referenduma 6. marta 1992. godine, pa se smatra da je od tog datuma Republika Bosna i Hercegovina suverena i nezavisna država sa međunarodnim subjektivitetom (subjekt međunarodnog prava). Predsjedništvo BiH u funkciji Skupštine potvrdilo je Izvještaj o referendumu, istovremeno donoseći Uredbu sa zakonskom snagom o provođenju Odluke o republičkom referendumu. Rezultati referenduma prema kojem je za neovisnu BiH glasalo 99,4% glasača govore o tome da je država nastala pristankom većine. Pozitivan ishod referenduma o osamostaljenju BiH je bio uslov za njeno međunarodno priznanje.

Republiku Bosnu i Hercegovinu je kao suverenu, nezavisnu i cjelovitu državu prva priznala Bugarska, 15. januara 1992. godine, a Evropska zajednica 6. aprila iste godine kada je zvanično i otpočela agresija. Susjedna Hrvatska i SAD-e priznale su Republiku Bosnu i Hercegovinu dan kasnije, 7. aprila 1992. godine. Od tada, Bosnu i Hercegovinu priznalo je 175 zemalja, a u punopravno članstvo UN-a primljena je 22. maja 1992. godine. Na sjednici Predsjedništva BiH 8. aprila 1992. godine promijenjen je naziv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine u Republika BiH. Predsjedništvo je posebnom uredbom sa zakonskom snagom utvrdilo privremeni grb i zastavu BiH. Međunarodnim priznanjem BiH je formalno prestala egzistirati u sastavu SFRJ. Postala je neovisna država i u međunarodnim odnosima samostalan faktor.

Međunarodno priznanje znači za narod(e) jedne nove države najveću sigurnost za očuvanje njegova identiteta. Priznanje je jamstvo da će poštovati identitet, a to je zapravo onaj temelj na kojem počiva trajnost, snaga, sigurnost i vrijednost jedne nacije. Priznanje izbacuje narod iz anonimnosti i političkog nepostojanja u onu zajednicu naroda gdje pristaje po svom etičkom, vrijednosnom, političkom i društvenom stanju i nagnućima. Međunarodnim priznanjem i prijemom u UN Bosna i Hercegovina je stekla određena prava koja su zaštićena Poveljom UN, između ostalih, i pravo na suverenost (nezavisnost) i pravo na opstanak (samoodržanje). Ova osnovna prava, koja isključivo pripadaju državi, zagwarantirana su Poveljom UN-a. Vijeće sigurnosti UN u periodu od 25. 9. 1991. do 12. 7. 1995. godine donijelo je 73 rezolucije i niz predsjedničkih saopćenja vezanih za Bosnu i Hercegovinu, a najvažnija od njih su svakako

one rezolucije koje se tiču prijema R BiH u UN: Rezolucija 755 (1992.), Rezolucija o povlačenju¹⁵ JNA sa prostora R BiH 752 (1992.), zatim uvođenje sankcija SR Jugoslaviji 757 (1992.), odbijanje automatskog članstva SR Jugoslavije u UN-u 777 (1992.), zabrana vojnih letova iznad BiH 781 (1992.), Odluka o formiranju Međunarodnog suda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji 808 (1993.), uspostava "zona sigurnosti" – Sarajevo, Tuzla, Žepa, Goražde, Srebrenica¹⁶ i Bihać 824 (1993.), Rezolucija o etničkom čišćenju u Banja Luci i Bijeljini 941 (1994.), Rezolucija o imenovanju tužioca Međunarodnog suda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji 936 (1994.), itd.

R. Holbrooke u knjizi *Završiti rat* piše kako je upravo u vrijeme Vance-Carringtonove akcije EZ bila suočena sa najkontroverznijom odlukom priznati ili ne Hrvatsku kao neovisnu državu. Spomenuti dvojac je isticao da bi priznavanje Hrvatske povuklo lanac reakcija koje bi kulminirale ratom u BiH. Kako je Njemačka bila najveći zagovornik priznanja Hrvatske, zbog toga je često optuživana da je potaknula rat u Bosni. „Iako je bilo jasno da će do sukoba doći jer Zapad neće intervenirati, na Njemačkoj su lomili kola za ono što se desilo u Bosni ljudi koji su nastojali odvratiti pažnju od svojih neuspjeha“ (Holbrooke 1998: 31).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Treći talas demokratizacije u Evropi svoju kulminaciju dostigao je sa rušenjem berlinskog zida i urušavanjem socijalističkog bloka. Socijalizam nije sišao s povijesne pozornice samo zbog toga što je svojim pogreškama bio istrošen, već se pokazao konceptualno spornim i neprovedivim projektom. Taj događaj i svijest o njemu od epochalne je važnosti za svijet u kojem živimo. Slom komunističkog projekta rezultirao je raspadom sovjetske, jugoslavenske i čehoslovačke federacije.

---

¹⁵ Rezolucija 752 (1992.) od 15. 05. 1992. godine – Povlačenje JNA sa područja R BiH. Vijeće zahtijeva poštivanje principa da je svaka promjena granica silom neprihvatljiva, nadalje zahtijeva da sve zainteresirane strane u BiH odmah zaustave dještva, da se odmah prekinu svi oblici miješanja izvana, kao i pokušaji promjene etničkog sastava stanovništva i da one jedinice JNA i dijelovi Hrvatske vojske budu povučeni ili podređeni organima Vlade R BiH ili da budu raspušteni i razoružani, a da njihovo oružje bude stavljeno pod efektivnu međunarodnu kontrolu.

¹⁶ Pored grupne rezolucije o zaštićenim zonama Vijeće sigurnosti donosi Rezoluciju broj 819 (1993.) od 16. 4. 1993. godine u kojoj navodi: „Savjet zahtijeva da sve strane tretiraju Srebrenicu i okolinu kao zaštićenu zonu gdje se zabranjuje svaki oružani napad i drugi akt neprijateljstva. On, također, zahtijeva trenutno povlačenje paramilitantnih jedinica bosanskih Srba oko tog grada, kao i obustavu oružanih napada na grad; zatim zahtijeva od Generalnog sekretara da poduzme mjere da se povećaju snage UNPROFOR-a prisutne u Srebrenici, kao i da se osigura nesmetan prijevoz bolesnih i ranjenih i donese odluku o slanju misije članovima Vijeća da se uvjere, na licu mjesta, o situaciji u BiH“.

Krajem 1990. godine CIA je u svom izvještaju tačno procjenila da će Jugoslavija prestati funkcionirati kao savezna država unutar jedne i raspasti se unutar dvije godine. Sve alternative raspadu, pogotovo konfederalni plan koji su u to vrijeme predlagale Slovenija i Hrvatska, morale su, prema tom izvještaju, biti poražene. Najvjerojatniji scenarij za međurepubličko nasilje bio je da Srbija, potpomognuta nezadovoljnim srpskim manjinama u drugim republikama, krene prema aneksiji osporavanog teritorija unutar velike Srbije, s masovnim ubijanjem, protjerivanjem i krvavim razmjenama stanovništva.

Rasprave i analize koje objašnjavaju uzroke raspada Jugoslavije navodile su nemali broj razloga koji se mogu svesti pod argumente ekonomske krize, nacionalizma, kulturnih razlika jugoslavenskih naroda, promjena u međunarodnoj politici, uloge različitih ličnosti u stvaranju i razaranju jugoslavenske države, strukturno-institucionalne razloge te ideološke argumente. U radu smo iznijeli osnovne argumente koji potkrepljuju tezu da je organizirana akcija stvaranja velike Srbije od strane srbijanske političke, vjerske, akademske i vojne elite predvođene Slobodanom Miloševićem pravi uzrok raspada Jugoslavije. Ti argumenti su:

- program SANU i realizacija ključnih ciljeva,
- Miloševićevo poništenje autonomije Kosova i Vojvodine i, praktično, ukidanje Ustava Jugoslavije iz 1974, koji su autori u Memoranduma SANU naveli kao jedan od najvećih problema Srbije,
- Razgovor povjesničarke Latinović sa akademikom Antonijem Isakovićem, 1987. potvrđuje dokaze o pripremama Srbije za rat.
- Milošević je objavio da ‘svi Srbi moraju da žive u jednoj državi’, čime je zanemarena činjenica da su republike bile države, i time otvorio put prekrajanju granica. Upravo insistiranje na samoodređenju naroda Tužilaštvo u Hagu smatra načinom da se postigne *de facto* Velika Srbija.
- Hrvatski Srbi otpočeli su sa demonstracijama i drugim aktivnostima tokom 1989., tvrdeći ‘ovo je Srbija’. Dešavalo se to prije nego što je u Hrvatskoj došlo do bilo kakvog političkog razvoja koji je mogao predstavljati opasnost za opstanak i status Srba u Hrvatskoj.
- Tužilac u Hagu je utvrdio da se šest velikih tema iz Memoranduma SANU pojavljuju u govoru Miloševića na Gazimestanu.
- Međunarodna zajednica inzistirala je na republičkim granicama kao državnim granicama. Srbija nije odustajala i osvaja teritorije u Hrvatskoj. Granice tzv. Republike Srpske Krajine se pokušavaju uspostaviti na liniji Virovitica-Karlovac-Karlobag.

- Snaga za očuvanje Jugoslavije kod SKJ i odgovornih državnih institucija bila je slaba i nedovoljna da se suprostavi organizovanoj zločinačko-zavjereničkoj grupi na čelu sa Miloševićem. Ključno za agresivnu Miloševićevu politiku bilo je to što je JNA prihvatila partnerstva s Miloševićem
- Jugoslavenski ustavni sistem razoren je u maju 1991. godine kada je hrvatski predstavnik trebao preuzeti položaj predsjednika Predsjedništva SFRJ.

Odgovor na agresivnu politiku republička rukovodstva su pronašla u sprovođenju referendumā o neovisnosti. U Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Makedoniji i Sloveniji održani su referendumi. U Hrvatskoj je 88,2% građana poduprla neovisnost, u Sloveniji 86% u Makedoniji 74%. Rezultati referendumā su jasno pokazali da se velika većina stanovništva izjasnila za izlazak iz zajedničke države, što je bilo legitimno i legalno na temelju procedura navedenih u republičkim ustavima.

Međunarodna zajednica je sa zakašnjenjem reagirala na događaje u Jugoslaviji. Oba prijedloga međunarodnih posrednika Milošević je odbio. Svojim čvrstim stavom da se granice ne mogu mjenjati nasilnim putem međunarodna zajednica nije uspjela odvratiti Miloševića od planiranih ratnih opcija.

Banditerova komisija je uradila nalaz, čiji su rezultati verificirani od EZ. Po ovom nalazu SFRJ je prestala postojati raspadom, a ne otcjepljenjem pojedinih država, što znači da su sve nove države s jednakim pravima i obvezama. Drugim riječima, sve države nastale na području bivše SFRJ imaju status država sukcesora.

Analizirali smo i dileme kod bošnjačke političke elite, kao i čvrsto opredjeljenje za referendum i nezavisnost. Republiku Bosnu i Hercegovinu je kao suverenu, nezavisnu i cjelovitu državu prva priznala Evropska zajednica 6. aprila iste godine kada je zvanično i otpočela agresija. Susjedna Hrvatska i SAD-e priznale su Republiku Bosnu i Hercegovinu dan kasnije, 7. aprila 1992. godine. Od tada, Bosnu i Hercegovinu priznalo je više od 175 zemalja, a u punopravno članstvo UN-a primljena je 22. maja 1992. godine.

Međunarodnim priznanjem i prijemom u UN Bosna i Hercegovina je stekla određena prava koja su zaštićena Poveljom UN, između ostalih, i pravo na suverenost (nezavisnost) i pravo na opstanak (samoodržanje). Ova osnovna prava, koja isključivo pripadaju državi, zagarantirana su Poveljom UN-a. Vijeće sigurnosti UN u periodu od 25. 9. 1991. do 12. 7. 1995. godine donijelo je 73 rezolucije i niz predsjedničkih saopćenja vezanih za Bosnu i Hercegovinu.

LITERATURA

1. Banac, Ivo (2001), *Raspad Jugoslavije*, Durieux, Zagreb
2. Begić, Kasim I. (1996), *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Dejtonskog sporazuma*, Sarajevo
3. Binder, David (1990), "Evolution in Europe: Yugoslavia Seen Breaking Up Soon", *New York Times*, 28. 11. 1990., str. A7
4. Chossudovsky Michel (2008), *Globalizacija bijede i novi svjetski poredak*, Prometej, Zagreb
5. Delalić, Medina, Suzana Šaćić (2007), *Balkan bluz - Bosanska hronika 1975-1995*, autorsko izdanje, Sarajevo; dostupno na <http://www.e-novine.com/feljton/32506-Duhovni-krov-Velike-Srbije> ; pristup 24. 11. 2009.
6. Dujić, Andrija (1993), *Suvremeni politički sustavi*, Pravni fakultet, Split
7. Đilas, Milovan, Nadežda Gaće (1996), *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Bošnjački institut Zurich, Globus, Zagreb
8. Fabijanić Gagro, Sandra, Budislav Vukas (2008), "Pravna priroda i politička pozadina oružanih sukoba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini", u: *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 58/2008, str. 1159-1200
9. Hafner-Fink, Danica (1995), "The Disintegration of Yugoslavia", u: *Canadian Slavonic Papers*, September-December 1995, 37 (3), str. 339-356.
10. Holbrooke, Richard (1998), *Završiti rat*, Šahinpašić, Sarajevo
11. Huntington, Samuel (1997), *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Izvori d. d., Zagreb
12. Izetbegović, Alija (2005), "Dvije strane Rubikona", u: *Bosna i Hercegovina. 1990 – 2025.*, ur. M. Tuđman (2005), UHIP, Zagreb
13. Kovačev, Simeon, Zdenko Matijaščić, Josip Petrović (2006), "Vojnoindustrijski kompleks SFRJ", *Polemos IX* /2006, str. 127-203.
14. Kukoč, Mislav (1995), "Konfesije i postkomunistički sukob civilizacija", u: *Društvena istraživanja*, 4/1995, str.937-948
15. Brosse, Renaud de la, "Politička propaganda i projekt Svi Srbi u jednoj državi", http://www.yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c8.html; Pristup 23. 4. 2018.
16. Mamula, Branko (2000), *Slučaj Jugoslavije*, CID, Podgorica
17. Marijan, Davor (2006), "Jugoslavenska narodna armija – važnija obilježja", *Polemos - časopis za interdiciplinarna istraživanja rata i mira*, IX/2006, Zagreb, str. 11-47.

18. Pavić, Radovan (1998), "Novi NATO na osnovici dokumenata", *Politička misao*: Vol. XXXV/1998, Zagreb, br. 1, str. 88-118
19. Stanković Pejnović, Vesna (2010), "Raspad Jugoslavije", *Teme*, br.2 str. 601-618.
20. Tomac, Zdravko (1994), *Paukova mreža balkanskog krvnika – Pokušaj stvaranja Velike Srbije*, Birotisak, Zagreb
21. Zimmerman, Warren (1997), *Izvor jedne katastrofe*, Globus International, Zagreb

THE BREAKUP OF THE SFRY AND THE BEHAVIOR OF KEY POLITICAL ELITES

Summary:

In this paper, the author analyzes the key political factors and political events that led to the breakup of the SFRY. Reactions in Slovenia, Croatia and Macedonia to the pressures of the Serbian political elite, as well as reactions in Bosnia and Herzegovina during this period. Responsibilities of BiH's political elite towards the SFRY and towards BiH, ie the citizens of BiH lead to a referendum on the independence of BiH. The disintegration of Yugoslavia, the international recognition of Bosnia and Herzegovina, represent, in contemporary history, significant historical political events that are difficult to fully explore. The author emphasizes the importance of the democratic, civilized struggle of the political leadership of Bosnia and Herzegovina and international recognition through UN resolutions to preserve the rain of Bosnia and Herzegovina, as well as the behavior of political elites.

Key words: political elites; SFRY; Bosnia and Herzegovina; referendum; international recognition

Adresa autora
Author's address

Izet Hadžić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
izeth@bih.net.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRAVNA MISAO

Senad Ćeman, Mario Jašić

ZABRANA NOŠENJA ISLAMSKJE MARAME U EVROPSKOM PRAVU /

THE BAN ON WEARING ISLAMIC HEADSCARF IN EUROPEAN LAW 213

UDK 341.231.14:341.724](4)
28-443.5-055.2(4)

Primljeno: 15. 07. 2019.

Pregledni rad
Review paper

Senad Ćeman, Mario Jašić

ZABRANA NOŠENJA ISLAMSKE MARAME U EVROPSKOM PRAVU

Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (Konvencija) u članu 9. garantira slobodu misli, savjesti i vjeroispovijesti. Iako su sve evropske zemlje prihvatile Konvenciju kao i druge instrumente kojima se garantuju temeljna ljudska prava, uključujući i pravo na slobodu vjere ili uvjerenja, u praksi se ne primjenjuju jednako prema svim skupinama ljudi. Kako muslimani predstavljaju sve brojniju skupinu u Evropi, često će dolaziti u pitanje njihov način odijevanja na radnom mjestu i javnim mjestima. Proučavajući praksu Evropskog suda za ljudska prava (Sud), naročito kroz slučajeve Dahlab, Lautsi i druge, evidentna je diskriminacija prema muslimanskom dijelu stanovništva u evropskim zemljama. Sud različito tumači religijske simbole, pa kada se radi o muslimanskim simbolima zabranjuje ih, dok iz drugih religija dopušta. U posljednje vrijeme se javlja i praksa Evropskog suda pravde po tom pitanju i to u dva slučaja.

Ključne riječi: Evropski sud za ljudska prava; islamska marama; sloboda iskazivanja vjere; diskriminacija; Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda; Evropski sud pravde

UVOD

Ovaj rad razmatra pitanje na koji način se u evropskom pravu tretira ograničavanje slobode iskazivanja vjere kroz zabrane nošenja islamske marame na radnom mjestu. U kontekstu korištenja izraza islamska marama (mahrama) potrebno je razgraničiti nekoliko bitnih pojmova koji se često miješaju, a to su: hidžab, nikab, burka itd.

Pojam hidžab inače se koristi u dva značenja u savremenom islamskom svijetu. Prvo je pokrivanje glave maramom, a drugo je poseban stil odijevanja koji se smatra pristojnim i islamskim. Prema Kuvajtskoj enciklopediji islamskog prava, hidžab označava odjeću kojom muslimanka prekriva svoje tijelo. U skladu s time značenje ovog termina šire je od značenja ostalih pojmova kojima se imenuju predmeti koji mogu biti dijelom odijevne prakse muslimanki u različitim dijelovima svijeta. Tako pojam himar označava pokrivalo za glavu (maramu¹), dok nikab podrazumijeva veo kojim se pokriva donji dio lica i nos, ali ne i oči. Burka predstavlja poseban veo kojim se prekriva tijelo i glava žene u cjelini, s tim što se ispred očiju nalazi posebna mreža (Begović 2015: 136-137).

Potrebno je napomenuti da različite interpretacije muslimanskih vjerskih učenjaka nisu samo odraz različitog shvatanja tekstova nego i različitih kulturnih utjecaja. Ali stav većine muslimanskih vjerskih učenjaka je da nošenje marame predstavlja farz (obavezu) pa ćemo se u radu baviti samo nošenjem marame a ne nikaba i burke.

Kako muslimani predstavljaju sve brojniju skupinu u Evropi, često će dolaziti u pitanje njihov način odijevanja, kako u vezi sa zaposlenjem u javnim ustanovama i privatnim firmama tako i općenito nošenje muslimanske odjeće na javnim mjestima. Smatra se da na području država koje su potpisnice Konvencije živi oko 40 miliona muslimana a samo u Evropskoj uniji (EU) između 16 i 20 miliona (Haramija 2018: 339). U radu je obrađena pravna regulativa EU, konkretna praksa Suda, Evropskog suda pravde i Njemačkog ustavnog suda, a koja se odnosi na navedenu oblast. Osim toga, obrađena je i praksa Suda koja se odnosi na religijske simbole druge konfesije a neposredno je povezana s navedenom tematikom.

Cilj rada je utvrditi postoji li diskriminacija i nekonzistentnost u praksi Suda te kakva je recentna praksa Evropskog suda pravde i Saveznog ustavnog suda Njemačke a koja se odnosi na slobodu iskazivanja vjere, odnosno nošenje islamske marame. Nastojat ćemo povezati kroz različite presude odnos sudova u Evropi prema islamskim vjerskim obavezama i simbolima.

---

¹ U praksi evropskih sudova uglavnom se koristi termin "Islamic headscarf" ili jednostavno "headscarf".

Koliko je autorima poznato o ovoj temi u Bosni i Hercegovini su ranije objavljene dvije značajne studije: *Sloboda vjere u presudama Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu* sarajevskog advokata Emira Kovačevića (2013) i *Vjerske slobode i muslimanske manjine u Evropi*, doktorski rad Nedima Begovića, objavljen 2015. godine u Sarajevu.

1. ZABRANA DISKRIMINACIJE U KONVENCIJSKOM PRAVU

Osnovno načelo suvremenog sustava zaštite ljudskih prava i sloboda jeste načelo nediskriminacije, slobode od diskriminacije, načelo jednakosti, *sklada u razlikama*. Načelo je pravno, političko i moralno (Barić-Punda 2005: 28). Postupati prema svima jednako znači jednako tretirati (i) nejednake, što je isto toliko štetno kao i nejednako tretirati jednake. Svaka rasprava o jednakosti stoga uvijek vodi prema raspravi o nediskriminaciji. Načelo jednakosti (*principle of equality*) i načelo zabrane diskriminacije (*principle of non-discrimination*) smatraju se toliko važnim za zaštitu ljudskih prava da su sadržana u svim temeljnim međunarodnim i regionalnim instrumentima o ljudskim pravima (Omejec 2009: 878).

Neke evropske države su nametnule pojedincima izvjesne zabrane religijskog pokrivanja. Član 9. Konvencije (Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama; u daljem tekstu Konvencija) odnosi se na slobodu misli, savjesti i vjeroispovijesti. Isticanje vjerskih simbola obuhvaćeno je članom 9. stavom 1. koji garantuje slobodu iskazivanja vjere ili uvjerenja u privatnom i javnom prostoru. Konvencije propisuje da „sloboda manifestiranja svoje vjere ili svojih uvjerenja će podlijetati samo onim ograničenjima predviđenim zakonom koja su neophodna u demokratskom društvu u interesu javne sigurnosti, zaštite javnog poretka, zdravlja ili morala ili zaštite prava i sloboda drugih“ (Konvencija, član 9., stav 2.).

Nadalje, Konvencija regulira obavezu država ugovornica da osiguraju uživanje prava i sloboda priznatih u Konvenciji bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi, kao što su spol, rasa, boja kože, jezik, vjera, političko ili drugo podrijetlo, pripadnost nacionalnoj manjini, imovina, rođenje ili koja druga okolnost (Konvencija, član 14).

Bitno je spomenuti da se član 14. Konvencije ne primjenjuje samostalno, već uvijek uz prava i slobode zajamčene drugim supstancijalnim odredbama Konvencije i njenih protokola, u našem slučaju s člankom 9. Postavlja se pitanje da li zabrana nošenja marame u javnim ustanovama predstavlja diskriminaciju te povredu slobode iskazivanje vjere prema članu 9. Konvencije, a u kontekstu prihvaćenog načela prema

kome „pripadnici religijskih manjina se ne smiju lošije tretirati u uživanju svih prava i sloboda predviđenih zakonom zbog izražavanja vlastite religijske pripadnosti“ (Zuparević 2010: 694).

Evropske zemlje različito uređuju ovu tematiku. Tako su u Francuskoj, Švicarskoj i SR Njemačkoj vjerski simboli odstranjeni iz svih ustanova pod nadzorom države. Niti Velika Britanija kao država s najrazvijenijim antidiskriminacijskim zakonodavstvom u Evropi nije ostala pošteđena od ove vrste zabrane. Žrtvama zabrane nošenja marame jedino preostaje da se za zaštitu prava na slobodu iskazivanja vjere obrate Evropskom sudu za ljudska prava u Strasbourgu (ibid: 694). U narednom dijelu rada obrađene su određene presude koje se odnose na ovu tematiku. Svakako, osim presuda obrađenih u ovome rada postoje i druge presude koje se odnose na ovu temu, poput Eweida i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva (Slučaj br. 48420/10, 59842/10, 51671/10 i 36516/10), Ahmet Arslan i drugi protiv Turske (Slučaj br. 41135/98), Leyla Şahin protiv Turske (Slučaj br. 44774/98) i mnoge druge.

1.1. Dahlab protiv Švicarske

Jedan od najbitnijih slučajeva jeste Dahlab protiv Švicarske (Slučaj Dahlab protiv Švicarske, br. 42393/98) koji je svoj epilog dobio pred Sudom. Lucia Dahlab je bila zaposlena u javnoj školi, ali je zbog nošenja marame dobila otkaz. Nakon prelaska s katoličanstva na islam, samoinicijativno je počela na nastavi nositi maramu krajem školske 1990/91. godine. To je učinila s namjerom poštivanja islamskih propisa o odijevanju. Međutim, Generalna direkcija za osnovno obrazovanje donijela je 23. avgusta 1996. godine rješenje kojim se zabranjuje podnositeljici predstavke nošenje marame u izvršavanju svojih profesionalnih nastavnčkih dužnosti, jer je ovakva praksa suprotna odredbi 6. Zakona o javnom obrazovanju Švicarske. Podnositeljici aplikacije zabranjeno je nošenje marame dok obavlja svoju profesionalnu dužnost jer to predstavlja „očito sredstvo identifikacije nametnuto od strane učiteljice na njene učenike, posebno u javnom, sekularnom obrazovnom sistemu“ (ibidem, br. 42393/98).

Podnositeljica predstavke Lucia Dahlab nosila je maramu kao nastavnica četiri godine bez ijedne primjedbe od strane učenika i roditelja, tj. lica čija prava i slobode je potrebno zaštititi shodno presudama švicarskih i Evropskog suda. Njeno nošenje marame nije bilo praćeno bilo kakvim prozelitističkim govorom ili aktivnostima u odnosu na učenike, a kada su je učenici pitali zbog čega nosi maramu, ona je to

objasnila profanim razlozima. Dakle, radi se o pukoj apstraktnoj pretpostavci da bi nošenje marame moglo polučiti neku vrstu prozelitističkog efekta.

Podnositeljica aplikacije se 1996. godine žalila višoj instanci vladi Ženevskog kantona. Vlada kantona odbija žalbu odlukom: „Učitelji moraju prihvatiti oboje, i ciljeve državnog školskog sistema i obaveze nametnute od strane obrazovnih vlasti, uključujući i strogu obavezu denominacijske neutralnosti. Odjeća u ovom slučaju predstavlja, bez obzira čak i na namjeru žaliteljice, sredstvo prenošenja vjerske poruke na način koji je u njenom slučaju dovoljno jak da se proširi izvan njene čisto lične sfere i da ima posljedica za instituciju koju predstavlja, a to je državni školski sistem“ (Slučaj Dahlab protiv Švicarske, br. 42393/98).

Nadalje, podnositeljica se žalila Saveznom sudu koji navodi da nošenje marame i široke odjeće kod aplikantice pokazuje odanost određenoj vjeri i želju da se ponaša u skladu s propisima koje ta vjera propisuje. U ovom slučaju, dakle, radi se o nošenju snažnog vjerskog simbola od strane učitelja u državnoj školi dok obavlja svoju profesionalnu dužnost. Savezni sud smatra da je odluka u skladu s načelom konfesionalne neutralnosti u školama, te da se moraju zaštititi kako vjerska uvjerenja učenika i roditelja tako treba osigurati i vjersku harmoniju.

Poslije toga slučaj dolazi pred Sud. Sud smatra da je Zakon o javnom obrazovanju Švicarske precizan te da je donesena odluka propisana zakonom u smislu člana 9. stava 2. Konvencije (Slučaj Dahlab protiv Švicarske, br. 42393/98). Podnositeljica aplikacije je nadalje tvrdila da odluka nije težila legitimnom cilju. Sud povodom toga navodi: „S obzirom na okolnosti slučaja, a sa aktualnim uvjetima odluka od strane tri nadležna organa, Sud smatra da odluka teži ciljevima koji su legitimni u smislu člana 9. stav 2, odnosno zaštititi prava i sloboda drugih, javne sigurnosti i javnog reda“ (Slučaj Dahlab protiv Švicarske, br. 42393/98).

Na kraju, u vezi sa pitanjem da li je odluka bila “neophodna u demokratskom društvu”, Sud ponavlja da, „prema njegovoj ustaljenoj sudskoj praksi, države ugovornice imaju određeno polje slobodne procjene u ocjenjivanju postojanja i obima potrebe za miješanje u prava građana, ali to polje podliježe evropskoj superviziji, obuhvaćajući oboje, i zakon i odluke koje se primjenjuju, čak i one odluke koje su donesene od strane nezavisnih sudova“ (Slučaj Dahlab protiv Švicarske, br. 42393/98).

Nadalje Sud spominje: „Za takve haljine čak se može reći da predstavljaju ‘moćan’ vjerski simbol – to jeste, znak koji je odmah vidljiv i drugima pruža jasan pokazatelj da dotična osoba pripada određenoj religiji“ (Slučaj Dahlab protiv Švicarske, br. 42393/98).

Bitno je spomenuti da Sud je primijetio kako je mjera Saveznog suda, kojom se podnositeljici zabranjuje nošenje marame isključivo u kontekstu svoje aktivnosti kao učiteljice, opravdana, zbog mogućnosti utjecaja na učenike i roditelje te mogućnosti povrede načela konfesionalne neutralnosti u državnim školama: „Sud primjećuje, u ovom predmetu, da je mjera kojom se podnositeljici aplikacije zabranjuje nošenje islamske marame, izrečena isključivo u kontekstu njene profesionalne dužnosti, i nije usmjerena na nju kao pripadnicu ženskog spola, nego radi ostvarenja legitimnog cilja osiguravanja neutralnosti države u primarno obrazovnom sistemu. Takva mjera se također mogla primijeniti na muškarca koji u sličnim okolnostima, nosi odjeću koja ga jasno identificira kao člana različite vjere. Sud, s tim u vezi, zaključuje da nije bilo diskriminacije na osnovu spola u ovom slučaju (Slučaj Dahlab protiv Švicarske, br. 42393/98).

1.2. Ustavni sud Njemačke i zabrana nošenja marame

Praksa Saveznog ustavnog suda Njemačke je jedna od najrazvijenijih u EU. Svojom pravosudnom praksom se postavio kao jedna od najprogresivnijih institucija kako u Njemačkoj tako i u čitavoj EU. Njegova praksa je odavno prešla nacionalne okvire te je kroz svoju jurisprudenciju u različitim oblastima postao neiscrpan izvor za ustavne sudove drugih država članica EU (Omejec 2015: 2). Zbog navedenih razloga obrađena je konkretna praksa Saveznog ustavnog suda Njemačke koja se odnosi na zabranu nošenja marame

U tom kontekstu zanimljiv je slučaj odbijanja zaposlenja naturalizirane njemačke državljanke, muslimanke afganistanskog porijekla, kao nastavnice u javnoj školi zbog nošenja marame. Povodom ovog slučaja pokrenuta je ustavna tužba² (Bundesverfassungsgericht Second Senate 2 BvR 1436/02). Nastavnici je uskraćeno zaposlenje u javnoj školi. Zapreka se ogleda u činjenicama da se pokrivanje suprotstavlja važnim ustavnim garancijama i to principu stručne sposobnosti za prijem u javnu službu (33. stavka 2. i 3. Temelnog zakona Njemačke koji propisuje da svaki Nijemac prema svojoj sposobnosti, podobnosti i stručnosti ima pristup u svaku javnu službu i da mogućnost zaposlenja u javnim službama ne zavisi od religijskog opredjeljenja.) te principu jednakog tretmana neovisno od religijskog opredjeljenja. (Zabrana religijske diskriminacije proizilazi iz člana 3. stav 1. i 3. Temelnog zakona Njemačke koji kaže da su svi ljudi jednaki pred zakonom i da niko ne smije zbog svog spola, porijekla, rase, jezika, domovine, vjerskih ili političkih nadzora biti zapostavljen ili privilegiran.)

---

² Presuda Saveznog ustavnog suda Njemačke

Što se tiče ovog slučaja bitno je spomenuti da svaki državni službenik mora prihvatiti specijalna ograničenja svojih ustavnih prava u okviru člana 33. stavak 5. Temelnog zakona Njemačke da bi uopće radio u javnoj upravi (Bundesverfassungsgericht, Second Senate 2 BvR 1436/02). Krucijalno je spomenuti za ovu presudu da se slično navodi kao i u presudi Dahlab da je nastavnička djelatnost u javnoj školi od posebnog društvenog značaja te može imati veliki utjecaj na učenike posebice mlađe životne dobi. Nadalje bitno je spomenuti i princip jednakosti tretmana neovisno od religijskog opredjeljenja koji nameće svima da poštuju princip religijske neutralnosti države. Prema ocjeni Saveznog ustavnog suda Njemačke, ova zaštita neutralnosti države u pogledu religijskih doktrina i predmeta religije jedan je od ključnih razloga za takvo ograničenje (Mahlmann 2003: 1100).

Također, u prilog ove zabrane govore i razlozi svrsishodnosti. Postoji vjerovatnoća da bi religijsko pokrivanje (marama) nastavnice u javnoj školi izazvalo negativne reakcije ili razne sukobe oko jedne drugačije vjeroispovijesti koja je većini Evropljana ostala nepoznata, te da će se takvom zabranom ove reakcije ubuduće izbjeći. Iako niti u jednom slučaju nastavnica nije optužena za propovijedanje vlastitih religijskih stajališta svojim učenicima, ona teško može izbjeći njihova pitanja o svom odijevanju. Ova pitanja su neprijatna za davanje odgovora, a objašnjenja poput estetskih razloga ili osjetljivosti na hladnoću puno ne pomažu. (Bundesverfassungsgericht, Second Senate 2 BvR 1436/02)

Kasnije je Savezni ustavni sud Njemačke revidirao svoj pristup pitanju nošenja islamske marame u javnim školama kroz slučaj BvR 471/10. U navedenom slučaju, podnesena je tužba od strane dvije žene islamske vjeroispovijesti, po struci također nastavnice, protiv pokrajne North-Rhine Westphalia. Zbog nošenja marame jedna od nastavnica je dobila otkaz iz javne škole dok je druga dobila opomenu pred isključenje od strane pokrajnskih vlasti. Najvažnije je spomenuti da Savezni ustavni sud Njemačke u ovoj presudi navodi, da takav simbol (marama) mora predstavljati konkretnu opasnost da bi bio zabranjen u skladu s zakonom, a u ovom slučaju predstavlja upad na identitet ovih nastavnica. (Bundesverfassungsgericht First Senate 1 BvR 471/10,1181/10)

1.3. Lautsi protiv Italije

U predmetu Lautsi protiv Italije radi se o prijavi državljanke Italije čija su djeca pohađala nastavu u državnoj školi u čijim učionicama je bilo postavljeno raspelo.

Ona se žalila da je povrijeđeno njeno pravo da se djeca obrazuju u skladu s vjerskim ili filozofskim uvjerenjima roditelja a kako je predviđeno Konvencijom. Međutim vlada Italije je smatrala da je isticanje raspela u skladu s Konvencijom te da je prisustvo raspela legitiman doprinos da se djeci omogući bolje razumijevanje zajednice u koju treba da se integrišu (Slučaj Lautsi protiv Italije br. 30814/06). Nakon iscrpljenih nacionalnih pravnih lijekova slučaj je dobio epilog na Sudu. Prvostupanjsko vijeće Suda je donijelo odluku jednoglasno. U odluci se utvrđuje povreda prava i Italiji je naloženo da ukloni raspela iz državnih škola. Vlada se žalila na ovu odluku te je u konačna presuda donesena 2011. godine na Velikom vijeću (Slučaj Lautsi protiv Italije br. 30814/06). U odluci se navodi da nije bilo povrede prava na obrazovanje i prava na slobodu vjere te da Italija ne mora ukloniti raspela iz škola. Zanimljivo je spomenuti da se prvostupanjsko vijeće pozvalo na presudu Dahlab protiv Švicarske i slijedilo isti princip da nema vjerskih simbola u školama. Međutim, Veliko vijeće je u žalbi odlučilo da su činjenice u ova dva predmeta potpuno različite (Slučaj Lautsi protiv Italije br. 30814/06). Iz tog razloga Veliko vijeće je odlučilo da Italija nije prekršila pravo na obrazovanje podnositeljice zahtjeva i da može zadržati raspela u učionicama. U obrazloženju Sud dalje navodi da „odluka o tome hoće li raspela biti istaknuta u učionicama državnih škola ili ne, u načelu, spada u polje slobodne procjene određene države“ (Slučaj Lautsi protiv Italije br. 30814/06).

Indikativno je da je Evropski sud islamsku maramu okarakterisao kao „moćan vjerski simbol“ a raspelo kao „pasivan simbol“. Potrebno je napomenuti da raspelo na zidu školske učionice predstavlja državu a marama na glavi nastavnice predstavlja lično manifestiranje vjere.

2. EVROPSKI SUD PRAVDE I RELIGIJSKA DISKRMINACIJA

Osnivački ugovori³ današnje EU uopće nisu spominjali ljudska prava niti njihovu zaštitu. Nije se smatralo da slobodna trgovina u Evropi može na bilo koji način utjecati na ljudska prava. Vremenom su na adresu Evropskog suda pravde počeli pristizati predmeti o navodnom kršenju ljudskih prava izazvani pravnim aktima Zajednice. Zbog toga je Evropski sud pravde izradio zbirku odluka kojima su suci postavili opća načela prava zajednice (Priručnik o Evropskom antidiskriminacijskom pravu 2011: 14).

³ Misli se na prva tri ugovora i to Ugovor o Evropskoj zajednici za ugalj i čelik, Ugovor o Evropskoj ekonomskoj zajednici te Ugovor o osnivanje Evropske zajednice za atomsku energiju.

Na nivou Evropske zajednice nedostaje jedno okvirno zakonodavstvo u vidu direktive, koje bi državama članicama ponudilo zajednički temelj za detaljnu pravnu regulaciju zabrane religijske diskriminacije i uvjeta za zakonito ograničenje vidljivog isticanja vjerskih simbola u javnim ustanovama. Donesena je samo direktiva 2000/78/EC od 27. novembra 2000. godine o stvaranju općeg okvira za jednak tretman u zapošljavanju⁴. Kako države članice EU nemaju obavezu donošenja posebnog antidiskriminacijskog zakonodavstva po osnovu religije, u drugim važnim društvenim oblastima, kao što je obrazovanje, ova direktiva ima slab utjecaj na popravljavanje položaja muslimana u Evropi. Njeni standardi nisu dovoljno široki u pogledu zabrane religijske diskriminacije koja samo važi na polju zapošljavanja i radnih odnosa (Zuparević 2010: 699).

Lisabonskim sporazumom na snagu je stupila Povelja o temeljnim pravima, koje su države članice dužne poštovati, naravno, u primjeni prava EU. Esencijalno je spomenuti da EU nije pristupila Konvenciji. Nastanak Evropskog suda pravde temelji se na Pariškom ugovoru (Ugovor o osnivanju Evropske zajednice za uglj i čelik)⁵ te na Rimskim ugovorima (Ugovor o osnivanju Evropske ekonomske zajednice i Ugovor o osnivanju Evropske zajednice za atomsku energiju).⁶ Kroz svoju praksu etablirao se kao najbitnija pravosudna institucija u okviru EU. Pravosudnom praksom je dao karakter pravu EU koje je u mnogome drugačije od međunarodnog, ali se razlikuje i od nacionalnog prava država članica. Osim toga Evropski sud pravde je kroz svoju praksu dao prednost pravu Unije nad suprotstavljenim pravom država članica. Putem prethodnih pitanja i odgovora na njih kroz presude on neposredno utiče na sudovanje nacionalnih sudova artikulirajući stav o sadržaju i prioritetu prava EU.

Što se tiče Suda on se javlja tek kada zakažu nacionalni mehanizmi zaštite ljudskih prava, odnosno kada se ispune određene pretpostavke. Osim toga Evropska konvencija ne predviđa mogućnost da njene odredbe imaju prednost u primjeni pred drugačijim odredbama nacionalnih zakona ili ustava (Mintas Hodak 2010: 581). No zanimljivo je spomenuti da Evropski sud pravde tumači Konvenciju u sklopu gospodarskih sloboda i zajedničkog tržišta a ne u kontekstu zaštite ljudskih prava. Samim time došlo je do različitog rješavanja činjenično istih predmeta (Crnić-Grotić 2010: 980).

---

⁴ Poznata kao i Employment Directive (Direktiva o zapošljavanju).

⁵ Treaty establishing the European Coal and Steel Community, 18.4.1951, 261 U.N.T.S. 140.

⁶ Treaty establishing the European Economic Community, 298 U.N.T.S. 11, 25.3.1957 i Treaty establishing European Atomic Energy Community, 298 U.N.T.S. 167, 25. 3. 1957.

Do danas su pokrenuta dva prethodna postupka pred Evropskim sudom pravde vezana za nošenje marame na radnom mjestu. Pokrenuta su od strane nacionalnih sudova u Belgiji i Francuskoj. Prvi zahtjev je upućen od strane Samire Achbit protiv društva G4S Secure Solutions (društvo sa sjedištem u Belgiji) a odnosi se na zabranu prema zaposlenicima da na radnom mjestu nose vidljive simbole svojih političkih, filozofskih ili vjerskih uvjerenja i vrše obrede povezane s tim uvjerenjima (Slučaj 157/15). Samira Achbit je počela raditi 2003. godine za društvo G4S kao recepcionerka. Kada je zaposlena na neodređeno vrijeme, unutar društva su postojala nepisana pravila na temelju kojih radnici na radnom mjestu nisu mogli nositi vidljive vjerske simbole. Nekoliko godina kasnije, odnosno 2006. godine, Samira Achbit je obavijestila svoje nadređene da će tokom radnom vremena početi nositi islamsku maramu za glavu. Uprava je odgovorila da joj ne može tolerirati nošenje marame jer je vidljivo nošenje političkih, filozofskih ili vjerskih simbola u suprotnosti s politikom neutralnosti koju vodi to društvo. Dana 12. maja 2006. godine, nakon prekida rada zbog bolesti, Samira je obavijestila svog poslodavca da se 15. maja vraća na posao i da će nositi islamsku maramu za glavu. 29. maja 2006. godine radničko vijeće društva je odobrilo izmjenu internog pravilnika, koja je stupila na snagu 13. juna 2006. godine, zabranjujući radnicima na radnom mjestu nositi simbole bilo kakvih političkih, filozofskih ili vjerskih uvjerenja. Poslije toga Samira Achbit je otkazan ugovor o radu. Ona podnosi tužbu protiv društva G4S pred radnim sudom u Antwerpenu a zatim i pred višim radnim sudom. Tužba je odbijena uz obrazloženje da „... nije bilo moguće smatrati da je otkaz bio neopravdan jer opća zabrana nošenja vidljivih simbola političkih, filozofskih ili vjerskih uvjerenja na radnom mjestu nije dovela do izravne diskriminacije i zato što nije bilo očito postojanje bilo kakve neizravne diskriminacije ili povrede osobne slobode ili slobode vjeroispovijesti“ (slučaj 157/15).

Također, Viši radni sud u Antwerpenu objašnjava da ne postoji izravna diskriminacija jer nije dobila otkaz zbog njene muslimanske vjeroispovijesti nego zbog činjenice da je ustrajala u nošenju islamske marame tijekom radnom vremena te je na vidljiv način iskazala pripadnost toj vjeri. Osim toga nije moguće ni pretpostaviti da bi društvo G4S u sličnoj situaciji postupilo blagonaklonije prema drugom zaposleniku koji je drugih vjerskih ili filozofskih uvjerenja (Slučaj 157/15). Samira Achbit se nakon toga žali Kasacionom sudu, gdje tvrdi da je Viši radni sud povrijedio pojmove izravna i neizravna diskriminacija u smislu direktive 2000/78. Sukladno tome, Kasacijski sud Belgije prekida postupak te upućuje Evropskom sudu pravde sljedeće pitanje:

„Trebalo li član 2. stav. a2. točka a direktive 2000/78 tumačiti tako da zabrana vjernici muslimanske vjeroispovijesti da na radnom mjestu nosi maramu za glavu ne predstavlja izravnu diskriminaciju kada poslodavčevo postojeće pravilo svim radnicima zabranjuje nošenje vjerskih simbola iz političkih, filozofskih i vjerskih uvjerenja na radnom mjestu?“ (Slučaj 157/15).

Evropski sud pravde u svojoj presudi navodi da interno pravilo privatnih poduzeća kojim se zabranjuje vidljivo nošenje političkih, filozofskih ili vjerskih simbola na radnom mjestu ne predstavlja izravnu diskriminaciju na temelju vjere ili uvjerenja u smislu direktive 2000/78. Ali što se tiče neizravne diskriminacije, interno pravilo nametnuto od strane društva G4S može predstavljati neizravnu diskriminaciju u smislu direktive 2000/78 ako se utvrdi da „naizgled neutralna obaveza koju ona predviđa dovodi u neravnotežan položaj osobe određene vjere ili uvjerenja, osim u slučaju kada je ono objektivno opravdano legitimnim ciljem, kao što je poslodavčeva želja da u odnosima prema svojim klijentima slijedi politiku političke, filozofske ili vjerske neutralnosti, a da su sredstva za postizanje tog cilja primjerena i nužna, što treba provjeriti sud koji je uputio zahtjev“ (Slučaj 157/15).

Drugi slučaj je vezan za Asmu Bougnaoui (Slučaj 188/15) protiv društva Micropole Univers. Sa te se također odnosi na zabranu nošenja marame na radnom mjestu. Za razliku od prvog slučaja, prije nego što je počela raditi u društvu Micropole, Asma je bila upozorena da bi nošenje islamske marame moglo predstavljati problem u kontaktu s klijentima društva. Tijekom 2008. godine, za vrijeme poslijediplomskog osposobljavanja, nosila je običan rubac. Poslije je počela na radnom mjestu nositi islamsku maramu. Nakon završenog poslijediplomskog osposobljavanja društvo Micropole ju je zaposlio na temelju ugovora na neodređeno vrijeme. 2009. godine biva otpuštena i to zbog pritužbe klijenta društva Micropole. Odluka je osporavana pred francuskim sudovima (prvo Sud za radne sporove u Parizu pa zatim Žalbeni sud u Parizu i na kraju je došla na Kasacijski sud Francuske). Francuski Kasacijski sud je pitao Evropski sud pravde može li se poslodavčeva namjera kojom se vodi računa o klijentovoj želji da njegove usluge više ne pruža zaposlenica koja nosi maramu na glavi smatrati „stvarnim i odlučujućim uvjetom za obavljanje zanimanja“ u smislu Direktive 2000/78. Evropski sud pravde je odgovorio tako da se poslodavčeva namjera kojom se vodi računa o klijentovim željama da njegove usluge više ne pruža zaposlenica koja nosi maramu na glavi ne može smatrati stvarnim i odlučujućim uvjetom za obavljanje zanimanja u smislu te Direktive (Slučaj 188/15).

ZAKLJUČAK

Priroda radnih odnosa između zaposlenika i poslodavaca je promjenljiva i raznovrsna te je teško detaljno urediti sve propise i vrstu ponašanja koje će biti ograničeno ili zabranjeno. Zbog toga pravna osnova za ograničenje takvih sloboda ne mora biti naročito precizna. Samim time postaje i razumljivo donošenje pojedinačnih zabrana nošenja marame na radnom mjestu a naročito u javnim institucijama.

Kroz meritum slučaja Dahlab protiv Švicarske Sud je utvrdio da nema povrede člana 9. Konvencije te da nije postojala diskriminacija. Iako zaposlenici u javnim institucijama moraju prihvatiti određena ograničenja svojih prava, nedvojbeno je da postoji nesklad povodom sličnih presuda pred Sudom. Razlog tome je i presuda Lautsi protiv Italije u kojoj se u prvostupanjskoj presudi Sud čak i pozvao na slučaj Dahlab te donio jednu kontroverznu odluku o uklanjanju svih raspela iz državnih škola. Sud je u ovom slučaju okarakterizirao raspelo na identičan način kao što je uradio s maramom nekoliko godina ranije – da ono predstavlja "vrlo moćan vjerski simbol". Poslije je presuda preinačena te donesena potpuno suprotna odluka u kojoj se navodi da nema povrede Konvencije pa se, kada je raspelo u pitanju, ostavlja na slobodnu procjenu Italiji. Nadalje, potrebno je spomenuti praksu Ustavnog suda Njemačke a za koju se smatra da je najrazvijenija. U prvoj presudi pred Ustavnim sudom Njemačke nije bilo dozvoljeno da osobe sa maramom rade u državnim školama dok se u kasnijim presudama taj stav promijenio. Svakako, iz navedenog se može zaključiti da je njemački Ustavni sud progresivno djelovao te u potpunosti počeo uvažavati vjerske slobode.

Što se tiče EU, Osnivački ugovori nisu spominjali ljudska prava a ni mehanizme za njihovu zaštitu. Evropski sud pravde je izradio zbirku presuda prema kojima su izrađena opća načela prava Zajednice. Na nivou Evropske unije ne postoji direktiva koja uređuje zabranu religijske diskriminacije. Postoji samo direktiva 200/78/EC o stvaranju općeg okvira za jednak tretman u zapošljavanju. Njena regulativa nije dovoljno široka u pogledu zabrane religijske diskriminacije budući da važi samo u polju zapošljavanja i radnih odnosa. Države članice EU nemaju obavezu donošenja posebnog antidiskriminacijskog zakonodavstva na temelju religije u drugim važnim oblastima kao što je obrazovanje.

Evropski sud pravde je do danas donio dvije presude po ovom pitanju i to u slučajevima Samire Achbit i Asme Bougnaoui, ali za razliku od ranije navedenih slučajeva ovdje se ne radi o osobama koje su radile u javnim školama. Vežano za slučaj Samire Achbit Evropski sud pravde je utvrdio da ne postoji izravna

diskriminacija u smislu direktive 2000/78, dok postoji mogućnost neizravne diskriminacije. Što se tiče Asme Boungaoui Evropski sud pravde je odlučio da otkaz na osnovu žalbe klijenta društva, odnosno njegova želja da usluge ne pruža zaposlenica koja nosi maramu, ne može se smatrati stvarnim i odlučujućim uvjetom za obavljanje zanimanja u smislu direktive 2000/78.

Iz svega navedenog da se vidjeti kako je u praksi evropskih sudova prisutna legitimacija diskriminatornog odnosa prema muslimanima. Za razliku od drugih evropskih sudova, Savezni ustavni sud Njemačke mijenja svoju praksu i, može se reći, progresivno nastupa prema nošenju marama. Iako sudovi ne ulaze u dogmatska pitanja, da bi se u potpunosti prakticiralo stajalište većine islamskih teologa osoba ženskog spola mora nositi maramu. Samim time ugrožava se prakticiranje religije.

LITERATURA:

1. Barić-Punda, Vesna (2005), "Načelo nediskriminacije – jedno od temeljnih načela zaštite ljudskih prava i sloboda", *Zbornik radova Pravnoga fakulteta u Splitu*, 42, 1-2, 27-42.
2. Begović, Nedim (2015), *Vjerska sloboda i muslimanske manjine u Evropi*, El-Kalem, Sarajevo
3. Bundes Verfassungs Gericht Second Senate 2 BvR 1436/02, preuzeto sa http://www.utexas.edu/law/academics/centers/transnational/work_new/german/case.php?id=613
4. Bundes Verfassungs Gericht First Senate 1 BvR 471/10,1181/10, preuzeto sa https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2015/01/rs20150127_1bvr047110en.html
5. Slučaj 188/15 - Evropski sud pravde
6. Slučaj 157/15 - Evropski sud pravde
7. Slučaj Ahmet Arslan i dr. protiv Turske, 2010, br. 41135/98
8. Slučaj Dahlab protiv Švicarske, 2001, br. 42393/98
9. Slučaj Ewida i dr. protiv Ujedinjenjog Kraljevstva, 2013, br. 48420/10, 59842/10, 51671/10 i 36516/10
10. Slučaj Lautsi i dr. protiv Italije, 2011, br. 30814/06
11. Slučaj Lejla Šahin protiv Turske, 2005, br. 44774/98
12. Vijeće Europe (1950), *Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama, sa protokolima br. 11 i 14*
13. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 estblshing a general framework for equaltreatment in employment and occupation, Official Journal L303
14. Crnić-Grotić, Vesna, Nataša Sgardeli Car (2010), "Ljudska prava u Evropskoj uniji u praksi Evropskog suda u Luksemburgu", *Zbornik Pravnog fakultet Univerziteta u Zagrebu* 60, 5, 971-994.
15. Haramija, Predrag, Tanja Trošelj Miočević (2018), "Religija i ekonomska integracija migranata u Europskoj uniji", *Ekonomska misao i praksa* 1, 335-374.
16. Kovačević, Emir (2013), *Vjerske slobode i muslimanske manjine u Evropi*, Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit Bosnien-Herzegowina, Sarajevo
17. Matthias, Mahlmann (2003) "Religious Tolerance, Pluralist Society and the Neutrality of the State: The Federal Constitutional Court s Decision in the Headscarf Case", *German Law Journal* 4, 11,1100-1116.

18. Mintas Hodak, Ljerka (2010), *Evropska unija*, Mate d.o.o., Zagreb
19. Omejec, Jasna (2009), "Zabrana diskriminacije u praksi Evropskoga suda za ljudska prava", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 59, 5, 873-979.
20. Omejec, Jasna (2015), "Veliki Njemački ustav i nepromjenjiva načela u praksi Saveznog ustavnog suda", *Pravo i Pravda*, preuzeto sa https://bib.irb.hr/datoteka/792156.OMEJEC_-_GRUNDGESETZ_-_Zbornik_PRAVO_I_PRAVDA_2015_PFBgd.pdf
21. Povelja o temeljnim pravima EU, 2016/c 202/02
22. *Priručnik o Evropskom antidiskriminacijskom pravu* (2011), Agencija Evropske unije za temeljna prava, Ured za službene publikacije Evropske unije, Luxemburg
23. Treaty establishing the European Coal and Steel Community, 18. 4. 1951, 261 U.N.T.S. 140.
24. Treaty establishing the European Economic Community, 298 U.N.T.S. 11, 25.3.1957. Treaty establishing European Atomic Energy Community, 298 U.N.T.S. 167, 25. 3. 1957. no. 5. 2010.
25. Zuparević, Samir (2010), "Zabrana nošenja marama i diskriminacija u evropskom pravu", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 47, 3, 693-704.

THE BAN ON WEARING ISLAMIC HEADSCARF IN EUROPEAN LAW

Summary:

The European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (Convention) guarantees through Article 9. freedom of thought, conscience and religion. While all European countries have accepted Convention, and many other documents which in theory guarantee many human rights and freedom of religion, in practice they do not apply equally to all groups of people. As Muslims are a growing group in Europe, it will of ten come into question their way of dress on work and public places. By studying the case law of the European Court of Human Rights (The Court), particularly the cases Dahlab, Lautsi and other, it is evident discrimination to the Muslim part of the population in European countries. The Court interpreted differently religious symbols but also when it comes to Islamic symbols, prohibit them, while other dominant religion symbol allows. In addition, the European Court of Justice's case - law has also recently appeared in this case in two cases

Keywords: European Court of Human Rights; hijab; Dahlab; freedom of religion; discrimination; The European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms; European court of justice.

Adresa autora
Author's address

Senad Ćeman
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet islamskih nauka
sceman11@gmail.com

Mario Jašić
samostalni istraživač
Tuzla
jasic.mario@bih.net.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

OGLEDI IZ FILOZOFIJE

Sulejman Bugari, Nezir Krčalo, Adnan Džafić

O FILOZOFIJSKIM I RELIGIJSKIM ASPEKTIMA DIJALOGA / ON

PHILOSOPHICAL AND RELIGIOUS ASPECTS OF DIALOGUE 231

UDK: 1:2-675
1:2-676

Primljeno: 15. 06. 2019.
Pregledni rad
Review paper

Sulejman Bugari, Nezir Krčalo, Adnan Džafić

O FILOZOFIJSKIM I RELIGIJSKIM ASPEKTIMA DIJALOGA

Dijalog je uvijek neki oblik razmjene. Glavna svrha dijaloga sadržana je u slušanju i razumijevanju drugog, u njegovom razumijevanju našeg stajališta o sadržaju o kojem se razgovara. Dobar dijaloški sugovornik može biti ogledalo nas samih, omogućiti naš bolji uvid u istinu o nama samima. Rad polazi od primordijalnih određenja jezika i govora, daje pregled filozofijskih i religijskih aspekata dijaloga vodeći ka zaključku o terapijskoj ulozi dijaloga koju on poprima kada "živa riječ" otkriva unutarnji govor ili stanje sagovornika.

Ključne riječi: dijalog; govor; riječ; jezik; misao

UVOD

U antičkoj Grčkoj terapeutika je bila zamišljena kao uslov filozofskog načina života, filozofskog stila življenja, koji je bio svojevrsni kulturni fenomen i širio se "mrežama prijateljstva", specifičnom komunikacijom među ljudima. Glagol *therapeuein* označava u tom periodu liječenje duše prema istini o biću. To najbolje odslikava Epikurova formulacija koja govori o tijesnoj vezi ili izjednačavanju filozofije i staranja o sebi: „Filozofija je briga ozdravljenja prema istini“. Prakse filozofije, kao znanja o čovjeku i svijetu, odvajaju se i distanciraju od terapijskih praksi duše koje podrazumijevaju ljekarski, medicinski i iscjeliteljski pristupi, a koji se okreću stvarima neposredno vezanim za individualni život i svakodnevnicu i na određeni broj pravila kojima možemo ovladavati (Blagojević 2016).

Ljudska svijest kao fenomen, osim naukom, oblikuje se moralom, običajima, umjetnošću, religijom itd. Svijest je nemoguće oblikovati bez stvari. Stoga je Platon insistirao da one budu imenovane od strane najmudrijih ljudi, jer ime (riječ) nosi značenje stvari. Ako hoćemo da dovedemo u pravilan i razumljiv odnos stvar, misao i jezik, uslov je da stvari budu pravilno imenovane. Pogrešno imenovana stvar za posljedicu ima pogrešne sadržaje svijesti koji na individualnom planu iziskuju dugotrajni terapijski proces u vidu "dijaloga" duhovne i psihosomatske komponente.

Dijalog svoj istinski izvor ima u nutrini pojedinca, u razgovoru sa samim sobom. Čovjek je prije svega, zagonetka samom sebi. Ko iskreno ne postavi u sumnju sve svoje "istine", ne napusti zavičaj vlastite sigurnosti i ne želi se potpuno predati istini koja nije ničije privatno vlasništvo, taj nije spreman za dijalog. Ko nema sumnji i ko smatra da već posjeduje cjelovitu istinu, njemu dijalog ne treba. Galimberti takav mentalni profil povezuje sa *narcističkom inteligencijom* koja „ne opažajući ništa kod drugog, njegov nivo razumevanja i vrednosti njegovih primedaba (koje Narcisi smatraju napadima), čini njegovu inteligenciju krutom i sve dogmatičnijom, i na kraju usahlom i fosilizovanom, s obzirom da nije dijaloška i da je neprijemčiva za ono čemu drugi i svet još imaju da je nauče" (Galimberti 2018: 101-102). Zato je svaki, a osobito religijski dijalog, težak jer zahtijeva disciplinu, zrelost i poniznost. Danas, međureligijski dijalog ima mnogo oblika, a četiri se najviše prakticiraju. Prvi, to je dijalog u kojem je religija više način života nego pogled na život. Drugi je akcijski, u smislu da su ljudi različitih religija pridruženi u zajedničkoj zabrinutosti za društvene potrebe. Treći oblik je teološka razmjena u kojoj sudjeluju stručnjaci kako bi u akademskoj atmosferi razgovarali o specifičnim teološkim pitanjima. Četvrti oblik vjerskog dijaloga je razmjena religijskih iskustava među pripadnicima različitih religija (Mišić 2002).

Dijalog predstavlja modus funkcioniranja misli. Pritom "misao" nije samo ishod nečijeg umnog djelovanja, već joj se pridodaju međusobno prepletena osjećanja, namjere i želje, slojevi sjećanja, uvjerenja kao i trenutne percepcije naše stvarnosti. A naša "stvarnost" je mješavina koncepcija, sjećanja, refleksija obojenih osobnim potrebama, strahovima i željama, ograničenjima izobličeni jezikom, navikama, spolom i kulturom. Teško da je moguće odstraniti sve ove navedene i druge neprepoznate sastavnice iz vlastitog mišljenja i biti siguran da je naša percepcija ispravna.

1. DIJALOG U FUNKCIJI PREOBRAZBE

Swidler postavlja deset osnovnih pravila za dobar i uspješan međureligijski dijalog (Swidler 2012). Prvo pravilo i primarna svrha dijaloga je učenje, a to znači biti otvoren, mijenjati navike i percepcije u razumijevanju stvarnosti. Drugo pravilo nalaže da međureligijski dijalog bude dvostrani proces, kako između različitih vjerskih zajednica, tako i unutar njih samih. Prema trećem pravilu svaki sudionik treba da uđe u dijalog s punom iskrenošću, uz pretpostavku da svi drugi partneri posjeduju sličan stav. Sljedeće pravilo naglašava da u komparaciji ne smije doći samo do usporedbe naših ideala sa praksom naših partnera, nego je potrebna usporedba ideala sa suprotnim idealima i naše prakse sa praksom naših partnera. Peto pravilo kaže da svaki sudionik mora definisati vlastiti stav. Ipak, budući da je dijalog dinamičan proces, svaki sudionik treba da uoči šta treba promijeniti u samoodređenju. Posebno je istaknuto šesto pravilo da svaki sudionik treba ući u dijalog bez čvrstih i brzopletih pretpostavki, što je osobito važno kada dolazimo do tački neslaganja. Sljedeće pravilo naglašava da se dijalog može pojaviti samo između ravnopravnih sudionika koji se okupljaju da bi naučili. Osmo pravilo naglašava da se pravi dijalog odvija jedino tamo gdje je prisutno međusobno povjerenje. Deveto pravilo pretpostavlja da ljudi stupaju u međureligijski dijalog sa dozom samokritičnosti, odnosno da nisu podjarmljeni vlastitoj vjerskoj ili ideološkoj tradiciji. Konačno, deseto pravilo za međureligijski dijalog nalaže svakom sudioniku da pokuša iskusiti partnerovu religiju iznutra (Prijatelj 2017). Na istome su fonu, kao svojevrsni rezime navedenih pravila, Galimbertijeva promišljanja o fenomenu dijaloga: „Bez relativističkog način mišljenja nema „tolerancije“, koja se ne sastoji toliko od toga da se pusti na miru i ne sprečava neko ko je drugačiji od nas, koliko od pretpostavke da onaj koji je nosilac neke druge kulture ili čak neke druge religije možda poseduje viši stepen poznavanja neke istine nego mi. Bez te duhovne pripremljenosti nikakav dijalog nije moguć, bez obzira koliko je susretanja bilo i koliko je dobre volje u njih uloženo“ (Galimberti 2018: 112).

Religije oblikuju specifične kulture, a kulture su obilježene specifičnošću religije. Kulturne promjene izazivaju promjene u religiji i nude nove mogućnosti da se religije otvore jedne prema drugima. Nadalje, promjene unutar religija i među religijama stvaraju novu kulturnu stvarnost koju prati novo razumijevanje duhovnog i vjerskog. Prema tome, međureligijski dijalog sam po sebi proizlazi iz dinamike koja postoji između religija i kultura. Ali, svaka kultura ima svoje vlastite vrijednosti, parametre i kriterijume. Susret kultura se događa kao susret različitih sloboda i nezavisnosti iz čije se sublimacije rađaju novi plodovi. Komunikacija je moguća samo u duhu razu-

mijevanja između otvorenih kulturnih modela. Riječ je o ukidanju mentaliteta zatvorenosti na osnovu dijaloga i razmjene, što podrazumijeva da kulturni modeli mogu egzistirati bez centra i središta, kao novo iskustvo kulture. Kulturni identitet je osnov za lični, kolektivni i etnički identitet, kao i za otvorenost i mogućnost stvaranja nadnacionalne kulture, utoliko što kultura nema granica u globalizovanom i umreženom svijetu a „raspuklina koju dubi inkompatibilnost tradicionalnog koncepta nacije/države i transteritorijalnih kulturnih identiteta“ (Spahić 2016: 131) postaje sve veća.

Zahvaljujući otvorenosti, nauka, umjetnost, religija i druge kreativne ljudske djelatnosti su u neprekidnom međuučecaju i komplementarnosti. Iznimka su, na žalost, religijske prakse! Pored mnoštva hipotetičkih stavova o potrebi dokidanja barijera za dijalog, ne istrajavaju na otkrivanju smisla postojanja različitih oblika religioznosti, već podliježu inercijama kretanja u egocentričnom smjeru. Duhovnost koja se kuša u recentnim religijskim praksama nije izvedena na razinu misli i pojmova odnosno spoznaje stvarnosti kao takve, nego se i dalje pretežno doživljava u vidu osjećanja i čulnih predstava.

2. DIJALOG KAO PROTOK ZNAČENJA

Etimologija grčke riječi *dialogos* ((διά)λογος) govori da je po srijedi složenica. Rječca *dia* (διά) označava međusobni odnos, kretanje itd. Riječ *logos* (λόγος) dolazi od glagola *legein* (λέγειν) (sakupljati, metnuti, sabirati, govoriti, reći itd.) i u osnovi nosi dva značenja. Jedno je u semantičkom opsegu – riječ, odluka, besjeda, dokaz itd. Drugo značenje se tiče uma odnosno razuma (rasuđivanje, procjenjivanje, izlaganje itd.). Pojam *dialogos* dolazi od glagola *dialegomai* (διαλέγομαι) što znači razmišljati, prosuđivati, proračunavati, razgovarati, govoriti. Ključno u dijalogu za stare Grke bila je – svrha. Njihovi razgovori su imali dvije opće svrhe: prva je bila istina, ako je u pitanju teorijski dijalog, a druga je bio sporazum o općem dobru (Laušević 2005).

Kad god se pokuša etimološki objasniti riječ dijalog do izražaja dolazi Heraklitova misao o logosu u svijetu koji se „niti skriva niti otkriva“. Pojam *logos*, već rekosmo, uključuje najmanje dvije grupe značenja koje se odnose na umnost i govor. Najjednostavnija tumačenja govore o dijalogu kao "razgovoru dvoje". To tumačenje je, međutim, preskromno, jer ni na koji način ne pokazuje u kom smislu bi onda dijalog imao ekskluzivnost (koja mu se inače pridaje) u odnosu na druge forme razgovora. "Teorijski dijalog" treba biti usmjeren ka tome da se sagovornici približe istini o pojmu oko koga se vodi dijalog. Konačno, ako hoćemo da najsveobuhvatnije

tumačimo riječ *logos*, nužno je objediniti komponentu govora i komponentu umnosti. Najbliže tome je Aristotelovo shvatanje logosa kao "razumskog govora", za razliku od "barbarosa" (brbljanja) (Lojančić 2005).

Ako uzmemo u obzir različite aspekte dijaloga i jezična sredstva koja su svojstvena pojedinim od tih aspekata, onda možemo govoriti o dijaloškim tipovima. Tako su u *prvome* tipu dijaloga, onome koji se tiče odnosa između sudionika govornog događaja, često naglašeni emocionalni ili voljni momenti. Najekstremniji tip takva dijaloga jeste svađa, kao dijalog koji je svojstven manje kultiviranim društvima i sredinama. *Drugi* tip dijaloga, kod kojega je u prvom planu vezanost sugovornikā za predmetnu situaciju, predstavljaju raznoliki "radni razgovori". Takvi su razgovori, ako se ne pretvore u diskusije, lišeni snažnije emocionalne obojenosti pa i napetosti među sugovornicima jer su više usmjereni na samu situaciju negoli na međusobni odnos sudionika govornog čina. *Treći* tip dijaloga, vezan za prožimanje ili smjenjivanje kontekstā, zasnovan je na pojačanim značenjskim obratima, a nije ni osobne (kao prvi tip) ni situacijske naravi (kao drugi tip). Krajnji oblik takva dijaloga jest onaj u kojem se insistira na igri značenja, na poklanjanju posebne pažnje samom dijalogu. Takav tip razgovora svojstven je konverzaciji, tj. dijalogu koji je do neke mjere sam sebi svrha, koji je lišen neposredne korisnosti, koji predstavlja kulturno dostignuće, u kojem se nerijetko govori zato da bi se govorilo, da bi se ljudi međusobno družili, uvažavali, igrali, zabavljali i sl. (Badurina, Pranjković 2014).

Vrijednom spomena smatramo misao o inherentnoj dijalogičnosti svakoga teksta. Naime, uz eksplicitnu dijalogičnost, koja se potvrđuje u situacijama u kojima postoje govornik i sugovornik (ili više njih), tj. najmanje dva sagovornika (glasa), implicitna je dijalogičnost svojstvo svakoga teksta, pa i onoga koji je u strogo formalnom smislu monologičan – sve su to poruke upućene stvarnim ili zamišljenim recipijentima. Misao je po svojoj naravi dijalogična, a monolog je samo konvencionalizirana forma njezina iskazivanja. Konačno, svaki tekst uspostavlja relacije i s drugim, već napisanim tekstovima (intertekstualnost).

Nadalje, pokušaj određenja pojma dijalog temelji se na teorijskim promišljanjima o naravi i funkcionisanju jezika. Za Davida Bohma (2009) dijalog je komunikacija koja zadobija neke posebne, više kvalitete. U dijalogu „dviije osobe nešto zajednički čine, tj. zajednički stvaraju nešto novo” (Bohm 2009: 23). Dijalog je, naglašava Bohm, “protok značenja kroz nas i među nama, što nam omogućuje protok značenja u cijeloj skupini, a iz čega može nastati novo razumijevanje” (Bohm 2009: 28). Kao glavna vrijednost dijaloga se ističe kreacija novoga smisla, što znači da sudionici dijaloga u konačnici bivaju obogaćeni nekim novim vrijednostima i novim spoznajama.

U tim se kvalitetama prepoznaju bitne razlike između dijaloga i komunikacije kao širega pojma.¹

Prema M. Bahtinu, svaki se iskaz gradi između dvoje društveno organiziranih ljudi, a ako realnog sugovornika nema, onda se on pretpostavlja u ličnosti normalnog predstavnika one društvene grupe kojoj govornik pripada. Svaka je riječ dakle upućena sugovorniku, riječ je u biti bilateralni čin ili, metaforički kazano, ona je most izgrađen između mene i drugog; ako se on jednim krajem oslanja na mene, drugim se krajem oslanja na sugovornika. Konačno, realna jedinica jezika-govora nije izolirani pojedinačni monološki iskaz, već interakcija bar dvaju iskaza, tj. dijalog (Badurina, Pranjковиć 2014: 221).

3. GOVOR – SPOJNICA STVARI I JEZIKA

Ljudski govor se može posmatrati sa stanovišta onoga koji govori – a to je izraz, u odnosu na onoga kome se saopćava – to je poruka, a gledano s aspekta stvari o kojoj je riječ – to je značenje stvari. Smisleni govor je samo onaj koji ima neko značenje, a njegova istinitost se ogleda u slaganju govora s onim o čemu se govori tj. "stvarima".

Prema Fochtu (1972), riječ povezuje biće duše sa bićem stvari. U mitskom mišljenju vladalo je neprikosnoveno jedinstvo riječi i stvari. Tek kasnije je stvar kao stvar izgubila svoju moć, a riječ je postala znak. Međuprostor između stvari i jezika pripada govoru, koji može biti "spajalica" ili "razdjelnica" stvari i jezika. Prema Ricoeuru (2005), Aristotel pojmom *symbolon* označava izražajnu moć zvučnih glasova da izraze stanje duše koje je kreirano spoznajom. To znači, ukoliko je duša kadra da spozna (simbolički) govor stvari, onda je zadatak govora da stanje stvari iskaže u jeziku. U konačnici, govor otkriva ili prekriva mnoštvo značenja glede stanja stvari.

Pojašnjavajući fenomen govora (glasova), Heidegger (1982) se poziva na Aristotela i njegovo djelo *O tumačenju* u kojem se odnos stvari, duše, govora i jezika objašnjava na sljedeći način: „Ono što se događa u proizvođenju zvučnih glasova jeste pokazivanje onog što u duši postoji kao strast, a ono što je napisano jeste pokazivanje zvučnih glasova. I kao što kod svih ljudi rukopis nije jednak, tako ni zvučni glasovi nisu jednaki. S druge strane, ono što se putem njih (glasova i rukopisa) najprije pokazuje – to su kod svih ljudi strasti u duši, i stvari – čiji nalikujući prikazi jesu strasti

---

¹ Riječ komunikacija dolazi od latinskoga pridjeva *communis* u značenju 'zajednički', pa komunicirati znači 'učiniti zajedničkim'. Takva razmjena informacija ne mora nužno stvarati nove vrijednosti, što je pretpostavka dijaloga.

– također su iste“ (Hajdeger 1982: 223). Isti autor zaključuje da jezik, kao govor, ostaje skriven, jer slova pokazuju glasove, glasovi pokazuju strasti u duši, a strasti u duši – stvari koje ih pobuđuju.

Kako ono suštinsko jezika vidi u govoru, Humbolt (1988) objašnjava na sljedeći način: „Pojmljen u svojoj stvarnoj suštini, jezik je nešto postojano i u svakom trenutku prolazno. Čak i njegovo održavanje pisanjem uvek je samo nepotpuno, mumijsko čuvanje koje je potrebno, ako neko pokuša da čulno opet predstavi živi govor. Sam jezik nije delo (*ergon*), već delatnost (*energeia*). Stoga njegova prava definicija može da bude jedino genetička. Naime, jezik je večno ponavljani *rad duha*, kako bi se *artikulisani glas* pripremio da izrazi *misao*. Neposredno i strogo uzev, to je definicija svakog govora; ali, u istinskom i suštinskom smislu, može se, u neku ruku, i samo totalitet tog govora smatrati jezikom“ (Humbolt 1988: 257).

Bošnjak (2008) nam sugerise da spoznajno otkrivanje "stanja" stvari može uslijediti jedino „putem opreznog približavanja, putem *himme* ili snažno produhovljenog govora, a nikako na način puke upotrebe riječi, ili pojašnjavanja i slatkorječiva govorenja. Zbiljnost ovog duhovnog stanja je upravo ona na koju ukazuje šejh Ibn Arabi u 198. poglavlju svoga djela *Al-Futuhāt*, odjeljak 8: „Govor i riječ su dvije odlike Božije. Riječju On sluša ono što je u stanju nepostojanja, kako i Sam veli: ‘*Ako nešto hoćemo, Mi samo za to reknemo: ‘Budi!’*’ (Al-Nahl, 40). Govorom On sluša postojeća bića, zbog čega i kaže: ... *A Allah je s Musaom sigurno razgovarao* (Al-Nisa’ 164).”“ (Bošnjak 2008: 170).

Ipak, korijen stvari nisu predstave o njima u vidu slike, lika, simbola ili znaka. Korijen stvari nisu ni njihove esencije (biti), jer su one samo ulaštena ogledala u kojima se odražava slava Božijih imena i Svojtava u njihovom obznanjivanju. Korijen stvari čine Imena Božija koja su u Njegovu sveznanju pritajeni realiteti stvari, metafizičko sjemenje iz kojeg se razvijaju vidljivi svjetovi kada Imena Božija počnu prelaziti iz stanja *in potentia* (bi'l-quwwa) u stanje *in actus* (bi'l-fi'l).² Gospodar traži da ga neprestano spoznajemo i upravo to i kaže u plemenitom ajetu: *Ljude i džine sam stvorio samo kako bi Me suštinskom spoznajom obožavali* (Al-Zarijat 56). Koristeći glagol *'abada-ya' budu* – obožavati Boga *prisebnim srcem koje umije da sluša* (Qaf 37) Gospodar svraća pažnju na suštinsko pregnuće našeg srca i uma, jer ova dva organa duhovne spoznaje imaju odliku najprisebnijeg slušanja i osluškivanja šta im Gospodar neprestano govori kroz suštine stvari, i ovi duhovni organi nepogrešivo spoznaju i dohvaćaju "paslike" stvari čistim Božijim svjetlom.³ Za ovaj spoznajni stu-

---

² „Naredi svom ummetu da umnože džennetske sadnice, a one su – la havle ve la kuvvete illa billah“, Imam Ahmed, 3/418.

panj potrebna je jedna sposobnost duše (*nefs*), a to je "stvaralačka imaginacija" (*al-khiyal*) koja duhovnu stranu "paslike" zaodijeva u osjetilnu formu koju treba tumačiti (*ta'bir*) u svjetlu onoga čime one simboliziraju u poretku simbola (*'alam al-amthal*). Ovaj organ duhovne spoznaje stoji kao razdjelnica (*berzakh*) između svijeta duše i svijeta osjetilnih formi, i njena moć je spajanje, na aktualitetu suprotstavljenosti Imena Božijih: Vidljivi i Nevidljivi, Prvi i Posljednji itd.

4. UNUTARNJI DIJALOG

Dijalog je širok pojam i može da označava razgovor s drugim, sa sobom, sa predmetima, sa životinjama, itd. Kroz riječ *dialogos* iskazana je složena misao. Složenica sintezom dvije riječi (*dia-logos*) donosi ova značenja: kroz govor, između govor, govor sa, sagovornik, itd. Bilo da govorimo ili ne govorimo, riječ je stalno prisutna u nama. Šta se krije iza riječi? To su misli. Znači, u nama se javljaju misli a na površini se pokazuju u vidu riječi. Ako te misli iskažemo, onda je to vanjski govor, ako ne izkažemo, onda je to unutarnji govor. Iskazali ili ne iskazali te misli (riječi), mi uvijek govorimo.

Prema osnivaču logike Aristotelu, pojmovi su misaono-jezički izrazi biti stvari. To znači da je saznanje o stvarima je pretočeno u misli, a te misli se izražavaju govorom, odnosno jezikom. Poznavati osnove neke nauke, znači ovladati onim čime se ona ograđuje, a to su pojmovi – saznanja o stvarima prenesena u svijet misli. Nauka je govor o "pojavnom svijetu".

Međutim, njemački filozof M. Heidegger (1982) aludira na jednu vrstu (unutarnjeg) dijaloga, dijaloga sa Gospodarem. Po njemu, ono što sprječava taj izvorni dijalog jeste logičko mišljenje o bitku. Put ka spoznaji bitka uvijek se događa putem "vidljivog" bića, te se po tom osnovu gradi mišljenje i o samom bitku. Ovakav odnos sprječava "objavljivanje" istine bitka i „njegovo istupanje iz skrivenosti u svjetlo stvarnog“. Heidegger nastoji da prevlada tu vladavinu logičkog mišljenja i da preokrene stoljećima uspostavljeni odnos. On nikada ne postavlja pitanje: „Šta je bitak?“, jer zna da se logički ne može spoznati, nego se pita šta ljudi misle, odnosno po kojem osnovu grade mišljenje o bitku. Na koncu, Heidegger zaključuje da misao

---

³ „...Najdraže čime Mi se Moj rob može približiti jest ono što sam mu propisao. Moj će Mi se rob ustrajno približavati naofilama pa ću ga zavoljeti, a kada ga zavolim, postat ću sluh njegov, kojim sluša, vid njegov, kojim gleda, ruka njegova kojom radi, noga njegova kojom hoda“. (Sahihu-l-Buhari, Buharijeva zbirka hadisa, Tom 4, hadis 6502, Sarajevo, 2009., str. 622.) U predaji koju bilježi Ibn Ebi Dunja stoji „...i srce kojim shvaća i jezik kojim govori“. Sa istim značenjem spominje predaju i Ahmed ibn Hanbel.

mora biti određena od strane bitka (Gospodara). Prema Uzelcu (2007), Heidegger poistovjećuje bitak i logos⁴, a do ovog zaključka dolazi promišljajući Leibnitzov princip dovoljnog razloga – ništa nije bez razloga⁵. „Logos se, dakle, može slušati... da li je logos moguće slušati na isti način na koji se sluša drugog čovjeka? Da li je međuljudsko slušanje jedino moguće slušanje? Da li je čovjek sposoban za neko drugo slušanje? Logos nije čovjek i ne govori ljudskim glasom. Tko govori u logosu i kakav mu je glas? Bezglasni glas? Koje bi slušanje bilo u stanju čuti takav glas? Da li je ljudsko slušanje do kraja bjelodano?“ (Vučković 1993: 101).

Naravno, druga dimenzija slušanja ("govora") je moguća samo ako se uobičajeno „mišljenje spremi i ako se dopusti odvesti u drugu dimenziju. U drugoj dimenziji sve postaje drukčije. Skačući iz jedne u drugu (dimenziju), i jedino tako, otvara se mogućnost razumljenja onoga što je mišljenje mislilo u prvoj dimenziji“ (Vučković 1993). U drugu dimenziju u kojoj se dobijaju misli od Gospodara i vodi dijalog s Njim, uvodi nas Ibn'Arebi. Po njemu, pojmovi se ne mogu imati o onome što nema pojavni lik, jer su pojmovi kao takvi predodžbe o stvarima (u mašti predočena bit stvari o kojoj se misli) (Ibn Arebi 2007). Drugim riječima, čovjek ne može imati pojmove o Božijem znanju kao takvom jer ono pripada dimenziji koju ljudsko poimanje ne dokučuje. Ali, slavni učenjak nas obavještava da je Božije znanje, odnosno da su Božije riječi, putem Prvostvorenog pera (Prvi um ili 'Aql) pohranjene u Čuvanu ploču (Univerzalna duša) u vidu znakova ili simbola upisanih u redove i nizove u deset oblasti ili poglavlja. Kur'an Veličanstveni i prethodne Objave, također, sadržavaju deset spomenutih oblasti:

„To što se u nju spušta i što ona sadržava od riječi stvorenih u subjektu Pera i Ploče, nakon što Pero završi sa upisivanjem, sastoji se od 269.200 znakova ili simbola koji predstavljaju ono što će se u postojanju realizirati do dana Sudnjeg, gledano iz ugla onoga što ova Univerzalna duša prenosi i dostavlja u svijet posredstvom uzroka“ (Arebi 2007: 38).

---

⁴ Za rane grčke mislioce biće je bilo isto što i kosmos, a za one nakon Aristotela isto što i *physis*. Izvorno ovaj izraz ne označava prirodu u smislu zbira materijalnih stvari, već znači cjelinu bića uopće. Prema Heideggeru, *physis* označava pojavljivanje, istupanje iz skrivenosti u svjetlo stvarnog, nastajuće trajanje. I pojmu *logos pripisuje* isto značenje: logos je nešto stalno, nešto što traje, zbirajuće u biću. Zbirajući karakter logosa dolazi do izražaja u Heraklitovom fragmentu o pojmu *polemosa*. Ovaj pojam Heidegger prevodi kao izvorno suprotstavljanje, različitost itd. U konačnici, *polemos*, *logos* i *physis* su isto od tri različita aspekta: suprotstavljanje, zbiranje i nastajuće trajanje.

⁵ Pored tri osnovna zakona logičkog mišljenja (princip identiteta, princip protivrječnosti, princip isključenja trećeg ili srednjeg) njemački filozof G. W. Leibniz uvodi i princip dovoljnog razloga, po kojem smatramo da se nijedna činjenica ne bi mogla naći istinitom ili postojećom, niti bi se mogao naći jedan istinski iskaz a da u njima ne bude dovoljnog razloga zašto je to tako a ne drugačije. Iako nam ti razlozi najčešće nikako ne mogu biti poznati.

Božije znanje u vidu znakova (pojavnih likova) na razini čovjekove spoznaje odgovara pojmovima (unutarnjem ili vanjskom govoru) koji se iskazuju riječima. Dželaluddin Rumi o ovom fenomenu kaže: „Riječ je misao, bila ona skrivena ili jasno izražena. Prema tome, čovjekova suština su misli, a ostalo je samo hrpa kostiju i vena“ (Rumi 1998: 174). Posve je bjelodano da znakovi u Čuvanoj ploči sadržavaju Božije riječi. Ali, Božija riječ nije što i čovjekova riječ! Stoga, Ibn Arebi zaključuje da znakovi objedinjuju riječi, a riječi objedinjuju glasove, a glas ili govor je posuda značenja.

Ako imamo u vidu da je znak uvijek u osjetilnoj formi, a simboliku (značenje) znaka izražavamo smislenim govorom (glasom, unutarnjim ili vanjskim) (Berberović 1978), onda se potvrđuje ranije izrečen stav: *symbolon* je izražajna moć glasovnih zvukova da izraze stanje duše koje je kreirano spoznajom. Prosvijetljena ili stvaralačka imaginacija (*al-khiyal*) je u stanju simboliku Božije riječi u vidu znaka pretočiti u smisleni govor.

5. BOŽIJA RIJEČ I GOVOR

Knjige Uzvišenog Boga sadrže samo neke Njegove riječi koje je On uputio Svojim stvorenjima, a knjige su sljedeće: Suhufi, Zebur, Tevrat, Indžil i Kur'an (Behdžet 2001: 10). Prvo što je stvoreno u odnosu na postojanje je Prvi um (Uzvišeno pero). Zatim je Bog stvorio Čuvanu ploču i rekao Peru: „Piši!“ Pero je reklo: „Šta da pišem?“ Bog mu je rekao: „Piši, a Ja ću ti diktirati“, pa je Pero u Ploču upisivalo sve ono što mu je Bog diktirao, a to je bilo Njegovo znanje o stvorenjima koja će stvarati do Sudnjeg dana.

Bog je dao da Ploča razumije ono što joj On objavljuje, te su joj data dva svojstva ili sposobnosti: svojstvo znanja i svojstvo djelatnosti. Djelatnim, odnosno kreativnim svojstvom iz nje su se pojavili likovi: jedni su osjetilni (šeme, forme, boje, oblici itd.) a drugi su neosjetilni likovi (znanja, spoznaje, želje itd.). Prvi govor koji je dopro do sluha mogućih bića jest riječ: „Budi!“, tako da je svijet došao do izražaja na osnovu svojstva Božijeg govora. Bog u stvorenjima i nema druge riječi izuzev: *Budi!* Suština stvorenja je riječ i On je usmjerava na utvrđene originale, prototipove. Prema Ibn Arebiju, „sva postojeća stvorenja su Božije riječi koje ne usahnjuju. Uzvišeni kaže u vezi sa uvođenjem u postojanje Isaa a.s. da je on Njegova (Božija) riječ koja je dostavljena Merjemi. Znači, ta Božija riječ je Isaa a.s. Zato mi kažemo da su sva postojeća stvorenja Božije riječi, gledano sa aspekta njihove čujnosti“ (Arebi 2007: 539).

Božiji govor kao lično Božije svojstvo je nestvoren, dok je Kur'an u značenju slova i značenja koje izgovaramo stvoren. I pored toga nije dozvoljeno reći, misleći na to, da je Kur'an stvoren, osim u iznimnim situacijama kao, na primjer, kada se drži predavanje o tome, pa se želi pojasniti. Božiji govor, kelam, je jedno od Njegovih savršenih i vječnih svojstava koje opstoji sa Njegovim bićem. To je potvrđeno konsenzusom ummeta i pouzdanim predanjima od svih poslanika. Svojim svojstvom govora Uzvišeni naređuje, zabranjuje, objavljuje poslanicima knjige kao što su Kur'an, Tevrat, Indžil itd. (Pramenković 2002).

6. SIMBOL I JEZIK

Prema Aristotelu, zvuci izraženi glasom su simboli duševnih stanja, a napisane riječi su simboli riječi izraženih glasom. Iako se simbol i znak dovode u blisku vezu, a u pojedinim prilikama poistovjećuju, ta veza je prividna. Prije bi se moglo zaključiti da postoji razlika, i to vidljiva i duboka, jer znak nosi samo jedno značenje, a simbol mnoštvo značenja (sadržaja) (Đokić 2003). Prema Northropu Fryeu, simbol je najbolje nazvati slikom, jer ljudska imaginacija ima sposobnost da duhovno zaodijeva u osjetilnu formu (Frye 1979). Ipak, tumačenje simbola ne može se zasnivati na njihovoj zamjeni riječima već na produbljivanju njihovih sadržaja i obogaćivanju njihovog simbolizirajućeg značenja. Simbol pored fiktivnog elementa, sadrži izvjestan element istine, jer istovremeno izražava ono što je realno i ono što je nerealno.

U opisu jezika razlikujemo dva osnovna pristupa: formalni i funkcionalni. Formalni lingvisti jezik smatraju ogledalom uma, te ga valja opisati nezavisno od njegove upotrebe u komunikaciji. Jezik služi za izražavanje misli, a svaka ljudska jedinka posjeduje urođenu sposobnost za usvajanje jezika. Osnovna funkcija jezika nije samo komunikacija, već podjednako i slobodno izražavanje misli. Funkcionalni pristupi, za razliku od formalnih, u žarište stavljaju komunikaciju kao jednu od najvažnijih funkcija jezika u društvu, a značenje pri tome igra veliku ulogu. U ovome pristupu ističe se svrhovitost jezične djelatnosti. Jezik nije ogledalo uma, već alat pomoću kojeg komuniciramo pa se i jezične strukture mogu opisati sa stajališta funkcija koje imaju u jeziku. Unutar funkcionalne paradigme jezik se konceptualizira kao instrument društvenog djelovanja među ljudskim jedinkama, a koristi se s namjerom da se uspostavi komunikacijski odnos (Borucinsky 2015).

KA ZAKLJUČKU

Opravdano je pitanje o porijeklu riječi i jezika, jer ni za filozofiju, ni za nauku o jeziku, ili bilo koju drugu nauku, to pitanje nije zatvoreno. Koliko god išli daleko u historiju porijekla značenja riječi, svagda se na kraju susrećemo s već gotovim jezičkim činjenicama, odnosno s riječima koje imaju svoje značenje. Mi ne znamo i ne možemo znati šta je jezik koji je u osnovi svega što mi znamo i što možemo izreći o svijetu u kojem živimo i odakle potječe ta njegova nenadmašna sposobnost, jer ne možemo dospjeti izvan njega i govoriti o njemu kao predmetu, osim ako ne pronademo neku primordijalnu vezu jezika i nekog drugog medija ili reda pojava, što bi nam omogućilo da govoreći o tim pojavama govorimo ujedno i o jeziku. Budući da jezik opisuje svijet, onda je porijeklo svijeta kakav je on dat za nas, dakle, odgovor na pitanje o porijeklu jezika (Filipović 2005).

Postoje sve premise za mišljenje da je osnovna funkcija riječi njena označavajuća uloga, jer riječ je znak koji označava stvari (predmete) i njihova obilježja – osobine, radnje, odnose itd. Kao takva, riječ nosi značenje koje poima ljudska svijest. Kada imenujemo neki predmet riječju, samim tim taj predmet svrstavamo u određenu kategoriju, tj. riječi generalizuju stvari. Stoga riječ nije tek sredstvo zamjene, već i oruđe mišljenja. Napokon, najsloženija funkcija riječi je njena analiza stvari. Na taj se način prenosi iskustvo generacija tokom društvenog razvoja i sistem društveno učvršćenih znanja o stvarima. Zbog toga se može reći da se jezik javlja kao sistem dostatam da samostalno proanalizira predmet (stvar) i izrazi bilo koja njegova obilježja, osobine i odnose (Lurija 2000).

„Među svim svojim stvorenjima Bog je čovjeku dao najsavršeniji govor. Tako je dao da se pri čovjekovom govoru dah prekida na dvadeset osam mjesta. Na svakom tom mjestu presijecanja daha nastaje određeno slovo (suglasnik), a ne neko drugo, od kojeg se razlikuje po mjestu presijecanja daha, premda to i nije ništa drugo nego sam dah“. (Arebi 2007: 542)

Božija riječ može imati terapijsku ulogu samo u dijalogu u kojem je jedan od sagovornika dosegnuo stepen "logosa" ili Božijeg govora koji je spona između stvari i jezika. Osluškiivanje "logosa" kao govora stanja stvari uslovljeno je suštinskim pregnućem našeg srca i uma ('*aql*). Razinu "logosa" nije moguće dosegnuti bez jedne sposobnosti duše – stvaralačke imaginacije (*al-khiyal*). Samo prosvijetljeni ego doživljava govor "stanja stvari" u vidu unutarnjeg govora ili misli kojima dokučuje značenje. Pravilnom upotrebom riječi (pojmovu) u jeziku otkriva se značenje stvari i pobuđuje se "eho" primordijalne riječi. Terapijsku ulogu dijalog poprima kada "živa riječ" otkriva unutarnji govor ili stanje sagovornika.

LITERATURA

1. Arebi, Muhjiddin Ibn (2009), *Mekanska otkrovenja III*, Ibn Arebi, Sarajevo
2. Bahtin, Mihail (1980), *Markizam i filozofija jezika*, Nolit, Beograd,
3. Bahtin, Mihail (2000), *Problemi poetike Dostojevskog*, ZEPTER BOOK, Beograd
4. Barbarić, Damir (2001), *Približavanja: ogledi u filozofiji*, Demetra, Zagreb
5. Badurina, Lada, Ivo Pranjković (2014), "O dijalogu", *Sarajevski filološki susreti II: Zbornik radova*, knjiga I, str. 216-226.
6. Behdžet, Ahmed (2001), *Allah: islamsko poimanje i vjerovanje*, El- Kalem, Sarajevo
7. Berberović, Jelena (1978), *Filozofija Ludwiga Wittgensteina*, Svjetlost, Sarajevo
8. Blagojević, Nada, (2016), *Fukoova hermeneutika subjekta*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd
9. Bohm, David (2009), *O dijalogu*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
10. Bošnjak, Abdulah (2008), *Tumačenje dragulja poslaničke mudrosti*, Ibn Sina, Sarajevo
11. Đokić, Radoslav (2003), *Znak i simbol*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
12. Filipović, Muhamed (2005) *Filozofska istraživanja*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
13. Frye, Northrop (1979), *Anatomija kritike*, Naprijed, Zagreb
14. Galimberti, Umberto (2018), *Mitovi našeg vremena*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad
15. Hajdeger, Martin (1982), *Mišljenje i pevanje*, Nolit, Beograd
16. Heidegger, Martin (1996), *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Naprijed, Zagreb
17. Hajdeger, Martin (2007), *Na putu k jeziku*, Fedon, Beograd
18. Heidegger, Martin (2008), *Što se zove mišljenje*, Naklada Breza, Zagreb
19. Heidegger, Martin (2012), *Uvođenje u metafiziku*, AGM, Zagreb
20. Humboldt, Wilhelm fon (1988), *Uvod u delo o Kavi jeziku i drugi ogledi*, Dnevnik, Novi Sad
21. Korkut, Besim (1992), *Kur'an s prevodom*, Kompleks Hadimu-l-Haramejni-š-Šerifejni-l-Melik Fahd za štampanje Mushafi Šerifa, Medina Munevvera
22. Laušević, Savo (2005), "Dijalog o dijalogu", u: *Mala čitanka o dijalogu*, Nansen Dialogue Centre, Podgorica, str. 9-13.

23. Lojančić, Goran (2005), *www.dijalog.com*, u: *Mala čitanka o dijalogu*, Nansen Dialogue Centre, Podgorica, str. 73-80.
24. Lurija, Aleksandar R. (2000), *Jezik i svest*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
25. Marković, Miroslav (1983), *Filozofija Heraklita mračnog*, Nolit, Beograd
26. Mišević, Nenad (2003), *Filozofija jezika*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
27. Mišić, Anto (2002), "Međureligijski dijalog - prinos općoj kulturi dijaloga", *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 57, No. 4., str. 455-465.
28. Pramenković, Almir (2002), "Kelam – Allahov vječni govor", *Islamska misao: godišnjak Fakulteta za islamske studije u Novom Pazaru*, 1/2002., str. 45-54.
29. Prijatelj, Erika (2017), "Healthy Cultures: New Challenges for Interreligious Dialogue", *Synthesis philosophica*, 63 (1/2017), str. 109–120.
30. Ricoeur, Paul (2005), *O tumačenju: ogled o Freudu*, Impresum, Zagreb
31. Rumi, Dželaludin (1998), *Fihi ma fihi*, Kadirijsko-bedevijska tekija Čelji-govići, Sarajevo
32. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla
33. Swidler, Leonard (2012), *Dialogue for Interreligious Understanding. Strategies for the Transformation of Culture-Shaping Institutions*, Palgrave Macmillan, New York
34. Uzelac, Milan (2007), *Metafizika*, Studio veris, Novi Sad

ON PHILOSOPHICAL AND RELIGIOUS ASPECTS OF DIALOGUE

Summary:

Dialogue is always some form of exchange. The main purpose of the dialogue is contained in the listening and understanding of the other, in his understanding of our view of the content being discussed. A good conversational interlocutor can be a mirror of ourselves, enable us to have a better insight into the truth about ourselves. The paper starts from the primordial definitions of language and speech, gives an overview of the philosophical and religious aspects of dialogue, leading to the conclusion about the therapeutic role of dialogue which it assumes when the “living word” reveals the inner speech or condition of the interlocutor.

Keywords: dialogue; speech; word; language; thought

Adresa autora
Author's address

Sulejman Bugari
samostalni istraživač
sulejman.bugari@icloud.com

Nezir Krčalo
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet za upravu
nezir.krcalo@fu.unsa.ba

Adnan Džafić
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
adnan.dzafic@fpn.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

- Jelena Pavičić Vukičević, Dorotea Sudar, Irena Cajner Mraović**
ŠKOLSKA KLIMA KAO PREDIKTOR VRŠNJAČKOG NASILJA NA
INTERNETU / SCHOOL CLIMATE AS A PREDICTOR OF PEER
VIOLENCE ON INTERNET 249
- Emina Kapić**
VRIJEDNOSTI I VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE / VALUES AND VALUE
ORIENTATIONS 273
- Mensur Husić, Midhat Čaušević**
ODGOJNO-OBRAZOVNA ULOGA BEHRAM-BEGOVE MEDRESE U
BOSANSKOHERCEGOVAČKOM DRUŠTVU / EDUCATION ROLE OF
BEHRAM-BEY'S MADRASA IN THE BOSNIAN-HERZEGOVINIAN
SOCIETY 291

UDK: 159.922.7:004]
37.018.2:[364.63+004]

Primljeno: 01. 10. 2019.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Jelena Pavičić Vukičević, Dorotea Sudar, Irena Cajner Mraović

ŠKOLSKA KLIMA KAO PREDIKTOR VRŠNJAČKOG NASILJA NA INTERNETU

Školska klima kao relativno trajna kvaliteta školske sredine važan je prediktor mnogim odgojno-obrazovnim fenomenima, a svrha provedenog istraživanja bila je ispitati može li se na temelju školske klime predvidjeti pojava vršnjačkog nasilja na internetu, pri čemu vršnjačko nasilje na internetu definiramo kao namjernu štetu žrtvi koja je prouzročena upotrebom računala, mobitela i drugih elektroničkih uređaja uz tendenciju ponavljanja. U istraživanju je sudjelovao 451 učenik iz zagrebačkih gimnazija i srednjih strukovnih škola, a istraživanje je provedeno na prilagođenoj skali školske klime autorice Niobe Way te posebno kreiranog upitnika s dvanaest čestica koje se odnose na različite oblike vršnjačkog nasilja na internetu. Nakon provedene deskriptivne analize rezultata dobivenih na skali školske klime, provedena je logistička regresijska analiza kako bi se ispitalo predviđaju li i u kojoj mjeri čestice koje mjere školsku klimu različite oblike vršnjačkog nasilja na internetu. Potom je značajnost b koeficijenta testirana Waldovom statistikom, a postotak objašnjene varijance (pseudo R²) Nagelkerkeovim testom. Provedena regresijska analiza pokazala je da školska klima uglavnom predviđa malen dio varijabilneta različitih oblika vršnjačkog nasilja na internetu iz čega možemo zaključiti da etiološki čimbenici vršnjačkog nasilja na internetu nisu vezani uz školu. To ne lišava školu njezine odgojne uloge, odnosno uloge u prevenciji takvih oblika nasilja jer je njihovo mjesto izvršenja potencijalno svugdje. Stoga je za prevenciju potrebno sinergijsko djelovanje svih relevantnih čimbenika, od obitelji i škole do slobodnog vremena, susjedstva i šire zajednice.

Ključne riječi: školska klima; vršnjačko nasilje na internetu (cyberbullying); učenici; srednje škole

1. UVOD

Nasilje je suvremena globalna pojava koja je prisutna i u školi kao odgojno-obrazovnoj instituciji društva, a s pojavom interneta nasilje prelazi u virtualni prostor koji je zbog svoje dostupnosti i rasprostranjenosti izrazito plodan teren za brzo širenje različitih oblika nasilja koje se u takvim okolnostima sve teže može kontrolirati i prevenirati. Mladi svoje vrijeme više provode na internetu i društvenim mrežama, nego što komuniciraju "licem u lice". S obzirom da su odgojno-obrazovne institucije mjesta u kojima mladi provode veći dio dana, od velikog je značaja ispitati njihovu percepciju školske klime i mogućnost predviđanja nasilja na društvenim mrežama na temelju školske klime. Stoga je cilj ovog rada odgovoriti na istraživačko pitanje je li školska klima etiološki čimbenik pojave vršnjačkog nasilja na internetu.

2. TEORIJSKO-KONCEPTUALNI OKVIRI

2.1. Školska klima kao višedimenzionalni teorijski koncept

Teorijski koncept školske klime i njegove praktične implikacije dio su višedesetljetnog sustavnog promišljanja stručnjaka iz različitih znanstvenih područja o kvaliteti života i rada u odgojno-obrazovnim ustanovama (Bošnjak 1997), a nastao je kao rezultat istraživanja školske klime i učinkovitosti odgojno-obrazovnih ustanova. Školska klima danas se može definirati kao „relativno trajna kvaliteta školske sredine, i utječe na ponašanje u toj sredini. Ona se temelji na zajedničkoj percepciji ponašanja u školi, a pod utjecajem je formalne i neformalne organizacije, ličnosti sudionika i upravljanja školom” (Baranović, Domović, Štirbić 2006: 486), a čine je „organizacija odgojno-obrazovnog rada u školi, mogućnost sudjelovanja u aktivnostima, jasna pravila koja se odnose na disciplinu i njihovo dosljedno provođenje, kohezija među nastavnicima, jasni ciljevi poučavanja, kvaliteta izvođenja nastave te iskustvo i očekivanja nastavnika” (Vlah, Perger 2014: 4 prema Smontara 2008).

Školska klima ne predstavlja samo individualni doživljaj, već je ona ujedno grupni fenomen koji nadilazi pojedinačnu perspektivu (Petrie 2014 prema Cohen i sur. 2000) pa se stoga kvaliteta interakcijskih odnosa u školi javlja kao značajna sastavnica školske klime te školsku klimu definiramo i kao „okružje za učenje stvoreno kroz interakcije i povezanost ljudi, fizičke okoline i psihološke atmosfere” (Velki i sur. 2014: 153 prema Perkinson 2006). Važni elementi konstrukcije školske klime jesu i osjećaji

podržavanja i sigurnosti pa je školska klima i „skup osjećaja koje učenici i školsko osoblje imaju prema školi gledano kroz određeno vrijeme a temelje se na tome kako se određeni pojedinac koji se nalazi u školi, osjeća u njoj i da li je škola podržavajuća za učenje (i poučavanje), organizirana i je li sigurna“ (Peterson, Skiba 2000:1).

Cohen i suradnici (2009), baveći se istraživanjem područja školske klime, definirali su četiri dimenzije koje određuju školsku klimu: *sigurnost* koja može biti fizička i socio-emocionalna, *poučavanje i učenje*, zatim *poštovanje različitosti u školskoj zajednici i suradnja*, *moral i povezanost te okolina i struktura*. Navedene dimenzije školske klime možemo povezati s teorijskim konceptom u čijem se sastavu nalazi i instrument koji je korišten u ovome istraživanju a koji se sastoji od četiri dimenzije: odnosi između učenika i nastavnika, odnosi između učenika, učenička autonomija pri donošenju odluka te školska pravila koja nastoje što jasnije precizirati kako se akteri unutar odgojno-obrazovnih institucija trebaju ponašati (Way, Ranjini, Rhodes 2007). Autori instrumenta su izvještavajući o rezultatima svojih istraživanja posebno istaknuli važnost sociodemografskih varijabli, poput spola, dobi i socioekonomskog statusa ispitanika u percepciji škole i školske klime (Way i sur. 2007).

Kada se radi o percepciji školske klime, istraživanje Way i suradnika (2007) pokazalo je kako su učenici skloni pozitivnim procjenama svog odnosa s nastavnicima i drugim učenicima te školskih pravila, dok u manjoj mjeri smatraju da im je dozvoljena autonomija u postavljanju pravila i odlučivanju u školi. Odnos školske klime i različitih oblika nasilja također je predmet istraživanja u svijetu (Goldweber, Waasdorp, Bradshaw 2013) i u Hrvatskoj pa je u novije vrijeme Prpić (2018) proveo istraživanje u kojem se nastojalo utvrditi postoji li korelacija između nasilnog ponašanja učenika prema nastavnicima s obzirom na četiri dimenzije školske klime, a Gosarić (2018) je provela istraživanje o povezanosti školske klime i nasilnog ponašanja učenika na društvenim mrežama. Istraživanja su pokazala kako je pozitivna školska klima povezana s nižim razinama agresije i nasilja (Goldstein, Young, Boyd 2008; Gregory, Cornell, Fan, Sheras, Shih, Huang 2010) i nasilnog vršnjačkog ponašanja (Birkett, Espelage, Koenig 2009; Meyer-Adams, Conner 2008).

2.2. Vršnjačko nasilje na internetu i njegovi pojavni oblici

Djeca su danas izložena različitim oblicima nasilja, a vršnjačko je nasilje (eng. *bullying*) kao uži pojam u odnosu na nadređeni pojam nasilja nad djecom Olewus 1998 prema (Strbić, Tokić Milaković 2016) definirao kao različite negativne postupke koji

narušavaju integritet osobe i opće emocionalno stanje djeteta. Stoga se danas sustavno istražuju fizičko, verbalno, mentalno, seksualno, relacijsko, kulturno i ekonomsko nasilje (Benders 2012 prema Sampson 2002; Milašin, Vranić, Buljubašić Kuzmanović 2009), ali i vršnjačko nasilje na internetu i društvenim mrežama.

Vršnjačko nasilje na internetu (eng. *cyberbullying*) postalo je jedan od učestalijih oblika nasilja među vršnjacima jer djeci u dobi djetinjstva i adolescenciji pruža prividni osjećaj zaštićenosti osobnog identiteta (anonimnosti) u virtualnom svijetu, ali i osjećaj lažne hrabrosti, nepobjedivosti i neograničene moći (Bilić 2014). Vršnjačko nasilje na internetu možemo definirati kao „namjernu štetu žrtvi koja je prouzročena upotrebom računala, mobitela i drugih elektroničkih uređaja te ima tendenciju ponavljanja“ (Willard 2007: 1) ili kao „slanje ili objavljivanje povrjeđujućih tekstova ili slika posredstvom interneta ili drugih digitalnih komunikacijskih sredstava“ (Willard 2007: 1). Strabić i Tokić Milaković (2016) te Vejmelka, Strabić, Jazvo (2017) ističu da je vršnjačko nasilje na internetu i svako drugo nasilje među vršnjacima obilježeno opetovanim i namjernim nanošenjem štete drugim osobama te neravnotežom snaga između počinitelja nasilja i žrtve jer internet istovremeno osigurava anonimnost počinitelju vršnjačkog nasilja na internetu, emocionalnu distancu od žrtve, kao i manjak empatičnih reakcija popraćen racionalizacijom te umanjnjem posljedica nasilničkih postupaka počinitelja nasilja.

Razlikujemo osam vrsta nasilja na internetu, a to su: vrijeđanje, uznemiravanje, ogovaranje i klevetanje, lažno predstavljanje, nedozvoljeno priopćavanje, obmanjivanje, isključivanje i uhođenje (Donegan 2012; Kowalski, Limber 2008; Popović-Ćitić 2009; Willard 2007). Povezujući različite oblike vršnjačkog nasilja na internetu s konceptom školske klime, važno je istaknuti da na pojavnost vršnjačkog nasilja na internetu utječe niz čimbenika ili korelata: situacijski (dostupnost i učestalost korištenja tehnologija te vrijeme provedeno u on-line aktivnostima), individualni (spol i dob počinitelja i žrtve, samokontrola koja je vezana uz učestalost prakticiranja on-line aktivnosti i žrtve i počinitelja, pozitivan ili negativan stav prema nasilju, kognitivna i afektivna empatija te razvijeni moralni osjećaji i moralna prosudba) te kontekstualni koji se dijele na obiteljske čimbenike (uključenost roditelja u život i on-line aktivnosti djece te njihova međusobna povezanost), školske (školska klima i podrška vršnjaka) i čimbenike zajednice (opća nepravda u društvu, ekonomska kriza, siromaštvo) (Bilić 2014). Osim školske klime i podrške vršnjaka (Bilić 2014), u školske čimbenike možemo ubrojiti i školski uspjeh, percepciju vlastite akademske kompetencije i privrženost školi te kvalitetu odnosa s vršnjacima (Strabić, Tokić Milaković 2016).

Opća raširenost vršnjačkog nasilja na internetu potaknula je organiziranje velikih kros-nacionalnih istraživačkih projekata na tu temu (UNICEF 2011). Literatura iznosi podatke o prevalenciji vršnjačkog nasilja na internetu od 1 do 24% (Bonnano, Hymel 2013; Brooks, Chester, Klemnera, Magnusson 2017; Hinduja, Patchin 2012; Menesini, 2012; Olweus, 2012). Nacionalno istraživanje koje je proveo Hrabri telefon i Poliklinika za zaštitu djece i mladih (2013) na uzorku 1489 djece i mladih pokazalo je kako je 21% djece primalo uvredljive poruke ili komentare putem Facebooka, a 9% djece je slalo takve poruke; 16% djece primilo neželjene poruke seksualnih sadržaja, a 4% djece je slalo takve poruke; 20% djece doživjelo da drugi putem Facebooka objavljuju stvari koje su štatile njihovom ugledu, a 9% djece je samo to činilo; 26% djece doživjelo da drugi putem Facebooka šire laži o njima, a 7% djece je samo to činilo; 16% djece doživjelo je da su drugi objavili informacije zbog kojih su bili ismijavani, a 10% djece je samo to činilo; 16% djece doživjelo da je netko u njihovo ime objavljavao neugodne informacije o njima, a 8% djece je samo to činilo; 11% djece doživjelo da ih je netko namjerno blokirao ili izbacio iz neke grupe s ciljem da ih izolira, a 13% djece je samo to činilo; 4% djece doživjelo da je netko otvorio grupu na Facebooku sa ciljem njihovog ismijavanja ili vrijeđanja, a 3% djece je samo to činilo; 15% djece primilo prijetnje putem Facebooka, a 7% djece je samo slalo prijetnje.

3.1. METODA

3.1. Cilj i hipoteze istraživanja

Cilj istraživanja bio je ispitati u kojoj mjeri se na temelju čestica školske klime kod učenika zagrebačkih srednjih škola mogu predvidjeti različiti oblici vršnjačkoga nasilja na internetu.

Postavljeni su sljedeći istraživački problemi:

1. Utvrditi u kojoj mjeri su se učenici srednjih škola u Gradu Zagrebu susreli s različitim oblicima vršnjačkoga nasilja na internetu.
2. Ispitati percepciju učenika srednjih škola u Gradu Zagrebu o pojedinim česticama školske klime.
3. Ispitati predviđaju li i u kojoj mjeri čestice koje mjere školsku klimu različite oblike vršnjačkoga nasilja na internetu.

Istraživačke probleme prate pripadne istraživačke hipoteze:

1. Učenici su se češće susretali sa zlonamjernim i uvredljivim porukama na društvenim mrežama te sa "provaljivanjem" u profile na društvenim mrežama nego s ostalim oblicima vršnjačkoga nasilja na internetu.
2. Učenici su više zadovoljni nego nezadovoljni odnosom s nastavnicima, drugim učenicima i postavljenim školskih pravilima.
3. Školska klima predviđa određene oblike vršnjačkog nasilja na internetu.

3.2. Sudionici

U istraživanju je sudjelovao ukupno 451 učenik završnih razreda zagrebačkih srednjih škola. Istraživanjem je obuhvaćeno 88 učenika II. Gimnazije, 86 učenika III. Gimnazije, 56 učenika Srednje škole Jelkovec, 99 učenika Elektrostrojarske obrtničke škole i 122 učenika Industrijske strojarske škole. Od ukupno 427 učenika koji su se izjasnili o svome spolu, 252 (59%) su muškoga, a 175 (41%) ženskoga spola.

Škole u kojima se provodilo istraživanje izabrane su nasumičnim odabirom škola iz popisa svih gimnazija, četverogodišnjih i trogodišnjih škola u Gradu Zagrebu kojih je ukupno 65, pri čemu se nasumični odabir škola provodio unutar svake od tri navedene kategorije škola kako bi sve bile obuhvaćene u uzorku. Uzorkovanje i komunikacija s izabranim školama ostvareni su uz pomoć Gradskog ureda za obrazovanje. Uzorak učenika koji su sudjelovali u istraživanju dobiven je nasumičnim odabirom završnih razreda u odabranim školama unutar kojih su sudjelovali svi učenici koji su bili prisutni u trenutku dolaska anketara u razred.

3.3. Instrumenti

Anketnim upitnikom obuhvaćena je skala školske klime, skala vršnjačkog nasilja na internetu te sociodemografske karakteristike sudionika.

Školska klima. Skala školske klime ispitana je pomoću 23 čestice podijeljene u četiri subskale koje se odnose na četiri dimenzije školske klime važne za učenike srednjih škola jer se podudaraju s njihovim razvojnim potrebama: (1) priroda odnosa između učenika i nastavnika, (2) priroda odnosa među učenicima, (3) mjera do koje je učenička autonomija dozvoljena pri donošenju odluka i (4) mjera do koje škola pruža jasna, konzistentna i korektna pravila (Way i sur. 2007). Korištena skala nastala je po uzoru na skalu školske klime Niobe Way za čije je korištenje dobivena pisana dozvola autorice u svibnju 2017. godine.

Subskala *Priroda odnosa između učenika i nastavnika* sastoji se od tri čestice, dok ju u originalu sačinjava šest čestica koje se odnose na percepciju učenika o podršci koju primaju od nastavnika u školi. Autorica skale navodi pouzdanost ove subskale koja varira u rasponu $.74 < \alpha < .79$ (Way i sur. 2007), dok u ovome istraživanju iznosi $\alpha = .675$. Subskala *Priroda odnosa među učenicima* u originalu obuhvaća dvije subskale koje mjere percepciju vršnjačke podrške: negativna vršnjačka interakcija i pripadanje (Way i sur. 2007). Za potrebe ovoga istraživanja, ovom subskalom mjeri se percepcija odnosa među vršnjacima pomoću sedam čestica. Pouzdanost originalne subskale nalazi se u rasponu $.72 < \alpha < .77$ (Way i sur. 2007), dok pouzdanost u ovome istraživanju iznosi $\alpha = .817$. Subskala *Učenička autonomija* u originalnoj verziji pomoću pet čestica mjeri osjećaju li učenici da imaju udjela u onome što se događa u školi, pomažu li određivati kako se koristi vrijeme na nastavi, pomažu li donositi odluke i pita li ih se što bi htjeli učiti na nastavi (Way i sur. 2007). U ovome istraživanju korištene su tri čestice za ispitivanje mjere u kojoj učenici osjećaju autonomiju u donošenju odluka u školi. Pouzdanost originalne subskale nalazi se u rasponu $.70 < \alpha < .75$ (Way i sur. 2007), dok pouzdanost u ovome istraživanju iznosi $\alpha = .823$. Dok se u ovome istraživanju subskala *Percepcija jasnoće, konzistentnosti i korektnosti školskih pravila* mjeri pomoću deset čestica, u originalnome upitniku subskala školske strukture i subskala školske grubosti kombinirane su kako bi se ispitale jasnoća školskih pravila i percepcija arbitrarnih i kaznenih disciplinskih postupaka u školi. Pouzdanost originalne subskale nalazi se u rasponu $.59 < \alpha < .65$ (Way i sur. 2007), dok pouzdanost u ovome istraživanju iznosi $\alpha = .866$. Pouzdanost cjelokupne skale školske klime mjerena Cronbach alfa koeficijentom iznosi $\alpha = .897$.

Sudionici su slaganje s pojedinim česticama o školskoj klimi procjenjivali na Likertovoj ljestvici od šest stupnjeva (1 – izrazito se slažem, 6 – izrazito se ne slažem). Zbog lakše interpretacije rezultata dvije čestice koje mjere školsku klimu su rekodirane kako bi niži rezultat na svakoj čestici upućivao na pozitivniji stav prema pojedinom aspektu školske klime. Ukupan rezultat sudionika na pojedinoj subskali školske klime formiran je kao prosjek rezultata na svakoj čestici koja mjeri pojedinu subskalau.

Vršnjačko nasilje na internetu. Iskustvo učenika u vršnjačkom nasilju na internetu ispitano je pomoću dvanaest čestica koje opisuju različite oblike vršnjačkog nasilja na internetu u koje su učenici bili uključeni u jednoj od uloga (počinitelj, žrtva ili promatrač). Učenici su na čestice odgovarali s DA ili NE, stavljajući znak X na za to predviđeno mjesto. Set čestica o vršnjačkom nasilju na internetu nastao je u autorstvu znanstvenika koji su proveli istraživanje.

Sociodemografske karakteristike obuhvaćene ovim istraživanjem uključivale su spol i školu koju pohađaju učenici.

3.4. Postupak

Podaci prikazani ovim istraživanjem prikupljeni su anonimnim, dobrovoljnim i grupnim anketiranjem učenika završnih razreda navedenih zagrebačkih srednjih škola. Anketiranje je provedeno tijekom prvog obrazovnog razdoblja školske godine 2017/2018. Uz dozvolu Gradskog ureda za obrazovanje za provedbu istraživanja, pristanak su dali i ravnatelji/ice uključenih škola.

Prije samog početka anketiranja anketar, odnosno stručni suradnik škole, svim je sudionicima objasnio svrhu istraživanja, dao upute za ispunjavanje anketnog upitnika te im je bio dostupan za odgovaranje na eventualna pitanja. Kako bi se zajamčila anonimnost njihovih odgovora, sudionici su anketne upitnike nakon ispunjavanja pohranili u kovertu koje su ubacili u kutiju. Unos podataka organiziran je na način koji jamči anonimnost sudionika, a obrada podataka provedena je isključivo na grupnoj razini.

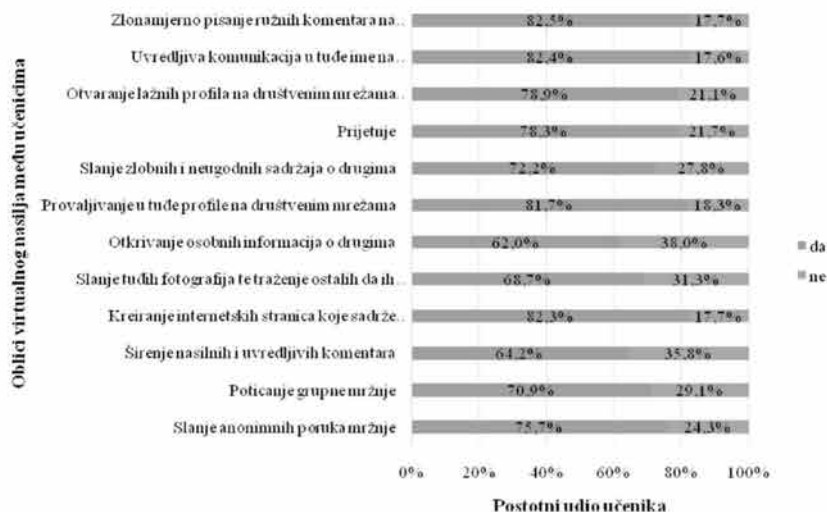
4. REZULTATI

4.1. Iskustvo s vršnjačkim nasiljem na internetu i percepcija školske klime

4.1.1. Vršnjačko nasilje na internetu

Prije ispitivanja uloge školske klime kao prediktora vršnjačkog nasilja na internetu, potrebno je utvrditi u kojoj mjeri je prisutan problem vršnjačkog nasilja na internetu u zagrebačkim srednjim školama. Na Slici 1 prikazan je postotni udio učenika koji imaju, odnosno nemaju iskustva s ispitanim oblicima vršnjačkog nasilja na internetu.

Rezultati prikazani na Slici 1 ukazuju na to da velika većina učenika ima iskustva s ispitanim oblicima vršnjačkog nasilja na internetu, u ulozi počinitelja, žrtve ili promatrača. Više od 80% učenika ima iskustva s kreiranjem internetskih stranica (blogova) koje sadrže priče, crteže, slike i šale na račun vršnjaka (82,3%), s provaljivanjem u tuđe profile na društvenim mrežama (81,7%), s uvredljivom komunikacijom u tuđe ime na društvenim mrežama (82,4%) ili sa zlonamjernim pisa-

Slika 1. Postotni udio učenika koji imaju/nemaju iskustva s različitim oblicima vršnjačkog nasilja na internetu

njem ružnih komentara na fotografije i statuse koje objavi žrtva 82,5%). Najmanji udio učenika (manje od 70%) ima iskustva s otkrivanjem osobnih informacija o drugima, širenjem nasilnih i uvredljivih komentara o vršnjaku i slanjem tuđih fotografija te traženjem ostalih da ih procjenjuju po određenim karakteristikama. Međutim, bitno je istaknuti da je i te oblike nasilja iskusilo više od polovine učenika, premda nam ovo istraživanje ne pruža podatak u kojoj ulozi su učenici sudjelovali u tome nasilju.

4.1.2. Školska klima

U Tablici 1 prikazani su deskriptivni rezultati učenika za percepciju školske klime, odnosno za svaku česticu skale školske klime i za ukupan rezultat na svakoj subskali školske klime.

Tablica 1. Deskriptivni pokazatelji percepcije školske klime na uzorku učenika

	N	Minimum	Maksimum	Aritmetička sredina (M)	Standardna devijacija (SD)
Odnos između učenika i nastavnika	447	1,00	6,00	3,09	1,075
Učenici poštuju nastavnike	450	1,00	6,00	2,79	1,351
Nastavnici brinu o učenicima	449	1,00	6,00	3,03	1,375
Nastavnici pridonose tome da učenici imaju dobro mišljenje o sebi	449	1,00	6,00	3,44	1,409
Odnos između učenika	434	1,00	6,00	3,09	0,951
Učenici se međusobno poštuju	450	1,00	6,00	2,89	1,302
Učenici si međusobno pomažu	451	1,00	6,00	2,76	1,282
Učenici se trude dobiti najbolje ocjene	451	1,00	6,00	3,09	1,482
Učenici ulažu mnogo energije	449	1,00	6,00	3,29	1,481
Učenici su brižne osobe	440	1,00	6,00	3,39	1,413
Učenici se međusobno teško slažu	446	1,00	6,00	3,00	1,279
Učenici si međusobno vjeruju	449	1,00	6,00	3,27	1,339
Učenička autonomija	443	1,00	6,00	4,01	1,198
Učenici imaju priliku predlagati aktivnosti na satu	449	1,00	6,00	3,60	1,441
Učenici imaju priliku sudjelovati u donošenju pravila	447	1,00	6,00	4,44	1,317
Učenicima je pružena prilika da sudjeluju u donošenju odluka	447	1,00	6,00	4,02	1,428
Školska pravila	416	1,10	6,00	3,09	0,913
Pravila su poštena	441	1,00	6,00	2,96	1,383
Sankcije za kršenje pravila jednake su za sve	447	1,00	6,00	3,09	1,613
Svi znaju pravila škole	447	1,00	6,00	3,13	1,405
Nastavnici učenicima objasne što se od njih očekuje	449	1,00	6,00	2,67	1,203
Postupci vezani uz primjenu pravila su jasni	444	1,00	6,00	2,86	1,172
Svima je jasno koja će ponašanja biti nagrađena	441	1,00	6,00	2,85	1,398

	N	Minimum	Maksimum	Aritmetička sredina (M)	Standardna devijacija (SD)
Ljudi su na jednak način nagrađeni za jednake uspjehe	440	1,00	6,00	3,42	1,538
U školi svi znaju što se i kada radi	437	1,00	6,00	3,20	1,282
Ljudi upoznati kako zaslužiti nagradu	443	1,00	6,00	3,11	1,336
Postupci vezani uz primjenu pravila su često ignorirani	444	1,00	6,00	3,45	1,340

Kada se radi o odnosu između učenika i nastavnika, ispitanici u najvećoj mjeri smatraju da učenici poštuju nastavnike ($M=2,79$, $SD=1,351$), dok se više ne slažu nego slažu s tvrdnjom da nastavnici pridonose tome da učenici imaju dobro mišljenje o sebi ($M=3,44$, $SD=1,409$). Učenici se u većoj mjeri ne slažu nego slažu sa svim tvrdnjama vezanima uz odnos među učenicima, dok se u najvećoj mjeri slažu s tvrdnjom da se učenici međusobno poštuju ($M=2,89$, $SD=1,302$) i da si međusobno pomažu ($M=2,76$, $SD=1,282$).

Razinom do koje je učenicima dozvoljena autonomija u školi učenici su više nezadovoljni nego zadovoljni, pri čemu u najmanjoj mjeri smatraju da učenici imaju priliku sudjelovati u donošenju pravila ($M=4,44$, $SD=1,317$).

Procjene učenika za čestice vezane uz školska pravila kreću se uglavnom od sredine skale prema višim vrijednostima, iz čega se može zaključiti da su učenici školska pravila skloniji procijeniti negativnije. Točnije, učenici se u najvećoj mjeri slažu s time da nastavnici učenicima objasne što se očekuje od njih ($M=2,67$, $SD=1,203$), dok se u najmanjoj mjeri slažu s tvrdnjom da su ljudi na jednak način nagrađeni za jednake uspjehe ($M=3,42$, $SD=1,538$).

4.2. Školska klima kao prediktor vršnjačkog nasilja na internetu

Kako bi se ispitalo predviđaju li i u kojoj mjeri čestice koje mjere školsku klimu različite oblike vršnjačkog nasilja na internetu, provedena je logistička regresijska analiza. Prediktivna vrijednost pojedinih čestica ogleđa se u regresijskom koeficijentu (b), koji predstavlja promjenu u rezultatu na kriteriju promjenom prediktora za jednu jedinicu. Značajnost b koeficijenta testira se Waldovim statistikom koji se raspodjeljuje po χ^2 raspodjeli, a govori nam o tome razlikuje li se prediktor statistički značajno od nule. Ako se razlikuje značajno od nule, može se pretpostaviti da prediktor značajno doprinosi predviđanju kriterija. Postotak objašnjene varijance (pseudo R^2) izražen je Nagelkerkeovim testom, a ukazuje na postotak varijance kriterija koji objašnjavaju prediktori, odnosno čestice koje mjere školsku klimu (Field 2009).

Tablica 2. Predviđanje vršnjačkog nasilja na internetu na temelju čestica koje mjere školsku klimu

Regresijski koeficijenti (b)		Anonimne poruke mržnje	Grupna mržnja	Nasilni i uvredljivi komentari	Internetne stranice	Tuđe fotografije	Osobne informacije	Tudi profili	Zlobni i neugodni sadržaji	Prijetnje	Lažni profili	Uvredljiva komunikacija	Zlonamjerno pisanje
<i>Učenici poštuju nastavnike</i>	-,187	-,033	-,031	,065	-,007	-,306**	-,174	-,283*	-,228	-,302*	-,241	-,529**	
<i>Nastavnici brinu o učenicima</i>	,182	,182	,245	,089	,119	,269*	,226	,339*	,163	,458**	,253	,398*	
<i>Nastavnici pridonose tome da učenici imaju dobro mišljenje o sebi</i>	-,037	-,153	-,008	-,096	-,256*	-,032	-,046	,005	,027	-,255*	,019	-,094	
<i>Učenici poštuju jedni druge</i>	-,433**	-,228	-,307*	,040	-,167	-,095	,101	-,213	-,236	-,071	-,198	-,139	
<i>Učenici pomažu jedni drugima</i>	-,031	-,085	,157	-,013	-,093	,059	-,381*	,025	,010	-,276	-,176	-,044	
<i>Učenici se trude dobiti najbolje ocjene</i>	,163	,077	-,050	,182	,257*	,481**	,351*	,137	,004	,329*	,269	,230	
<i>Učenici ulažu puno energije</i>	,108	,093	,130	,086	-,086	-,168	-,235	,135	-,093	-,259	-,189	-,195	
<i>Učenici su bržne osobe</i>	-,173	-,097	-,077	,055	,140	,123	,206	-,244	-,111	,134	,128	-,043	

Učenicima se teško međusobno slažu	-.028	-.100	-.064	.146	-.041	-.009	.137	-.051	-.212	.092	.054	-.014
Učenicima vjeruju jedni drugima	.135	.021	-.237*	-.188	-.192	-.434**	-.097	-.098	-.189	.008	-.096	-.138
Učenicima imaju priliku predlagati aktivnosti na nastavi	.136	-.049	.154	-.062	-.053	.162	-.022	.147	.011	-.092	.010	.151
Učenicima imaju priliku sudjelovati u donošenju pravila	.167	.117	-.314*	.290	-.033	-.334*	-.064	-.150	-.049	.113	.015	-.076
Učenicima imaju priliku sudjelovati u donošenju odluka	-.277	-.168	-.047	-.160	-.064	-.070	-.135	-.102	-.132	-.166	-.276	-.158
Školska pravila su postena	-.222	.030	.091	-.179	.044	.108	-.070	-.038	-.093	.104	-.086	.034
Školske pravila se jednake su za sve	-.006	-.063	-.080	-.167	-.014	-.051	-.168	-.170	-.104	-.058	-.103	.014
Svi znaju školska pravila	.131	-.045	-.029	-.144	-.174	.028	-.067	.351**	-.132	.045	-.048	.064
Nastavnici učenicima	-.057	-.097	-.077	-.015	.363*	.295	.018	.163	.014	-.045	.110	-.263

Rezultati regresijske analize ukazuju na to da čestice koje mjere školsku klimu zajedno objašnjavaju statistički značajnu količinu varijance svih ispitanih oblika vršnjačkog nasilja na internetu, osim poticanja grupne mržnje, kreiranja internetskih stranica koje sadrže priče, crteže, slike i šale na račun vršnjaka, provaljivanja u tuđe profile na društvenim mrežama, otvaranja lažnih profila i uvredljive komunikacije u tuđe ime. Značajni postotci objašnjene varijance kreću se u rasponu od $R^2=13,5\%$ za slanje tuđih fotografija te traženje ostalih da ih procjenjuju po određenim karakteristikama do $R^2=21,5\%$ za prijetnje. Međutim, iz iznosa dobivenih vrijednosti R^2 vidljivo je da školska klima uglavnom predviđa malen dio varijabiliteta različitih oblika vršnjačkog nasilja na internetu.

Regresijski koeficijenti (b) za većinu čestica koje mjere školsku klimu vrlo su niski i uglavnom neznačajni pa se može zaključiti da nemaju supstancijalnu važnost u objašnjenju razlika u različitim oblicima vršnjačkog nasilja na internetu. Slanje anonimnih poruka mržnje značajno predviđa stav učenika da se učenici međusobno ne poštuju ($b=-0,433$, $p<,01$), a širenje nasilnih i uvredljivih komentara o vršnjaku može se također predvidjeti stavom učenika da se učenici međusobno ne poštuju ($b=-0,307$, $p<,05$), ali i stavom da ne vjeruju jedni drugima ($b=-0,237$, $p<,05$), da nemaju priliku sudjelovati u donošenju odluka ($b=-0,314$, $p<,05$) i da su postupci vezani uz primjenu pravila često ignorirani ($b=-0,250$, $p<,01$). Slanje tuđih fotografija te traženje ostalih da ih procjenjuju po određenim karakteristikama značajno predviđa stav učenika da nastavnici ne pridonose tome da učenici imaju dobro mišljenje o sebi ($b=-0,256$, $p<,05$), da se učenici trude dobiti najbolje ocjene ($b=0,257$, $p<,05$) i da nastavnici učenicima objasne što se od njih očekuje ($b=0,363$, $p<,05$). Vrsta vršnjačkog nasilja na internetu koju se može predvidjeti na temelju najvećeg broja prediktora je otkrivanje osobnih informacija o drugima, a to su: stav da učenici ne poštuju nastavnike ($b=-0,306$, $p<,01$), stav da nastavnici brinu o učenicima ($b=0,269$, $p<,05$), stav da se učenici trude dobiti najbolje ocjene ($b=0,481$, $p<,01$), stav da učenici ne vjeruju jedni drugima ($b=-0,434$, $p<,01$) i stav da učenici nemaju priliku sudjelovati u donošenju pravila ($b=-0,334$, $p<,05$). Provaljivanje u tuđe profile na društvenim mrežama značajno predviđa stav da učenici ne pomažu jedni drugima ($b=-0,381$, $p<,05$) i da se trude dobiti najbolje ocjene ($b=0,351$, $p<,05$), dok slanje zlobnih i neugodnih sadržaja o drugima značajno predviđa stav da učenici ne poštuju nastavnike ($b=-0,283$, $p<,05$), da nastavnici brinu o učenicima ($b=0,339$, $p<,05$), da svi znaju školska pravila ($b=0,351$, $p<,01$) i da postupci vezani uz primjenu pravila nisu jasni ($b=-0,418$, $p<,05$). Otvaranje lažnih profila na društvenim mrežama može se značajno predvidjeti na temelju stava da učenici ne poštuju nastavnike ($b=-0,302$, $p<,05$), da nastavnici

brinu o učenicima ($b=0,458$, $p<,01$), da nastavnici ne doprinose tome da učenici imaju dobro mišljenje o sebi ($b=-0,255$, $p<,05$) i da se učenici trude dobiti najbolje ocjene ($b=0,329$, $p<,05$), dok se zlonamjerno pisanje komentara na fotografije i statuse koje objavi žrtva može predvidjeti stavom da učenici ne poštuju nastavnike ($b=-0,529$, $p<,01$) i da nastavnici brinu o učenicima ($b=0,398$, $p<,05$).

Zanimljiv je nalaz da stav da nastavnici brinu o učenicima i da se učenici trude dobiti najbolje ocjene, što ukazuje na pozitivne odnose između učenika i nastavnika te između učenika, predviđa prisutnost nekoliko oblika vršnjačkog nasilja na internetu. Bez obzira na to, može se zaključiti da su čestice koje se odnose na odnos između učenika i nastavnika te odnos između učenika bolji prediktori vršnjačkog nasilja na internetu nego čestice koje se odnose na učeničku autonomiju i školska pravila, odnosno da bi se razvijanjem toplih, podržavajućih i kvalitetnih odnosa među dionicima nastave mogla prevenirati ili smanjiti pojavnost vršnjačkog nasilja na internetu.

5. RASPRAVA

Vršnjačko nasilje na internetu suvremena je i globalna pojava te kroskulturalni fenomen (Bilić 2014; Nikčević-Milković, Jerković 2016) koji se smatra relativno novim oblikom vršnjačkog nasilja jer je njezina pojavnost i raširenost povezana s razvojem i dostupnošću novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija kao instrumenata viktimizacije (Arntfield 2015). S obzirom na to da su te tehnologije učenicima dostupne i u školi i tijekom slobodnog vremena, pojava vršnjačkog nasilja na internetu nije vezana samo uz školsku klimu pa tako ga i ne možemo promatrati kao isključivo školski fenomen. To potvrđuju i nalazi provedenog istraživanja jer je regresijskom analizom utvrđeno da školska klima uglavnom predviđa malen dio varijabiliteta različitih oblika vršnjačkog nasilja na internetu po čemu možemo zaključiti da školska klima načelno nije etiološki čimbenik pojave nasilničkog ponašanja u virtualnom kontekstu.

Rezultati istraživanja koje je provedeno ispitivanjem percepcije školske klime i vlastitog učeničkog iskustva s vršnjačkim nasiljem na internetu zanimljivi su i u okviru deskriptivne analize rezultata. Nažalost, izrazito visoki postotak učenika kao počinitelji, žrtve ili promatrači vršnjačkog nasilja na internetu procjenjuje da ima osobno iskustvo sa svim ispitivanim oblicima vršnjačkog nasilja na internetu. Takvi rezultati upućuju na veću izraženost problema nasilja na internetu nego prethodna istraživanja (Bonnano, Hymel 2013; Brooks i sur. 2017; Hinduja, Patchin 2012; Me-

nesini 2012; Olweus 2012; Poliklinika za zaštitu djece i mladih 2013), no teško je uspoređivati rezultate s prethodnim istraživanjima zbog razlika u metodologiji i samom definiranju nasilja na internetu.

Nadalje, rezultati regresijske analize upućuju na zaključak da školska klima uglavnom predviđa malen dio varijabiliteta različitih oblika vršnjačkog nasilja na internetu pa se može zaključiti da nemaju supstancijalnu važnost u objašnjenju razlika u različitim oblicima vršnjačkog nasilja na internetu. Takvi se rezultati mogu objasniti i činjenicom da vršnjačko nasilje na internetu nije vezano uz školu kao mjesto počinjenja nekog oblika nasilja, odnosno da ga učenici doživljavaju i u njemu participiraju kao počinitelji ili promatrači tamo gdje imaju pristup internetu te da je jednom stvoren virtualni sadržaj uvijek dostupan putem pametnih telefona, tableta ili računala. Međutim, sukladno prethodnim istraživanjima (Birkett i sur. 2009; Goldstein i sur. 2008; Gregory i sur. 2010; Meyer-Adams, Conner 2008), vidljivo je da se radom na poboljšanju školske klime može, u određenoj mjeri, prevenirati ili smanjiti zastupljenost vršnjačkog nasilja na internetu.

Sa žrtvom u fokusu potrebno je istaknuti da viktimizirane osobe trpe čitav niz negativnih osjećaja od zbuđenost i uznemirenosti do frustracije, depresije i suicidalnosti, da se kod njih manifestiraju psihosomatske poteškoće, a prisutna je i negativna samoprocjena i osjećaj bezvrijednosti (Bauman 2013; Bilić 2014; Goldweber, Waasdorp, Bradshaw 2013), a učenici postižu slabiji školski uspjeh i skloniji su izostajanju s nastave ili apsentizmu (Beran, Li 2007) te pokazuju i lošije tjelesno samopoimanje i samopoštovanje u odnosu na učenike koji nisu doživjeli vršnjačko nasilje na internetu (Hrenar i sur. 2014).

Limit ovoga istraživanja je što nisu utvrđivane razlike u percepcijama između počinitelja i žrtvi vršnjačkog nasilja na internetu. No, s obzirom na visoku razinu percepcije na svim ispitivanim česticama vršnjačkog nasilja na internetu javlja se potreba za istraživanjima koja će dodatno uključiti i sociodemografske varijable, rizične i zaštitne čimbenike te situacijske, individualne i kontekstualne čimbenike (Bauman 2013; Bilić 2014; Strabić, Tokić Milaković 2016). Dodatno, malen uzorak uključenih škola i učenika ograničava mogućnost generalizacije dobivenih rezultata na sve javne srednje škole u Gradu Zagrebu. Uključivanje većeg broja škola omogućilo bi utvrđivanje potencijalnih razlika među školama s obzirom na urbanost područja u kojemu se nalaze, broj učenika u školama i razredima, opremljenost i infrastrukturu škole, tip programa koji provode te ostalih faktora koji bi potencijalno mogli utjecati na funkcioniranje škole. Budućim istraživanjima bilo bi poželjno ispitati i ulogu koju su učenici imali u nasilnom ponašanju, odnosno jesu li bili počinitelji, žrtve ili pro-

matrači vršnjačkog nasilja na internetu te utvrditi razlikuje li se prediktivna uloga školske klime u predviđanju vršnjačkog nasilja na internetu s obzirom na ulogu koji učenici imaju u počinjenom nasilju. S obzirom na to da školska klima predviđa uglavnom malen dio varijabiliteta različitih oblika vršnjačkog nasilja na internetu, potrebno je u budućim istraživanjima uključiti i dodatne individualne i kontekstualne čimbenike koji mogu djelovati na pojavu nasilja u virtualnom svijetu, a koji nisu obuhvaćeni ovim istraživanjem.

Naposljetku istaknimo i praktične implikacije ovoga istraživanja. Škola uz obrazovnu i odgojnu ulogu, posebice u prevenciji svih oblika nasilja, pa tako i onog na internetu (Beale, Hall 2007). Uz realizaciju različitih školskih preventivnih i podržavajućih programa, poput radionica, pedagoškog savjetovanja, programa za nadarene i učenike s teškoćama u razvoju, programe volontiranja u zajednici, nenasilnog rješavanja sukoba ili razvijanja komunikacijskih kompetencija (Bauman 2013; Fingar, Jolls 2013; Flannery, Lieu, Powell, Vesterdal, Vazsonyi, Guo, Atha, Embry 2003; Mertoglu 2015; Sprague, Nishioka, Stieber 2004), za učinkovitu prevenciju potrebno je i sinergijsko djelovanje svih relevantnih čimbenika, od obitelji i škole, do susjedstva i šire zajednice te aktivnog provođenja slobodnog vremena (Beale, Hall 2007; Hess, Leal 2003). Preventivni školski programi trebali bi učenicima osigurati iskustva putem kojih percipiraju i uče konstruktivne i pozitivne međuljudske odnose, kao što su, primjerice, različiti sadržaji na kojima bi učenici imali priliku surađivati, zbližavati se i ostvarivati pozitivne socijalne interakcije. Dodatno, potrebno je uspostaviti jasna pravila ponašanja u školi i u razredima te nadgledati njihovo provođenje. Struktura doprinosi učeničkom osjećaju sigurnosti, kao i percepcija da će njihovi nastavnici i ostalo osoblje škole reagirati u slučaju vršnjačkog nasilja zbog čega je veća vjerojatnost da će učenici prijaviti takvo ponašanje i da će se njegove potencijalno negativne posljedice umanjiti ili izbjeći.

Škola, kao i svako drugo radno i životno okruženje, treba biti mjesto nulte tolerancije na sve oblike nasilja, a školski će programi biti učinkoviti tek ako sve institucije i pojedinci šalju istu pozitivnu poruku. Razvijanjem kvalitetnih, toplih i podržavajućih odnosa između učenika i nastavnika, ali i među samim učenicima, ohrabrivanjem učeničke autonomije u donošenju odluka i pravila te osiguravanjem strukturirane i sigurne okoline postavljanjem jasnih pravila, dijelom bi se mogla stvoriti okolina koja ne tolerira nasilje i koja ima spremne odgovore na njega.

6. ZAKLJUČAK

Rezultati ovoga istraživanja ukazuju na to da veliki udio učenika srednjih škola u Zagrebu ima iskustva s različitim oblicima vršnjačkog nasilja na internetu, posebice s kreiranjem internetskim stranica (blogova) koje sadrže priče, crteže, slike i šale na račun vršnjaka, kao i s provaljivanjem u tuđe profile na društvenim mrežama, s uvredljivom komunikacijom u tuđe ime na društvenim mrežama te sa zlonamjernim pisanjem ružnih komentara na fotografije i statuse koje objavi žrtva. U navedenim ponašanjima učenici sudjeluju u ulozi počinitelja, žrtve ili promatrača. Premda školska klima nema veliku važnost u predviđanju vršnjačkog nasilja na internetu, dobiveni rezultati upućuju na to da bi se razvijanjem kvalitetnih odnosa između učenika i nastavnika, ali i između samih učenika, moglo pridonijeti smanjenju pojave vršnjačkog nasilja na internetu ili barem ublažavanju štetnih posljedica te pojave. Bez obzira na to što vršnjačko nasilje na internetu nije usko vezano uz školu, nije zanemariva uloga škola i svih dionika školskog procesa u prevenciji svih oblika nasilja, u edukaciji o znakovima i posljedicama nasilnoga ponašanja za žrtvu, ali i za počinitelja te u ublažavanju posljedica izvršenoga nasilja i omogućavanju nesmetanog razvoja svakog učenika. Vrijednosti koje se usvoje u školi, ali i kod kuće, djeca prenose na druge aspekte života, pa tako i u virtualni svijet.

7. LITERATURA

1. Arntfield, Michael (2015), "Toward a cyber victimology: Cyberbullying, routine activities theory, and the anti-sociality of socialmedia", *Canadian Journal of Communication*, 40, 371-388.
2. Baranović, Branislava, Vlatka Domović, Marina Štirbić (2006), "O aspektima školske klime u osnovnim školama u Hrvatskoj", *Sociologija sela*, 44(174/4), 485-504.
3. Bauman, Sheri (2013), "Cyberbullying: What Does Research Tell Us?", *Theory Into Practice*, 52, 249-256.
4. Beale, Andrew V., Kimberly R. Hall (2007), "Cyberbullying: What School Administrators (and Parents) Can Do", *The Clearing House* 81(1), 8-12.
5. Benders, David S. (2012), *School climate and cyber-bullying*, dostupno na: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2011818
6. Beran, Tanya, Qing Li (2007), "The relationship between cyberbullying and schoolbullying", *Journal of Student Wellbeing* 1(2), 15-33.
7. Bilić, Vesna (2014), "Correlates and outcomes of cyberbullying and cybervictimization", u: Mojca Orel, ur., *The new vision of future technologies*, Eduvision, Ljubljana, 71-84.
8. Birkett, Michelle, Dorothy L. Espelage, Brian Koenig (2009), "LGB and questioning students in schools: The moderating effects of homophobic bullying and school climate on negative outcomes", *Journal of Youth and Adolescence*, 38, 989-1000.
9. Bonanno, Rina A., Shelley Hymel (2013), "Cyber Bullying and Internalizing Difficulties: Above and Beyond the Impact of Traditional Forms of Bullying", *Journal of Youth Adolescence*, 42, 685-697.
10. Bošnjak, Branko (1997), *Drugo lice škole: Istraživanje razredno-nastavnog ozračja*, Alinea, Zagreb
11. Brooks, Fiona, Kayleigh Chester, Ellen Klemmer, Josefine Magnusson (2017), *Cyberbullying: An analysis of data from the Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) survey for England*, *Public Health England*, dostupno na: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/621070/Health_behaviour_in_school_age_children_cyberbullying.pdf
12. Cohen, Jonathan, Elizabeth M. McCabe, Nicholas M. Michelli, Terry Pickeral (2009), "School climate: Research, policy, practice, and teacher education", *Teachers College Record*, 11(1), 180-213.

13. Donegan, Richard (2012), "Bullying and cyberbullying: History, statistics, law, prevention and analysis", *The Elon Journal of Undergraduate Research in Communications*, 3(1), 33-42.
14. Field, Andy (2009), *Discovering statistics using SPSS*, (third edition), SAGE Publications Ltd, London
15. Fingar, Kathryn R., Tessa Jolls (2013), "Evaluation of a school-based violence prevention media literacy curriculum", *Injury Prevention Research Center*, 20(3), 183-190.
16. Flannery, Daniel J., Albert K. Liao, Kenneth E. Powell, Wendy Vesterdal, Alexander T. Vazsonyi, Shenyang Guo, Henry Atha, Dennis Embry (2003), "Initial Behavior Outcomes for the Peace Builders Universal School-Based Violence Prevention Program", *Developmental Psychology*, 39(2), 292-308.
17. Goldstein, Sara E., Amy Young, Carol Boyd (2008), "Relational aggression at school: Associations with school safety and social climate", *Journal of Youth & Adolescence*, 37, 641-654.
18. Goldweber, Asha, Tracy Evian Waasdorp, Catherine Bradshaw (2013), "Examining the link between bullying behaviors and perceptions of safety and belonging among secondary school students", *Journal of school psychology*, 51(4), 469-485.
19. Gosarić, Sara (2018), *Povezanost školske klime i nasilnog ponašanja učenika na društvenim mrežama* (diplomski rad), Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
20. Gregory, Anne, Dewey Cornell, Xitao Fan, Peter Sheras, Tse-Hua Shih, Francis Lim Huang (2010), "Authoritative school discipline: High school practices associated with lower student bullying and victimization", *Journal of Educational Psychology*, 102, 483-496.
21. Hess, Frederick M., David L. Leal (2003), "Technocracies, Bureaucracies, or Responsive Politics? Urban School Systems and the Politics of School Violence Prevention", *Social Science Quarterly*, 84(3), 526-542.
22. Hinduja, Sameer, Justin W. Patchin (2012), "Cyberbullying: Neither an Epidemic nor a Rarity", *European Journal of Developmental Psychology*, 9(5), 539-543.
23. Hrenar, Dijana, Borna Bedić, Dubravka Mudrovčić, Martina Josić (2014), "Povezanost doživljavanja elektroničkog vršnjačkog nasilja i samopoimanja srednjoškolaca", u: Marijana Majdak, Lucija Vejmelka, Katarina Radat, Annamaria Vuga, ur., *Zbornik radova konferencije Nasilje na Internetu među i nad djecom i mladima*, Društvo za socijalnu podršku, Zagreb, 27-37.

24. Kowalski, Robin M., Suzan P. Limber (2008), "Electronic bullying among middle school students", *Journal of Adolescent Health*, 41, 22-30.
25. Menesini, Ersilia (2012), "Cyberbullying: The Right Value of the Phenomenon. Comments on the Paper "Cyberbullying: An Overrated Phenomenon?"", *European Journal of Developmental Psychology*, 9(5), 544-552.
26. Mertoglu, Munevver (2015), "The Role of School Management in the Prevention of School Violence", *Global Journal on Humanites & Social Sciences*, 2, 186-194.
27. Meyer-Adams, Nancy, Bradley T. Conner (2008), "School violence: Bullying behaviors and the psychosocial school environment in middle schools", *Children & Schools*, 30, 211-221.
28. Nikčević-Milković, Anela, Ana Jerković (2016), "Učestalost i oblici elektroničkog zlostavljanja učenika viših razreda osnovnoškolske dobi u tri različite školske sredine", *Školski vjesnik: časopis za pedagoškijsku teoriju i praksu*, 65(1), 75-94.
29. Olweus, Dan A. (2012), "Comments on Cyberbullying Article: A Rejoinder", *European Journal of Developmental Psychology*, 9(5), 559-568.
30. Peterson, Reece L., Russell Skiba (2000), "Creating school climates that prevent school violence", *The Clearing House*, 44(4), 122-129.
31. Petrie, Kevin (2014), "The relationship between school climate and student bullying", *TEACH Journal of Christian Education*, 8(1), 25-35.
32. Poliklinika za zaštitu djece i mladih (2013), *Istraživanje o iskustvima i ponašanjima djece na Internetu i na društvenoj mreži Facebook*, dostupno na: <https://www.poliklinika-djeca.hr/istrazivanja/istrazivanje-o-iskustvima-i-ponasanjima-djece-na-internetu-i-na-drustvenoj-mrezi-facebook-2/>
33. Popović-Čitić, Branislava (2009), "Vršnjačko nasilje u sajber prostoru", *Temida*, 12(3), 43-62.
34. Prpić, Marko (2018), *Nasilno ponašanje učenika prema nastavnicima u relaciji sa školskom klimom* (diplomski rad), Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
35. Sprague, Jeffrey R., Vicki M. Nishioka, Steve Stieber (2005), *Skills for success: A multi-level school violence prevention intervention, Persistently Safe Schools: The National Conference of the Hamilton Fish Institute on School and Community Violence*, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/237119062_SKILLS_FOR_SUCCESS_A_MULTILEVEL_SCHOOL_VIOLENCE_PREVENTION_INTERVENTION

36. Strabić, Nives, Ana Tokić Milaković (2016), "Elektroničko nasilje među djecom i njegova usporedba s klasičnim oblicima vršnjačkog nasilja", *Kriminologija i socijalna integracija*, 24(2), 166-183.
37. UNICEF (2011), *Iskustva i stavovi djece, roditelja i učitelja prema elektroničkim medijima*, UNICEF, Zagreb
38. Vejmelka, Lucija, Nives Strabić, Marija Jazvo (2017), "Online aktivnosti i rizična ponašanja adolescenata u virtualnom okruženju", *Društvena istraživanja*, 26(1), 59-78.
39. Velki, Tena, Gordana Kuterovac Jagodić, Ana Antunović (2014), "Razvoj i validacija hrvatskog upitnika školske klime za učenike", *Suvremena psihologija*, 17(2), 151-165.
40. Vlah, Nataša, Sandra Perger (2014), "Povezanost vršnjačkog nasilja s percipiranom školskom klimom kod učenika osnovne škole", *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 22(1), 1-25.
41. Way, Niobe, Reddy Ranjini, Jean Rhodes (2007), "Student's perceptions of school climate during the middle school years: Associations with trajectories of psychological and behavioral adjustment", *American Journal of Community Psychology* 40, 194-213.
42. Willard, Nancy (2007), *Cyberbullying and cyberthreats: Responding to the challenge of online social aggression, threats, and distress*, Research Press, Champaign, Illinois

SCHOOL CLIMATE AS A PREDICTOR OF PEER VIOLENCE ON INTERNET

Summary:

School climate, as a relatively permanent quality of the school environment, is an important predictor of many educational phenomena, and the purpose of the conducted research was to examine whether the occurrence of peer violence on internet can be predicted by school climate, whereby peer violence on internet is defined as an intentional harm inflicted on the victim caused by the use of computers, cell phones, and other electronic devices, with a tendency to recur. The study involved 451 students from gymnasiums and vocational high schools in Zagreb, and the research was conducted on the adapted scale of the school climate by Niobe Way and specially created questionnaire with twelve items or various forms of peer violence on internet. After descriptive analyses of the results obtained on the school climate scale, logistic regression analysis was conducted to explore whether the items measuring school climate, and to what extent, can predict various forms of peer violence on internet. After that, the significance of the b coefficient was tested by the Wald statistic, and the percentage of variance explained (pseudo R²) by the Nagelkerke test. The conducted regression analysis showed that the school climate generally predicted a small part of the variability of different forms of peer violence on internet, from which it can be concluded that the etiological factors of peer violence on internet are not school-related. This does not deprive schools of their nurturing role, that is, the role in the prevention of such forms of violence, since their place of occurrence is potentially everywhere. Therefore, prevention requires the synergy of all relevant factors, from family and school to leisure, neighbourhood, and wider community.

Key words: school climate; cyberbullying; students; high schools

Adresa autora

Author's address

Jelena Pavičić Vukičević,
Sveučilište u Zagrebu,
Kineziološki fakultet
jpvukicevic@gmail.com

Dorotea Sudar, Hrvatski zavod za zapošljavanje
dorea.sud@gmail.com

Irena Cajner Mraović, Sveučilište u Zagrebu
icajner@gmail.com

UDK 316.74:37
316.752:37.014.53

Primljeno: 11. 11. 2019.

Pregledni rad
Review paper

Emina Kapić

VRIJEDNOSTI I VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE

Rad je posvećen vrijednostima i vrijednosnim orijentacijama. U radu su objašnjeni i vrijednosni sistemi. Rad je strukturiran kroz sljedeća poglavlja: uvod, definisanje vrijednosti i vrijednosnih orijentacija, teorije vrijednosti i vrijednosnih sistema, historijski razvoj vrijednosnih sistema, pregled ranijih istraživanja vrijednosti i vrijednosnih orijentacija i zaključak. Argumentirane su prednosti primarnih u odnosu na sekundarne vrijednosti s akcentom na njihovo usvajanje kod mlađe populacije u procesu odgoja koji treba formirati jake ličnosti koje neće biti podložne konformizmu. Akcentirana je nezamjenjiva uloga porodice i škole te izazovi okruženja.

Ključne riječi: vrijednosti; vrijednosne orijentacije; vrijednosni sistemi

UVOD

Usvojene vrijednosti i vrijednosne orijentacije kao i njihova primjena bitna su odrednica u životu svakog čovjeka. One vrijednosti koje pojedinac usvoji i prema kojima se vodi, određuju u kojem smjeru ide njegov život. Iz tog razloga potrebno je brinuti o usvajanju vrijednosti od najranijeg perioda života. Mladi ljudi najbolje uče u najranijoj životnoj dobi od svojih uzora kroz primjere njihova ponašanja. One vrijednosti koje su usvojili i koje primijenjuju njihovi uzori primjenjivaće i mladi. Veoma je bitno od početka važnost davati vrijednostima koje su primarne u životu. Smatramo da zdravstvene, obiteljske, duhovne i poslovne vrijednosti treba da budu primarne vrijednosti u životu svakog čovjeka. Zna se da mladi 'kopiraju' od najranijeg uzrasta svoje odrasle uzore. Ono što odrasli rade i čemu pridaju važnost isto to rade i mladi i istim stvarima pridaju važnost. S obzirom da svjesno ili nesvjesno postajemo uzori mladima, treba da vodimo računa kakvim vrijednostima se okrećemo i kojim vrijednostima dajemo važnost u životu. Kad mladi jednom usvoje primarne vrijednosti koje konstantno ponavljaju, one postanu navike koje je teško promijeniti.

DEFINISANJE VRIJEDNOSTI I VRIJEDNOSNIH ORIJENTACIJA

Iz definicija koje slijede u ovom poglavlju uočljivo je da autori različito definišu vrijednosti i vrijednosne orijentacije. Štaviše, neki autori vrijednosne orijentacije definišu kao vrijednosti i smatraju da nema razlika između definisanja vrijednosti i vrijednosnih orijentacija. Drugi autori postavljaju tri nivoa vrijednosti od kojih su prvi nivo pojedinačne vrijednosti, drugi vrijednosne orijentacije, a treći vrijednosni sistemi. U literaturi postoji saglasnost da su vrijednosne orijentacije uži pojam od pojma vrijednosti. Vrijednosti su kao pojam opširne i mogu se dalje razdijeliti na vrijednosne orijentacije i vrijednosne sisteme. S obzirom da se veliki broj istraživanja bavio proučavanjem vrijednosti i vrijednosnih orijentacija, u radu smo naveli samo neke.

Ajzenk (1954; prema Švigir, 2016) smatra da su vrijednosti nadređene u odnosu na stavove. Prema njemu, vrijednosti odražavaju opći pogled na život i svijet. Ajzenkov model hijerarhijske strukture stavova ima četiri nivoa. Prvi nivo je pouzdanost, drugi je stabilnost mišljenja, treći nivo je stabilnost neovisnosti i četvrti su vrijednosti. Petz (1992; prema Švigir, 2016) smatra da se vrijednosti stvaraju putem socijalizacije, a definiše ih kao skup općih stavova, mišljenja i uvjerenja o tome šta je dobro, ispra-

vno i poželjno. Isti autor smatra da se vrijednosti izjednačavaju sa ciljevima, pa ih definiše kao relativno trajne ciljeve kojima pojedinac teži. S razlogom navodimo ove dvije definicije vrijednosti, jer postoji široki konsenzus da vrijednosti odražavaju opći pogled na život i svijet, na to šta je dobro i ispravno, kao i da se vrijednosti usvajaju putem socijalizacije.

U procesu socijalizacije potrebno je voditi računa u kojim krugovima naša djeca odrastaju jer i okruženje najneposrednije utiče na usvajanje vrijednosti. S obzirom da su vrijednosti i skup čovjekovih potreba, a samim time i ciljeva, među njima pravimo hijerarhiju prema kojoj se odnosimo po važnosti. Od malih nogu naša djeca trebaju učiti da njeguju prvenstveno vrijednosti koje se odnose na zdravlje, obitelj, duhovnost i posao. Zdravstvene, obiteljske, duhovne i poslovne vrijednosti su primarne, a zatim slijede vrijednosti vezane za napredovanje u karijeri, novac, društveni status i moć, putovanja, imovinu kao i mnoge druge. „Vrijednosti predstavljaju organizaciju čovjekovih potreba, želja i ciljeva, gdje se među njima uspostavlja određen odnos prioriteta i hijerarhijske važnosti“ (Mlinarević, Živić i Vranješ 2016: 118).

Rokeach (1973; prema Bolčević 2017) vrijednost definiše kao vjerovanje da je određen način ponašanja poželjniji, lično ili društveno, od suprotnog načina ponašanja. Prema njemu vrijednosti se određuju kao ciljevi u smislu da je nešto poželjnije u odnosu na nešto drugo. Schwartz (1992; prema Bolčević 2017) vrijednosti definiše kao ciljeve koji imaju različitu važnost i smatra da vrijednosti djeluju kao usmjeravajuća načela u čovjekovom životu. Prema Ilišinoj (2011: 84) definiciji su „vrijednosti plod interakcije individualnih, socijalnih i historijskih čimbenika, a zbog takve etiologije vrijednosni prioriteti su podložni promjenama i u vremenu i u prostoru“. Suzić (2005) smatra da su najniži nivo vrijednosti pojedinačne vrijednosti koje on naziva i prvim, odnosno, baznim vrijednostima. Prema ovom autoru najniže vrijednosti čovjek realizuje kao lične. Smatra da vrijednosti u realizaciji imaju opću i konkretnu formu. Opća forma ovih vrijednosti je npr. biti dobar čovjek, dok je konkretna forma npr. izgraditi kuću (Suzić 2005). S obzirom da su vrijednosti podložne promjenama, kako u vremenu tako i u prostoru, djecu treba od malih nogu učvršćivati da ne budu labilna. Ako dijete odgojimo kao jaku ličnost, koja nije podložna konformizmu sistema i njegovih vrijednosti, ono će se manje kolebati da mijenja vrijednosti koje je već usvojilo. Ako dijete odgojimo tako da ono prihvati zdravstvene, obiteljske, duhovne i poslovne vrijednosti kao primarne u životu, vrijednosti napredovanja u karijeri i društveni status kao važne ali sekundarne, a ostale vrijednosti u koje spadaju npr. putovanja i imovina kao tercijarne vrijednosti, ono će u procesu izgradnje vlastite ličnosti, odrastanja i formiranja identiteta imati jasnije postavljene vrijednosne okvire u životu. Najbolji

primjer u svemu tome je primjer roditelja a potom i primjeri ostalih bitnih osoba sa kojima dijete dolazi u česti kontakt.

Čekrlija, Turjačanin i Puhalo (2004) primijećuju da su vrijednosne orijentacije pojam koji se koristi nekad kao sinonim, a nekad kao drugačije određen i da je teško precizno definisati u čemu se razlikuje od pojma vrijednosti. Autori smatraju da se vrijednosti mogu organizovati i kombinovati tako da čine sisteme vrijednosti, odnosno, vrijednosne orijentacije. Ima puno drugih termina koji su srodni pojmu vrijednosti poput: crte ličnosti, motivi, stavovi i uvjerenja. Usvajanje i formiranje vrijednosti nije samo proces u kojem osoba prima uticaje socijalnog okruženja nego je to i aktivno učestvovanje u mijenjanju vrijednosti i društvenih normi (Čekrlija, Turjačanin i Puhalo 2004). Suzić (2005) govori da su drugi nivo realizacije vrijednosti vrijednosne orijentacije. Prema njemu, to su grupisane pojedinačne vrijednosti koje djeluju u istom pravcu. Isti autor pod najvišim nivoom vrijednosti smatra vrijednosne sisteme. On smatra da u sistemu imamo upravnu centralnu jedinicu, a poslije nje slijedi sistem hijerarhije koji se grana sve do pojedinačnih vrijednosti (Suzić 2005).

U različitim vrijednosnim sistemima dominiraju različite vrijednosti i vrijednosne orijentacije što će se vidjeti u poglavlju o historijskom pregledu vrijednosnih sistema. Vrijednosti i vrijednosne orijentacije iz prošlosti u odnosu na naš današnji sistem vrijednosti su promjenjene. Danas su dominantnije vrijednosti novac, napredovanje u karijeri, društveni status, moć, imovina za razliku od primarnih vrijednosti zdravlja, obitelji, duhovnosti i posla. Zaboravlja se da se bez zdravlja teško ostvaruju ostale vrijednosti, ali se ipak zdravlje ne stavlja na prvo mjesto. Poslije zdravlja slijede vrijednosti obitelji, duhovnosti i posla. Navodimo slijed navedenih vrijednosti iz razloga što je obitelj vrijednost koja, prema našem mišljenju, čovjeka ispunjava. Obitelj je takav oslonac u životu koji ništa ne može zamijeniti. Obiteljske vrijednosti u koje ubrajamo roditelje, braću i sestre, bračni život, svoju djecu kao i sve zajedničke susrete, druženja i podršku su neprocjenjive. Kad zdravlje i obitelj proširimo sa duhovnošću, a zatim i poslom i radom, stvorene su pretpostavke za sreću u životu. Posao stavljam u primarne vrijednosti, jer bez posla, rada i zarađene plate život jeste zamisliv ali nije dostojan. Nažalost, živimo u vremenu koje stavlja akcenat na novac, utrku za karijerom, društveni status, moć i imovinu. Na taj način čovjek zanemaruje primarne vrijednosti. Protiv opisanog sistema vrijednosti se teško boriti, ali se nije i nemoguće izboriti.

PREGLED TEORIJA VRIJEDNOSTI I VRIJEDNOSNIH SISTEMA

U fokusu ovog dijela našega rada su sljedeće teorije vrijednosti i vrijednosnih sistema: Spranger-Allportov vrijednosni sistem, Rokeachev vrijednosni sistem i Schwartzova struktura vrijednosti.

Filozofski pristup: Spranger-Allport

Spranger-Allportov filozofski pristup zasnovan je na Sprangerovim teorijskim razmatranjima vrijednosti. On smatra da se sve ljudske vrijednosti mogu klasifikovati u šest osnovnih kategorija (Spranger 1928) kojima ljudi dominantno pripadaju:

1. teorijska kategorija: vrednuje istinu, saznanje – teži empirijskom, racionalnom saznanju i može se reći da je strogo naučni tip,
2. ekonomska kategorija: vrednuje korist – njeguje dominantno ono što može da donese korist, najbolje ga oslikava moderni poslovni tip čovjeka,
3. estetska kategorija: vrednuje harmoniju, sklad – teži onom što je lijepo i skladno prije nego bilo čemu drugom, teži da bude umjetnik,
4. socijalna kategorija: vrednuje altruizam – za njega je osnovna orijentacija odnos sa drugim ljudima, empatičan je i altruističan, nalazi satisfakciju u pomažućim aktivnostima,
5. politička kategorija: vrednuje moć – interesuje se za vlast ili bilo kakav drugi oblik moći,
6. religijska kategorija: vrednuje jedinstvo – interesuje se prvenstveno za mistično i religiozno, za ostvarenje božanskog jedinstva (Spranger 1928; prema Čekrlja, Turjačanin, Puhalo 2004: 25).

Jedan od najpoznatijih instrumenata za mjerenje vrijednosnih orijentacija pod nazivom OVL instrument razvijen je od strane Allporta i saradnika (Allport, Vernon i Lindzey 1960). Primjenom OVL instrumenta može se ustanoviti koja kategorija kod individue dominira. Na osnovu toga zaključuje se kojoj vrijednosti individua se okreće, koja vrijednost joj je prioritet i koju vrijednost nastoji ostvariti. Ovim instrumentom trebalo bi uraditi istraživanje sa mladima na našem području i vidjeti koja je vrijednosna orijentacija najdominantnija. Bilo bi to naročito važno za populaciju učenika završnih razreda srednjih škola kako bi se saznalo koliko je odgoj kod kuće i u školi uticao na preferencije njihove vrijednosne orijentacije.

Psihološki pristup: Rokeachevi vrijednosni sistemi

Rokeach (1973; prema Čekrlija, Turjačanin, Puhalo 2004: 26) navodi da postoje dvije osnovne funkcije vrijednosti: 1. funkcija usmjeravanja čovjeka poželjnim i vrijednim ciljevima i 2. funkcija motivacije čovjeka za određene aktivnosti. Rokeach (1973; prema Čekrlija, Turjačanin, Puhalo 2004) pravi listu od osamnaest terminalnih i osamnaest instrumentalnih vrijednosti. On terminalne vrijednosti definiše kao poželjna stanja stvari, a čine ih sljedeći ciljevi: uzbudljiv i aktivan život, udoban život, mir u svijetu, osjećaj doprinosa nečemu, porodična sigurnost, lična sreća, unutrašnja smirenost, samopoštovanje, ljepota, sloboda, jednakost, ljubav, nacionalna sigurnost, lično zadovoljstvo, spasenje duše, uspjeh i priznanje u društvu, iskreno prijateljstvo i mudrost. Isti autor instrumentalne vrijednosti definiše kao poželjne načine ponašanja koji dovode do poželjnih životnih vrijednosti: slobodouman, ambiciozan, radostan, sposoban, hrabar, čist, uslužan, tolerantan, kreativan, pošten, inteligentan, samostalan, srdačan, logičan, uglađen, poslušan, disciplinovan i odgovoran.

Rokeachev upitnik vrijednosti (RVS) sastoji se od spiska vrijednosti koji je u sklopu terminalnih i instrumentalnih vrijednosti. Rokeach je zamislio ispitivanje vrijednosti na način da se ispitanicima daju kartice sa ispisanim terminalnim i instrumentalnim vrijednostima i od njih se traži da ih rangiraju od 1 do 18, ali za svaku grupu vrijednosti zasebno (Čekrlija, Turjačanin, Puhalo 2004). Ispitanici najvišu vrijednost rangiraju oznakom 1, a najmanju oznakom 18. Navedenim rangom vrijednosti vidi se koje to vrijednosti ispitanici smatraju važnima i manje važnima i kojim vrijednostima daju središnju važnost. Najvažnije vrijednosti su vodilje u ispitanikovom životu. Rokeachev instrument vrijednosti je dosta popularan i primjenjiv instrument među istraživačima. Zanimljivo bi bilo ovim instrumentom istražiti koje vrijednosti su kod učenika srednjih škola dominantne, a zatim dobijene dominantne vrijednosti prema Rokeachu usporediti sa dobijenim dominantnim vrijednosnim orijentacijama Allporta, Vernona i Lindzeyja. Ako rezultati pokažu da učenici vrednuju iste ili slične vrijednosti i vrijednosne orijentacije dobili bismo veću potvrdu da učenici drže do vrijednosti kojima smo ih učili i pokazivali vlastitim primjerom kao primarne u životu.

Novije psihološke teorije: Schwartzova struktura vrijednosti

Shalom H. Schwartz (1992; prema Bolčević 2017) govori o tome da se o vrijednostima razmišlja na način da je ljudima nešto važno i vrijedno. On smatra da vrijednosti koje su važne jednoj osobi ne moraju biti važne i drugoj, jer svaka osoba može raz-

ličito doživljavati određene vrijednosti. Schwartz i Bilsky (1990; prema Bolčević 2017) istraživali su univerzalne sadržaje i strukture vrijednosti ukazujući kako vrijednosti odražavaju univerzalne zahtjeve ljudskog postojanja gdje motivacija pojedinca ima presudnu ulogu u određenju njegovih vrijednosti. Vrijednosti se razlikuju sa obzirom na tip motivacionog sadržaja kojem su usmjerene. Postoji deset takvih motivacionih tipova sadržaja vrijednosti koji su međusobno dinamički i strukturno povezani. Schwartz je na osnovu toga izradio danas vodeću teoriju vrijednosti kao i priznati teorijski model funkcionisanja vrijednosnih sistema, a to je *teorija univerzalnog sadržaja i strukture vrijednosti* (Ferić 2009; prema Bolčević 2017).

Tabela 1. Tipovi vrijednosti, njihovi motivacioni ciljevi i specifične vrijednosti koje ih predstavljaju (Schwartz, 1992; prema Ferić 2005: 7).

TIP VRIJEDNOSTI I MOTIVACIONI CILJ	SPECIFIČNE VRIJEDNOSTI
1. MOĆ: Društveni status i prestiž, kontrola i dominacija nad pojedincima i materijalnim dobrima;	Društvena moć, bogatstvo, društveni ugled, autoritet, očuvanje slike o sebi u društvu;
2. POSTIGNUĆE: Ostvarivanje ličnog uspjeha iskazivanjem kompetencije u skladu sa društvenim standardima;	Samopoštovanje, ambicioznost, uticajnost, sposobnost, inteligencija, uspješnost;
3. HEDONIZAM: Ugoda ili zadovoljenje ličnih tjelesnih želja;	Zadovoljstvo, uživanje u životu;
4. PODSTICAJ: Uzbuđenje, novost, izazov u životu;	Uzbudljiv život, raznovrstan život, odvažnost;
5. NEZAVISNOST: Sloboda misli i djela, kreativnost, istraživanje novog;	Sloboda, kreativnost, privatni život, samostalnost, odabiranje ličnih ciljeva, znatiželja;
6. UNIVERZALIZAM: Razumijevanje, poštovanje, prihvatanje i zaštita dobiti svih ljudi i prirode;	Jednakost, unutarnji sklad, mir u svijetu, jedinstvo sa prirodom, mudrost, svijet lijepog, društvena pravda, tolerancija, očuvanje okoliša;
7. DOBROHOTNOST: Očuvanje i unapređivanje dobiti ljudi sa kojima je pojedinac u čestom ličnom kontaktu;	Duhovni život, smisao u životu, zrela ljubav, iskreno prijateljstvo, odanost, iskrenost, uslužnost, odgovornost, spremnost na opraštanje;
8. TRADICIJA: Poštovanje, prihvatanje i održavanje običaja i ideja tradicionalne kulture ili religije kojoj pojedinac pripada;	Poštovanje tradicije, umjerenost, poniznost, prihvatanje ličnog života, pobožnost;
9. KONFORMIZAM: Suzdržavanje od akcija, namjera i sklonosti koje bi mogle uznemiriti ili povrijediti druge osobe i narušiti društvena očekivanja i norme;	Pristojnost, samodisciplina, poštovanje roditelja i starijih, poslušnost;
10. SIGURNOST: Sklad, stabilnost i sigurnost unutar društva, međuljudskih odnosa ili samog pojedinca;	Osjećaj pripadnosti, društveni poredak, nacionalna sigurnost, uzvratanje usluga, porodična sigurnost, zdravlje, čistoća;

Deset prikazanih motivacionih tipova vrijednosti prema teoriji su organizovani u četiri tipa vrijednosti višeg nivoa, a to su:

1. *lično odricanje* (univerzalizam i dobrohotnost) koje odražava prihvaćanje drugih kao jednakih i brigu za njihovu dobrobit,
2. *lični probitak* (postignuće i moć) koji odražava postizanje ličnog uspjeha i dominacije nad drugima,
3. *otvorenost za promjene* (nezavisnost i podsticaj) koja odražava slobodu misli i djelovanja i sklonost prema promjenama,
4. *zadržavanje tradicionalnih odnosa* (sigurnost, konformizam i tradicija) koje odražava poslušnost i ograničavanje ličnih akcija da bi se održalo postojeće stanje (Ferić 2005: 8-9)

Hedonizam je jedini tip vrijednosti koji nije svrstan ni u jedan od četiri tipa vrijednosti, jer je prema Schwartzu istovremeno povezan sa otvorenošću za promjene i ličnim probitkom (Ferić 2005). Schwartz (1992; prema Bolčević, 2017) je izradio i upitnik vrijednosti nazvan *Schwartz Value Survey* (SVS) koji sadrži listu 56 specifičnih vrijednosti, 30 terminalnih i 26 instrumentalnih. Schwartz (2012; prema Bolčević 2017) kao alternativu upitniku SVS konstruisao je *The Portrait Value Questionnaire* (PVQ). Ovaj upitnik vrijednosti je drugi najprimjenjiviji upitnik vrijednosti u svijetu. PVQ upitnik urađen je tako da se ispitanik slaže ili ne u pogledu tvrdnje koja opisuje profil neke osobe poput ispitanika. Upitnik je zanimljiv jer je urađen na drugačiji način gdje se zamišlja situacija i ispitanik reaguje na nju u pogledu sličnosti ili razlike prema sebi. Samo udublјivanje u profil neke osobe sa kojom se traži vlastita sličnost je dovoljna uvertira u stvaranju radoznalosti za ispunјavanje. Smatramo da se i ovaj upitnik treba primjeniti među učenicima naših srednjih škola. Dobijeni rezultati ukazuju na to koje su vrijednosti dominantne. Dobijene dominantne vrijednosti mogu se usporediti sa dobijenim dominantnim vrijednostima Rokeachevog, Allportovog i Vernon-Lindzeyevog instrumenta istraživanja. Ako se dominantnim pokažu primarne vrijednosti uspjeli smo u našem poslu odgajanja i usmjeravanja mladih. Ako se pokažu dominantnim sekundarne i tercijarne vrijednosti onda trebamo naći modus kako kod mladih podsticati i razvijati sklonost prema primarnim vrijednostima.

HISTORIJSKI RAZVOJ VRIJEDNOSNIH SISTEMA

Suzić (2001) ističe da su u određenim historijskim periodima bili prisutni različiti vrijednosni sistemi u kojima je dominirao sklop vrijednosti koji je u datom vremenu

bio vodeći orijentir za većinu ljudi. U ovom poglavlju posvetićemo se najbitnijim karakteristikama sljedećih vrijednosnih sistema: kiničko-stoičkom, hrišćanskom, hedonističkom, intelektualističko-idealističkom, pragmatičkom i kulturološkom.

Kiničko-stoički vrijednosni sistem

Antisten i Diogen iz Sinope su predstavnici kiničkog vrijednosnog učenja. Antisten se zalagao za odricanje od potreba da bi čovjek mogao biti potpuno prirodan. On smatra da čovjek treba da bude nezavisan od potreba koje nosi život u zajednici. Kiničko učenje više je proslavio Diogen iz Sinope. On je bio čovjek koji je usred dana po Atini upaljenom svijećom tražio mudrost. Kiničari koji su bili zagovornici odsustva potreba odbacili su mnoge društvene vrijednosti i institucije poput braka i države (Suzić 2001). Kiničko-stoički vrijednosni sistem donosi nekoliko moralnih načela koja služe kao orijentir za svakodnevni život, za umijeće življenja:

1. odricanje i uzdržavanje,
2. trpljenje,
3. tezu o prirodnoj moralnosti, o metafizičkom, odnosno, božanskom porijeklu moralnog (Suzić 2001: 174).

Kinici i stoici su razvili osnovu humane etike usmjeravajući moralnost na čovjekovu volju i afirmišući unutrašnju uzročnost koja se treba kasnije razvijati u drugim učeljima, ali i kao samostalan etički filozofski koncept (ibidem 2001). Prema ovom vrijednosnom sistemu čovjek da bi živio sretan život treba da se odrekne mnogih stvari. Odricanje koje čovjeku pruža zadovoljstvo zapravo je sreća. Prema kiničarima, što se čovjek više odriče ovozemaljskih stvari u kojima uživa i koje mu donose zadovoljstvo više je sretan i zadovoljan sobom i svojim životom. Postavlja se pitanje da li se čovjek može odreći ovozemaljskog uživanja radi postizanja sreće i zadovoljstva? Da li je odricanje od ovozemaljskog uživanja zapravo sreća i zadovoljstvo? Odgovor pronalazi svaki čovjek ponaosob. Nije sreća isto za svakog. Danas je teško prihvatljivo da se čovjek treba odricati ovozemaljskih stvari u kojima uživa i koje ga čine sretnim da bi postigao veće zadovoljstvo svojim životom. Smatramo da čovjek u ovozemaljskim stvarima treba da postavi granice i da ih ne prelazi. Sve dok se ne prelaze postavljene granice u ovozemaljskim stvarima čovjek može postići sreću i zadovoljstvo bez odricanja. Odrasla i kompletna ličnost, odgojena da ne podliježe konformizmu, znat će postaviti granice uživanja u ovozemaljskim stvarima, te utrti sebi put ostvarenja sreće i zadovoljstva.

Hrišćanski vrijednosni sistem

Hrišćanski vrijednosni sistem pruža mogućnost ljudima da uredi svoj lični život i međusobne odnose. Ovaj sistem pomjera unutrašnju uzročnost sa čovjeka na vjeru. Predstavnicima hrišćanskog vrijednosnog sistema su: Pelagije, Augustin, Pavle, Abelar, Toma Akvinski, nominalisti i neki iz reda humanista (Suzić 2001). „Hrišćanska etika, ma koliko joj se prigovaralo da je moralnost sa čovjeka prenijela na Boga, u sebi nosi jednu duboko humanu koncepciju. Za moralni prekršaj čovjek će u sebi neizbježno nositi nemir i nered u duši, izgubiće slobodu duha. Moralni život će biti nagrađen ne samo ličnom ovozemaljskom srećom nego i putem u raj kao nagradom za čudoredan i moralni život“ (Suzić 2001: 175). Veliki je uticaj hrišćanstva na obrazovanje. Djelatnost vjeroučitelja ili pastira hrišćanstva doprinijela je razvoju svjetovnog sistema školstva. Crkva je otvarala i svjetovne škole pomažući na taj način da se riječ prosvjetljenja prenese na široke narodne mase. Sve je to dovelo do omasovljenja obrazovanja i diseminacije hrišćanske etike (ibidem 2001). Prema ovom vrijednosnom sistemu čovjek je sretniji što je više okrenut duhovnom životu. Okrenutost duhovnom životu dovodi do višeg stepena moralnosti u čovjeku. Moralni čovjek drži se principa kojima neće naškoditi drugom čovjeku nego će voditi svoj život u skladu sa normama duhovnosti. Smatramo da je bitno dijete od malih nogu uvoditi u duhovnost, učiti ga dobru, usmjeravati da čuva zdravlje, da cijeni vrijednost obitelji, da zarađuje za život i brine o obitelji.

Hedonistički vrijednosni sistem

Polazište hedonističkog vrijednosnog sistema je da čovjek teži zadovoljstvu i da se ne treba ustručavati od intelektualnih i fizičkih zadovoljstava. Hedonistička orijentacija dobija svoju širu formu u filozofskom pravcu koji se zove utilitarizam. Ova orijentacija je svoju historijsku reafirmaciju doživjela u djelima francuskih materijalista 18 vijeka: Helvetiusa, Holbacha, La Mettriea i Diderota (Suzić 2001). „Uz hedonizam ide i homeostaza kao stanje organizma nakon uspostavljanja ravnoteže, nakon zadovoljavanja potreba. Homeostatički princip podrazumijeva uspostavljanje ravnoteže između organizma i okoline. Konkretno, ako je čovjek gladan, on se nalazi u stanju neravnoteže sa svojom okolinom. Ako čovjek zadovolji potrebu za hranom, naći će se u stanju uspostavljene ravnoteže sa okolinom i neće više imati potrebu za hranom. To vrijedi i za druge potrebe. Kasnije se ovo shvatanje proširilo na kognitivne i društvene potrebe čovjeka“ (Suzić 2001: 177). Prema ovom vrijednosnom sistemu čovjek

ne treba da se odriče ničeg što mu predstavlja zadovoljstvo. Sistem vrlo je jasan: treba biti sklon zadovoljstvima i izbjegavati patnju i neugodu. Sve što čovjeku predstavlja zadovoljstvo on treba sebi da priušti i u tome uživa. Ako čovjek treba da uživa u svemu što mu se prohtije onda nije ni bitno kakvi su prohtjevi u pitanju. Da li je uredu uživati u svemu što ti se prohtije ne vodeći računa o posljedicama? Ili treba uživati u onim stvarima koje ti donose samo dobro? Ako se spoji korisno sa ugodnim, vodeći računa da ne trpimo negativne posljedice, hedonistički vrijednosni sistem je prihvatljiv. Smatramo da se prema hedonističkim orijentacijama treba postaviti kao prema sekundarnim vrijednostima. Ne daje svako isti značaj istim hedonističkim vrijednostima. Tako neko zadovoljstvo vidi u napredovanjima na poslu i većoj plati, neko u putovanju, neko u izgradnji kuće, neko u mijenjanju namještaja, neko u kupovini stanova ili kuća, a neko u druženjima s prijateljima. Različiti hedonistički sadržaji imaju za pojedince različit značaj. Za hedonističkim vrijednostima treba posezati tek kada ostvarimo primarne vrijednosti.

Intelektualističko-idealistički vrijednosni sistem

„Ovaj sistem oslanja se na razum, na duhovnost kao kriterijum i vrijednosni orijentir za čovjekove akcije. Postoji više različitih orijentacija u okviru ovog sistema: a) Kantova etika kategoričkog imperativa, b) etika slobodne ličnosti - Fihte, c) Hegelov spekulativni idealizam, d) Šelingova teozofija, e) moralni apsolutizam - Vindelband, Diring, Šeler, Bloh. Ova učenja nalazimo još u staroj Grčkoj kod Platona i Aristotela“ (Suzić 2001: 177). Suzić (2001) smatra da je intelektualističko-idealistički vrijednosni sistem uticao na kretanja u nauci i obrazovanju i na društvene promjene u 19. i 20. vijeku. Njemačka klasična filozofija uticala je na pojavu soc-komunističkih poredaka u svijetu, deriviravši marksizam kao revolucionarnu teoriju. Modelovani su i sistemi obrazovanja u kojima su zadaci moralnog odgoja posebno izvedeni u skladu ovim uređenjima. Jedan od takvih zadataka bio je formiranje socijalističkog morala ili socijalističkog pogleda na svijet (ibidem 2001).

Prema ovom sistemu čovjek treba da se vodi i razumom i duhovnošću. Razum i duhovnost su, smatraju njegovi zagovornici, odrednice uspješnog i ispunjenog života. Važno je da čovjek, bez obzira koliko je uspješan, ostane smjeran i pri zdravom razumu, suzdržavajući se izazova poroka. Dijete, a kasnije odrastao čovjek, koji je naučio da razborito rješava probleme i poteškoće na koje je nailazi, rješavaće ih konstruktivno, smireno i hladne glave. Ako svemu tome naučimo dijete dok ga odgajamo, ono će sutra, kao odrastao čovjek, pristupati problemima na prikladan način.

Pragmatički i kulturološki vrijednosni sistem

Ovaj sistem dominaciju doživljava u 19. i 20. vijeku. Prema ovom sistemu tržište je pozornica na kojoj se artikulišu bitne pretpostavke ljudske egzistencije, pa čak i kvaliteti čovjeka uključujući i njegove moralne vrijednosti. Osnovu ovog vrijednosnog sistema nalazimo u Benthamovom i Millovom utilitarizmu. Novac je pomjerio niz ljudskih vrijednosti iz duhovne u materijalnu sferu. Tome su pomogli savremeni mediji koji putem reklama obrazuju potrošače kreirajući njihove potrebe. U potrošačkom društvu prodaje se i stil i način života bogatih kao model za srednji i siromašni sloj (ibidem 2001). Puno ljudi obrazuje se za prestižna zanimanja iako se neće tim zanimanjima baviti. Ipak, obrazovanje pomaže čovjeku da se oslobodi nametnutih potrošačkih uslova u kojima živi i da izbjegne jednosmjernu ulicu u koju ga vuku globalizacija, tehnologija i mediji (Suzić 2001). Prema ovom vrijednosnom sistemu čovjek je sretniji što je obrazovaniji. Što se čovjek više prilagodi i živi u skladu sa obrazovanjem, industrijalizacijom, tehnologizacijom i globalizacijom time je sretniji i zadovoljniji sobom i svojim životom.

Da li je obrazovanje danas uslov za sreću i uspjeh? Ili su obrazovani ljudi koji misle svojom glavom smetnja globalizacijskim trendovima? Roditelji nam uvijek govore da završimo školu, da se obrazujemo i da blagodareći obrazovanju budemo svoj čovjek. Da li nam, međutim, današnja kultura dopušta da budemo svoji? Želi li današnji sistem vrijednosti pokorne, a ne razborite, obrazovane i kritički disponirane ljude? Žalosna je činjenica da sve veći broj mladih ljudi, a i starijih generacija, napušta svoju domovinu i ide u svijet. I u takvom kontekstu obrazovanje se ipak isplati, jer kvalitet obrazovanja i radne snage naših ljudi prepoznaje se u drugim zemljama gdje mnogi ostvare karijere i uspješan život. Nikad obrazovanju ne treba okrenuti leđa, jer će obrazovan čovjek naći svoje mjesto bilo u ovom ili nekom drugom sistemu. Sa obrazovanjem se ne može pogriješiti, niti ono može biti uzaludno. Čovjeku nikad nije kasno da se obrazuje ili doškoluje.

PREGLED NEKIH ISTRAŽIVANJA VRIJEDNOSTI I VRIJEDNOSNIH ORIJENTACIJA

Sa obzirom na to da postoji veliki broj istraživanja na temu vrijednosti i vrijednosnih orijentacija nije moguće predstaviti sve nalaze do kojih smo došli. Stoga smo izdvojili manji broj za koja smatramo da to zaslužuju.

Renata Franc, Vlado Šakić i Ines Ivičić (2002) došli su do zaključka da adolescenti prilikom rangiranja vrijednosti na prvo mjesto stavljaju zdravlje, a zatim slijedi prijateljstvo pa ženidba ili udaja. Srednje mjesto u rangiranju vrijednosti zauzima uspjeh u karijeri i stalan posao. Najslabije su rangirane vrijednosti novac i razonoda. Rezultati ovog istraživanja potvrdili su da je hedonistička vrijednosna orijentacija rizičan faktor razvoja mladih. Istraživanje koje su proveli Nataša Vlah, Darko Lončarić i Sanja Tatalović Vorkapić (2011) govori da skupna samoostvarujuća i konvencionalna vrijednosna orijentacija ima najviši koeficijent pouzdanosti, dok zasebna konvencionalna i hedonistička vrijednosna orijentacija ima niži koeficijent pouzdanosti. Najniži koeficijent pouzdanosti ima zasebna samoostvarujuća vrijednosna orijentacija. Kada je u pitanju hijerarhija vrijednosti, na vrhu liste nalaze se: ljubav, porodica, skladan život i prijatelji, dok se na kraju liste nalazi: moć, život u skladu sa učenjem o vjeri i mogućnost uticaja. Brane Mikanović (2013) je u svom istraživanju dobio nalaz da učenici osnovne škole najviše preferišu socijalne, zatim teorijske i religijske, a najmanje ekonomske vrijednosne orijentacije. Ovako rangirane vrijednosne orijentacije autor tumači većim uticajem školskih obaveza, vršnjaka i vjeronauke na slobodno vrijeme učenika. Autor manju zainteresovanost učenika za ekonomske vrijednosti tumači time da učenici osnovne škole još uvijek nisu opterećeni materijalnim statusom. Istraživanje Nenada Havelke (1998) pokazalo je da su vrijednosna očekivanja adolescenata u odnosu na buduću obitelj i buduće zanimanje uglavnom podudarna i da se ističu dvije vrijednosne orijentacije - sigurnost i saradnja. Pri navođenju vrijednosnih očekivanja u odnosu na vlastitu ličnost nađena je puno manja podudarnost u odgovorima, a to je omogućilo da se pojavi veći broj vrijednosnih orijentacija sa približno istom učestalošću izbora poput vlastitog usavršavanja, samostalnosti, prijatnosti, sigurnosti i saradnje. Izet Pehlić (2007) je u svome istraživanju dobio da mladi ljudi koji u većoj mjeri pozitivno koriste slobodno vrijeme pokazuju i veći stepen orijentacije prema altruističnom životnom stilu, religijsko-tradicionalnom stilu i sazajnom životnom stilu za razliku od mladih ljudi koji u manjoj mjeri pozitivno koriste slobodno vrijeme. „Ukupni rezultati istraživanja pokazali su sljedeći redoslijed životnih stilova: porodično-sentimentalni stil, religijsko-tradicionalni stil, egoistička orijentacija, utilitarni stil, sazajni stil, prometejski aktivizam, altruistička orijentacija, hedonistička orijentacija, orijentacija na popularnost, orijentacija na moć“ (Pehlić 2007: 191).

Dejana Bouillet (2004) je ustanovila da mladi u velikoj mjeri prihvataju vrijednosti obiteljskog života, a skoro svi ispitanici prepoznaju važnost obitelji i braka zbog ljubavi, razumijevanja i bliskosti među članovima obitelji. Tvrdnje prema kojima su

brak i obitelj važni zbog stvaranja potomstva, mogućnosti potvrde čovjeka u obiteljskom krugu i socioekonomske sigurnosti prihvata više od pola ispitanika. Autorka je istraživanjem dobila da 62,5% ispitanika u obiteljskim obavezama vidi radost zajedničkog života, 20,8% ispitanika obiteljske obaveze smatra žrtvovanjem i dužnošću, 8,5% ispitanika brak i obiteljski život doživljava teretom koji treba zaobići, a 8,2% brak i obiteljski život smatra dosadnim.

Navedena istraživanja vrijednosti i vrijednosnih orijentacija bitna su jer se mogu usporediti rezultati sa rezultatima budućih istraživanja i uvidjeti da li su se promijenile preferencije mladih prema vrijednostima i vrijednosnim orijentacijama. Prema njihovim prioritetima vidimo koliko su odrasli mladima dobri primjeri u izboru vrijednosti i vrijednosnih orijentacija. Predstavljena istraživanja također pružaju mogućnost uvida u činjenicu da mladi nisu u različitim vremenskim razmacima puno odstupali od istih ili sličnih vrijednosti. Signifikantno je da su mladima prioritetne obiteljske, zdravstvene, prijateljske i altruistične vrijednosti. Najmanji prioritet pridaju ekonomskim vrijednostima. Razlog zašto su mladima prioritetne navedene vrijednosti vidimo u tome što su mladi okruženi bitnim osobama u svom životu koje preferiraju navedene vrijednosti ali nikako ne treba prenebreći i moguću licemjernu verbalizaciju u izjašnjavanju za pozitivne vrijednosti koja prati svako ovakvo ispitivanje. Ipak, stoji da mladi preferiraju vrijednosti koje nose iz kuće ne konformišući se vrijednostima koje reklamiraju mediji, društvo i globalizacijski trendovi. Obitelji vode računa s kim djeca provode vrijeme, s kim se druže i kakvim društvenim uticajima su okruženi. Roditelji vode brigu kakvim vrijednostima su djeca izložena i da li se te vrijednosti razlikuju od vrijednosti koje oni praktikuju kod kuće.

ZAKLJUČAK

S obzirom da je izbor vrijednosti presudno važan, bitno je od najranijeg uzrasta imati u vidu kojim vrijednostima dati važnost. Kojim vrijednostima damo važnost one će nam odrediti život. U svemu tome neizostavan je proces učenja i poučavanja o vrijednostima. Najispravniji put pokazivanja mladima koje vrijednosti treba da njeguju je vlastiti primjer odrasle osobe koja ima uticaj na izgradnju identiteta mlade osobe. Mladi treba da usvoje pozitivne vrijednosti i da ih primjenjuju, a koje su to pozitivne vrijednosti učimo mlade u obitelji i u školi. Saradnja obitelji i škole doprinosi rezultatu rada sa mladima vezano za usvojene vrijednosti. Isto tako, ispravno usvojenim

pozitivnim vrijednostima prevazilaze se predrasude i prevenirana nasilja sa kojim se mladi sve učestalije susreću u svom životu. Procesom odgoja treba formirati jake ličnosti koje neće biti podložne konformizmu. Isto tako, izbjegavanje podlijevanja drugim vrijednostima od strane mladih je i put odgovornog roditeljstva, što uključuje pristupačnost djetetu da sa roditeljem može razgovarati o bilo čemu, bilo kad. Roditelj treba sa djetetom stvoriti odnos povjerenja, bez osude i ljutnje. Ovakvim odnosom dijete se neće ustručavati reći roditeljima sve što ga tišti, sa kim se druži i kakve vrijednosti praktikuje. Roditelj tako biva upućen u svaki segment života djeteta i prati da li mu dijete ide ispravnim smjerom.

Za buduća istraživanja smatramo da treba istražiti koje vrijednosne orijentacije po Rokeachu, Schwartzu, Allportu, Vernonu i Lindzeyju su dominantne kod mladih ljudi i ustanoviti njihovu poveznicu sa današnjim sistemom vrijednosti. Bilo bi dobro usporediti prijašnja istraživanja o vrijednostima i vrijednosnim orijentacijama sa istraživanjima rađenim u skorije vrijeme i vidjeti da li je došlo do promjena u preferencijama vrijednosti kod mladih. Za buduća istraživanja predlažemo da se konstruktivno obradi kriza vrijednosti i odgoja, da se detaljno objasni šta sve dovodi do krize vrijednosti i kako se izboriti da mladi ne upadnu u krizu vrijednosti. Kao vrijednostima i vrijednosnim orijentacijama, koje se pokazuju dominantnim i koje su u skladu sa primarnim vrijednostima, mlade treba podsticati i uticati da ih ne mijenjaju za sekundarne ili tercijarne. Sekundarne ili tercijarne vrijednosti i vrijednosne orijentacije koje se pokazuju dominantnim u odnosu na primarne vrijednosti treba preusmjeriti da budu sekundarne ili tercijarne vrijednosti poslije primarnih. U saradnji obitelji i škole na pitanjima vrijednosti i vrijednosnih orijentacija zajedničkim djelovanjem postižu se dobri rezultati. Ipak, u obitelji sve počinje i završava. Iz tog razloga smo više puta naglasili da trebamo biti primjeri mladima kroz svoje ponašanje, vlastiti primjeri.

LITERATURA

1. Allport, Gordon W. et al. (1960), *A study of values*, Houghton Mifflin, Boston
2. Bouillet, Dejana (2004), "Odnos mladih prema vrijednostima i činiteljima obiteljskog života", *Sociologija sela*, 42(1/2), str. 173-194.
3. Bolčević, Valentina (2017), *Vrijednosne orijentacije i vrijednosni prioriteti djece i njihovih roditelja*, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Rijeka
4. Čekrlija, Đorđe, Vladimir Turjačanin, Srđan Puhalo (2004), *Društvene orijentacije mladih*, Nacionalni institut za borbu protiv narkomanije, Banja Luka
5. Eysenck, Hans J. (1954), *The psychology of politics*, Routledge and Kegan Paul, London
6. Ferić, Ivana (2005), *Univerzalnost sadržaja i strukture vrijednosti: Podaci iz Hrvatske*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
7. Ferić, Ivana (2009), *Vrijednosti i vrijednosni sustavi*. Alinea, Zagreb
8. Franc, Renata, Vlado Šakić, Ines Ivičić (2002), "Vrednote i vrijednosne orijentacije adolescenata: Hijerarhija i povezanost sa stavovima i ponašanjima", *Društvena istraživanja*, 2–3, str. 215-238.
9. Havelka, Nenad (1998), "Vrednosne orijentacije adolescenata: vrednosti i kontekst", *Psihologija*, 4, str. 343-364.
10. Ilišin, Vlasta (2011), "Vrijednosti mladih u Hrvatskoj", *Politička misao: časopis za politologiju*, 48 (3), str. 82-122.
11. Mikanović, Brane (2013), "Vrednosne orijentacije učenika osnovne škole u slobodnom vremenu" *Sinteze istraživanja*, 4, str. 53-69.
12. Mlinarević, Vesnica, Tihomir Živić, Antonija Vranješ (2016), "Odgojne vrijednosti u odabranim govorima Josipa Jurja Strossmayera, promicatelja prosvjete i kulture", *Mostariensia*, 20, 1-2, str. 117-131.
13. Petz, Boris (1992), *Psihologijski rječnik*, Prosvjeta, Zagreb
14. Pehlić, Izet (2007), "Ispitivanje povezanosti vrijednosnih orijentacija srednjoškolske omladine sa načinom provođenja slobodnog vremena", *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici*, 5 (5), str.177-196.
15. Rokeach, Milton (1973), *The nature of human values*, Free Press, New York
16. Suzić, Nenad (2001), *Sociologija obrazovanja*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Republike Srpske, Istočno Sarajevo
17. Suzić, Nenad (2005), *Pedagogija za 21.vijek*, TT-Centar, Banja Luka
18. Suzić, Nenad (2010), *Pravila pisanja naučnog rada APA i drugi standardi*, XBS, Banja Luka

19. Schwartz, Shalom H., Wolfgang Bilsky (1990), "Toward a Theory of the Universal Content and Structure of Values: Extensions and Cross-cultural Replications", *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, str. 550-562.
20. Schwartz, Shalom H. (1992), "Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries", *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, str. 1-65.
21. Schwartz, Shalom H. (2012), "An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values", *Psychology and Culture*, 2 (1), str. 1-20.
22. Spranger, Eduard (1928), *Lebensformen*, Max Niemeyer, Halle
23. Švigir, Eva (2016), *Primjena Schwartzovog teorijskog modela vrijednosti na primjeru nekih europskih zemalja*, Sveučilište u Zagrebu: Hrvatski studiji, Zagreb
25. Vlah, Nataša, Darko Lončarić, Sanja Tatalović Vorkapić (2011), "Struktura vrijednosnih orijentacija i hijerarhija vrednota učenika strukovnih škola", *Društvena istraživanja*, 2 (112), str. 479-493.

VALUES AND VALUE ORIENTATIONS

Summary:

The article “The values and value orientations” deals with the concepts of values, value orientations and value-systems. The work contains introduction, definition of values and value orientations, the theory of value and value-systems, historical development of value-systems, general review of previous research on values and value orientation, and conclusion. The author’s argumentation goes in direction of demonstration of the advantages of primary values over secondary values, with the focus on their adoption by the younger population during the process of education that should form strong, non-conformist personalities. The work emphasizes the irreplaceable role of family, school and discusses the challenges of the environment.

Keywords: values; value orientations; value systems.

Adresa autorica
Author’s address
Mr. Emina Kapić
O.Š. “Skokovi”, Cazin
Bosna i Hercegovina
eminakapic@yahoo.com

UDK 373.5.014.521:28](497.6)

Primljeno: 01. 09. 2019.

Pregledni rad

Review paper

Mensur Husić, Midhat Čaušević

ODGOJNO-OBRAZOVNA ULOGA BEHRAM-BEGOVE MEDRESE U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM DRUŠTVU

Ne postoje pouzdani podaci kada je sagrađena prva medresa u Bosni. Prema izvorima Behram-begovu medresu u Tuzli je osnovao tuzlanski legator Behram-beg. Medresa je sagrađena prije 1626. godine, a prvi je spominje biskup Olovčić 1647. godine pod latinskim nazivom Collegium imporum Softarum. Značajniji podaci o nastavnim planovima i programima prema kojima je realizirana nastava u Behram-begovoj medresi do 1922. godine nisu dostupni. Medresa je prestala sa radom zbog zatvaranja od strane komunističkog režima 15. januara 1949. godine. Zgrada Medrese je srušena u aprilu 1974. godine, a na njenom mjestu je ostavljena samo njena porta (kapija). Rad Behram-begove medrese je obnovljen 6. oktobra 1993. godine. Behram-begova medresa ja trenutno najuspješnija srednja škola u rangu gimnazija na području Tuzlanskog kantona. Alumnisti Behram-begove medrese su svršenicima najprestižnijih univerziteta u svijetu sa značajnim društvenim ulogama u zajednicama u kojima žive i rade. Društvena uloga Behram-begove medrese se ogleda kroz širok spektar odgojno-obrazovnih aktivnosti koje imaju za cilj isticanje komparativnih pozitivnih vrijednosti bosanskohercegovačkog društva.

Ključni pojmovi: medresa; odgojno-obrazovna uloga; društvena uloga; alumnisti, bosansko-hercegovačko društvo; nastavni planovi i programi

UVOD

Riječ *medresa* je arapskog porijekla i prevodu na bosanski jezik znači *škola, mjesto gdje se uči, stiče znanje*. U medresama su izučavane vjerske i svjetovne znanosti koje su doprinosile razvoju islamske kulture i civilizacije. Prvu medresu u Osmanskom carstvu osnovao je princ Orhan u Nikeji 1331. godine, nakon čega je uslijedila ekspanzija osnivanja medresa koje su imale status srednjih i visokih islamskih škola na području Carstva.¹ Padom Bosanskog kraljevstva pod osmansku vlast u XV stoljeću i prihvatanjem islama od strane Bošnjana, Osmanlije su putem obrazovnih, vjerskih i kulturnih ustanova na ovim područjima širili islamske, znanstvene i kulturne tekovine. Najznačajnije među ovim ustanovama bile su: džamije, mektebi, medrese, tekije i biblioteke.

Obrazovni sistem u Bosanskom ejaletu poprima iste forme i sadržaje kao i u ostalim dijelovima Osmanskog carstva, a čemu je posebno doprinijela okolnost školovanja nastavnog kadra sa ovih područja u Istanbulu i drugim centrima Osmanskog carstva. Behram-begova medresa, koju je za vrijeme osmanske uprave u Bosni 1626. godine osnovao tuzlanski vakif (legator), više je stoljeća bila sastavni dio obrazovnog sistema Osmanskog carstva.

Ne postoje pouzdani podaci kada je sagrađena prva medresa u Bosni. U literaturi je zabilježeno da je u Sarajevu prije Gazi Husrev-begove podigao medresu sandžak-beg Firuz-beg (1505-1512) (Šabotić 2016: 29). Narednih decenija u XVI stoljeću u Bosni je podignut veliki broj medresa u kojima je odgojno-obrazovni proces organiziran u skladu sa osmanskim tradicijom.² Djelovanje bosanskih medresa ima povijesni kontinuitet, koji je bilo moguće ostvariti zahvaljujući odgovornosti i pregalaštvu svake generacije Bošnjaka muslimana.

---

¹ Tako se podižu jedna za drugom medrese: u Bursi (1335), Edrenu (1435), Istanbulu (1463-1471), ali i u drugim gradovima osmanske države. (Inaldžik 1974: 273).

² Nisu sve medrese u Bosanskom ejaletu imale isti status i značaj. Status više obrazovne institucije imala je Gazi Husrev-begova medresa, koja je imala poseban značaj u obrazovnom sistemu u vrijeme osmanske uprave u Bosni i Hercegovini.

1. BEHRAM-BEGOVA MEDRESA U TUZLI, NAJSTARIJA ODGOJNO-OBRAZOVNA INSTITUCIJA U SJEVEROISTOČNOJ BOSNI

Prema historijskim izvorima Behram-begovu medresu u Tuzli je osnovao tuzlanski legator Behram-beg, a njena zgrada je podignuta nedaleko od Stare (Atik) džamije. Medresa je podignuta prije 1626. godine, a spominje je i biskup Olovčić 1647. godine pod latinskim nazivom *Collegium imporum Softarum* (Kreševljaković 1941: 10). Behram-begova medresa je u kontinuitetu radila do 1949. godine, kada je njen rad zabranjen od strane komunističkih vlasti. Prva zgrada Behram-begove medrese o kojoj postoje dostupni podaci datira iz vremena prije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. Zgrada Medrese je bila izgrađena od drveta, te je zbog svoje dotrajalosti ubrzo poslije okupacije srušena (Delić: 31). „Nova zgrada Medrese, i to samo prizemlje, sagrađena je u arapsko-maurskom stilu, vjerovatno po uzoru na susjednu Behram-begovu (Šarenu) džamiju, nešto zapadnije od ranije lokacije stare zgrade Medrese. Prilikom izgradnje ove prve etape medresanske zgrade utrošeno je 16.000 forniti, a njezino svečano otvorenje upriličeno je 29. novembra 1893. godine“ (Monografija Behram-begove medrese, 2016: 37). Druga etapa izgradnje Medrese je završena 1907. godine i svečano otvorena 29. aprila. U narednim godinama doći će do povećanja interesovanja učenika za upis u ovu školu pa je dograđeno i lijevo krilo zgrade sa zapadne strane, čime su osigurani prostorni kapaciteti za školovanje i boravak u internatu 120 učenika. Nadograđena zgrada otvorena je 20. novembra 1939. godine. Za vrijeme Prvog i Drugog svjetskog rata i u poraću (1929-1932. i 1945-1949.) rad Medrese se odvijao u drugim zgradama, dok su u njenoj zgradi radile neke druge ustanove.³ „Za vrijeme Drugog svjetskog rata medresansku zgradu zaposjela je njemačka vojska, a kasnije su u njoj radile razne školske i druge institucije: Ekonomska škola, Medicinska škola, Upravna škola, Historijski Arhiv, Muzej Istočne Bosne itd“ (Monografija Behram-begove medrese 2016: 38). Zadnju godinu rada Behram-begove medrese učenici su nastavu pohađali u Husein Čauševoj, Džindićkoj džamiji. Medresa je prestala sa radom 15. januara 1949. godine.⁴ Zgrada Medrese je srušena u aprilu 1974. godine, a na njenom mjestu je ostavljena samo porta (kapija), koja je „uređena je i obnovljena po inicijativi i umjetničkoj projekciji akademskog

³ U periodu od 1914. do 1923. godine u zgradi Medrese bilo je smješteno ratno sirotište, a Medresa je za to vrijeme radila u jednoj manjoj vakufskoj kući. (Šabić 1940: 3)

⁴ Više o okolnostima u kojima je djelovala Behram-begova medresa konsultirati: Monografija Behram-begove medrese, 2016, 37-45.

slikara Mevludina Ekmečića iz Tuzle“ (Mono-grafija Behram-begove medrese 2016: 39).

1.1. Odgojno obrazovni rad, nastavni planovi i programi u Behram-begovoj od 1922.-1949. godine

Značajniji podaci o nastavnim planovima i programima prema kojima je realizirana nastava u Behram-begovoj medresi do 1922. godine nisu dostupni i pored brojnih istraživačkih poduhvata. Izuzimanje i prisvajanje pisanih dokumenta od strane Osmanskog carstva i Austro-Ugarske, sistemsko uništavanje vjerskih pisanih dokumenta u 20. stoljeću, veliki požari... uzrok su nestanka brojne dokumentacije. Na osnovu sačuvanih dokumenta rad Behram-begove medrese prije obnove 1993. godine moguće je podijeliti u četiri perioda:

I period do 1922. godine

II period od 1922. do 1932. godine

III period od 1932. do 1940. godine

IV period od 1940. do 1949. godine.

Drugi period, koji traje od 1922. do 1932. godine, zahvaljujući reformskim poduhvatima provedenim pod rukovodstvom upravitelja hfz. Saliha ef. Sivčevića s pravom se može nazvati periodom modernizacije i reformi odgojno-obrazovnog procesa. U Medresi je uvedena razredna nastava, a u nastavne programe, pored vjerskih, i svjetovni predmeti iz prirodno-matematičkog i društvenog područja. Uspostavlja se i kontinuitet u školovanju, a jedan od uvjeta za upis u Medresu od 1929. godine je završena osnovna škola. (Monografija Behram-begove medrese 2016: 48).

U III i IV periodu rada Behram-begove medrese koji traju od 1932-1940. i 1940-1949. godine povećan je broj predmeta koji se izučavaju. Važno je akcentirati da je za IV period rada značajna Uredba o nižim medresama u Bosni i Hercegovini iz 1939. godine, kojom su uspostavljene niže okružne medrese. „Prema odredbi člana 5. Uredbe o nižim medresama u Bosni i Hercegovini, koju je donio Ulema medžlis na svojoj sjednici od 21. II 1939. godine, pod brojem 936, a usvojio ju je Vakufsko-mearifski sabor u Sarajevu, na području Ulema-medžlisa uspostavljene su niže okružne medrese u Sarajevu, Tuzli, Banjoj Luci, Bihaću, Travniku, Mostaru, te Niža Gazi Husrev-begova ženska medresa u Sarajevu“ (Monografija Behram-begove medrese 2016: 63). Na osnovu ove Uredbe o nižim medresama u Bosni i Hercegovini

Tabela 1: Predmeti koji su izučavani u Medresi u II periodu (Monografija Behram-begove medrese 2016: 48).

Red. br.	Naziv predmeta	Vrijeme obrazovanja				
		1923-1928	1924-1928	1924-1929	1925-1930	1926-1930
1.	Učenje u Kur'anu	Da	Da	Da	Da	Da
2.	Akaid	Da	Da	Da	Da	Da
3.	Fikh	Da	Da	Da	Da	Da
4.	Ahlak	Da	Da	Da	Da	Da
5.	Povijest islama	Da	Da	Da	Da	Da
6.	Usuli tedris (Hadis)	Da	Da	Da	Da	Da
7.	Arapski jezik	Da	Da	Da	Da	Da
8.	Turski jezik	Da	Da	Da	Da	Da
9.	Logika	Da	Da	Da	Da	Da
10.	Stilistika	Da	Da	Da	Da	Da
11.	Higijena	Da	-	Da	Da	Da
12.	Krasnopis	Da	Da	-	-	-
13.	Srpsko-hrvatski	-	Da	Da	Da	Da
14.	Matematika	-	Da	Da	-	Da
15.	Zemljopis	-	Da	Da	da	Da
16.	Povijest	-	Da	Da	da	Da
17.	Prirodopis	-	Da	Da	-	Da
18.	Gospodarstvo	-	Da	da	-	Da
19.	Pedagogija	-	Da	da	da	-

reformisan je nastavni plan i program, te dodati novi nastavni predmeti. Broj predmeta koji su izučavani u medresama povećan je sa 19 na 28.

Iz tabelarnog pregleda može se zaključiti da su vjerski predmeti u Nastavnom planu i programu Behram-begove medrese u periodu od 1930. do 1940. godine bili zastupljeni u procentu od 33%, što je pokazatelj da se predmetima iz prirodno-matematičkog i društvenog područja davalo posebno mjesto i uloga. Nakon što je Medresa u Tuzli preimenovana u Nižu okružnu medresu u Tuzli, na temelju podataka iz Godišnjeg izvještaja u Medresi su izučavani sljedeći predmeti:

Tabela 2: Predmeti koji su izučavani u Medresi u III periodu i 4 perioda (Monografija Behram-begove medrese 2016: 63)

Red. broj	Naziv predmeta	Vrijeme održavanja nastave			
		a)	b)	c)	d)
		1930-1935	1933-1938	1934-1939	1935-1940
1.	Vladanje	Da	Da	Da	Da
2.	Kiraeti-Kur'an	Da	Da	Da	Da
3.	Akaid	Da	Da	Da	Da
4.	Fikh	Da	Da	Da	Da
5.	Tefsir	Da	Da	Da	Da
6.	Hadis	Da	Da	Da	Da
7.	Ahlak	Da	Da	Da	Da
8.	Povijest islama	Da	Da	Da	Da
9.	Stilistika	Da	Da	Da	-
10.	Arapski jezik	Da	Da	Da	Da
11.	Turski jezik	Da	Da	Da	Da
12.	Logika	Da	Da	Da	Da
13.	Feraiz (Nasljedno pravo)	-	Da	Da	Da
14.	Imamet	-	Da	Da	Da
15.	Husni hat/Lijepo pisanje	Da	Da	Da	-
16.	Srpsko-hrvatski jezik	Da	Da	Da	Da
17.	Povijest	Da	Da	Da	Da
18.	Zemljopis	Da	Da	Da	Da
19.	Matematika	Da	Da	Da	Da
20.	Prirodopis	Da	Da	Da	Da
21.	Gospodarstvo	Da	Da	Da	Da
22.	Fizika	Da	Da	Da	Da
23.	Higijena	-	Da	Da	Da
24.	Metodika vj. nastave	-	Da	Da	Da
25.	Administracija	Da	Da	Da	Da
26.	Krasnopis	Da	Da	-	Da
27.	Crtanje	Da	Da	Da	Da
28.	Gimnastika	-	-	-	Da

Tabela 3: Predmeti sa brojem sedmičnih sati koji su izučavani u školskoj 1939/40. godini u Behram-begovoj medresi u Tuzli (Monografija Behram-begove medrese 2016: 70)

R. br.	Predmeti	Razredi					Svega
		I	II	III	IV	V	
1.	Kiraeti-Kur'an	4	3	4	2	2	15
2.	Tefsir	-	-	-	-	2	2
3.	Hadis	-	-	-	2	2	4
4.	Akaid	1	1	2	2	2	8
5.	Ahlak	-	-	-	2	2	4
6.	Fikh	2	2	3	3	3	13
7.	Feraiz	-	-	-	-	1	1
8.	Tarih	-	-	-	2	2	4
9.	Arapski jezik	5	5	6	5	5	26
10.	Manija	-	-	-	-	2	2
11.	Turski jezik	-	-	2	3	2	7
12.	Njemački jezik	-	-	-	-	-	-
13.	Imamet	-	-	-	-	1	1
14.	Husni-hat	2	2	1	-	-	5
15.	Mantik	-	-	-	-	1	1
16.	Administracija	-	-	-	-	1	1
17.	Metodika	-	-	-	2	2	4
18.	SH jezik	5	4	2	2	-	13
19.	Istorija	-	2	2	2	-	6
20.	Gospodarstvo	-	-	-	-	2	2
21.	Matematika	4	3	-	-	-	7
22.	Prirodopis	2	3	-	-	-	5
23.	Zemljopis	2	2	-	-	-	4
24.	Fizika	-	-	2	-	-	2
25.	Higijena	-	-	2	-	-	2
26.	Crtanje	2	2	-	-	-	4
27.	Krasnopis	1	1	-	-	-	2
28.	Gimnastika	1	1	-	-	-	2
Ukupno		31	31	26	27	32	147

Na osnovu podataka navedenih u tabeli br. 3. izvodimo zaključak da je školovanje u Nižoj okružnoj medresi trajalo 5 godina sa sedmičnim opterećenjem od 26 do 32 sati u pojedinim razredima. „Nastava iz vjerskih predmeta izvođena je prema

nastavnoj osnovi za niži tečaj Gazi Husrev-begove medrese, a iz svjetovnih predmeta u obimu programa za državne niže realne gimnazije“ (Selimović 2016: 81). Važno je istaći da je uvođenje i izučavanje svjetovnih predmeta u Behram-begovoj, ali i u drugim medresama, predstavljalo u to vrijeme značajan iskorak u obrazovanju bošnjačke djece. Uprava Medrese i Ulema medžlis su insistirali da se za profesore svjetovnih predmeta biraju sposobni, stručni i odgovorni nastavnici, pa i po cijenu da su inovjerci. Na temelju Odluke koju je donijela banska uprava Banovine Hrvatske, svršenicama nižih okružnih medresa, nakon položenog nižeg tečajnog ispita, odobreno je da se mogu upisati u učiteljske škole na njenom području.⁵

U Behram-begovoj medresi su u periodu intezivnih reformi kojima je rukovodio hafiz Salih ef. Sivčević predavali ugledni muderrisi i profesori svjetovnih predmeta. Profesori Medrese nisu bili ograničeni samo na prosvjetno-pedagoški rad u kojem su postizali zapažene rezultate, nego su bili aktivni i na drugim poljima djelovanja. Među njima je bilo i onih koji su se istakli na polju pisane riječi nauke, kao što su: hafiz Abdullah-ef. Softić, Šaban-ef. Hodžić, Ibrahim-ef. Imširović, Adem Bise, Ševket-ef. Šabić, Ibrahim Hakki Čokić, Mehmed-Meša Selimović i Husejn Dubravić-Đogo (Spahić 2016: 101).

2. BEHRAM-BEGOVA MEDRESA NAKON REAKTIVIRANJA NJENOG RADA 1993. GODINE

Rad Behram-begove medrese je obnovljen 6. oktobra 1993. godine kada su primljena dva odjeljanja sa po 39 učenika i jedno odjeljenje od 43 učenice. Posebnu ulogu na putu afirmacije Medrese u novom periodu imali su muftija tuzlanski Husein ef. Kavazović, direktor Medrese Vahid ef. Fazlović i zamjenik muftije tuzlanskog Besim ef. Čanić. Na proširenoj sjednici Ureda Mešihata Islamske zajednice u Zenici, održanoj 29. aprila 1993. godine, donesena je odluka o reaktiviranju rada Behram-begove medrese u Tuzli. Na sjednici Muftijstva IZ Tuzla održanoj 14. juna 1993. godine imenovana je Matična komisija za reaktiviranje rada Behram-begove medrese, a dužnost direktora u osnivanju ponuđena je Vahidu ef. Fazloviću. Rukovodstvo Medrese je radilo na osiguranju ravnopravnosti Medrese sa ostalim srednjim školama, uz uvažavanje njenih specifičnosti. Najznačajniju ulogu u tome su imale tad obrazovne vlasti Tuzlanskog kantona. U Zakonu o srednjem obrazovanju, koji je donesen 1996.

⁵ Odluku je donijela banska vlast Banovine Hrvatske – Odjel za prosvjetu u Zagrebu, pod brojem 41322/40. od 22. kolovoza 1940. godine.

godine, među vrstama srednjih škola spominje se i vjerska škola, koju može osnovati vjerska zajednica. Na ovaj način utvrđena je zakonska osnova za rad Behram-begove medrese u Tuzli. Skupština Tuzlanskog kantona je na sjednici održanoj 12. 7. 2002. godine, na prijedlog Vlade, donijela Odluku o utvrđivanju javnog interesa Tuzlanskog kantona prema Behram-begovoj medresi. Iskazujući stav da je medresa škola od javnog interesa za Kanton, njegovo zakonodavno tijelo je preuzelo i obavezu da brine i o njenom materijalnom položaju, kao i za svaku drugu srednju školu.

Od Medrese se očekivalo da će dati doprinos islamskom i općekulturnom napretku, kao što je to činila i u prošlosti. U ovom periodu Behram-begova medresa se kontinuirano infrastukturalno razvijala, tako da danas raspolaze sa 11.000 m² zatvorenih prostora i preko 15.000 m² otvorenog prostora. U odgojno-obrazovnom procesu u Medresi angažirana su 43 profesora u nastavi i odgoju. U Nastavničkom vijeću Behram-begove medrese dva profesora su postigli akademsko zvanje doktora nauka, a 15 ih je sa akademskim zvanjem magistra nauka u različitim naučnim oblastima. Među njima je veliki broj koji pohađaju doktorski studij. U školskoj 2018/19. godini Behram-begovu medresu je pohađalo 535 učenika. Do početka školske 2019/20. godine školovanje u Behram-begovoj medresi je završilo preko 2300 učenika.

Behram-begova medresa je u periodu nakon obnove rada postigla izuzetne uspjehe na odgojno-obrazovnom planu. Pokazatelj ovih uspjeha su vrednovanja rada srednjih škola koje sprovodi Pedagoški zavod Tuzlanskog kantona na kojima je Behram-begova medresa u periodu od 2004. do 2018. godine⁶ 12 puta zauzela prvo i tri puta drugo mjesto.⁷ Navedenom uspjehu doprinosi predan rad profesora i učenika, kontinuirano praćenje i inoviranje nastavnog procesa, ocjenjivanje rada profesora i kontinuirano stručno usavršavanje.

2.1. Odgojno-obrazovni proces u periodu nakon obnove rada Behram-begove medrese

Nastavni planovi i programi Behram-begove medrese periodu nakon obnove rada reformirni su 1997., 2003., 2006. i 2014. godine. Predstoji nova reforma nastavnih

⁶ Vrednovanje srednjih škola sprovodi Pedagoški zavod TK prema u sljedećim kriterijima: uspjeh u učenju, organizacija odgojno-obrazovnog rada škole, vannastavne aktivnosti, školska biblioteka i stručna literatura, nastavni kadar, rad stručnih organa škole, rad direktora pomoćnika i pedagoga, stanje objekata, dvorišta i sportskih terena, takmičenja i manifestacije, ostala takmičenja i smotre. (Instrumentarij za vrednovanje srednjih škola za 2017/18. školsku godinu; [www.pztz@pztz.ba](mailto:pztz@pztz.ba). Pregledano 25. 08. 2019.) (Instrumentarij za vrednovanje srednjih škola za školsku 2018/19. godinu)

⁷ Dokumenti Pedagoškog zavoda Tuzla o zvaničnim rezultatima vrednovanja škola na TK pohranjeni u Arhivu Behram-begove medrese.

planova i programa u školskoj 2019/20. godini kojom je predviđeno uvođenje u III i IV razred nastavnih predmeta hemija, fizika i biologija u fondu po jedan sat. Reforme nastavnih planova i programa imaju za cilj prilagođavanje programskih sadržaja potrebama učenika koji školovanje nastavljaju na fakultetima prirodno-matematičkih, zdravstvenih i tehničkih nauka u Bosni i Hercegovini inozemstvu. Provedene reforme su učenicima Medrese omogućavale sticanje dodatnih znanja i konkurentnost prilikom upisa na fakultet.

REZULTATI DOSADAŠNJIH VREDNOVANJA		
Godina	Rang	Bodovi
2004.	2.	1787
2005.	2.	1984
2006.	1.	2513
2007.	1.	3107
2008.	1.	3794
2009.	2.	3757
2010.	1.	4094
2011.	1.	3747
2012.	1.	5337
2013.	1.	5562
2014.	1.	5557
2015.	1.	4756
2016.	1.	4747
2017.	1.	7279
2018.	1.	6325

Nastavni plan i program Behram-begove medrese sadrži stručne (vjerske) i općeobrazovne predmete. Za vrijeme školovanja u Medresi učenici izučavaju predmete iz jezičkog, prirodno-matematičkog, društvenog i multidisciplinarnog područja. U procentu od 70% nastavni plan i program je, kako smo naglasili, kompatibilan gimnazijskom. Predstojeća reforma Nastavnog plana i programa Medrese osigurat će učenicima Medrese veće kompetencije i mogućnosti prilikom upisa na fakultete iz svih naučnih područja koja se izučavaju u Medresi.

Tabela 4: Nastavni plan i program Behram-begove medrese u školskoj 2018/19. godini (Rijaset IZ u BiH, Nastavni plan i program za medrese 2014: 10-11.)

R.b.	I. Islamsko područje	I	II	III	IV	Svega:	%
1	Kiraet	3	3	2	2	10	
2	Akaid	2	2	2	1	7	
3	Fikh	2	2	2	1	7	
4	Ahlak	2	2			4	
5	Tefsir			2	1	3	
6	Hadis			2	1	3	
7	Povijest islama	2	2			4	
	Ukupno:	11	11	10	6	38	30,15%
	II. Jezičko područje						
8	Bosanski jezik	3	3	3	3	12	
9	Arapski jezik	3	3	3	3	12	
10	Engleski jezik	3	3	2	2	10	
	Ukupno:	9	9	8	8	34	26,98%
	III. Društveno područje						
11	Historija	2	2			4	
12	Geografija			2		2	
13	Filozofija				2	2	
14	Psihologija			1		1	
	Logika				1	1	
15	Pedagogija sa didaktikom				2	2	
16	Sociologija				2	2	
	Ukupno:	2	2	3	7	14	11,11%
	IV. Prirodno-matematičko područje						
17	Matematika	2	2	2	2	8	
18	Fizika	2	2			4	
19	Hemija	2	2			4	
20	Biologija	2	2			4	
	Ukupno:	8	8	5	5	20	15,87%
	V. Multidisciplinarno područje						
21	Osnovi informatike	2				2	
22	Tjelesni i zdravstveni o.	2	2	2	2	8	
23	Demokratija i lj. pr.				2	2	
	Ukupno:	4	2	2	4	12	9,52%
	Svega:	32	32	27	27	118	
	VI. Izborna nastava						
	a) Islamske nauke (2 + 2)						
	b) Bosanski i strani jezik (2 + 2)						
	c) Strani jezici (2 + 2)			4	4	8	
	d) Društvene nauke (2 + 2)						
	e) Prirodno-matematičke nauke (2 + 2)						
	Ukupno:	0	0	4	4	8	6,34%
	Svega:	32	32	31	31	126	100%

U Behram-begovoj medresi na svakom nastavnom satu posebna pažnja se poklanja odgoju učenika. Odgojni rad je posebno područje rada s učenicima u okviru

kojeg se realiziraju brojna predavanja, radionice, individualni i zajednički razgovori. Program odgojnog rada se realizira u popodnevnom vremenu, a realizira ga devet profesora u odgoju. „Svaka odgojna grupa ima svoga profesora-odgajatelja, koji vodi obaveznu dokumentaciju o grupi, te se na osnovu ličnog programa rada i programa rada odgojne grupe brine o svakom učeniku posebno i provode različite aktivnosti iz programa rada doma“ (Seljubac 2016: 223). Prema dosadašnjem 25-godišnjem iskustvu boravak učenika u učeničkom domu je veoma značajna pretpostavka u postizanju odgojnih ciljeva Medrese. U učeničkom domu realiziraju se različite vrste aktivnosti iz oblasti duhovnog, moralnog, intelektualnog, estetskog i radnog odgoja.

2.2. Vannastavne aktivnosti u Behram-begovoj medresi

U Behram-begovoj medresi se organiziraju vannastavne aktivnosti prema sklonostima i afinitetima učenika. Svaki učenik je obavezan opredijeliti se za jednu od ponuđenih vannastavnih aktivnosti. Ambiciozniji učenici pohađaju dvije i više vannastavnih aktivnosti. U školskoj 2018/19. godini učenici su birali jednu od sljedećih vannastavnih aktivnosti: bibliotečka, debatna, dramska, ekološko-botanička, horska, english club II, hifz I, informatička, kaligrafsko-likovna, radio klub, klub matematičara, klub čitalaca, klub fizičara, klub humanista, klub istraživača, konverzacija arapski jezik, mladi hemičar, recitatorsko-literarna, Naša Bosna, prevodilačka arapski jezik, prva pomoć, sekcija Naja, foto sekcija, liderstvo i poduzetništvo, sekcija fikha, sportske sekcije, tilavet (lijepo učenje Kur'ana), volonteri Behram-begove medrese, zidne novine i žurnalistička sekcija.

3. KULTURNA DJELATNOST BEHRAM-BEGOVE MEDRESE

Behram-begova medresa je paradigma institucionalnog obrazovanja u Gradu Tuzli i sjeveroistočnoj Bosni. U višestoljetnom trajanju ostavljala je neizbrisiv trag u vjerskom i obrazovnom životu na širem tuzlanskom području i cijeloj Bosni i Hercegovini. Rukovodstvo Behram-begove medrese kontinuirano saraduje sa ustanovama obrazovanja, kulture, sporta, zdravstva... u Gradu Tuzli i šire. Učenici i profesori Medrese za vrijeme jedne školske godine pripremaju i izvode programe, manifestacije i druge aktivnosti na području Muftijstva tuzlanskog kao i cijele Bosne i Hercegovine. Intezivnu saradnju Medresa ostvaruje sa Muftijstvom tuzlanskim, Medžlisom IZ Tuzla, Upravom za obrazovanje i nauku Rijasetu IZ u Bosni i

Hercegovini, drugim medresama, fakultetima islamskih nauka, drugim fakultetima i školama na području Tuzlanskog kantona i šire. Učenici i profesori Behram-begove medrese učestvuju u realizaciji brojnih edukativnih, kulturnih, odgojno-obrazovnih i humanitarnih programa. Svi učenici I i II razreda obavezni su staviti se na raspolaganje mjesnim imamima za vrijeme mjeseca ramazana, a učenike III razreda po osnovu rješenja raspoređuje Uprava za obrazovanje i nauku Rijaseta IZ u BiH. U školskoj 2017/18. godini polaznici horske i drugih sekcija zabilježili su 70 nastupa izvan škole i 25 u školskom prostoru. Već šest godina Medresa saraduje sa medresom "Aziz Bajrektor" iz istanbulske općine Sandžak Tepe, pri čemu se realiziraju zajenički programi, studijska putovanja itd. Na planu realizacije kurseva stranih jezika Behram-begova medresa saraduje sa Goethe institutom iz Sarajeva, Turskim kulturnim centrom "Yunus Emre", Ambasadom SAD itd.

Behram-begova medresa već godinama organizira maturalne akademije povodom ispraćaja generacije maturanata, a tradicionalno se u Medresi organiziraju i *Dani porodičnih vrijednosti* za majke učenika i gošće sa područja TK i šire. Vrijedno je spomenuti i projekte za bošnjačku omladinu iz dijaspore s ciljem unapređenja njihovih znanja iz bosanskog jezika, historije Bosne i Hercegovine i kulture Bošnjaka.⁸ U školskoj 2015/16. godini organiziran je *Ljetni kamp za bošnjačku omladinu iz Švedske i Austrije*. Realizacijom projekata ove vrste Behram-begova medresa doprinosi očuvanju duhovnih vrijednosti i tradicije bosanskohercegovačkih muslimana. Behram-begova medresa realizira projekte volontiranja svojih učenika u Zavodu za odgoj i obrazovanje djece sa smetnjama u fizičkom i psihičkom razvoju, Udruženju građana "Koraci nade", Domu za djecu bez roditeljskog staranja i Predškolskom ustanovom "Aladin".

Odgojno-obrazovnu ulogu Behram-begova medresa realizira i svojom izdavačkom djelatnošću, iako to nije njena primarna djelatnost. U periodu od obnove rada Medresa je publikovala 43 naslova. „Izdavačka djelatnost Medrese obuhvata izdavanje knjiga, prijevoda vrijednih knjiga, udžbenika, časopisa, monografija, zbornika radova, biltena, izvještaja sa konferencija, kongresa i simpozija u organizaciji Medrese, video i tonskih zapisa kao i drugih oblika izdanja (dokumentarni film o Medresi, CD ilahija i kasida, kraće videoprojeksije u cilju promovisanja Medrese)“ (Muratović 2016: 273). Pored ovih izdanja, od 1997. godine redovito izlazi *Misak*, list učenika Medrese, a do sada je publikovano 87 brojeva.

---

⁸ O drugim istaknutim učenicima Medrese vidi: Monografija Behram-begove medrese, 2016, str. 122-124.

Tabela 5: Prikaz Medresinih izdanja po oblastima kojima pripadaju

Br.	Naučne oblasti kojima publikovana literatura pripada	
1	Vjersko područje	12
2	Udžbenici: društveno i prirodno-matematičko područje	9
3	Književnost	6
4	Medicina-zdravlje	2+1
5	Društvo	1
6	Lingvistika	1
7	Zbornici radova, časopisi i monografija,	9
8	Video i audio zapisi	1 (3)
Ukupan broj publikovanih naslova		43

4. AKTIVNOST MEDRESE NA PLANU AFIRMIRANJA SUŽIVOTA I MULTIKULTURALNOSTI BOSANSKOHERCEGOVAČKOG DRUŠTVA

Odgojno-obrazovna uloga Behram-begove izražena je i na planu realizacije aktivnosti koje doprinose prevazilaženju etničkih distanci i afirmiranju suživota i tolerancije među pripadnicima nacionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini. U saradnji sa Ambasadam SAD u Bosni i Hercegovini Behram-begova medresa realizira ACCESS program za učenje engleskog jezika, te TELTS – višednevni seminar za profesore engleskog jezika iz nekoliko desetina gradova cijele Bosne i Hercegovine i susjednih država. Medresa je više godina bila domaćin i suorganizator TSI – *Tuzla summer institute* – Tuzlanskog ljetnog instituta za učenje engleskog jezika, informacijskih tehnologija i menadžmenta, u saradnji sa bosansko-američkom nevladinom organizacijom BILD iz Tuzle (Hatunić 2016: 206). Tuzlanski ljetni institut (*Tuzla summer institute* – TSI), dvosedmični edukativni program, u pravilu pohađa 200 srednjoškolaca, studenta i poslovnih ljudi. Programski cilj Tuzlanskog ljetnjeg instituta je edukacija polaznika u praktičnim vještinama i informacionim tehnologijama, engleskom jeziku i poslovnim vještinama. Učenici Behram-begove medrese redovno učestvuju u realizaciji *YES programa*, u okviru kojeg je nekoliko učenika Medrese provelo po jednu školsku godinu u jednoj od američkih porodica i škola, stičući znanja o američkoj kulturi i civilizaciji, te druga znanja.

Behram-begova medresa ostvaruje saradnju sa srednjoškolskim ustanovama iz Republike Srpske u realizaciji projekata na planu prevazilaženja ratom produciranih etničkih distanci suprotnih biću bosanskohercegovačkog društva i države, te na planu afirmiranja višestoljetne multikulturalne dimenzije bosanskohercegovačkog društva. U saradnji sa Gimnazijom "Filip Višnjić" iz Bijeljine, pod pokroviteljstvom Američke ambasade, realiziran je projekat pod nazivom *ONE BiH – ONE BOOK (Jedna BiH - jedna knjiga)*, a čiji cilj je bila afirmacija suživota i tolerancije. Organiziranjem tradicionalne internacionalne debate za srednjoškolce iz Bosne i država u okruženju, Medresa doprinosi afirmaciji suživota i tolerancije. Debate su organizirane i na sljedeće teme: *Kultura dijaloga u našoj javnosti, Vršnjačko nasilje, Mladi i internet, Mladi i društvo, Argument i argumentacija kao sredstvo komunikacije u XXI stoljeću, Mladi i stil života između tradicionalnog i modernog.*

5. DRUŠTVENA ULOGA ISTAKNUTIH PROFESORA I ALUMNISTA BEHRAM-BEGOVE MEDRESE

Među alumnistima Behram-begove medrese su oni koji su bili na visokim pozicijama u Islamskoj zajednici, na poziciji reis-ul-uleme, muftije, muderrisa idr. Također, među njima je bilo i onih koji su dali veliki doprinos na planu društveno-kulturnog razvoja. Vrijedno je istaći imena nekih od njih:

Hafiz *Osman ef. Vilović*, načelnik Općine Tuzla u periodu 1908-1922. godina, završio je Behram-begovu medresu u Tuzli, a potom Šerijatsko-sudačku školu u Sarajevu. (Hadžimehmedović 1983: 188)

Hafiz *Hamdi ef. Azabagić* završio je Behram-begovu medresu u Tuzli 1922. godine, a potom Šerijatsko-sudačku školu 1927. godine. Diplomirao je na Pravnom fakultetu u Zagrebu i jedno vrijeme se bavio odvjetničkim poslovima u Tuzli. (Hadžimehmedović 1983: 175)

Behram-begovu medresu je završio reis-ul-ulema *Husein Mujić*, koji je nakon smrti reis-ul-uleme Naima Hadžiabdića, izabran na poziciju reis-ul-uleme 31. oktobra 1987. godine.

Redžep Muminhodžić, istaknuti kadija i muallim (vjeroučitelj), završio je Behram-begovu medresu 1924. godine. Školovanje je nastavio na Šerijatskoj sudačkoj školi u Sarajevu, a u Skoplju je položio državni ispit. Pored institucija Islamske zajednice, radio i kao pristav u Narodnom odboru Gradske općine Lukavac.

Mustafa Čeman je Behram-begovu medresu u Tuzli završio 1941. godine, a od 1957. godine radio je Izdavačkom preduzeću Zora u Zagrebu, u sektoru komercijalne

propagande i bibliotekarstva. Objavio je brojne bibliografije radova među kojima su: *Bibliografija radova o Hasanaginici* (1975), *Bibliografija radova o Musi Ćazimu Ćatiću i literatura* (1979), *Bibliografija bošnjačke književnosti* (1994).

Omer Nakičević, dugogodišnji profesor i dekan Fakulteta islamskih nauka, školovanje u Behram-begovoj medresi je završio 1947. godine. Na Filozofskom fakultetu u Beogradu nastavlja studij. Specijalizaciju žurnalistike obavio je na kairskoj radio-stanici 1963-1964. godine. Magistarski rad je odbranio na kairskom univerzitetu 1968. godine (Monografija Behram-begove medrese 2016: 124). Doktorirao je na Filološkom fakultetu u Beogradu 1981. godine na temu *Arapsko-islamske znanosti u Bosni i Hercegovini*.⁹

Alumnisti Behram-begove medrese u periodu nakon obnove njenog rada školovanje nastavljaju i u prirodno-matematičkim, društveno-jezičkim i tehničko-tehnološkim naukama u Bosni i Hercegovini i širom svijeta. U ovom periodu alumnisti školovanje su nastavljali na fakultetima u sljedećim državama: Maleziji, Egiptu, Jordanu, Turskoj, Njemačkoj, Austriji, SAD. Školovanje je u Behram-begovoj medresi od obnove rada završilo preko 2300 učenika. Na uzorku od 562 anketiranih alumnista istražili smo na koje su se fakultete upisali nakon školovanja u Medresi. Anketu koja je postavljena na web stranici medrese popunila su 562, odnosno 24,46% od ukupnog broj alumnista.

⁹ BA in Islamic Studies, bachelor/profesor kompjuterskih nauka/dipl. ing. IT, bachelor arhitekture, bachelor ekonomije, menadžmenta/dipl.ekonomista, bachelor genetike i bioinženjeringa, bachelor inženjerske ekologije, bachelor/inženjer elektrotehnike, bachelor/inženjer hemijske tehnologije, bachelor/inženjer saobraćaja i komunikacija, bachelor/inženjer zaštite okoline, bachelor logopedije i surdoaudiologije, bachelor of Arts, bachelor of Business Administration, bachelor of Human Sciences (Communication), bachelor of Science in Financial Management, bachelor prava/diplomirani pravnik, bachelor primijenjene biologije, bachelor socijalnog rada/diplomirani socijalni radnik, bachelor šumarstva, bachelor/inženjer prehrambene tehnologije, bachelor/profesor engleskog jezika, bachelor/profesor filozofije i sociologije, bachelor/profesor hemije, bachelor/profesor historije, bachelor/profesor matematike, bachelor/profesor predškolskog odgoja, bachelor/profesor razredne nastave, bachelor/profesor turskog jezika i književnosti, diplomirana medicinska sestra, diplomirani imam, hatib i mualim, diplomirani komunikolog, diplomirani kriminalista, diplomirani pedagog fizičke kulture, diplomirani pedagog-psiholog, diplomirani psiholog, diplomirani socijalni pedagog, diplomirani šerijatski pravnik, diplomirani žurnalista, doktor medicine/ljekar, inženjer poljoprivredne biljne proizvodnje, magistar farmacije, magistar informatike i tehnike, magistar islamskih nauka, magistar pravnih nauka, msc of Information Technologies, nastavnik fizike-informatike, nastavnik razredne nastave, producent, profesor religijske pedagogije, profesor arapskog i turskog jezika, profesor arapskog jezika, profesor bosanskog jezika i književnosti, profesor filozofije, sociologije i logike, profesor islamske historije i civilizacije, profesor islamske teologije, profesor islamske vjeronauke, profesor islamskih nauka, profesor orijentalne filologije, profesor pedagogije, profesor religijske pedagogije, profesor sociologije, profesor tjelesnog odgoja, turkolog....

Tabela 9: Pregled rezultata ankete alumnista

Broj prijava	M	Ž	Ukupno				
	284	278	562				
Završen fakultet	U BiH			Izvan BiH			Ukupno
	M	Ž	Ukupno	M	Ž	Ukupno	
	104	111	215	16	3	19	234
Studira dodiplomski	U BiH			Izvan BiH			Ukupno
	M	Ž	Ukupno	M	Ž	Ukupno	
	108	115	223	12	10	22	245
Studira magistarski	U BiH			Izvan BiH			Ukupno
	M	Ž	Ukupno	M	Ž	Ukupno	
	31	21	51	4	2	6	57
Magistri	M	Ž	Ukupno				
	15	5	20				
Doktori	7	1	8				
Studira doktorski	U BiH						
	M	Ž	Ukupno				
	3	0	3				

Fakultete koje trenutno pohađaju i koje su završili alumnisti medrese moguće je sagledati iz aspekta stručnog profila koji stiču nakon sticanja diplome.¹⁰ Na osnovu

¹⁰ „, Sekretarijat za društvene djelatnosti i radne odnose Okruza Tuzla je 21. VI 1993. godine, pod brojem 06/1-611-760/93, donio Rješenje kojim se daje saglasnost Mešihatu Islamske zajednice u RBiH Sarajevo, Muf-

svega prethodno kazanog konstatujemo da je odgojno-obrazovna uloga Behram-begove medrese u Tuzli značajna u bosanskohercegovačkom društvu i državi.

6. IZAZOVI I POTEŠKOĆE U RADU BEHRAM-BEGOVE MEDRESE

U periodu od 1992. do danas obnovljen je rad mnogih institucija koje su bile zabranjene od strane bivšeg režima, među kojima je bila i Behram-begova medresa u Tuzli. Behram-begova medresa je započela obnovljeni rad u veoma teškim, ratnim okolnostima 6. oktobra 1993. godine.¹¹ Rukovodstvo Behram-begove medrese se suočilo sa golemim poteškoćama u radu, jer Medresa nije posjedovala svoju zgradu niti bilo što od imovine iz ranijeg perioda rada.

Nastava je izvođena u podrumskim prostorijama Osnovne škole "Jala" u Tuzli za učenike i u Odboru Islamske zajednice Tuzla za učenice. Prijedlozi su bili da se Medresi dodijeli na korištenje dio objekta škole na Pazaru (nekada OŠ "Džemal Mandžić") ili Osnovna škola "Centar". „Za smještaj djevojaka ponuđeno je Obdanište na Sjenjaku u kojem je, kako se navodi, privremeno boravila jedna manevarska jedinica Armije BiH. Dogovor o njihovom izmještanju navodno je bio postignut. Međutim, kako to pitanje nije bilo moguće blagovremeno riješiti, odlučeno je da te djevojke budu smještene u dvije kuće u Tuzli“ (Sulejmanović 2016: 184). Pošto nije bilo moguće organizirati internatski smještaj učenika, Uprava medrese je pozvala roditelje da se sami angažiraju na planu smještaja svoje djece. Godine 1994. Behram-begovoj medresi je na korištenje, a kasnije u trajno vlasništvo, dodijeljen prostor Rudarskog školskog centra u Tuzli, u kojem su nakon adaptacije stavljeni u funkciju internat i učionički dio.¹²

Nedostatak hrane, vode, struje i odjeće, te izloženost granatiranju sa položaja Vojske Republike Srpske sa Majevice su predstavljali veliku nevolju za učenike i profesore Behram-begove medrese u Tuzli. Ratne okolnosti su prouzrokovale ranjavanja i smrt velikog broja ljudi, među kojima su bili učenici, roditelji i najbliža rodbina učenika.

---

tijstvu u Tuzli, za rad Behram-begove medrese u Tuzli. Dokument je potpisao sekretar dr. Sead Jamakosmanović.“ (Monografija Behram-begove medrese u Tuzli 2016:157)

¹¹ Izgradnja kompleksa Medrese će se odvijati kontinuirano, tako da će nakon Objekta A biti podignut Objekat B, pa zatim objekat C i na kraju objekat D.

¹² Očekivati je da će se u saradnji sa nadležnim institucijama za srednje obrazovanje u perspektivi ovo pitanje biti riješeno.

Poteškoću je predstavljao i nedostatak udžbenika i druge literature, s tim da je posebno bio izražen nedostatak udžbenika vjerskih predmeta. „U pogledu iznalaženja udžbenika, zaključeno je da će se tražiti od imama da sve raspoložive udžbenike, poput Fikhul-ibadata ili Gramatike arapskog jezika, daju Medresi na korištenje“ (Monografija Behram-begove medrese, 2016: 155).

Nakon što je 1997. godine u Behram-begovoj medresi školovanje završila prva generacija maturanata, većina ih je nastavila školovanje na fakultetima islamskog, prirodno-matematičkog i društveno-humanističkog smjera. Nastojeći da učenike medrese učini konkurentnijim za upis na fakultete prirodno-matematičkog, tehničko-tehnološkog i zdravstvenog područja, Vjersko-prosvjetna služba Rijaeta IZ inicirala je promjenu Nastavnog plana i programa medresa. Povećan je broj časova matematike, fizike i hemije, a uveden je i nastavni predmet biologija. Godine 2003. usvojen je nastavni plan kojim je predviđeno izučavanje izborne nastave u III i IV razredu i to jezičkog, prirodno-matematičkog i društvenog usmjerenja. U I i II razredu je povećan broj sati engleskog jezika sa dva na tri. Od 2014. na snazi je novi Nastavni plan i program medresa, prema kojem se matematika izučava u trećem i četvrtom razredu po dva časa sedmično. Ovim promjenama otklanjani su nedostaci i poteškoće koje su učenici imali prilikom apliciranja za upis na određene fakultete. Prema istraživanju kretanja alumnista nakon završetka Medrese u posljednjih 5 godine, oko 60% njih se upisuju na fakultete prirodno-matematičkog, tehničko-tehnološkog i zdravstvenog područja. U počecima ovaj procenat je bio teško ostvariv, s obzirom da je udio zastupljenosti predmeta prirodno-matematičkog područja bio manji.

Danas objektivno postoji poteškoća u odgojnom radu s učenicima, s obzirom da je s učenicima na planu realizacije programa odgojnog rada anagažirano devet odgajatelja.¹⁴ Prostorni kapaciteti, koji su predstavljali poteškoću u dužem periodu, riješeni su izgradnjom C i D objekata kojim su osigurani adekvatni prostorni uslovi za kvalitetan rad i boravak učenica i učenika u Medresi. U Behram-begovoj medresi postoji gotovo optimalan broj kvadrata prema standardu po svakom učeniku.

Nastavni kadar u Medresi je od prvoga dana nakon obnove rada u stručnom pogledu adekvatan za realizaciju nastavnog plana i programa. Danas preko pola članova Nastavničkog vijeća čine alumnisti Medrese koji su postigli zapažene rezultate na fakultetima koje su studirali. Prema *Strategiji razvoja medresa u periodu 2014-2024. godina* predviđeno je da se realiziraju pripreme za izvođenje dijela nastave u bosanskohercegovačkim medresama na engleskom i arapskom jeziku.

Činjenica je da na prostoru sjeveroistočne Bosne od 1949. godine nije radila niti jedna medresa, te da je u periodu 1949-1993. u Bosni i Hercegovini radila samo Gazi Husrev-begova medresa u Sarajevu. U ratnim okolnostima 1992-1995., kada je bilo nemoguće upisati se u Gazi Husrev-begovu medresu, obnavljanjem rada Behram-begove medrese pružena je prilika učenicima izvan Sarajeva koji su se namjeravali upisati se u medresu. Učenici prvih generacija Medrese u Tuzli suočavali su se sa određenim poteškoćama koje su prouzrokovane nasljeđem u pogledu odnosa sredine prema religiji i njeni vrijednostima. Nasrtaji na učenike Medrese, verbalne uvrede, presretanja na putu do škole od strane određenih grupa i pojedinaca u počecima nisu bili rijetki. U nepovoljnijem položaju su bile učenice, s obzirom na njihovu islamsku nošnju koja je bila prepoznatljiva na ulici. Iako je tuzlanska sredina i dalje dominantno sekularna, vremenom, usljed promjene vrijednosnog sistema i odnosa prema religiji od strane velikog broja stanovnika, navedne poteškoće postepeno su nestajale i danas su prava rijetkost. Mnogi Tuzlaci danas su ponosni na svečani defile maturanata Medrese za vrijeme kojega maturanti i maturantice, odjeveni u svečana odijela, u koloni prošetaju gradom. Učenici Medrese su ravnopravni svim učenicima srednjih škola. Učestvuju na svim međuškolskim domaćim i međunarodnim takmičenjima. Reprezentacija Behram-begove medrese je čest predstavnik Grada Tuzle na kantonalnim, federalnim i državnim takmičenjima u sportu. Behram-begova medresa ostvaruje visok nivo saradnje sa institucijama Grada Tuzle, institucijama obrazovanja, drugim srednjim i osnovnim školama.

ZAKLJUČAK

U prvim decenijama XVI stoljeća medresa je predstavljala privijenac institucionalnog odgoja-obrazovnja Bošnjaka u tadašnjoj Bosni. Intelektualno i duhovno podizanje brojnih generacija Bošnjaka bilo bi teško ostvarivo bez medresa. Medresa nije imala samo odgojno-obrazovnu ulogu u bošnjačkom narodu, ona je uvijek predstavljala instituciju od kulturnog i nacionalnog značenja. Značaj odgojno-obrazovne i društvene uloge Behram-begove medrese u bosanskohercegovačkom društvu se najvjerođostojnije može sagledati kroz rad i djelovanje njenih profesora, učenika i alumnista. Ističemo društvenu angažiranost profesora, učenika i alumnista medrese na promociji tradicionalnih i univerzalnih vrijednosti u bosanskohercegovačkom društvu. Alumnisti nakon školovanja u Medresi imali su i imaju značajne društvene uloge, obavljaju različite poslove u vjerskim i državnim institucijama, javnim i

privatnim preduzećima, odgojno-obrazovnim ustanovama... Strukturalno su zastupljeni u svim segmentima bosanskohercegovačkog društva. Alumnisti medresa su u pravilu ljudi od društvenog autoriteta sa izraženim moralnim i duhovnim vrlinama u sredinama gdje žive i rade. Odgojno-obrazovna uloga Behram-begove medrese posebno je bila značajna u sjeveroistočnoj Bosni do 1949. godine, gdje je medresa doprinijela afirmaciji obrazovanja i duhovno-idejnih vrijednosti islama. U tom periodu profesori i alumnisti medresa su u svojstvu imama i muallima mlade naraštaje u sibjani mektebima podučavali principima vjere islama, pismu i osnovama matematike, što je mnogima bio jedini formalni oblik obrazovanja. Profesori, učenici i alumnisti medrese su u starom periodu davali poseban doprinos afirmaciji suživota i tolerancije među pripadnicima različitih nacionalnih i religijskih zajednica, podučavajući ljude načelu da svi ljudi imaju zajedničko porijeklo, te da trebaju poštivati kulturne i religijske različitosti na čemu počiva višestoljetni model bosanskohercegovačkog društva i države. Behram-begova medresa je u svim svojim periodima rada doprinosila očuvanju vrijednosti bosanskohercegovačkog društva sa posebnim doprinosom na očuvanju auhtonosti, multilateralnosti i otvorenosti za drugo i drugačije. Društvena uloga Behram-begove medrese u očuvanju prepoznatljivih obilježja bosanskohercegovačkog društva je prepoznata i u novijoj historiji Bosne i Hercegovine tj. od obnove rada 1993. godine. Danas je Behram-begova medresa po ostvarenim rezultatima u domenu obrazovnog rada iz vjerskih i svjetovnih naučnih disciplina najuspješnija srednja škola na području Tuzlanskog kantona u rangu gimnazija. Rezultat odgojno-obrazovnog rada Behram-begove medrese su alumnisti koji obavljaju različite poslove i imaju značajne društvene uloge liječnika, univerzitetskih profesora, sudija, inženjera, rukovodilaca u javnim i privatnim preduzećima, vjeroučitelja, imama u Bosni i Hercegovini i svijetu. Ističemo i društveno-kulturnu ulogu Behram-begove medrese koja se manifestira u njenom tumačenju i razumijevanju islama. Behram-begova medresa je u starom i novom periodu svoga rada dala velik doprinos u afirmaciji odgoja-obrazovanja, promociji obilježja bosnskohercegovačkog društva i predstavljanju Bosne i Hercegovine kroz ideju države koja istovremeno pripada i orijentalno-islamskom i zapadno-evropskom kulturno-civilizacijskom krugu.

LITERATURA

1. Ćurić, Hajrudin (1983) *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo
2. Delić, Osman, *Prosvjetne prilike u Tuzli za vrijeme turske vlasti*, (rukopis)
3. Hadžimehmedović, Refik (1983), *Tuzlanski hafizi*, Takvim str. 173-208.
4. Halilović, Enver, (1990), "Fragmenti iz islamske baštine Tuzle i njene okoline", Šebi Arus, Sarajevo, str. 93-102.
5. Hatunić, Ahmed (2016), "Behram-begova medresa u novom periodu 1993-2016. godine", u: *Zbornik: 390 godina Behram-begove medrese u Tuzli*, str. 193-209.
6. Inalđžik, Halil (1974), *Osmansko carstvo, klasično doba 1300-1600.*, Srpska književna zadruga, Beograd
7. *Izvještaj niže okružne medrese u Tuzli za 1939/40. godinu* (1940), Tuzla
8. Kasumović, Ismet (1999) *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar
9. Kreševljaković, Hamdija, (1941), *Turalibegov vakuf u Tuzli*, Državna štamparija, Sarajevo
10. *Monografija Behram-begove medrese*, (2016), Behram-begova medresa, Tuzla
11. Muratović, Admir (2016), "Izdavačka djelatnost Behram-begove medrese u Tuzli", u: *Zbornik: 390 godina Behram-begove medrese u Tuzli*, str. 255-274.
12. *Nastavni plan i program za medrese* (2014), Rijaset IZ u Bosni i Hercegovini, El-Kalem, Sarajevo
13. Selimović, Sead (2016), "Djelatnost Behram-begove medrese u Tuzli u periodu 1918-1941. Godine", u: *Zbornik: 390 godina Behram-begove medrese u Tuzli*, str. 51-82.
14. Seljubac, Sead (2016), "Razvoj odgojno-obrazovnog procesa u Behram-begovoj medresi u Tuzli 1993-2016. Godina", u: *Zbornik: 390 godina Behram-begove medrese u Tuzli*, str. 211-233.
15. Spahić, Midhat (2016), "Muderrisi Behram-begove medrese do 1949. godine", u: *Zbornik: 390 godina Behram-begove medrese u Tuzli*, str. 89-101
16. Šabić, Ševket (1940), "Kratki podaci o nižoj okružnoj medresi u Tuzli", *Izvještaj za 1939/40. godinu*, Tuzla
17. Šabotić, Izet (2016), "Behram-begova medresa u Tuzli u vremenu reformi", u: *Zbornik: 390 godina Behram-begove medrese u Tuzli*, str. 27-49.

18. Zulić, Omer (2016), "Uvođenje i značaj izučavanja svjetovnih predmeta u Behram-begovu medresu", u: *Zbornik: 390 godina Behram-begove medrese u Tuzli*, str. 103-131.

EDUCATIONAL ROLE OF BEHRAM-BEY'S MADRASA IN THE BOSNIAN-HERZEGOVINIAN SOCIETY

Summary:

There is no reliable data on when the first madrasa in Bosnia was built. According to the sources, Behram-Bey's Madrasa in Tuzla was founded by Tuzla's legator Behram-bey. The Madrasa was built before 1626, but it was first mentioned by Bishop Olovčić in 1647 under the Latin name "Collegium imporum Softarum". Significant data on the curricula under which classes in Behram-Bey's Madrasa were implemented until 1922 are not available. The Madrasa ceased to operate because it was banned by the communist regime on January 15, 1949. The Madrasa building was demolished in April of 1974 and only its port (gate) was left in its place. Behram-Bey's Madrasa was reopened on October 6, 1993. Behram-bey's Madrasa is currently the most successful high school in the ranks of high schools in the Tuzla Canton. The alumni of Behram-Bey's Madrasa are graduates of some of the most prestigious universities in the world and they have had significant social roles in the communities in which they live and work. The social role of Behram-Bey's Madrasah is reflected in a wide range of educational activities aimed at emphasizing the comparative and positive values of the Bosnian-Herzegovinian society.

Key terms: Madrasa; educational role; social role; alumni; Bosnian-Herzegovinian society; curricula

Adresa autora

Author's address

Mensur Husić

Midhat Čaušević

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

mensurhusic@yahoo.com

midhat.causevic@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Amer Džihana, Asim Šahinpašić

MEDIJSKA I INFORMACIJSKA PISMENOST I JAVNO ZAGOVARANJE
KOJIM SE NASTOJI UTJECATI NA JAVNE POLITIKE / MEDIA AND
INFORMATION LITERAREY AND POLICY ADVOCACY 317

Marko Prpić

THE POLICE PERCEPTION OF THE ROLE OF MEDIA IN
PREVENTING RADICALISATION: THE CASE OF CROATIA /
KAKO POLICIJA PERCIPIRA ULOGU MEDIJA U PREVENCIJI
RADIKALIZACIJE: PRIMJER HRVATSKE 331

UDK 316.774:316.32]
321.02:316.774]

Primljeno: 20. 12. 2019.

Pregledni rad

Review paper

Amer Džihana, Asim Šahinpašić

MEDIJSKA I INFORMACIJSKA PISMENOST I JAVNO ZAGOVARANJE KOJIM SE NASTOJI UTJECATI NA JAVNE POLITIKE

U radu se razmatra odnos medijske i informacijske pismenosti i javnog zagovaranja kojim se nastoji utjecati na javne politike (*policy* zagovaranje) u zajednici. Ukazuje se na neke osnovne veze između medijske i informacijske pismenosti i *policy* zagovaranja, te se daju naznake za razmišljanje o doprinosu medijske i informacijske pismenosti procesu *policy* zagovaranja i obrnuto – o doprinosu znanja i vještina *policy* zagovaranja razvoju medijske i informacijske pismenosti. Osnovni zaključci su da su medijski i informacijski pismeni građani i građanke u boljoj poziciji da zagovaraju *policy* promjene od onih koji nemaju ta znanja i kompetencije, ali da se *policy* zagovaranje ne može svesti isključivo na medijske kampanje, te da je potrebno usvojiti dodatna znanja kako bi se utjecalo na proces donošenja javnih odluka. Istovremeno, da bi *policy* zagovaranje bilo u funkciji pospješivanja medijske i informacijske pismenosti ono se mora oslanjati na određeni set društvenih vrijednosti koje promovira medijska i informacijska pismenost.

Ključne riječi: medijska i informacijska pismenost; javno zagovaranje; *policy* zagovaranje; javne politike; problemi zajednice

UVOD

Rješavanje problema zajednice uključuje angažman onih koji donose odluke, ali i aktivno učešće stanovništva koje je suočeno s konkretnim problemima. Demokratska praksa podrazumijeva da se odluke u jednoj zajednici donose uz učešće građanki i građana. Međutim, u većini demokratskih društava javlja se problem pasivnosti i nezainteresiranosti građana za aktivnu participaciju u ovim procesima, a to je posebno izraženo kod mladih.

U Bosni i Hercegovini mladi pokazuju veoma malo stvarne političke angažiranosti i ne žele se uključivati u dnevnu politiku osim ako to nije apsolutno neophodno. Neformalni i neinstitucionalizovani oblici djelovanja, kao što su protesti i peticije, ne privlače ih, kao ni formalni i poluformalni vidovi angažovanja, poput rada za političke stranke ili obnašanjem političke funkcije (Turčilo i dr. 2019: 56).

Medijska i informacijska pismenost (MIP) i javno zagovaranje predstavljaju, između ostalog, alate kojima se nastoji pospješiti participacija građanki i građana, a koji se sve češće koriste kako bi se napravile promjene u zajednicama. U digitalnom medijskom i informacijskom okruženju MIP i javno zagovaranje zaokupljeni su pitanjem korištenja medija, a pogotovo interneta kako bi ostvarili postavljene ciljeve. Međutim, pitanje utjecaja interneta na civilni i politički angažman izazivalo je i još uvijek izaziva različite odgovore unutar akademske zajednice. Jedna struja vjeruje da je utjecaj interneta beznačajan za mobilizaciju građana (Bimber 2001; Scheufele i Nisbet 2002, prema Christensen 2011) pa čak i štetan jer se internet prvenstveno koristi za zabavu. Putnam (2000) smatra da su mediji, posebno TV ali i internet, pomogli smanjenju zaliha društvenog kapitala, a samim tim umanjili i spremnost građana da se uključe u političke aktivnosti (Christensen 2011). Utopljeni u svijet zabave, izloženi različitim distrakcijama, građani imaju sve manje vremena za porodične i društvene aktivnosti, kao što su posjećivanje porodice i prijatelja, aktiviranje u organizacijama civilnog društva itd. (Boulianne 2009). Štaviše, umjesto da se prihvati kao simbol participatorne kulture na internet se sve više gleda kao na opasnu tehnologiju koja je van kontrole i koja prolifera pornografiju, ekstremni religijski i politički fanatizam i kompjuterske viruse kako bi se kontinuirano podrivalo civilno društvo. Pored toga, s povećanjem kapacitetima nadgledanja, sve više se kritizira uloga interneta kao instrumenta represije i kršenja ljudskih prava (Creeber i Martin 2009).

Nasuprot ovom gledištu, druga grupa autora tvrdi da internet ima pozitivan utjecaj na civilni i politički angažman. Pri tome, jedni tvrde da internet može samo dodatno

aktivirati one građane koji su već predisponirani ili zainteresirani za politiku, jer internet smanjuje troškove, skraćuje vrijeme i olakšava pristup političkim informacijama te nudi pogodnije načine uključivanja u politički život onima koji su već zainteresirani (Bimber 1999; Bonfadelli 2002; DiMaggio, Hargittai, Celeste i Shafer 2004; Hendriks Vettehen, Hagemann i Van Snippenburg 2004; Krueger 2002; Norris 2001; prema Boulianne 2009). Drugi autori smatraju da internet ima kapacitet za mobilizaciju politički neaktivne grupacije jer praktičnost interneta može nagnati širu skupinu građana da se uključi u politiku, počevši od toga da unaprijeđeni pristup informacijama može smanjiti nedostatke u znanju koji su navođeni kao razlozi za neuključenost, kao i smanjiti razlike između onih s visokim socioekonomskim statusom i onih s niskim, razlike između muškaraca i žena, omladine i starijih. Također, smatra se da nove *online* prilike za izražavanje mogu pomoći u identifikaciji i organiziranju istomišljenika te na taj način proširiti njihov angažman (Barber 2001; Delli Carpini 2000; Krueger 2002; Ward, Gibson i Lusoli 2003; Weber et al. 2003; prema Boulianne, 2009).

Općenito, kod internetskih entuzijasta postoje očekivanja da će nova, digitalna informacijsko-komunikacijska sredstva dovesti do rapidnih društvenih promjena, uključujući i transformaciju društvene participacije i aktivizma. Tako naprimjer, Kingsley i dr. (1999) smatraju da internet obećava ispunjenje sna stoljetnih progresivnih aktivista – svijet u kojem svi imaju glas i u kojem se obični ljudi mogu učinkovito natjecati s bogatima i moćnima u političkoj raspravi. Po njima, internet može predstavljati novu paradigmu, novi način vođenja društva. Konkretno, alati koje internet pruža za organiziranje ljudi za društvene promjene mogu u potpunosti transformirati progresivni aktivizam. Također, oni očekuju da to može pomoći internetu da postane ono što ima potencijal da bude – uzbudljivo i bitno sredstvo društvenih promjena.

Konačni odgovor na postavljenu dilemu o utjecaju interneta na društveni i politički angažman još uvijek se ne nazire. No, ono što je sasvim izvjesno jeste da su potencijali interneta za ovakav angažman nedovoljno iskorišteni. Naprimjer, Turčilo (2019) navodi da mladima u BiH *online* prostor uglavnom služi za međusobnu komunikaciju i razmjenu poruka, trivijalnost i zabavu, a mnogo manje za dolazanje do informacija u svrhu obrazovanja i razumijevanja okruženja u kojem žive. Stoga je upravo zadaća MIP-a kao i različitih obuka iz oblasti javnog zagovaranja potaći građane i građanke, a pogotovo mlade, da iskoriste potencijale novih, digitalnih medija kako bi napravili pozitivne promjene u zajednicama.

U ovom radu pokušavamo produbiti razumijevanje odnosa između medijske i informacijske pismenosti i specifičnog oblika javnog zagovaranja – *policy*

zagovaranja. Iako razmatramo određene generalne aspekte koncepta javnog zagovaranja, fokusirani smo na *policy* zagovaranje – javno zagovaranje kojim se nastoji utjecati na javne politike u zajednicama. Želimo ispitati u kakvoj su vezi unapređenje vještina *policy* zagovaranja i MIP-a. Da li medijski i informacijski pismeni građani i građanke imaju bolje predispozicije da putem *policy* zagovaranja doprinesu rješavanju problema zajednice i unapređenju života u njoj? Na drugoj strani, da li podučavanjem vještinama *policy* zagovaranja doprinosimo pospješivanju medijske i informacijske pismenosti u društvu?

Promišljanjem ovih veza, zapravo, dotičemo široka područja izučavanja medija, informacija, medijske i informacijske pismenosti, javnih politika, građanskog aktivizma i participacije te javnog i *policy* zagovaranja. O ovoj temi moglo bi se naširoko pisati iz različitih perspektiva, ukazujući na mnogostruke veze između ovih područja istraživanja. Za potrebe ovoga rada, fokusirat ćemo se na neka osnovna područja bitna za razumijevanje MIP-a i *policy* zagovaranja.

MEDIJSKA I INFORMACIJSKA PISMENOST I POLICY ZAGOVARANJE

Osnovno značenja pojma "zagovaranje" je predstavljanje, promoviranje ili odbrana interesa ili mišljenja određene osobe ili njih više. U tom kontekstu, zagovaranje obuhvata različite aktivnosti kao što su predstavljanje interesa određenih društvenih grupa u javnosti ili aktivnosti koje vlasti provode putem javnih kampanja da informiraju ili ubijede građane da podrže određene planove i programe (Eoin i Quinn 2012).

Bradvić-Hanušić (2006) definira javno zagovaranje kao društveni proces čija je svrha postizanje društvenih promjena. Navodi da "zagovarati" znači govoriti u nečije ime kako bi se prevazišli zajednički i opći društveni problemi. Ona smatra da je zagovaranje temeljni i stalni proces svakoga otvorenog i demokratskog društva, te ističe da je misija javnog zagovaranja stvaranje pravednijeg i poštenijeg društva.

Pod javnim zagovaranjem u kontekstu javnih politika (*policy* zagovaranje) razumijevamo sistematske napore aktera u svrhu ostvarivanja specifičnih ciljeva javnih politika. Ove aktivnosti prevashodno su usmjerene prema vlastima mada zagovaračke aktivnosti mogu biti usmjerene i prema nekim drugim grupacijama kada se radi o pitanjima koja nisu u nadležnosti vlasti ali su od interesa za zajednicu, ili kada se putem tih grupacija nastoji posredno utjecati na donositelje odluka.

Iako organizacije i grupe koje provode javna zagovaranja, poput političkih stranaka, nastoje mobilizirati građane i građanke kako bi se ostvarila određena

promjena, ove grupacije ne nastoje preuzeti formalne mehanizme odlučivanja već im je cilj utjecati na javne politike, bilo da se radi o unapređenju javne politike, njenoj promjeni ili se zahtijeva obustavljanje njene primjene (Obar, Zube i Lampe 2012). Obično, zagovaračke aktivnosti provode nevladine organizacije, lobističke kuće, grupe za pritisak, aktivističke grupe ili organizacije društvenih pokreta.

Postoji veliki broj definicija *policy* zagovaranja. Eoin i Quinn (2012) izdvajaju neke osnovne elemente tih definicija:

- **strategija da se utječe na promjenu javne politike ili akciju** – zagovarački napor su strukturirani i predstavljaju sekvencijalni plan aktivnosti s namjerom da se otpočne, utječe ili spriječi *policy* promjena
- **primarna publika su donositelji odluka** – konačni cilj bilo koje zagovaračke aktivnosti jeste utjecaj na one koji imaju moć da donose odluke. Nekada je to moguće učiniti direktno, a nekada preko sekundarnih publika (savjetnici, mediji, javnosti)
- **namjeravani proces komunikacije** – u svim aktivnostima i komunikacijskim alatima, zagovarači nastoje da ciljne grupe razumiju, budu uvjerene i preuzmu vlasništvo nad idejama koje su prezentirane. Konačno, trebaju osjećati potrebu za hitnim djelovanjem.
- **proces koji obično zahtijeva stvaranje momentuma i podrške iza predložene ideje i preporuka** – promjene javnih politika obično su spor proces jer mijenjanje stavova i pozicija zahtijeva stalnu uključenost, diskusije, pregovore itd.
- **provode ih grupe organiziranih građana** – uobičajeno zagovaranje provode organizacije, asocijacije ili koalicije koje predstavljaju interese ili pozicije određene populacije, ali i pojedinci mogu pokušati.

Navedeni elementi *policy* zagovaranja uključuju proces komunikacije i tu se nalazi očigledna veza s MIP konceptom. Komunikacijski proces unutar zagovaranja ne podrazumijeva isključivo medijski posredovano komuniciranje, ali ga u velikom dijelu uključuje, bilo da se radi o korištenju tradicionalnih medija ili interneta i društvenih medija. U *policy* zagovaranju ne samo da je potrebno voditi računa o osnovnim pitanjima koja se postavljaju pred komunikatore kao što su – šta treba sadržavati poruka, ko čini publiku, kojim kanalima komunicirati, već je potrebno anticipirati i potencijalne rizike i izazove koji se mogu javiti kao reakcije na odaslane poruke, a koji mogu utjecati na cjelokupan proces *policy* zagovaranja.

No, oblikovanje medijske poruke i savladavanje tehnika odnosa s medijima ne obuhvataju sva glavna značenja koncepta medijske i informacijske pismenosti.

Ovladavanje ovim vještinama može biti potreban, ali ne i dovoljan uslov za ostvarivanje produktivne veze između MIP-a i *policy* zagovaranja. Definicije medijske i informacijske pismenosti nikada ne staju na tome da je cilj obrazovanja u ovom segmentu obučiti građane da koriste medije i informacije. Uvijek postoje i segmenti kritičkog valoriziranja medijskih poruka i informacija, kao i osnaživanja građanki i građana da stečena znanja koriste na odgovarajući način. Tako naprimjer, Livingstone (2004) definira medijsku pismenost kao sposobnost pristupa, analize, procjene i oblikovanja poruka u različitim kontekstima. Isto tako, u brojnim definicijama informacijske pismenosti nalazimo referencu na evaluaciju informacija, kao i na potrebu da se informacije koriste na etičke načine (vidi Chakravarty 2008). Naprimjer, u UNESCO-ovoj deklaraciji iz Praga naglašava se da je informacijska pismenost „sposobnost prepoznavanja, lociranja, procjene, organizacije i efikasnog oblikovanja, korištenja i komuniciranja informacija da bi se adresirala postojeća pitanja ili problemi; predstavlja preduslov za učinkovito učešće u informacijskom društvu, kao i dio osnovnog ljudskog prava na cjeloživotno učenje“ (UNESCO 2003).

Medijska i informacijska pismenost, kako je razumijemo u ovom radu, uključuje „kombinaciju znanja, stavova, vještina i praksi potrebnih za traženje, pristupanje, analiziranje, ocjenjivanje, korištenje, doprinošenje, proizvodnju i komuniciranje informacijama i znanjem na kreativne, zakonite i etičke načine, razumijevajući online i offline prava, i angažiranje s informacijama, medijima i tehnologijama za održivi razvoj“ (Grizzle i Torras Calvo 2013). MIP jeste zaokupljen pitanjem pristupanja medijima i drugim izvorima informacija, ali s ciljem razumijevanja i kritičkog procjenjivanja njihovih sadržaja i funkcija, kao i omogućavanja njihovog korištenja za kreiranje komunikacija u različitim kontekstima uključujući obrazovanje, učenje, samoizražavanje, kreativnost i građansku participaciju (Grizzle i Torras Calvo 2013). Ovako koncipirana medijska i informacijska pismenost može, dakle, biti alat za pospješivanje *policy* zagovaranja. Ali ne svakog zagovaranja.

Policy zagovaranja ne provode se isključivo kako bi se ostvarila opća društvena dobrobit. Različite grupacije mogu imati brojne razloge zašto se uključuju u zagovaračke aktivnosti. Ponekad žele spriječiti promjene koje bi podrazumijevale gubljenje ili slabljenje prava ili beneficija koje imaju. Ponekad se zalažu za ostvarenje *policy* ciljeva koji bi koristili samo manjini, a obespravljivali većinu građana itd. U suštini, *policy* zagovaranje koje može imati koristi od medijski i informacijski pismenih građanki i građana je ono koje se zalaže za opću društvenu dobrobit i koje se oslanja na određeni skup demokratskih vrijednosti kao što su: sloboda izražavanja, učešće građana u demokratskom procesu, promoviranje različitosti i pluralizma,

poštivanje ljudskih prava i slično. Ako to nije slučaj, građanke i građani koji kritički promišljaju društvenu stvarnost predstavljaju samo smetnju za ostvarivanje *policy* ciljeva u zagovaračkom procesu.

Čini se da postoji kompatibilnost između zadataka i ciljeva koji su postavljeni pred MIP i pred *policy* zagovaranje koje stremi dobrobiti zajednice. U tom bi se kontekstu moglo navesti nekoliko argumenata kako MIP doprinosi, odnosno kako se očekuje od medijske i informacijske pismenosti da doprinese dobrobiti zajednice. Od MIP-a se očekuje da osposobi građane da pronalaze, analiziraju, kritički procjenjuju i koriste medijske sadržaje i informacije pri donošenju odluka. Zatim, MIP ima za cilj osposobiti građane da usvoje kompetencije koje će im omogućiti zagovaranje i kreiranje njihovih vlastitih priča kroz diskusije i kreativni angažman. MIP nastoji zaštititi kulturnu raznolikost i pluralizam (Grizzle i Torras Calvo 2013) itd. Navedeni argumenti idu u prilog tvrdnji da su medijski i informacijski pismeni građani i građanke u boljoj poziciji da zagovaraju rješavanje problema u zajednici i utječu na one koji donose odluke od onih koji nemaju MIP znanja i kompetencije.

Ipak, potrebno je imati u vidu da su ovo sve normativni ciljevi postavljeni pred medijsku i informacijsku pismenosti i da se oni ne mogu posmatrati kao konkretni učinci MIP-a, koji nesumnjivo upućuju na to da MIP doprinosi dobrobiti zajednice. Još uvijek, pogotovo u zemljama poput Bosne i Hercegovine u kojima je MIP i dalje u povojima, možemo govoriti isključivo o potencijalnom učinku MIP-a u ovom segmentu.

KORIŠTENJE MEDIJA U POLICY ZAGOVARANJU

Vještine *policy* zagovaranja uključuju pristupanje medijskim sadržajima i informacijama, kao i njihovo korištenje, a često i vrlo istančana znanja o medijskom i informacijskom okruženju unutar kojeg se odvija zagovaranje. Također, efikasno *policy* zagovaranje neizbježno podrazumijeva napredne vještine odnosa s medijima, kao i korištenja interneta, a u novije vrijeme i društvenih medija.

Prije nego što kažemo nešto više o zagovaranju putem društvenih i tradicionalnih medija, bitno je ukazati da korištenje medija nije nužno dio zagovaračkih strategija kojima se pokušava utjecati na javne politike. U literaturi o javnom zagovaranju prepoznato je da postoje strategije koje djeluju unutar i one koje djeluju van sistema. U prve se ubrajaju lobiranje, savjetovanje i slično, a u druge medijske i javne kampanje, protesti, demonstracije i drugi vidovi građanskog aktivizma (Guo i Saxton 2013). Strategije koje djeluju unutar sistema rijetko uključuju zagovaranje putem

medija jer oni koji zagovaraju imaju direktan pristup donositeljima odluka, te eventualno medijsko posredovanje može imati negativan učinak.

Ipak, korištenje društvenih medija postalo je gotovo neizbježno u većini uobičajenih zagovaračkih aktivnosti. Opće je poznato da su su alati društvenih medija podesni za zagovaračke aktivnosti kojima se ciljaju specifične grupe. Posebno je relevantna upotreba sadržaja koje kreiraju sami korisnici (eng. *user generated content*) jer omogućuje uključivanje javnosti. Tome su posvjedočili brojni protesti širom svijeta, a za koje su se kao osnovno mobilizacijsko sredstvo koristili društveni mediji, Facebook i Twitter ponajviše (Chalmers i Shotton 2016).

Društveni mediji naročito su popularni kao zagovarački alati jer troškovi njihovog pokretanja nisu visoki, a troškovi održavanja su niski. U tom smislu, moglo bi se kazati da se oni ponekad koriste iako nisu najefikasniji komunikacijski kanal. Chalmers i Shotton (2016), naprimjer, pokazuju kako različite lobističke organizacije koriste društvene medije u funkciji imitacije jer se plaše gubitka prednosti nad rivalima. Tako da oni načelno imaju razvijene društvene medije kao komunikacijske kanale, ali ih rijetko upotrebljavaju jer već imaju izgrađene institucionalne veze.

Nasuprot tome, *policy* zagovaranje putem tradicionalnih medijskih kanala ima dugu tradiciju. Ipak, pitanje efikasnosti medija kao alata za utjecanje na javne politike još uvijek je otvoreno. Studije koje su ispitivale veze između medija i procesa javnih politika upućuju na donekle nekoherentne zaključke. Walgrave i Van Aelst (2006) pregledali su 19 studija objavljenih u posljednje tri decenije o medijskim utjecajima na kreiranje javnih politika. U 12 studija spominju se jaki ili značajni medijski efekti na kreiranje javnih politika, dok u sedam studija se govori o slabim ili minimalnim utjecajima (Koch-Baumgarten i Voltmer 2010).

Kako objašnjavaju Koch-Baumgarten i Voltmer (2010), vjerodostojno je pretpostaviti da mediji imaju malo, ako ikako, prilika da utječu na *policy* odluke. Jedan argument je nestalnost medijskog izvještavanja. Vijesti se rijetko fokusiraju na neko pitanje tokom dužeg perioda, a to onda proizvodi samo iskre pažnje koje teško da ostavljaju bilo kakve tragove na pamćenje publike. Nasuprot tome, agenda javnih politika razvija se tokom dužeg perioda, često uključujući nekoliko saziva zakonodavnog tijela. Dalje, medijsko predstavljanje politike uglavnom je zaokupljeno ličnostima, dok se proces javnih politika vrti oko visoko specijaliziranih oblasti regulacije. Konačno, suština medijske agende razlikuje se od agende javnih politika. Medijska agenda vodi se time koliku informativnu vrijednost imaju određeni događaji, a manje je zaokupljena strukturalnim pitanjima kao što su zdravstveni sistem, ekonomski rast ili budžet.

Ipak, moguće je identificirati određene mehanizme koje bismo imali osnova smatrati mogućim ulaznim kartama za medijski utjecaj na javne politike. Najočitija veza između masovnog komuniciranja i kreiranja javnih politika je javno mnijenje. Kreatori javnih politika tradicionalno su gledali na medijsku agendu kao na prečicu do javnog mnijenja jer su pretpostavljali da je opća publika pod snažnim utjecajem onoga što čita, sluša i gleda na medijima. Prilagođavanje medijskim prioritetima predstavlja strategiju odgovaranja na ono za šta se vjeruje da predstavlja zahtjeve i preferencije biračkog tijela. Otuda, politički akteri rutinski procjenjuju prijedloge javnih politika u svjetlu reakcija koje mogu izazvati u medijima prije negoli ih počnu gurati kroz zakonodavni proces (Koch-Baumgarten i Voltmer 2010).

Drugi faktor koji je doprinio neizvjesnosti u *policy* procesu je dramatični razvoj informacijsko-komunikacijskih tehnologija posljednjih decenija, a što je rezultiralo svojevrsnom prezasićenošću informacijama. Iako tradicionalni mediji sve više gube ulogu posrednika između političara i građana jer je internet kreirao nove prilike za direktnu komunikaciju, uloga medija postaje sve značajnija u selektiranju informacija budući da mediji imaju kapacitet ponuditi obim informacija koji je „probavljiv“, a koji istovremeno predstavlja sferu zajedničkog znanja u kojoj svaki akter unutar sistema zna šta i drugi znaju. U tom kontekstu za donositelje odluka bitno je da znaju koristiti medije strateški, ali isto tako ponekad su prinuđeni i prilagođavati vlastite strategije prioritetima koje nameću mediji (Koch-Baumgarten i Voltmer 2010).

U procesu *policy* zagovaranja primarnu publiku čine oni koji donose odluke. Na njih je ponekad moguće direktno utjecati, pa nije neophodno vršiti mobilizaciju putem medija, javnih kampanja i različitih oblika građanskog aktivizma. No, u situacijama kad je potrebno indirektno utjecati na donositelje odluka, korištenje medija je gotovo neizbježno. Argumenti koje navode Koch-Baumgarten i Voltmer (2010) upućuju na to da unatoč privlačnosti medija, a posebno društvenih medija, kao alata *policy* zagovaranja i općenito javnog zagovaranja, treba imati na umu da postoje ograničenja u pogledu utjecaja medija na *policy* proces, a koja se ponekad ne mogu prevazići ili je suviše neefikasno baviti se njihovim otklanjanjem. Kampanje *policy* zagovaranja neizbježno su limitirane resursima koji su na raspolaganju. Zagovaranja ne mogu trajati unedogled i ne mogu računati na neograničene finansijske, ljudske i tehničke resurse. *Policy* zagovaranje uvijek uključuje određivanje prioriteta i zato je neophodno znati da li je korištenje medija potrebno, u kojoj mjeri, s kojim ciljem i na koji način.

ZAKLJUČAK

Zadaci i ciljevi *policy* zagovaranja i medijske i informacijske pismenosti u velikoj mjeri su podudarni. Od MIP-a se očekuje da osposobi građane da pronalaze, analiziraju, kritički procjenjuju i koriste medijske sadržaje i informacije pri donošenju odluka, kao i da ih osposobi da usvoje kompetencije koje će im omogućiti zagovaranje i kreiranje vlastitih sadržaja. Nasuprot tome, *policy* zagovaranje podrazumijeva konkretan plan aktivnosti koje je potrebno provesti da bi se započela ili spriječila promjena javnih politika ili da bi se na neki drugi način utjecalo na javne politike u datoj sredini. U velikom broju slučajeva taj plan aktivnosti uključuje i korištenje medija, pa bi se moglo zaključiti da su medijski i informacijski pismeni građani i građanke u boljoj poziciji da zagovaraju *policy* promjene od onih koji nemaju ta znanja i kompetencije.

No, da bi medijski i informacijski pismeni građani i građanke uspješno realizirali *policy* zagovaranja neophodno je da usvoje dodatna znanja i vještine. Prije oblikovanja medijske strategije zagovaranja (ko će prenijeti poruku, kojim komunikacijskim kanalima, kako oblikovati poruku itd.) potrebno je detaljno ispitati okruženje u kojem se kreiraju javne politike – ko donosi odluke, kako se donose odluke, ko su utjecajni akteri i u kakvim su međusobnim odnosima, kakav je interes za konkretno pitanje koje se želi riješiti itd. – kao i poznavati prirodu *policy* procesa u određenoj zajednici.

Policy zagovaranje ne uključuje uvijek medijski posredovane aktivnosti. Ali, ako ih uključuje, one u značajnoj mjeri modificiraju tradicionalne oblike zagovaranja. Tako naprimjer, rasprave i razmjena mišljenja putem društvenih medija mogu uključiti puno veći broj ljudi s različitih lokacija nego što je to prije bile moguće i olakšati određivanje i definiranje problema koji se nastoji riješiti. Mobilizacija ljudi za određeno pitanje može se ubrzati i dodatno razviti kako putem tradicionalnih tako i putem društvenih medija.

Znanja i vještine koje su potrebne za *policy* zagovaranje, a posebno u pogledu medijskog okruženja i djelovanja, kompatibilne su onima koje se nastoje razviti kroz MIP aktivnosti. Ipak, kompatibilnost je potrebno ostvariti i na nivou ciljeva *policy* zagovaranja i medijske i informacijske pismenosti. Ako zagovaranje nije utemeljeno na određenom skupu demokratskih vrijednosti i ne stremi ostvarivanju ciljeva javnih politika usmjerenih ka dobrobiti zajednice, onda ni vještine i znanja koje takvo zagovaranje podrazumijeva nisu od značaja za razvoj medijske i informacijske pismenosti.

LITERATURA

1. Barber, Benjamin (2001), "The uncertainty of digital politics: Democracy's uneasy relationship with information technology", *Harvard International Review*, 23, 42-48.
2. Bimber, Bruce (1999), "The Internet and citizen communication with government: Does the medium matter?", *Political Communication*, 16, 409-429.
3. Bimber, Bruce (2001), "Information and political engagement in America: The search for effects of information technology at the individual level", *Political Research Quarterly*, 54, 53-67.
4. Bonfadelli, Heinz (2002), "The Internet and knowledge gaps: A theoretical and empirical investigation", *European Journal of Communication*, 17, 65-84.
5. Boulianne, Shelley (2009), "Does Internet Use Affect Engagement? A MetaAnalysis of Research", *Political Communication*, 26:2, 193-211.
6. Bradvić-Hanušić, Slavica (2006), *Javno zagovaranje*, BOSPO, Tuzla.
7. Chakravarty, Rupak (2008), "Information literacy in the knowledge society: empowering learners for a better tomorrow", *Trends and Strategic Issues for Libraries in Global Information Society*, Dostupno na: http://eprints.rclis.org/11393/1/Rupak_Information_Literacy.pdf, Pristupljeno: 11. 1. 2019.
8. Chalmers, Adam William, Paul Shotton (2016), "Changing the Face of Advocacy? Explaining Interest Organizations' Use of Social Media Strategies", *Political Communication*, 33:3, 374-391.
9. Christensen, Henrik Serup (2011), "Political activities on the Internet: Slacktivism or political participation by other means?", *First Monday*, 16:2, dostupno na: <https://firstmonday.org/article/view/3336/2767#author>, Pristupljeno: 12. 1. 2019.
10. Creeber, Glen, Royston Martin, (ur.) (2009), *Digital Cultures: Understanding New Media*, McGraw-Hill Open University Press, New York
11. Delli Carpini, Michael X. (2000), "Gen.com: Youth, civic engagement, and the new information environment", *Political Communication*, 17, 341-350.
12. DiMaggio, Paul, Eszter Hargittai, Coral Celeste, Steven Shafer (2004), "Digital inequality: From unequal access to differentiated use", u K. M. Neckerman (ur.), *Social inequality*, Russell Sage Foundation, New York, 355-400.
13. Grizzle, Alton, Torras Calvo, Maria Carme (2013), *Media and Information Literacy. Policy and Strategy Guidelines*, UNESCO

14. Guo, Chao, Gregory D. Saxton (2013), "Tweeting Social Change: How Social Media Are Changing Nonprofit Advocacy", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 43:1, 57-79.
15. Hendriks Vettehen, Paul G. J., Carlo P. M. Hagemann, Leo B. Van Snippenburg (2004), "Political knowledge and media use in the Netherlands", *European Sociological Review*, 20, 415-424.
16. Kingsley, Elizabeth, Gail Harmon, John Pomeranz, Kay Guinane (1999), *E-Advocacy for Nonprofits: The Law of Lobbying and Election Related Activity on the Net*, The Alliance for Justice, Washington.
17. Koch-Baumgarten, Sigrid, Katrin Voltmer (ur.) (2010), *Public Policy and Media*, Routledge, London & New York
18. Krueger, Brian S. (2002), "Assessing the potential of Internet political participation in the United States: A resource approach", *American Politics Research*, 30, 476-498.
19. Livingstone, Sonia (2004), "What is media literacy?“, *Intermedia*, 32 :3, 18-20.
20. Norris, Pippa (2001), *Digital divide: Civic engagement, information poverty, and the Internet worldwide*, Cambridge University Press, New York
21. Obar, Jonathan A., Paul Zube, Clifford Lampe (2012), "Advocacy 2.0: An Analysis of How Advocacy Groups in the United States Perceive and Use Social Media as Tools for Facilitating Civic Engagement and Collective Action", *Journal of Information Policy*, 2, 1-25.
22. Putnam, Robert D. (2000), *Bowling alone: The collapse and revival of American community*, Touchstone, New York
23. Scheufele, Deitram A., Matthew C. Nisbet (2002), "Being a citizen online: New opportunities and dead ends", *Harvard International Journal of Press/Politics*, 7:3, 55-75.
24. Smith, Benjamin, Karen Matheson, Sarah DiJulio (2006), *eNonprofit Benchmarks Study: Measuring Email Messaging, Online Fundraising, and Internet Advocacy Metrics for Nonprofit Organizations*, M+R Strategic Services, Advocacy Institute.
25. Turčilo, Lejla (2019), "GENERACIJA Z: Besciljno pregledanje društvenih mreža", Dostupno na: <https://analiziraj.ba/2019/05/20/generacija-z-besciljno-pregledanje-drustvenih-mreza/>. Pristupljeno: 30. 10. 2019.
26. Turčilo, Lejla, Amer Osmić, Damir Kapidžić, Sanela Šadić, Jusuf Žiga, Anida Dudić (2019), *Studija o mladima Bosna i Hercegovina 2018/2019*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo

28. UNDP (2010), *Priručnik za razvoj javnih politika za državne službenike u BiH*, UNDP, Sarajevo
29. UNESCO (2003), *The Prague Declaration – Towards an Information Literate Society*, dostupno na: <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CI/CI/pdf/PragueDeclaration.pdf>, Pristupljeno: 8. 1. 2019.
30. Ward, Stephen, Rachel K. Gibson, Wainer Lusoli (2003), "Online participation and mobilisation in Britain: Hype, hope and reality", *Parliamentary Affairs*, 56, 652-668.
31. Weber, Lori M., Alysha Loumakis, James Bergman (2003), "Who participates and why? An analysis of citizens on the Internet and the mass public", *Social Science Computer Review*, 21, 26-42.
32. Welgrave, Stefaan, Peter van Aelst (2006), "The Contingency of the Mass Media's Political Agenda Setting Power: Toward a Preliminary Theory", *Journal of Communication*, 56:1, 88-109.
33. Young, Eoin, Lisa Quinn (2012), *Making Research Evidence Matter: A Guide to Policy Advocacy in Transition Countries*, Open Society Foundations, Hungary

MEDIA AND INFORMATION LITERACY AND POLICY ADVOCACY

Summary:

The paper discusses the relationship between media and information literacy and public advocacy that seeks to influence public policy (policy advocacy) in the community. Some basic links between media and information literacy and policy advocacy are outlined, as well as indications for reflecting on the contribution of media and information literacy to the policy advocacy process and vice versa - the contribution of knowledge and skills of policy advocacy to the development of media and information literacy. The main conclusions are that media and information literate citizens are better placed to advocate for policy change than those who do not have that knowledge and competencies, but that policy advocacy cannot be reduced solely to media campaigns, and that additional knowledge needs to be adopted to influence the public decision-making process. At the same time, for policy advocacy to promote media and information literacy, it must rely on a particular set of social values promoted by media and information literacy.

Keywords: media and information literacy; public advocacy; policy advocacy; public policies; communal problems

Adresa autora
Authors' address

Amer Džihana
International Burch University
amer.dzihana@ibu.edu.ba

Asim Šahinpašić
International Burch University
asim.sahinpasic@ibu.edu.ba

UDK 37.016:659.3(497.5)
351.74:[316.624+659.3](497.5)

Primljeno:

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Marko Prpić

THE POLICE PERCEPTION OF THE ROLE OF MEDIA IN PREVENTING RADICALISATION: THE CASE OF CROATIA

This paper aimed to explore whether and how media can be involved in the process of the prevention of extremism and radicalisation from the police point of view.

This survey was conducted on a sample of 108 students from the Croatian Police Academy of the Ministry of the Interior by a questionnaire examining the participants' knowledge on radicalization, the presence of various types of radicalization in their environment, factors and conditions that affect the development of extremism and radicalization and the ability of media to prevent radicalization.

Results point out that police officers do see media as a partner stakeholder in preventing radicalisation.

The results of this survey could be used to present the importance of media in preventing radicalisation to various stakeholders to start implementing media workers training for the facilitation of this process.

This paper gives us an insight into Croatian police officers' perception of media as their partners in the prevention of radicalisation and extremism.

Future survey should include a larger sample with an equal number of participants with and without work experience in the police so that potential differences in their attitudes could be investigated.

Keywords: police; prevention; radicalisation; media

1. INTRODUCTION

1.1. Radicalisation

In recent decades' public witnessed many mass tragedies caused by terrorist attacks. Attacks were planned by terrorists or radicalised groups. Radicalisation is a multi-faceted phenomenon which should be viewed as a complex interaction of factors that does not necessarily lead to violence (Veldhuis & Staun 2009; Borum 2011; Christmann 2012; Hug 2013; Butt & Tuck 2014; Lowe 2015; Muro 2016; Bondokji, Wilkinson, Aghabi 2017). Radicalisation is the process by which an individual is socialized into an extremist ideology that manifests itself in terrorism (Expert Group 2008; Wilner and Dubouloz 2010; Schmid 2013; Muro 2016), whether left-wing, right-wing, anarchist, ethnic-nationalist or religious (Sedgwick 2010; Schmid 2013; Bramadat, Dawson 2014; Muro 2016; Dzhekova, Stoynova, Kojouhranov, Mancheva, Anagnostou, Tsenkov 2016).

Diego Muro (2016) points out that terrorists and radicalised groups resemble an iceberg. Only a small minority of radicals use strategic violence to attract media attention, whereas the majority of extremists are not visible and use non-violent methods, which are more effective in achieving their stated goals (Muro 2016). Counter-terrorism must target the visible part of the iceberg, whereas counter-radicalisation needs to aim at the underwater section of the iceberg, which is much larger (Muro 2016).

In combating terrorism and preventing radicalisation police has a major role as a guardian of a law and order (Kozmelj 2018; Macaluso 2016). However, the police cannot act on this alone but need other associates or stakeholders for prevention to be successful (Aiello, Puigivert, Schubert 2018; Kozmelj 2018; Macaluso 2016; Prisljan, Černigoj, Lobnikar 2018, OSCE 2018).

1.2. Media

During the second half of the 20th century, information development reached its pinnacle and influenced the transformation of societies and communities globally and locally (Perešin 2007). That also includes the development of media. Media is a generic term meaning all the methods or channels of information and entertainment (Wilkinson 2006:195). Media today not only shape public opinion but they also con-

duct politics, and journalists, besides reporting, deal with defining a great number of various operations which are on disposal to the government, and with predicting possible public reactions on certain government moves (Perešin 2007, Hoffman 2006). Besides media, as one phenomenon, there is another phenomenon that transforms the world – terrorism (Perešin, 2007, Wilkinson 2006, OSCE 2018).

Since 9/11 a lot has been said about the role of media and global communication networks in sustaining transnational terrorism (Schmid 1989, Perešin 2007, Archetti 2015). Media was said to have a great role in fostering the process of radicalisation – „the embracing of extremist views“ (Schmid 1989, Archetti 2015: 49). Communication is critical for the embracing of extremist views which manifest themselves in the form of terrorist violence (Archetti 2015). Radicals and terrorist seek to manipulate and exploit the media for their purposes by sending messages of violence and thus gaining mass publicity (Perešin 2007, Archetti 2015).

While there is a possibility that people will be exposed to extremist messages in the media, this does not mean that radicalisation will occur (Archetti 2015). Cristina Archetti (2015) claims that strategic communication approaches to counterterrorism tend to demonize the Internet and social media unnecessarily, so there are accusations against Internet and media for recruitments among Western audiences; those allegations, against the Internet and the media, are based on a lack of historical perspective, because what seems to us as a media revolution is really just a manifestation of the latest changes that come with the implementation of new technologies - from the invention of the printing press to the present (Archetti, 2015: 50).

Even though many hold media responsible for radicalisation, development of extremism and terrorism, there are claims equal to the myth that media can be useful in predicting terrorist acts (Archetti 2015). Archetti continues that radicalisation is “a temporal and context-specific outcome” (2015: 54) which depends on an individual’s unique position within a configuration of relationships at any given time.

“In a democratic society, a good and efficient public intelligence policy which would limit as much as possible the enormous clout that the mass media wield is an element of vital importance for a successful strategy of combating terrorism” (Perešin 2007: 13).

Countries, by all means, also have to include both national and international media into their counterterrorism strategy (Perešin 2007). Since the majority of countries in World are democratic countries with free media, it is not likely to expect that the media will react upon a direct request of the country following the expectations of the national safety mechanism (Perešin 2007).

Governments and media should be more aware that both verbal rhetoric and non-verbal signalling matter; greater care should be taken in the use of language and other symbols in public discourse and in all counter-radicalisation and counter-terrorism communication efforts (Nacos 2007, Schmid 2013).

Government and civil society should encourage the media and Internet providers not to give terrorists and their supporters free access to publicity in return for producing atrocities; editors and other gatekeepers in the media and on the internet ought to reconsider some of their news values in the light of the fact that publicity is the lifeblood of terrorism and that terrorist violence primarily serves to access the news system to intimidate or otherwise influence targeted audiences (Nacos 2007, Schmid 2013). Instead of solely following a repressive, take-websites-down approach, governments and civil society should try to engage with extremists online to counter the violent extremist narrative (Schmid 2013).

There is a series of important means by which responsible media in a democratic society or country can resist to terrorists' aims and objectives (Wilkinson 2006, OSCE 2018). By broadcasting objectively, the cruelty of terrorist violence and the killings of the innocent the media can contribute significantly to the destruction of the myth on fighters for justice and freedom as terrorists usually describe themselves (Wilkinson 2006, Archetti 2015).

In an open society with free media, it is impossible to guarantee that police anti-terrorist operations will be safeguarded against being compromised or disrupted by irresponsible media activity, claims Wilkinson (2006).

Wilkinson notes some practical forms of help, or notes what else can the media do in a positive way to aid in the struggle against radicalisation and terrorism:

- "responsible and accurate reporting on incidents may increase vigilance among the public (e.g., concerning unusual parcels, suspicious persons and behaviours);
- the media may transmit warnings issued by the police to the public as well as for instructions on how to behave in dangerous situations;
- the media with international reach may offer valuable data on foreign movements, relations between various persons and terrorists and different terrorist organisations, new types of weapons and possible future threats, such as the planning of an international terrorist spectacle or signs warning of a novel threat;
- the media also constitute an indispensable forum for quality discussions on terrorism's social and political implications as well as for the development of appropriate procedures and countermeasures;

- the media will remind authorities that the response to terrorism should comply with the rule of law, basic rights and requirements for social justice” (2006:195).

Journalist communities should create special recommendations related to the media self-control when covering the terror-related events or individuals, as one of the indispensable conditions of a successful counterterrorist struggle, claims Perešin (2007, OSCE 2018). OSCE (2018) Guidebook suggests the implementation of Internet safety education and media literacy programmes to teach students to recognise and reject violent extremist narratives while promoting narratives founded on human rights, tolerance and democratic values.

Contributions by the media to the war against terrorism are so valuable that they outweigh the disadvantages and risks and the undoubted damage caused by a small minority of irresponsible journalists and broadcasters (Wilkinson 2006, Perešin 2007). By adopting a well-thought-out approach by the governments and security agencies in Western liberal states, the media may become a weapon which could be used as an important means for defeating terrorists (Perešin 2007, Hoffman 2006). Anti-terrorist struggle should not be used to violate the freedom and independence of the press. The need to develop and implement strong moral and ethical principles but also legal norms in journalism is still present.

Willingness to look more critically at the role of the media and the internet is notably absent in current counter-terrorism efforts in most democratic states, claims Schmid (2013). Respect for freedom of speech and fear of censorship are powerful obstacles to efforts to reduce terrorist and extremist access to mass media and the Internet.

This survey seeks to examine the extent to which media can prevent extremism and radicalization and the factors that affect their occurrence, and to examine the association of four factors with the possibility of preventing the onset of radicalization.

2. DESCRIPTION OF THE METHOD, SAMPLE AND INSTRUMENT

2.1. Sample Description

In December 2018, during the student’ courses, a sample of 108 students from the Croatian Police Academy of the Ministry of the Interior participated in this study. The two-thirds of the participants (66.7 %) were working at the local level in police

stations, and 28.1% were regular students without any work experience in the police. The participants who were working in the police had, on average, 5.7 years of work experience ($SD=2.93$), with the minimum length of service of 1 year and a maximum of 11 years.

The idea that police officers and citizens collaborate and solve actual problems, such as radicalisation, on the local level was the reason why this survey was conducted on police officers. Therewithal, since the police is a crucial stakeholder for preventing radicalisation, the police must be conscious of the capacities and limits of other stakeholders, such as media.

2.2 Instrument

The questionnaire developed in the *First Line*¹ project was used for conducting this survey. Aim of projects was to train various stakeholders (e.g. representatives of the police, local governments, NGOs, education, and health) to address the problems of radicalisation and to strengthen de-radicalisation/disengagement processes in the Western Balkans (Prislan et al., 2018). Parts of the questionnaire were modified to adjust the questionnaire to the Croatian sample. The first set of items included participants' estimates of the extent of their knowledge on radicalisation and the presence of various types of radicalisation in their local environments. The second set of 13 items referred to the factors and conditions that affect the development of extremism and strengthening of the radicalisation on an individual level. The Cronbach alpha reliability coefficient for this set of items is $\alpha=.729$. The last set of items consisted of 13 items that assessed the ability of various stakeholders to prevent radicalisation through adequate and professional conduct. The Cronbach alpha reliability coefficient for this set of items is $\alpha=.898$. All the items were assessed on a five-point scale, ranging from 1 – completely disagree to 5 – completely agree.

The participants filled the paper-pencil questionnaire before and after the 4-hour training session about the latest trends concerning terrorist attacks in Europe and the different approaches to preventing and disengaging from radicalisation. In this survey, only the results collected before the training were analysed.

---

¹ *FIRST LINE* Practitioners Dealing with Radicalisation Issues – Awareness Raising and Encouraging Capacity Building in the Western Balkan Region, project No. HOME/2014/ISFP/AG/RADX/7533 (2016-2018), funded by the Internal Security Fund (ISF), European Commission.a

3 RESULTS

3.1 Descriptive results

Table 1 shows arithmetic means, standard deviations, minimum and maximum values for asserting whether the media can effectively prevent the process of radicalisation in Croatia by appropriate/professional activities in their area and for particles related to which conditions or factors influence the development of extremism and strengthening the radicalisation of the individual.

Table 1. Descriptive indicators for claims about the media's ability to effectively prevent radicalisation processes and factors that influence the development of extremism

	N	Minimum	Maximum	Arithmetic mean (M)	Standard deviation (SD)
The extent to which the media can prevent radicalization processes	108	1	5	3,83	1,046
Factors influencing the development of extremism and radicalization	107	1	5	3,34	1,009
Injustice in the World	108	1	5	3,69	,848
Financial/economic crisis	108	1	5	3,67	,976
Political disagreements in the world	108	1	5	3,13	,908
Political disagreements in the local environment	108	1	5	3,67	1,059
Religious or other ideological indoctrination of people	107	1	5	3,73	1,005
Promotion / incitement of hatred by political leaders	107	1	5	3,64	1,030
Propagation of religious leaders	108	1	5	2,96	1,022
Powerless feeling of an individual	108	1	5	2,93	1,030
Individuals characteristics / personality	108	1	5	3,69	,870
Media coverage (magazines, TV)	106	2	5	3,80	,877

Table 2. Percentage of participants concerning evaluations of media claims to effectively prevent radicalisation processes and factors affecting the development of extremism

		nothing	2	3	4	very much
The extent to which the media can prevent radicalisation processes	N	5	6	21	46	30
	%	4,6	5,6	19,4	42,6	27,8
		No impact at all	2	3	4	distinctly affecting
Factors influencing the development of extremism and radicalisation						
Injustice in the World	N	3	19	38	33	14
	%	2,8	17,8	35,5	30,8	13,1
Financial/economic crisis	N	2	3	39	46	18
	%	1,9	2,8	36,1	42,6	16,7
Political disagreements in the world	N	3	10	27	48	20
	%	2,8	9,3	25,0	44,4	18,5
Political disagreements in the local environment	N	3	22	48	28	7
	%	2,8	20,4	44,4	25,9	6,5
Religious or other ideological indoctrination of people	N	4	10	30	38	26
	%	3,7	9,3	27,8	35,2	24,1
Promotion / incitement of hatred by political leaders	N	1	13	27	39	27
	%	0,9	12,1	25,2	36,4	25,2
Propagation of religious leaders	N	1	15	31	34	26
	%	0,9	14,0	29,0	31,8	24,3
Powerless feeling of an individual	N	5	33	41	19	10
	%	4,6	30,6	38,0	17,6	9,3
Individual characteristics / personality Karakteristike / osobnost pojedinca	N	8	28	45	18	9
	%	7,4	25,9	41,7	16,7	8,3
Media reporting (magazines, TV)	N	1	7	35	46	19
	%	0,9	6,5	32,4	42,6	17,6
Network propaganda (internet, FB, Twitter)	N	0	6	35	39	26
	%	0,0	5,7	33,0	36,8	24,5

Based on the results in Table 1 shows that students of the Police Academy, on average, more believe than not believe that the media can be appropriate or professional conduct in its territory effectively prevent radicalisation processes in Croatia ($M = 3.83$, $SD = 1.046$). Specifically, 4.6% of participants considered that the media could not do anything to prevent radicalisation, while 27.8% of participants considered that the media play an important role in this process.

Average estimates of the role of factors that influence the development of extremism and the strengthening of radicalisation of the individual are above the midpoint of the scale, indicating that the participants consider that these factors play role in the development of extremism and the strengthening of radicalisation to a greater extent than not. The factors that the largest proportion of participants consider to have

a significant impact on the development of extremism and the strengthening of radicalization are: incitement of hatred by political leaders (25.2%), online propaganda (24.5%), propaganda by religious leaders (24.3%), and religious or other ideological indoctrination of people (24.1%). Of the factors examined, the largest share of participants (7.4%) felt that the characteristics, that is, the personality of the individual, did not influence at all the strengthening of extremism and radicalisation.

It can be concluded that the participants are more inclined to believe that the media can prevent the processes of radicalisation in Croatia, and the sources of extremism and radicalisation are mostly seen in the propagation of such views by influential public figures.

3.2. The relationship between the extent to which media can prevent the emergence of radicalisation and the factors that influence its emergence

To determine whether certain factors influence the occurrence of extremism and radicalisation, which the trainees think may be prevented or acted upon in the media, a correlation analysis was conducted. The results are shown in Table 3.

Table 3. Correlations between the extent to which media can prevent extremism and radicalisation and the factors that affect their occurrence

	The extent to which the media can prevent radicalisation processes
<i>Injustice in the World</i>	,009
<i>Financial/economic crisis</i>	,111
<i>Political disagreements in the world</i>	,137
<i>Political disagreements in the local environment</i>	,072
<i>Religious or other ideological indoctrination of people</i>	,203*
<i>Promotion/incitement of hatred by political leaders</i>	,062
<i>Propagation of religious leaders</i>	,134
<i>Powerless feeling of an individual</i>	,195*
<i>Individuals characteristics / personality</i>	,145
<i>Media reporting (magazines, TV)</i>	,344**
<i>Network propaganda (internet, FB, Twitter)</i>	,240*

p<,01**; p<,05*

The results in Table 3 indicate that the extent to which the media can prevent radicalisation processes is statistically significantly positively related to the four factors that influence the occurrence of radicalisation. More specifically, trainees who think that the media can do a great deal to prevent the process of radicalization are more inclined to believe that religious or other ideological indoctrination of people ($r = .203, p < .05$), an individual's sense of powerlessness ($r = .195, p < .05$), media reporting through magazines and TV ($r = .344, p < .01$) and online propaganda via the Internet, Facebook and Twitter ($r = .240, p < .05$) all significantly influence the phenomenon the process of extremization and radicalization.

It is necessary to consider the role of the media in the prevention of radicalisation by acting on four factors (religious or other ideological indoctrination of people, feeling of powerlessness of the individual, media reporting and online propaganda) that act on the appearance of extremism and radicalisation.

4. CONCLUSION

Recent terrorist attacks have brought the process of radicalisation into the limelight of both the public and the media. Police have a major role in combating terrorism and preventing radicalisation (Kozmelj 2018; Macaluso 2016). Even so, police cannot act on this alone but need aid and collaboration with other stakeholders, such as media (Aiello, Puigivert, Schubert 2018; Kozmelj 2018; Macaluso 2016; Prisljan, Černigoj, Lobnikar 2018, OSCE 2018).

In addition to being heavily involved in shaping public opinion, the media, through journalists, deals with defining a large number of different operations that are disposed of by the governments, and with predicting possible public reactions to certain government moves (Perešin 2007; Hoffman 2006). Even though many hold media responsible for radicalisation, the development of extremism and terrorism, there are some claims equal to the myth that media can be useful in predicting terrorist acts (Archetti 2015).

A sample of 108 students of Croatian Police Academy of the Ministry of the Interior answered about their perception of the role of media in radicalisation prevention. The results indicate that the respondents, to a greater extent, consider that the media can effectively prevent radicalisation processes in Croatia by appropriate or professional activities ($M = 3.83, SD = 1.046$). Only 4.6% of respondents believe that the media can do nothing to prevent radicalisation, and 27.8% of respondents think that the role of the media in preventing radicalisation is important.

Statistical analysis has indicated that the extent to which the media can prevent radicalisation processes is statistically significantly positively related to four factors that influence the occurrence of radicalisation. There is a need to explore further the role of the media in preventing radicalisation by influencing four factors (religious or other ideological indoctrination of people, feelings of the powerlessness of the individual, media coverage and online propaganda) that influence extremism and radicalisation.

LITERATURE

1. Aiello, Emilia, Lidia Puigvert, Tinka Schubert (2018), "Preventing violent radicalization of youth through dialogic evidence-based policies", *International Sociology*, 33(4), 435–453.
2. Archetti, Cristina (2015), "Terrorism, Communication and New Media: Explaining Radicalization in the Digital Age", *Perspectives on Terrorism*, 9(1), str. 49–59.
3. Bondokji, Neven, Kim Wilkinson, Leen Aghabi (2017), *Understanding radicalisation: A Literature Review of Models and Drivers*. Aman: WANA Institute.
4. Borum, Randy (2011), "Radicalization into violent extremism I: a review of social science theories", *Journal of Strategic Studies* 4(4), 7–36.
5. Bramadat, Paul, Lorne Dawson (2014), *Religious Radicalization and Securitization in Canada and Beyond*. Toronto: University of Toronto Press.
6. Butt, Riazat, Henry Tuck (2014), *European counter-radicalisation and de-radicalisation: A comparative evaluation of approaches in the Netherlands, Sweden, Denmark and Germany*. London: Institute for Strategic Dialog.
7. Christmann, Kris (2012), *Preventing Religious Radicalisation and Violent Extremism: A Systematic Review of the Research Evidence Systematic Review*. London: Youth Justice Board.
8. Dzhekova, Rosita, Nadya Stoyanova, Anton Kojouharov, Mila Mancheva, Dia Anagnostou, Emil Tsenkov (2016), *Understanding Radicalisation: Review of Literature*. Sofia: A report for the Center for the Study of Democracy.
9. Expert Group (2008), *Radicalisation Processes Leading to Acts of Terrorism: A Concise Report prepared*. European Commission.
10. Hoffman, Bruce (2006), *Inside Terrorism*. New York: Columbia University Press.
11. Hug, Erin C. (2013), *The Role of Isolation in Radicalization: How Important is it?* [Thesis]. Monterey, California: Naval Postgraduate School.
12. Kozmelj, Rajko (2018), Prevent-refer-address Concept as a Multi-Stakeholder Response to Radicalisation in the Western Balkans. In: Gorazd Meško, Branko Lobnikar, Kaja Prisljan, Rok Hacin (Eds.), *Criminal Justice and Security in Central and Eastern Europe: From Common Sense to Evidence-based Policy-making*. Maribor: University of Maribor Press, 87-102.
13. Lowe, David (2015), *Policing Terrorism: Research Studies into Police Counterterrorism Investigations*. London: CRC Press.

14. Macaluso, Agnese (2016), *From countering to preventing radicalization through education: Limits and opportunities*. The Hague: The Hague Institute for Global Justice.
15. Muro, Diego (2016), "What does radicalisation look like? Four visualisations of socialisation into violent extremism", *Notes Internacionales CIDOB*(163), 1-5.
16. Nacos, Brigitte L. (2006), *Terrorism/Counterterrorism and Media in the Age of Global Communication. United Nations University Global Seminar Second Shimame-Yamaguchi Session "Terrorism—A Global Challenge"*.
17. Organization for Security and Co-operation in Europe [OSCE] (2018), *The Role of Civil Society in Preventing and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: A Guidebook for South-Eastern Europe*. Vienna: OSCE.
18. Perešin, Anita (2007), "Masovni mediji i terorizam", *Medijska istraživanja: znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije*, 13(1), str. 5-22.
19. Prisljan, Kaja, Albert Černigoj, Branko Lobnikar (2018), "Preventing radicalisation in the Western Balkans: the role of the police using a multi-stakeholder approach", *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 69(4), 257–268.
20. Sedgwick, Mark (2010), "The Concept of Radicalization as a Source of Confusion", *Terrorism and Political Violence*, 22(4), 479-494.
21. Schmid, Alex (1989), "Terrorism and the media: The Ethics of Publicity", *Terrorism and Political Violence*, 1(4), 539-565.
22. Schmid, Alex (2013), *Radicalisation, de-radicalisation, counter radicalisation: A conceptual discussion and literature review*. The Hague, the Netherlands: International Centre for Counter Terrorism.
23. Veldhuis, Tnika, Jorgen Staun (2009), *Islamist radicalisation: a root cause model*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'.
24. Wilner, Alex, Claire-Jehanne Dubouloz (2010), "Homegrown terrorism and transformative learning: An interdisciplinary approach to understanding radicalization", *Global Change, Peace & Security*, 22, 33-51.
25. Wilkinson, Paul (2006), *Terrorism versus Democracy: The Liberal State Response*. New York: Routledge.

KAKO POLICIJA PERCIPIRA ULOGU MEDIJA U PREVENCIJI RADIKALIZACIJE: PRIMJER HRVATSKE

Sažetak:

Svrha ovog rada bila je istražiti mogu li se i kako mediji uključiti u proces prevencije ekstremizma i radikalizacije sa stajališta policije.

Ovo je istraživanje provedeno na uzorku od 108 studenata s Policijske akademije Ministarstva unutarnjih poslova putem anketnog upitnika kojim su ispitana saznanja sudionika o radikalizaciji, prisutnosti različitih vrsta radikalizacije u njihovom okruženju, faktorima i uvjetima koji utječu na razvoj ekstremizma i radikalizacije i sposobnosti medija da spriječe radikalizaciju.

Rezultati ukazuju na to da policajci u medijima vide partnera u sprječavanju radikalizacije.

Rezultati ovog istraživanja mogli bi se upotrijebiti za predstavljanje važnosti medija u sprječavanju radikalizacije različitim dionicima kako bi se započelo s provedbom obuke medijskih radnika za olakšavanje ovog procesa.

Ovaj nam rad daje uvid u percepciju medija među hrvatskim policijskim službenicima kao njihovih partnera u prevenciji radikalizacije i ekstremizma.

Buduća istraživanja trebaju uključivati veći uzorak s jednakim brojem sudionika sa i bez radnog iskustva u policiji, kako bi se mogle istražiti potencijalne razlike u njihovim stavovima.

Ključne riječi: policija; prevencija; radikalizacija; mediji

Adresa autora

Author's address

Marko Prpić

OŠ Borovje, Zagreb

prpic.marcus@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

HOMMAGES

Adijata Ibrišimović-Šabić

NA PUTU SA STILISTIKOM: PROFESIONALNI, STRUČNI I NAUČNO-
-ISTRAŽIVAČKI RAD MARINE KATNIĆ-BAKARŠIĆ / UNDERWAY WITH
STYLISTICS: PROFESSIONAL, EXPERT, AND SCIENTIFIC RESEARCH BY
THE MEMBER OF THE ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA
AND HERZEGOVINA, MS. MARINA KATNIĆ-BAKARŠIĆ 345

Fatima Trbonja

NAUČNI I AKADEMSKI RAD DIJANE HADŽIZUKIĆ / SCIENTIFIC
AND ACADEMIC WORK OF DIJANA HADŽIZUKIĆ 365

UDK 929 Katnić-Bakaršić M.

81'38'42:929 Katnić-Bakaršić M.

Primljeno: 24. 09. 2019.

Pregledni rad

Review paper

Adijata Ibrišimović-Šabić

NA PUTU SA STILISTIKOM: PROFESIONALNI, STRUČNI I NAUČNO-ISTRAŽIVAČKI RAD MARINE KATNIĆ-BAKARŠIĆ

U radu se govori o profesionalnom, stručnom i naučno-istraživačkom angažmanu akademkinje Marine Katnić-Bakaršić, redovne profesorice na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Posebna pažnja posvećena je autoričnim monografijama kao i recepciji i odzivima stručnjaka i akademske zajednice na njen naučni rad, koji nisu ni malobrojni ni zanemarivi. Akademkinja Katnić-Bakaršić dokazuje i pokazuje da je savremena stilistika nužno interdisciplinarna i transdisciplinarna te daje smjernice za njen dalji razvoj. Naglašavajući važnost teorijskog utemeljenja i poznavanja različitih lingvističkih, književnoteorijskih, semiotičkih i društvenih disciplina, autorica se zalaže za uvođenje eklektičnog pristupa, odnosno za kombiniranje različitih modela, koji uključuje deskripciju, analizu i kritičku interpretaciju. Poseban doprinos razvoju stilistike na našim prostorima predstavlja pionirski rad akademkinje Katnić-Bakaršić na diskursnoj stilistici i kritičkoj diskursnoj analizi (CDA) te feminističkoj teoriji jezika kao i širenje predmeta stilistike na druge semiotičke sisteme, posebno vizuelne.

Ključne riječi: Marina Katnić-Bakaršić; stilistika; lingvistika; književnost; semiotika; kritička diskursna analiza (CDA); kritička diskursna stilistika

UVOD

U tradicionalnoj filologiji i nauci o jeziku jezik je izučavan kao sistem znakova i posmatran kao apstraktan, statičan sistem, skoro potpuno odvojen od konteksta u kojem se upotrebljava. Jezik se, osim toga, često definira i kao „sistem znakova koji služi za komunikaciju“ (Katnić-Bakaršić 2001: 15), gdje nezaobilaznim postaje model jezičkih funkcija Romana Jakobsona, zasnovan upravo na komunikacionom procesu, model koji će nagovijestiti neku vrstu zaokreta od bavljenja isključivo pitanjima strukture i funkcija jezika ka interdisciplinarnim izučavanjima, osobito preko pojmova što ih uvodi ovaj čuveni lingvist, kao što su kontekst, poruka, kod, ali i preko zračenja i značenja što su ih tokom razvoja lingvistike i srodnih oblasti dobile, recimo, poetska i metajezička funkcija. Poznato je da je Roman Jakobson već razmatrao pitanja jezika ne samo u saodnosu lingvistike i teorije komunikacije (iz čega je proizašao navedni model), već i u saodnosu lingvistike i, između ostalog, biologije ili neurolingvistike. Poststrukturalizam će posebno naglasiti važnost sociokulturnog konteksta pa će jezik posmatrati ne kao komunikacijsko sredstvo, već „sredstvo pomoću kojega ljudi demonstriraju svoju pripadnost, na ovaj ili onaj način, ideologijama i idejama; sredstvo pomoću kojega ljudi ne komuniciraju tek značenje riječi, već značenja socijalne interakcije i socijalnih mreža čiji dio oni predstavljaju; sredstvo pomoću kojega ljudi traže i stvaraju promjenu“ (Birch 1991: 75) (Katnić-Bakaršić 2001: 22). Ova definicija upozorava na historijsku i društvenu uvjetovanost jezika, odnosno komunikacije, na njihovu promjenljivost, varijabilnost, procesualnost, situativnost, i sl., drugim riječima, na važnost pomnog izučavanja jezika u upotrebi, važnost izučavanja različitih jezičkih varijeteta i mogućnosti izražavanja u pokušaju razumijevanja i interpretiranja svijeta, jer ljudsko biće *rađa se u jezik(u)*, pristup stvarnosti ostvaruje putem jezika. Istovremeno, razumijevanje obrazaca jezičke interakcije može pružiti bolji i dublji uvid u strukturu kulturnih modela i razotkriti bar neke ideološke postulate koji utiču na formiranje stavova pojedinaca ili zajednica, njihovog pogleda na svijet, kao i na formiranje mišljenja o sebi i drugima.

U monografijama i naučnim radovima akademkinje Marine Katnić-Bakaršić na najbolji mogući način predstavljena je sva kompleksnost i problematika izučavanja jezika. Uzimajući u obzir činjenicu da stilistika danas kao predmet svog proučavanja može uzeti bilo koji oblik jezičke prakse, što „načelno podrazumijeva da za stilistiku nisu relevantne samo relacije sa lingvistikom, književnoznanstvenim, kritičkim i umjetničkim sistemima, ‘starom’ ili ‘novom’ retorikom, već i sa svakodnevnom

konverzacijom i ponašanjem, filozofijom, sociologijom, psihologijom, diskursom Znanja u najširem smislu ...“ (Moranjak-Bamburać, 2001: 187), jasno je koliko je umijeća i znanja potrebno da se takvoj razuđenosti tema “nametne” odgovarajući okvir koji bi zadovoljio strogost naučno-istraživačkih kriterija. Osim toga, kako piše Nirman Moranjak-Bamburać u osvrtu na *Stilistiku*: „/t/o svakako otežava u istoj mjeri kao što razobručuje stilistička istraživanja, pa se problematičnim ispostavlja svako isključivanje kao i uključivanje“ (2001: 187).

Baveći se upravo stilistikom, hvaljenom i kuđenom, često osporavanom lingvističkom disciplinom, akademkinja Marina Katnić-Bakaršić ne samo da uspijeva sačuvati ove specifičnosti oblasti za koju se opredijelila, već sa svakom novom knjigom i svakim novim tekstom donosi nove spoznaje o širokom spektru pitanja kojima se stilistika bavi, istovremeno najavljuje moguće nove puteve i postavlja nova pitanja, insistirajući na stalnom otvaranju ka drugim disciplinama. Opus naše znanstvenice pruža nevjerovatnu sliku dinamike razvoja i uspona jedne naučne oblasti.

PROFESIONALNI, STRUČNI I NAUČNO-ISTRAŽIVAČKI ANGAŽMAN AKADEMKINJE MARINE KATNIĆ-BAKARŠIĆ

Akademkinja Marina Katnić-Bakaršić¹ objavila je preko stotinu i trideset znanstvenih radova koji predstavljaju značajan doprinos naučnoj oblasti lingvistike, a u okviru nje i stilistike. Posebno se ističe njen pionirski rad na diskursnoj stilistici i kritičkoj diskursnoj analizi (CDA) te feminističkoj teoriji jezika, kao i izuzetan smisao za interdisciplinarni pristup naučnim problemima. Njen znanstveni opus naišao je na izvanredan prijem u Bosni i Hercegovini i regionu te bio prepoznat i pozitivno vrednovan u širim međunarodnim okvirima.

U toku svog tridesetpetogodišnjeg radnog vijeka obavljala je i još uvijek obavlja značajne funkcije u naučnim organizacijama i tijelima u zemlji i inostranstvu, a vrlo često je pozivana da u svojstvu eksperta učestvuje u rješavanju krupnih naučnih i stručnih problema. Akademkinja Marina Katnić-Bakaršić članica je Slavističkog komiteta BiH od 2011. godine te Komisije za savremene slavenske jezike pri Međunarodnom slavističkom komitetu od 2013. godine, kada je Bosna i Hercegovina prvi

---

¹ Akademkinja Marina Katnić-Bakaršić rođena je 19. juna 1960. godine u Sarajevu. Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu studirala je slavenske jezike i književnosti od 1979. do 1982. godine. Postdiplomski studij iz lingvistike završila je na Filološkom fakultetu u Beogradu 1987. godine. Doktorski rad pod naslovom *Sintaksičko-stilističke osobine gradacije u ruskom i srpskohrvatskom jeziku* odbranila je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1991. godine.

put uzela učešća na Međunarodnom kongresu slavista. Bila je članica Organizacionog odbora Prvog bosanskohercegovačkog slavističkog kongresa koji je održan 2011. godine u Sarajevu, a članica je i Društva za primijenjenu lingvistiku BiH.

Od 2011. godine, u svojstvu stranog eksperta, akademkinja Katnić-Bakaršić evaluira znanstvene projekte iz lingvistike i teorije književnosti za državnu slovenačku agenciju ARRS (Research Slovenian Agency). Također je, od 2001. godine, bila ekspert ECML (European Centre for Modern Languages) pri Vijeću Evrope.

Od 2006. godine bila je voditeljica postdiplomskih studija iz lingvistike na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu (do njihovog gašenja) i prva voditeljica doktorskih studija iz lingvistike u periodu od 2012. do 2014. godine. Za ovaj doktorski studij pripremila je Elaborat o osnivanju i koordinirala je rad na nastavnom planu i programu koji je objedinio sve jezičke odsjeke na Fakultetu. Bila je mentorica pri izradi deset magistarskih znanstvenih radova i dva doktorata. Pored toga, sudjelovala je u nizu komisija za ocjene i odbrane magistarskih i doktorskih teza.

Članica je P. E. N. Centra BiH od 2007. godine i predstavljala je Bosnu i Hercegovinu na svjetskom kongresu u Tokiju (Japan) i Biškeku (Kirgistan). Sa referatima je sudjelovala na Bledu (Slovenija) na međunarodnom susretu pisaca u organizaciji slovenačkog P. E. N. Centra. Od 2009. godine bila je članica, a zatim, do 2014, zamjenica glavnog urednika univerzitetskog časopisa *Pregled* i članica je međunarodne redakcije časopisa *Fluminensia* iz Rijeke (Hrvatska). Sudjelovala je na brojnim naučnim skupovima, konferencijama i kongresima te domaćim i međunarodnim projektima, među kojima:

- *Figure kao konektori u tekstu*. Sarajevo, 1995, 130 s. (Rukopis). Projekt je prihvatila Komisija RSS (Otvoreno društvo BiH) za individualne stipendije, ugovor br. OSI-19/94, a njegovi osnovni zaključci afirmativno su prikazani u publikaciji *Research Support Scheme*. Network Chronicle 2. January 1996. (Figures of Rhetoric as Text Connectors) Praha, p. 39.
- *Lingvistička stilistika*. Projekt u okviru sheme RSS (Otvoreno društvo BiH) za 1996–1997. godinu, Sarajevo, 1997.
- *Cultural awareness and language awareness based on dialogic interaction with texts in foreign language learning*. European Center for Modern Languages, Graz: Council of Europe 1999–2001. Rezultat ovog projekta jeste knjiga (ur. Anne-Brit Fenner), objavljena 2001. godine u Strasbourgu, gdje je akademkinja Marina Katnić-Bakaršić autorica studije „Dialogic interaction with dramatic texts in foreign language teaching with emphasis on raising cultural awareness and language awareness“, str. 47–78.

- *Feminizam i transformativna kritička teorija*. Forum Bosnae, 2003. godine, što je rezultiralo knjigom *Izazovi feminizma*. Sarajevo: Forum Bosnae, sv. 26, gdje je akademkinja Katnić-Bakaršić autorica članka "Jezik i (de)konstrukcija roda", str. 69–116.

U okviru međunarodnog programa naučno-tehnološke saradnje između Republike Slovenije i Bosne i Hercegovine za 2003–2004. i za 2005–2006. godinu bila je vođa bosanskohercegovačkog tima na dva projekta:

- Slovenački i bosanski, hrvatski, srpski jezik u novim društvenim okolnostima i
- Diskursna analiza: ka interkulturalnoj komunikaciji.

Kao redovna profesorica akademkinja Katnić-Bakaršić angažirana je na Odsjeku za slavenske jezike i književnosti i na Odsjeku za komparativnu književnost i bibliotekarstvo na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu te na Akademiji scenskih umjetnosti u Sarajevu od 2003. godine. Pored toga, bila je angažirana i na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu (1992–1993), na Odsjeku za južnoslavenske jezike Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu (1992–1995) te na postdiplomskom studiju na Fakultetu islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu (2006).

U nekoliko navrata birana je na funkciju šefa Odsjeka za slavenske jezike i književnosti (1993–1994; 1999–2000; 2009–2015). Neprocjenjiva je uloga koju je akademkinja Katnić-Bakaršić imala, ne samo kao višegodišnji rukovoditelj Odsjeka za slavenske jezike i književnosti, već i kao jedan od onih univerzitetskih profesora koji su u najtežim uvjetima ratnih razaranja uspjeli sačuvati dignitet, kontinuitet i kvalitet visokog obrazovanja na sarajevskom Univerzitetu.

U periodu od 1994. do 1996. godine obavljala je i funkciju prodekana Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Pored angažmana na domaćim fakultetima, akademkinja Marina Katnić-Bakaršić bila je gostujući profesor na univerzitetima u inostranstvu (Univerzitet u Tokiju, Japan, 2014; Univerzitet Alpe-Adria Klagenfurt, Austrija, 2011; Institut za slavistiku u Beču, Austrija, 2005; Filozofski fakultet u Ljubljani, Slovenija, 2003. i 2004. godine – kao predavač i ispitivač na postdiplomskom studiju iz lingvistike; Filozofski fakultet u Rijeci, Hrvatska – predavač na postdiplomskom studiju iz književnosti – 2001., 2002. i 2004. godine). Sarađivala je i sarađuje sa institucijama najvišeg ranga i centrima visokog intelektualnog zračenja kao što su Tartu, Strasbourg, Graz, Katowice, Klagenfurt, Beč i dr. Saradnja na međunarodnom planu i posebno naučni dignitet i autoritet akademkinje Katnić-Bakaršić osigurao je opstanak Odsjeka za sla-

venske jezike i književnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu koji se nalazio pred potpunim gašenjem, njegovo osavremenjivanje i proširenje. Učestvovala je u pregovorima za otvaranje dva lektorata pri Odsjeku: Lektorata za češki jezik i kulturu i Lektorata za slovenački jezik.

Akademkinja Marina Katnić-Bakaršić ima vidljiv i snažan uticaj na organizaciono, programsko i kadrovsko usmjeravanje i daje izniman doprinos u odgoju naučnih kadrova, ne samo u svojoj matičnoj naučnoj oblasti i instituciji već i šire, o čemu svjedoče kako funkcije koje obavlja, mentorstva na magistarskim i doktorskim disertacijama, tako isto i korištenje njenih znanstvenih rezultata u širim naučnim krugovima (Zagreb, Pula, Rijeka, Ljubljana) te česta navođenja u domaćim i stranim publikacijama.²

Recenzirala je radove za časopise: *Fluminensia*, *Pismo*, poljski časopis *Socjolingwistyka* iz Krakowa (2013/2014), *Zbornik 6* (Zadarskih filološki dani), kao i *Gramatiku bosanskog jezika* i brojne knjige autora iz BiH, Hrvatske, Slovenije.

Naučna radoznalost i praćenje najsavremenijih spoznaja i znanja iz oblasti kojima se bavi, vodili su tome da akademkinja Katnić-Bakaršić, uz još nekoliko teoretičarki i znanstvenica, pokrene istraživanja u okviru rodni studija i feminističke teorije te je 2001-2002. godine držala predavanja iz *Kritičke teorije jezika* i *Feminističke stilistike* na Uvodu u ženske studije, a u 2006. godini držala predavanja na postdiplomskom studiju iz rodni studija pri Centru za interdisciplinarne postdiplomске studije Univerziteta u Sarajevu.

Za svoja dostignuća akademkinja Marina Katnić-Bakaršić dobila je sljedeća priznanja:

- Zahvalnica za izuzetan doprinos u održanju kontinuiteta Filozofskog fakulteta u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. (11. 11. 2000);
- Međunarodna nagrada za dramski odgoj "Grozdanin kikut" (2008);
- Nagrada Univerziteta u Sarajevu za najuspješnijeg profesora Filozofskog fakulteta u 2010/2011. studijskoj godini;
- Nagrada Akademije scenskih umjetnosti u Sarajevu "Razija Lagumdžija" za pedagoški i naučni rad u 2012/2013. akademskoj godini.

NAUČNO-ISTRAŽIVAČKI RAD I DOPRINOS RAZVOJU STILISTIKE

Akademkinja Marina Katnić-Bakaršić objavila jedanaest knjiga, od čega su dvije u koautorstvu, a dvije predstavljaju drugo, dopunjeno i izmijenjeno izdanje:

---

² Prema Google Scholar Marina Katnić-Bakaršić spada u izuzetno visoko citirane autore iz oblasti humanistike kod nas.

1. Katnić-Bakaršić Marina (1996), *Gradacija. (Od figure do jezičke kategorije)*. Sarajevo. Međunarodni centar za mir i (2018), *Gradacija. (Od figure do jezičke kategorije)*. Elektroničko izdanje. Dostupno na <http://www.stilistika.org/marina-katnic-bakarsic-gradacija>;
2. Katnić-Bakaršić Marina (1999 / 2000), *Lingvistička stilistika*. Prague, Budapest. Open Society Institute, Center for Publishing Development Electronic Publishing Program. Dostupno na: http://inet1.ffst.hr/_download/repository/Lingvisticka_stilistika.pdf;
3. Katnić-Bakaršić Marina (2001), *Stilistika*. Sarajevo. Ljiljan;
4. Katnić-Bakaršić Marina (2003), *Stilistika dramskoga diskursa*. Zenica. Vrijeme;
5. Katnić-Bakaršić Marina (2004), "Jezik i (de)konstrukcija roda". U: Jasminka Babić-Avdispahić, Jasna Bakšić-Mufić, Marina Katnić-Bakaršić, Nirman Moranjak-Bamburać. *Izazovi feminizma*. Sarajevo. Forum Bosnae, sv. 26, str. 69–116.
6. Katnić-Bakaršić Marina (2006), *Stilističke skice*. Sarajevo. Connectum;
7. Zdenko Lešić, Hanifa Kapidžić-Osmanagić, Marina Katnić-Bakaršić, Tvrtko Kulenović (2007), *Suvremena tumačenja književnosti*. Sarajevo. Sarajevo Publishing;
9. Katnić-Bakaršić Marina (2007), *Stilistika*. Drugo, dopunjeno i izmijenjeno izdanje. Sarajevo. Tugra;
10. Katnić-Bakaršić Marina (2012), *Između diskursa moći i moći diskursa*. Zagreb. Zoro;
11. Katnić-Bakaršić Marina (2013), *Stilistika dramskog diskursa*. Drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Sarajevo. University Press;
12. Katnić-Bakaršić Marina (2019), *Stil, kultura, semiotika*. Sarajevo. University Press.

Pored navedenih monografija objavila je i dva udžbenika i dva priručnika za osnovnu školu u koautorstvu te sljedeće prijevode:

- Andrejev Leonid (1985), "Anđelak", "Veliki šljem", "Na rijeci", "Poklon". Prijevod sa ruskog Marina Katnić, u: Leonid Andrejev. *U tamnu daljinu*, Veselin Masleša, Sarajevo, str. 5–70, 87–95;
- Allain Louis (1986), "Socijalno-psihološki podtekst semiotike F. M. Dostojevskog". Prijevod sa ruskog Marina Katnić, u: *Izraz*, Sarajevo, god. 30, knj. 60, br. 6–7, juli–avgust, str. 50–58;

- Iskander Fazil (1989), *Stara kuća pod čempresom*. Prijevod sa ruskog Marina Katnić-Bakaršić, Svjetlost, Sarajevo;
- Brooks Peter (1999), "Narativna žudnja u *Hiljadu i jednoj noći*". Prevela sa engleskog Marina Katnić-Bakaršić, u: *Odjek*, Sarajevo, god. LII, br. 1–2, proljeće–ljetno, str. 110–112.

U monografijama i mnogobrojnim znanstvenim radovima akademkinja Katnić-Bakaršić prevazilazi granice tradicionalne lingvistike i stilističke analize, uvodeći dinamičke aspekte, svojstvene kritičkoj lingvistici i stilistici. Na taj način ova znanstvenica prevladava klasična razgraničenja među disciplinama i na savremen način uvodi interdisciplinarnost.

Već *Gradacija (Od figure do jezičke kategorije)* predstavlja modernu lingvističku monografiju, otvorenu ka različitim disciplinama, a u vrijeme kada je objavljena (1996. godine) bila je jedna od prvih naučnih studija o nekoj stilskoj figuri na južnoslavenskim prostorima.

Polazeći od rezultata koje o gradaciji nude retorika, a zatim književna stilistika i teorija književnosti, autorica ih kritički preosmišljava i proširuje, istražujući i proučavajući gradaciju i kao stilsku figuru, ali i kao jezičku kategoriju uopće. Proučivši i određivši svojstva gradacije, naročito ona na kojima počiva njena stilogenost, izdvojivši na taj način gradaciju od srodnih figura i tropa, kao što su naprimjer: anadiploza, hiperbola, litota, metabola, kumulacija i dr., Marina Katnić-Bakaršić ponudila je novu, proširenu definiciju gradacije, kao i novu i cjelovitiju tipologiju, povezanu sa različitim jezičkim nivoima na kojima se gradacija ostvaruje, izdvojivši tri osnovna tipa: semantičko-stilistički, sintaksički i tekstualni. Svaki od ovih tipova detaljno je opisan i analiziran, ali, autorica upozorava na njihovu međusobnu povezanost i različite mogućnosti kombiniranja, potkrepljujući svoje navode odabranim primjerima. Osim toga, Marina Katnić-Bakaršić ustvrđuje i različite funkcije pojedinih tipova gradacije u različitim funkcionalnim stilovima te, također, posmatra gradaciju i kao kompozicijsku figuru, odnosno "kompozicioni postupak" unutar književnomjetničkog stila, prije svega u bajkama, narodnim pričama i poeziji, uključujući spoznaje iz oblasti teorije književnosti i naratologije, uz primjenu semantičke i stilističke analize. U monografiji se navode primjeri iz svih funkcionalnih stilova, ali se pokazalo da je književnomjetnički stil reprezentativan za sve tipove gradacije. Slijede publicistički i naučni stil, dok je administrativni manje zastupljen, s obzirom da mu gradacija nije svojstvena. Razgovorne gradacione konstrukcije posmatrane su u sklopu publicističkog i književnomjetničkog stila (usp.: Katnić-Bakaršić 1996, 2018. i Kordić 1998).

Osim što predstavlja do sad najpotpuniji opis jedne stilske figure, odnosno jezičko-stilističke kategorije, *Gradacija* Marine Katnić-Bakaršić zasigurno predstavlja uzor za opis ovakvih i sličnih jezičkih kategorija, svakako i poticaj za svestrana, sistematična, interdisciplinarna istraživanja.

U knjigama *Lingvistička stilistika* (1999) i *Stilistika* (2001) Marina Katnić-Bakaršić piše o gotovo svim relevantnim pitanjima ove znanstvene oblasti i pokazuje svu složenost stilističkih pojava. Istražujući stilogenost jezičkih elemenata prema strogo lingvističkim kriterijima, u svojoj – da slobodno i otvoreno kažem – zaljubljenosti u naučnu disciplinu kojom se bavi, autorica svojom knjigom našoj akademskoj zajednici, ali i mnogo široj čitalačkoj publici, nudi „uputstvo za upotrebu stilistike” (Katnić-Bakaršić 2001: 11), jednu opću stilistiku, pokazujući ogromne mogućnosti stilističkih istraživanja u otvaranju prema drugim disciplinama (semiotici, teoriji književnosti, naratologiji).

Posebna vrijednost ovih monografija, osobito *Stilistike*, sadržana je i u tome što kompleksna teorijska uporišta i ishodišta Marina Katnić-Bakaršić izlaže na jasan i prijemčiv način, ne simplificirajući, već primjerima ilustrujući teorijske postavke, istovremeno provjeravajući ponuđene teorijske modele u praktičnoj primjeni, što je tek jedna od novina koju autorica u svojoj monografiji donosi, zbog čega je izuzetno afirmativno i toplo(!) bila dočekana u akademskoj i naučnoj zajednici, a što se ne događa tako često naučnoj knjizi. O tome svjedoči i relativno velik broj odziva. O *Stilistici* su, naprimjer, u Bosni i Hercegovini pisali: Hasnija Muratagić-Tuna, Nirman Moranjak-Bamburać, Hajrudin Vrnjak, u Srbiji: Miloš Kovačević, u Hrvatskoj: Danijela Funčić, Marina Kovačević, Danijela Marot-Kiš, u Sloveniji: Vesna Požgaj Hadži. U prikazu *Stilistike* Danijela Funčić iz Rijeke, naprimjer, piše da knjiga Marine Katnić-Bakaršić „/.../ postavlja temelje integrativnoj krosdisciplinarnoj metodi koja u sve većoj mjeri postaje zahtjevom suvremenog pristupa tekstu /.../“ (2001: 140), dok će je Marina Kovačević, također iz Rijeke, nazvati temeljnim djelom iz ove oblasti na našim prostorima.

Ni *Stilistika dramskog diskursa* u ovom smislu neće iznevjeriti. Nastala, kako piše autorica, iz rada na *Stilistici*, i ova knjiga još jednom pokazuje i dokazuje ogromne mogućnosti stilističkih istraživanja, popunjava još jednu prazninu, zadovoljavajući potrebu za ovakvim istraživanjima kako u Bosni i Hercegovini tako i izvan naše zemlje, opet u okviru različitih oblasti: lingvistike, stilistike, diskurs-analize, dramaturgije, nauke o književnosti. *Stilistika dramskog diskursa* odmah je i bila prepoznata kao pionirsko istraživanje u našoj sredini (Nirman Moranjak – Bamburać) te kao rijedak autorsko-istraživački poduhvat (Marko Kovačević), kako navode re-

cententi. Autorica polazi od činjenice da je stilistika diskursa (u ovom slučaju dramskog) kontekstualizirana disciplina [„pri čemu kontekst podrazumijeva različite faktore (sociohistorijske, kognitivne, kulturalne i intertekstualne)]” (Katnić-Bakaršić, 2003a: 37), u kojoj se analiza uvijek kombinira sa interpretacijom i to „bez iluzije o mogućoj apsolutnoj objektivnosti: svaka interpretacija nužno uključuje i kontekst teksta, i kontekst dramskog pisca, i socio-kulturno-kognitivne sheme analitičara, te je uvijek realizirana u određenom ideološkom okviru (Burton 1996: 224–225)” (Katnić-Bakaršić 2003: 11 i 2013: 17). *Stilistika dramskog diskursa* prikazuje različite mogućnosti interpretacije dramskog diskursa, od onih tradicionalnih do najnovijih, postmodernih. Pragmatička analiza, u koju je uključeno i istraživanje govornih činova, kao i strategije učtivosti, kombinira se sa diskurs-analizom, sa zanimljivim rezultatima koje daju usporedbe dramskog dijaloga s razgovornim, kombinira se zatim i sa klasičnim, lingvostilističkim proučavanjem govorne karakterizacije likova, uz uvođenje danas nezaobilaznih poststrukturalnih pitanja, kao što je pitanje intertekstualnosti u drami i sl. (Usp. Katnić-Bakaršić 2003 i 2013). Kao i prethodne dvije naučne studije i *Stilistika dramskog diskursa* je informativna, teorijski utemeljena, praktično upotrebljiva knjiga koja ispituje i pomiče granice, naslućujući druge i drugačije moguće pristupe, analize, kontekste i interpretacije.

U istraživanjima, studijama i knjigama akademkinje Marine Katnić-Bakaršić koje su uslijedile nakon navedenih monografija, ovakav zaključak pronaći će svoju punu argumentaciju i utemeljenje. *Stilističke skice* (2006) jeste knjiga za koju bih rekla da svjedoči možda i neku vrstu autotematizacije, u smislu osviještenosti odnosa između autora i njegovog teksta, i svakako svjedoči svijest o vlastitim, pomno ispitanim i već dokazanim pristupima u okvirima znanstvene oblasti kojoj je akademkinja Katnić-Bakaršić posvetila čitav svoj radni vijek, čemu je dokaz već sama struktura ove knjige, pomalo “začudna”, koja iznevjerava “horizont očekivanja”, obrnuvši uobičajeni raspored znanstvene knjige, od teorije ka interpretaciji. *Stilističke skice* objedinjuju niz tekstova, od kojih je najveći dio posvećen upravo stilističkim interpretacijama književnih djela ovdašnjih autora (Alija Isaković, Ivan Lovrenović, Pavao Pavličić, Almir Imširević, Miro Gavran), čime dokazuje i potvrđuje vrijednost i značaj, kako vlastitih, tako i stilističkih istraživanja uopće za naš kulturalni kontekst koji, kako se izrazila recenzentica Nirman Moranjak-Bamburać, „ovom knjigom višestruko obogaćuje”. Uz tekstove posvećene J. S. Sinisterraevnoj drami *Čitatelj na sat* te osobenostima stila profesora Muhsina Rizvića (kao prilog istraživanju znanstvenog stila, odnosno teorijskog diskursa), knjiga *Stilističke skice* sadrži još dva dijela. Dio *Osvrti* posvećen je našim piscima i naučnicima te, nipošto zanemarivo, prevoditeljima, od-

nosno prevođenju, dok dio *Modeli i promišljanja* objedinjuje tekstove posvećene teoriji ("Retoričko pitanje: struktura, tipologija i funkcija", "Suvremena lingvistička proučavanja dijaloga: kritički osvrt", "Kritička diskurs analiza", "Stilistika diskursa kao kontekstualizirana stilistika", "Akademski diskurs: dileme i izazovi"), kojima nas autorica upozna sa najrelevantnijim područjima interdisciplinarnog znanja.

Prva znanstvena istraživanja na našim prostorima u oblastima diskursne stilistike i kritičke diskursne analize (CDA), dakle, pripadaju akademkinji Marini Katnić-Bakaršić koja ove discipline uvodi i u nastavne programe diplomskih, postdiplomskih i doktorskih studija.³ Treba istaći da će istraživanja u oblasti CDA, kojoj je jedan od glavnih ciljeva izučavanje uloge koju jezik ima u stvaranju i izražavanju nejednakosti i moći, istovremeno za cilj ima kritiku manipulacije, kontrole i ideologije, koje se ozakonjuju kroz diskurs, rezultirajući još jednom sjajnom naučnom studijom – *Između diskursa moći i moći diskursa* (2012) – koja je iznova zainteresirala javnost, kako svojom originalnošću, inovativnošću, tako i angažiranošću, te također naišla na vrlo pozitivne odzive.⁴

Ispitivanje odnosa diskursa i moći u različitim tipovima diskursa jeste tema kojoj je Marina Katnić-Bakaršić posvetila više radova (usp.: 2004, 2004a, 2006a, 2009, 2011). Riječ je o sprezi jezika i diskursa sa ideologijom, politikom, moći i znanjem u najširem smislu, što znači da ove teme i pitanja, kako utvrđuje autorica, prevazilaze isključivo akademski okvir i „tiču se svih sfera života, od privatne do javne, od pisanih do usmenih diskursa, od verbalne komunikacije do neverbalne, vizualne, auditive ili multimedijalne” (Katnić-Bakaršić 2012: 5), što ukazuje na aktuelnost ovakvih istraživanja, ali i na potrebu svjesne angažiranosti s ciljem „stvaranja uvjeta za istinski dijalog ravnopravnih pojedinaca ili skupina” (Katnić-Bakaršić 2012: 7), koliko god utopijskom se činila ovakva orijentacija.

Pozivajući se i ovdje, kao i u svim svojim znanstvenim radovima, na najsavremenija učenja i najrelevantnije autore, kao što su: Foucault, Fairclough, van Dijk, Wodak, Bourdieu, Joseph i mnogi drugi, autorica, pored toga što uvodi temeljne pojmove kritičke analize diskursa „koji pomažu/ promišljanju suodnosa između moći i diskursa” (Katnić-Bakaršić 2012: 11), pokazuje i „kako funkcioniraju kritičkoteorijski pristupi

³ Prilikom obilježavanja 40 godina od nastanka Katedre za stilistiku na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, akademkinja Marina Katnić-Bakaršić pozvana je da održi uvodno predavanje kao znanstvenica koja je posebno doprinijela razvoju ove naučne oblasti (13. 2. 2015.).

⁴ Usp. prikaze knjige Marine Katnić-Bakaršić *Između diskursa moći i moći diskursa*: Igor Lakić (2013), "Diskurs moći i moć diskursa", u: Riječ, Nova serija, br. 9, Nikšić, str. 257–264; Danijela Marot-Kiš (2013), "O strategijama moći", u: Fluminensia, god. 25, br. 2, Rijeka, str. 214–217; Vojko Gorjanc (2014), "Marina Katnić-Bakaršić: Između diskursa moći i moći diskursa. Zagreb: Naklada ZORO, 2012. 158 str.", u: Slavistična revija, letnik 62, številka 1, Ljubljana, str. 142–145.

u ispitivanju tog suodnosa” (Katnić-Bakaršić 2012: 11), odnosno upoznaje nas sa „pragmatičkim istraživanjima diskursnih strategija” (Marot-Kiš, 2013: 215). Od strategija uljudnosti⁵, gdje se pokazuje da je i ovo područje u kojem je, preko kritičke analize diskursa, moguće otkriti različite iskaze moći, autorica nadalje istražuje i analizira moć u različitim tipovima diskursa: sudskom, političkom, akademskom, globalizacijskom, diskursu jezične politike... Ustvrdjujući da nema nevinog izbora diskursa, autorica posebnu pažnju posvećuje jeziku crtanih likova, medijskom i razgovornom diskursu, pokazujući da je i oblast prevođenja duboko ukorijenjena u odnose moći među kulturama (Katnić-Bakaršić 2012: 115–122). Kako pokazuje studija *Između diskursa moći i moći diskursa*, i pitanje rodni odnosa, prisutno u gotovo svim tipovima diskursa, posebno zanimljivo postaje kada se promatra s aspekta kritičke diskursne analize.

Akademkinja Katnić-Bakaršić ovom monografijom pokazuje:

/.../ kako opredijeljenost u smislu kritike nelegitimne moći i manipulacije može vrlo uspješno funkcionirati s pozicije znanstvenika kojemu se vrlo dugo pridavala aura objektivnosti i neutralnosti. Autorica u tom smislu u ovoj studiji preuzima u današnje vrijeme, kao uostalom u sva vremena, odgovornu ulogu upozoravanja na zastrašujuće i potencijalno pogubne utjecaje diskursne moći, u želji da kritika pridonese razvoju svijesti o mehanizmima njihova prevladavanja /.../ (Marot-Kiš 2013: 217).

Knjige *Stilistika, Stilistika dramskog diskursa i Između diskursa moći i moći diskursa* su uvrštene u univerzitetske programe kao udžbenici na Filozofskom fakultetu i Akademiji scenskih umjetnosti u Sarajevu kao i na drugim fakultetima u Bosni i Hercegovini te na Filozofskim fakultetima u Zagrebu, Puli, Rijeci u Hrvatskoj, u Ljubljani u Sloveniji na kroatistici, zatim na univerzitetu u Nikšiću u Crnoj Gori, a vrlo su česta i široka citiranja ovih djela u domaćoj i stranoj literaturi.

I nova knjiga Marine Katnić-Bakaršić *Stil, kultura, semiotika* (University Press, Sarajevo) objavljena 2019. godine predlaže rješenja krupnih pitanja i zadataka koji stoje pred stilistikom kao naučnom disciplinom. Propitujući moguće puteve razvoja stilistike, autorica i na ovom mjestu, u uvodnom dijelu, naglašava ulogu kritičke diskursne stilistike i kritičkih diskursnih studija. Od prvih rečenica jasno je da ponovo svjedočimo pojavi vrijedne i u nas rijetke naučne knjige koja će, kao i monografije o

---

⁵ U knjigu je uvršteno poglavlje autorice Sabine Bakšić: “Diskurs moći u svjetlu strategija uljudnosti (na primjeru zdravstva i školstva u Bosni i Hercegovini)”, str. 35-46.

kojima je već bilo riječi, biti zanimljiva svima onima koje zanimaju jezik, kultura i mogući načini *proizvodnje značenja*.

Polazeći od postavke da „stilistička interpretacija teksta nije sama sebi svrha, već da u kombinaciji sa semiotičkim pristupom može bitno pomoći boljem razumijevanju kulture u cjelini” (Katnić-Bakaršić 2019: 7), Marina Katnić-Bakaršić dokazuje da svaka kultura i povijesna epoha imaju svoje vlastite znakove koji formiraju osobit “lik” date kulture te da se ovi znakovi po posebnim zakonima slažu u jednu jedinstvenu cjelinu. Istražujući književne tekstove u sprezi semiotike i stilistike ona nudi spoznaju o mjestu tih tekstova u kulturi određenog vremena i prostora. Ne čudi stoga, što je posebnu pažnju autorica posvetila i semiotici svakodnevnice kao bitnom elementu semiotike kulture [“Značenja vrata: prilog semiotici svakodnevice” (2019: 87-103) i “Prozor kao znak: višestrukost semiotičkog čitanja” (2019: 105-112)].

Poseban vrijednosni kontekst ovoj knjizi daje sam odabir tema. Dio knjige pod naslovom *Putevima književnosti i kulture* posvećen je interpretaciji djela kanonskih bosanskohercegovačkih književnika: “Kultura i pamćenje u *Kamenom spavaču* Maka Dizdara”, “Od stvarnih do imaginarnih prostora u romanu *Derviš i smrt* Meše Selimovića”, i “Heterogenost stila Derviša Sušića kao metafora heterogenosti kulture”, te tekst o stilu najznačajnijeg bosanskohercegovačkog esejiste “Nad Begićevim esejima: prilog interpretaciji stila”, a riječ je, kako piše autorica, o tekstovima u kojima stil postaje bitan, između ostalog, „i kao *znak kulture*” (Katnić-Bakaršić 2019: 7).

I dok je „Makova poezija pogodna za primjenu suvremenih kritičkoteorijskih modela, prije svega postkolonijalne kritike, kritike orijentalizma ili pak kritičke diskursne analize” (Katnić-Bakaršić 2019: 50), a njegov *Kameni spavač* tekst koji je promijenio „odnos prema Tekstu Kulture koja mu je prethodila, potaknuo reinterpretaciju mnogih pojava te Kulture, izazvao i previranja u njoj“ (Katnić-Bakaršić 2019: 51), u tekstu posvećenom Meši Selimoviću pažnja je posvećena prostornim znakovima (“*Derviš i smrt* kao polifonija prostora”, 2019: 53) i metaforama (“Prostorne metafore tijela i života”, 2019: 60) kao stilskoj dominantni romana koja i predstavlja temelj za njegovu interpretaciju. U tekstu o Dervišu Sušiću, Marina Katnić-Bakaršić pokazuje i dokazuje da su „/p/oetizacija, ritmizacija i lirizacija raznorodnih stilskih elemenata” (2019: 75) onaj osnov koji bi za Sušića metaforički trebale biti Bosna i njena kultura kao „topos kreativnog pozitiviteta, heterogena kultura čiji su raznorodni elementi objedinjeni zajedničkim jezgrom” (2019: 75).

Posljednje poglavlje knjige, “Nad književnom kritikom i teorijom”, uključuje tekstove posvećene značajnim književnoteorijskim, semiotičkim i stilističkim

studijama Dubravka Škiljana, Hanife Kapidžić-Osmanagić, Krešimira Bagića, Zdenka Lešića, tekstove koji dodatno potvrđuju kako naučnu zrelost, erudiciju i širinu interesovanja, tako i autoričino rijetko sveobuhvatno poznavanje i vladanje predmetom istraživanja.

Akademkinja Marina Katnić-Bakaršić svojim studijama pokazuje da dubina razumijevanja nekog teksta ne zavisi samo od analize stila, već i od razumijevanja toga kakvu funkciju ima svaki detalj u kontekstu teksta i dati tekst u kontekstu konkretne kulture i vremena u kojem je nastao, ali i vremena u kojem se čita i interpretira, jer jedino tako i živi neprekidno, u dinamici beskonačne otvorenosti, razvijajući se, mijenjajući i prelamajući u novim interpretacijama, stvarajući nove smislove u novim kontekstima.

ZAKLJUČAK

Stilističar, bez obzira na školu kojoj pripada, danas bi trebao imati solidno lingvističko obrazovanje, koje uključuje i poznavanje suvremenih disciplina poput pragmatike, konverzacijske i (kritičke) diskursne analize ali i (socijalne) semiotike, kognitivne poetike, naratologije, književnih teorija, postkolonijalne i feminističke teorije...; uz sve to, stilističar treba posjedovati sposobnost interpretacije i kritičkog pristupa tekstu i diskursu. Možda se ovo čini kao preambiciozan zadatak, koji od stilističara traži neku, uvjetno rečeno, neorenesansnu sveobuhvatnost, ali u tome i jest složenost, pa i privlačnost stilistike. (Katnić-Bakaršić 2019: 12)

Radovi akademkinje Marine Katnić-Bakaršić najbolja su potvrda i dokaz mogućnosti ispunjenja zahtjeva što ih pred stilističara ona sama postavlja.

Želim na koncu naglasiti da već prepoznatljiv **stil** jednostavnog, argumentiranog i prijemčivog izlaganja kompleksnih pitanja i problema akademkinje Katnić-Bakaršić – koja se lako i samouvjereno, s izuzetnim osjećanjem za mjeru, kreće znanstvenim prostorima – predstavlja još jedan u nizu vrijednosti njenih naučno-istraživačkih radova, čime autorica još jednom "iznevjerava" horizont očekivanja svojih čitatelja i razbija stereotip – onaj o naučnoj knjizi. A možda bi se čak i (*pred*)govori što ih je pisala uz svoje monografije mogli svrstati u neki poseban diskurs?!

Uistinu, opus akademkinje Katnić-Bakaršić predstavlja „vješto uobličen narativ o razvojnom putu, stranputicama i trijumfima stilistike“ (Moranjak-Bamburać 2001:

193). Sa svakom njenom novom knjigom i naučnom studijom prisustvujemo istinskom slavljenju znanstvene misli koja se ne zatvara u sebe već oslobađa i pomiče granice, otvara prostore novih spoznaja i mogućnosti sa raskršća kao generativnih čvorišta iz kojih je jedino moguće osvajanje novih puteva.

Nedvojbeno je akademkinja Marina Katnić-Bakaršić naučnica zaslužna za unapređenje bosanskohercegovačke lingvistike i disciplina kojima se bavi, koje dostojno predstavlja i u domaćoj i u inostranim naučnim sredinama u kojima je već odavno stekla punu afirmaciju. Svojim djelom i radom otvorila je nove pravce i perspektive istraživanja u oblastima lingvistike, stilistike, posebno diskursne stilistike i kritičke diskursne analize (CDA), a rezultati i spoznaje do kojih je došla mogu biti korisni i primjenljivi ne samo u lingvističkim, književnoteorijskim i srodnim oblastima, već i mnogo šire.

Profesionalni angažman i naučno-istraživačko djelo rijetko pozitivnoga odjeka u akademskoj i naučnoj zajednici u regionu i šire na koncu su rezultirali prijemom u Akademiju nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, čiji je dr. sc. Marina Katnić-Bakaršić dopisni član od 2018. godine.

IZVORI:

1. Katnić-Bakaršić, Marina (1999), *Lingvistička stilistika*, Open Society Institute, Center for Publishing Development Electronic Publishing Program, Prague, Budapest; Dostupno na: http://inet1.ffst.hr/_download/repository/Lingvistička_stilistika.pdf
2. Katnić-Bakaršić, Marina (2001), *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo
3. Katnić-Bakaršić, Marina (2003), *Stilistika dramskoga diskursa*, Vrijeme, Zenica
4. Katnić-Bakaršić, Marina (2003a), "Stilistika diskursa kao kontekstualizirana stilistika", *Fluminesia*, god. 15, br. 2, str. 37-48; Dostupno na: <https://hrcaek.srce.hr/6996>
5. Katnić-Bakaršić, Marina (2004), "Jezik i (de)konstrukcija roda", u: Jasminka Babić-Avdispahić, Jasna Bakšić-Muftić, Marina Katnić-Bakaršić, Nirman Moranjak-Bamburać: *Izazovi feminizma*, Sarajevo, Forum Bosnae, sv. 26, str. 69-116.
6. Katnić-Bakaršić, Marina (2004a), "Akademski diskurs: dileme i izazovi", u: *Aktualizacija jezikovnovrstne teorije na slovenskem. Členitev jezikovne resničnosti*, Mednarodni simpozij Obdobja 22 – Metode in zvrsti. Ljubljana, 27-28. november 2003., str. 191-198.
7. Katnić-Bakaršić, Marina (2006), *Stilističke skice*, Connectum, Sarajevo
8. Katnić-Bakaršić, Marina (2006a), "Akademski diskurs i diskurs intelektual(a)ca", *Novi Izraz*, br. 31, januar-mart 2006, str. 75-80.
9. Katnić-Bakaršić, Marina (2009), "Jezik, politika i moć u tipovima diskursa", u: Granić, Jagoda (ur./ed.): *Jezična politika i jezična stvarnost/Language Policy and Language Reality*, Zagreb, HDPL, str. 333-338;
10. Katnić-Bakaršić, Marina (2011), "Akademski diskurs i moć", u: Mićanović, Krešimir (ur.) *Sintaksa hrvatskoga jezika. Književnost i kultura osamdesetih*, Zbornik radova 39. seminara Zagrebačke slavističke škole, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, str. 67-80.
11. Katnić-Bakaršić, Marina (2012), *Između diskursa moći i moći diskursa*, Zoro, Zagreb
12. Katnić-Bakaršić, Marina (2013), *Stilistika dramskog diskursa*, Drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje. University Press, Sarajevo
13. Katnić-Bakaršić, Marina (2018), *Gradacija. (Od figure do jezičke kategorije)*, Elektroničko izdanje; Dostupno na <http://www.stilistika.org/marina-katnic-bakarsic-gradacija>;

14. Katnić-Bakaršić, Marina (2019), *Stil, kultura, semiotika*, Sarajevo, University Press

LITERATURA:

1. Funčić, Danijela (2001), "Krosdisciplinarnost stilistike (Marina Katnić-Bakaršić, *Stilistika*)", *Fluminensia*, Rijeka, god. 13, br. 1-2, str. 138-140.
2. Gorjanc, Vojko (2014), "Marina Katnić-Bakaršić: Između diskursa moći i moći diskursa, Zagreb: Naklada ZORO, 2012. 158 str.", *Slavistična revija*, letnik 62, številka 1, Ljubljana, str. 142-145.
3. Ibrišimović-Šabić, Adijata (2019), "Od stilistike do semiotike kulture. (Marina Katnić-Bakaršić, *STIL, KULTURA, SEMIOTIKA*, University Press, Sarajevo, 2019)", (osvrt – rukopis)
4. Kordić, Snježana (1998), "Kraj gramatike – početak retorike? Marina Katnić-Bakaršić: *Gradacija*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1996", *Republika*, Zagreb, god. LIV, br. 9-10, rujan-listopad, str. 283-285
5. Lakić, Igor (2013), "Diskurs moći i moć diskursa", *Riječ*, Nova serija, br. 9, Nikšić, str. 257-264.
6. Marot-Kiš, Danijela (2013), "O strategijama moći", *Fluminensia*, god. 25, br. 2, Rijeka, str. 214-217.
7. Moranjak-Bamburać, Nirman (2001), "Retorika stilistike (Marina Katnić-Bakaršić: *Stilistika*. Priručnik za studente. Sarajevo: Ljiljan, 2001)", *Razlika / Difference*, god. 1, br. 1, Tuzla
8. Požgaj Hadži, Vesna (2007), "Mislim da mi ništa stilistično nije strano. MARINA KATNIĆ-BAKARŠIĆ: *STILISTIKA*. Sarajevo: Ljiljan, 2007.", *Govor*, Zagreb, XXIV, br. 1, str. 55-57.

UNDERWAY WITH STYLISTICS: PROFESSIONAL, EXPERT, AND SCIENTIFIC RESEARCH BY THE MEMBER OF THE ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA, MS. MARINA KATNIĆ-BAKARŠIĆ

Summary

The paper highlights the professional and expert scientific research of the member of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina, full-time professor at the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo, Ms. Marina Katnić-Bakaršić. Special emphasis is drawn to the author's monographs, as well as the reception and responses to her research from the academic community, which are quite a few in number. The Academy member and professor Ms. Marina Katnić-Bakaršić proves and shows that contemporary stylistics is inevitably interdisciplinary and transdisciplinary, and offers guidelines for its further development. Emphasizing the importance of foundation in theory and knowledge in various linguistic, semiotic, social, and disciplines of literary theory, the author advocates for introducing the eclectic approach; in other words, for the combination of different models, which include description, analysis, and interpretation. The pioneer work of the Academy member and professor Katnić-Bakaršić in discourse stylistics and critical discourse analysis (CDA), as well as feminist language theory and the advancement of the subject of stylistics in other semiotic systems, notably visual ones, represents a special contribution to stylistics development in our region.

Keywords: Marina Katnić-Bakaršić; stylistics; linguistics; literature; semiotics; critical discourse analysis (CDA); critical discourse stylistics

Adresa autora

Author's address

Adijata Ibrišimović-Šabić

Filozofski fakultet

Univerzitet u Sarajevu

adijata.ibrisimovic-sabic@ff.unsa.ba

UDK 929 Hadžizukić D.

821.163.4(497.6):929 Hadžizukić D.

Primljeno: 27. 09. 2019.

Pregledni rad

Review paper

Fatima Trbonja

NAUČNI I AKADEMSKI RAD DIJANE HADŽIZUKIĆ

U radu se predstavljaju najznačajnija naučna i akademska postignuća Dijane Hadžizukić, vanredne profesorice na Odsjeku za bosanski jezik i književnost Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru. Posebna pažnja posvećena je autorskim naučnim knjigama i učešću na domaćim i međunarodnim naučnim skupovima. Osim toga, Dijana Hadžizukić ističe se kao urednica nekoliko publikacija/zbornika konferencijskih radova, mentorica diplomskih i magistarskih radova te jedne doktorske disertacije. Kako će se detaljnije pokazati u ovom pregledu, naučna postignuća i akademski rad čine Dijanu Hadžizukić itekako relevantnim istraživačem historije bosanskohercegovačke književnosti, ali i savremenih književnih kretanja.

Ključne riječi: Dijana Hadžizukić; bosanskohercegovačka književnost; bošnjačka književnost; srpska književnost

Svako naučno utemeljeno bavljenje pojedinačnim i sintetskim pojavama u bosnistici nesumnjivo predstavlja vrijedan doprinos njenoj afirmaciji i budućem razvoju, pogotovo imajući na umu relativno kratak period institucionalnog i sistematskog proučavanja bosanskog jezika, bošnjačke i bosanskohercegovačke kulture. Višestruko značajan angažman u tom smislu pružaju akademski radnici te ovdje treba pozdraviti namjeru i želju prof. dr. Vedada Spahića da se naučnoj i akademskoj zajednici u Bosni i Hercegovini predstave naučna dostignuća nekih naših istaknutih i kompetentnih

istraživača. Naredne stranice ponudit će pregled izuzetno bogatog naučnog i akademskog rada Dijane Hadžizukić, vanredne profesorice na Odsjeku za bosanski jezik i književnost Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru.

1. NAJZNAČAJNIJI PODACI IZ NAUČNE I AKADEMSKE BIOGRAFIJE DIJANE HADŽIZUKIĆ

Dijana Hadžizukić je rođena u Kiseljaku 1969. godine. Na Odsjeku za istoriju književnosti naroda i narodnosti SFRJ na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu diplomirala je 1994. godine. Kao najbolja studentica u generaciji dobitnica je Srebrene značke Univerziteta i nagrade "Salko Nazečić". Postdiplomski studij iz književnosti završila je na istom fakultetu te 2006. godine odbranila magistarski rad *Žena u romanima Ćamila Sijarića*, pod mentorstvom prof. dr. Nikole Kovača. Na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru 2009. godine odbranila je doktorsku disertaciju *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu*, pod mentorstvom prof. dr. Elbise Ustamujić. Na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru radi od 1995. godine, prvo na Pedagoškoj akademiji, a zatim na Fakultetu humanističkih nauka kao asistent, viši asistent, docent i vanredni profesor na Odsjeku za bosanski jezik i književnost, na užoj naučnoj oblasti *Književnost*. Učestvovala je u radu brojnih domaćih i međunarodnih naučnih skupova, objavila pet autorskih naučnih knjiga, priredila dvije knjige i, zajedno s Edimom Šatorom, uredila tri zbornika konferencijskih radova, a u periodu od 1998. godine do danas objavila je preko četrdeset naučnih i stručnih radova te skoro trideset prikaza.

2. NAUČNI I STRUČNI RAD DIJANE HADŽIZUKIĆ

Dijana Hadžizukić objavila je pet autorskih naučnih knjiga i preko četrdeset pojedinačnih naučnih i stručnih radova te skoro trideset prikaza, pri čemu je uredila i tri zbornika konferencijskih radova, a učestvovala je i na pozamašnom broju međunarodnih i domaćih naučnih skupova te promovirala niz različitih knjiga. Također, u aprilu 2017. godine Dijana Hadžizukić bila je gostujući predavač na Univerzitetu Trakya (Edirne, Republika Turska). S obzirom na to da je većina pojedinačnih radova Dijane Hadžizukić u djelimično prilagođenom obliku vremenom pronašla (ili će uskoro pronaći) mjesto u jednoj od njenih pet objavljenih knjiga, u

ovom pregledu ćemo se fokusirati upravo na predstavljanje knjiga, uz nekoliko komentara o najznačajnijim od preostalih radova.

Kako primjećuje Sanjin Kodrić,

Predmet naučnog i stručnog rada Dijane Hadžizukić jeste prije svega književnost u BiH, dominantno ona bošnjačka, pri čemu se njen naučnoistraživački interes i u ovom, ranijem periodu tiče i povijesti književnosti i tekuće književne prakse. Pritom, ono što je posebna odlika književnonaučnog prosedea Dijane Hadžizukić jeste sklonost detalju, iz kojeg u gotovo svakom svojem tekstu potom izvodi šire i općenitije zaključke i viđenja. Ovo posebno naglašavamo i stoga što ovakav metodološki okvir predstavlja važan nastavak kod nas nažalost sve rjeđe tradicije teorije interpretacije i stilističke kritike u pristupu književnosti, koji, međutim, Dijana Hadžizukić uvijek vrlo uspješno inovira i najrecentnijim interpretativnim strategijama, ostvarujući tako i na ovoj razini osoben i vrlo plodan susret tradicije i savremenosti nauke o književnosti. (Kodrić 2014)

Dijana Hadžizukić objavila je i **prikaze značajnih knjiga** naše aktuelne književnoakademske prakse, i to:

1. Elbisa Ustamujić, *Oblici pripovijedanja u romanu Meše Selimovića*, Pismo, Sarajevo, 2011. (koautorstvo sa mr. Selma Raljević)
2. Sanjin Kodrić, *Književna prošlost i poetika kulture*, Istraživanja, Mostar, 2013.
3. Enes Duraković, *Obzori bošnjačke književnosti*, Behar, XXII, 111/112, Zagreb, 2013.
4. Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Pismo, Sarajevo, 2013.
5. Vedad Spahić, *Krugovi i elipse: Studije i ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla, 2017.

Osim navedenih prikaza, „naučni i stručni rad u užem smislu Dijane Hadžizukić pratio je i rad otvoren ka široj zajednici, te je **promovirala** neka od izdanja istaknutih književnih autoriteta poput Dževada Karahasana ili Rusmira Mahmutćehajića, ali i izdanja naše najnovije književne generacije (Adnana Žetice, Almina Kaplana, Elvedina Nezirovića i drugih), što također ima svoju naročitu važnost.

Dijana Hadžizukić je učestvovala na brojnim domaćim i međunarodnim naučnim skupovima, od kojih ovdje izdvajamo samo neke: Naučni skup "Meša Selimović

između istoka i zapada" na pariškoj Sorboni (2010), Zadarski filološki susreti (2011), Njegoševi dani (2013, 2015, 2019), Svjetski slavistički kongres u Beogradu (2018) te Naučni skup o Branku Ćopiću u organizaciji Instituta za slavistiku u Grazu (2019) i 12. Simpozij(um) "Hladnoće i zime Iva Andrića i ruskih nobelovaca: Nobelovske kriipoetike", Moskva (2019). Potpuni spisak dostupan je u prilogu ovom radu.

I domaći naučni skupovi na kojima je učestvovala Dijana Hadžizukić uglavnom su bili međunarodnog karaktera. Neki od njih su: Prvi bosanskohercegovački slavistički kongres (2011), Sarajevski filološki susreti (1-3), Naučni skup o djelu Dževada Karahasana (2010), Naučni skup "Čovjek, Bosna i svijet u umjetničkim vidicima Abdulaha Sidrana" (2011), te naučni skupovi "Slovo o Maku" (2012), "Slovo o Šantiću, Šimiću i Džumhuru" (2014), "Slovo o Hamzi Humi" (2016) i "Slovo o Aliji Isakoviću i Mirku Kovaču" (2018) na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru.

Važno je istaknuti kako je Dijana Hadžizukić bila jedan od inicijatora i predsjednica Organizacijskog odbora za organizaciju navedenih naučnih skupova na Fakultetu humanističkih nauka.

2.1. Autorske naučne knjige Dijane Hadžizukić

2.1.1. Poetski diskurs bošnjačkog romana (Slavistički komitet, 2011)

Prva naučna knjiga Dijane Hadžizukić - "Poetski diskurs u bošnjačkom romanu" - knjiga je nastala na osnovama njene doktorske disertacije i predstavlja rad izrazito sintetskog književnohistorijskog karaktera. Dijana Hadžizukić polazi od ranije postavljenih teza o izrazito poetskom ili lirskom karakteru bošnjačke pripovjedne književnosti, ali u svojem pristupu ovu tezu ne samo da dokazuje već je, isto tako, umnogome nadograđuje i širi. Zato knjiga "Poetski diskurs u bošnjačkom romanu" Dijane Hadžizukić jeste jedna od temeljnih knjiga savremene bosnistike. (Kodrić 2014)

U uvodnom dijelu *Poetskog diskursa* pregledno su predstavljene teorijske, književnohistorijske i kulturalne pretpostavke bošnjačkog poetskog romana, nakon čega se fokus pomjera na elemente strukture koji na odabranom korpusu dokazuju osnovnu tezu o postojanju poetskog diskursa u bošnjačkom romanu. Indefinitivnost kao osobina žanra neprestano proizvodi teškoće ali i izazove u proučavanju romana. Prevažilazeći teorijske probleme, autorica navodi kako je lirizacija romana počela s Goetheovim romanom *Jadi mladog Vertera*, zatim Floberovim romanima koji radnju

ne saopštavaju nego je daju kroz situaciju i scenu, da bi Joyce i Woolfova roman potpuno približili poeziji. U cjelini liriziran roman koji možemo nazvati poetskim romanom pojavio se tek u dvadesetom vijeku. Poetizacija se postiže spregom figurativne sa emotivnom i spoznajnom funkcijom, ponavljanjem i paralelizmima, ritmičnošću, pomakom od tradicionalnog pripovijedanja na planu fokalizacije, sižejnih modela i likova, nekonvencionalnom temporalnošću i historijskim hronotopom, predstavljanjem unutarnjih duševnih stanja te upotrebom unutarnjeg monologa i nekih drugih oblika pripovijedanja karakterističnih za modernu prozu.

Tako je kod Hume poetizacija diskursa izraženija na figurativnom planu, kod Ibrišimovića na planu pripovjedačke pozicije i fokalizacije, a kod Selimovića ponavljanjem, sintaksičkim paralelizmima, naglašenom refleksivnošću te upotrebom unutarnjeg monologa, monologa protagoniste i ispovijednog monologa. U romanima Skendera Kulenovića, Ćamila Sijarića, Jasmine Musabegović, Derviša Sušića ili Bisere Alikadić prepoznat je niz elemenata koji su doveli do poetizacije kao što su poetska upotreba jezika, ispovijedno-monološki oblici, specifičan spoznajno-doživljajni odnos spram historije ili prirode. Horozović svojim romanom *Imotski kadija* vodi postmodernistički dijalog s tradicijom i historijom poetizirajući iskaz dovođenjem romaneskne priče u intertekstualnu vezu sa baladom *Hasanaginica*. Nakon teorijskog i književnohistorijskog uvoda u proučavanje romana kao protejskog žanra te obrazloženja o specifičnostima poetskog romana, uz referiranje na relevantne autore (Kundera, Kovač, Lešić, Ustamujić, Lodge i drugi), autorica kontekstualizira *Grozdanin kikat* Hamze Hume, argumentirajući zašto upravo ovim romanom počinje niz poetiziranih romana u historiji bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti. Posebno je značajno što je ovdje dat pregled avangardnih kretanja u južnoslavenskoj i evropskoj književnosti. Iduće potpoglavlje ispituje utjecaje bošnjačke duhovne tradicije na nastanak romana, ističući značaj usmene kulture, tj. sevdalinke i balade. Na kraju se potvrđuje da je poetizacija diskursa u bošnjačkom romanu proizvod istovremenog dijaloga s bogatim kulturnim naslijeđem i savremenim književnim kretanjima. Elementi lirizacije narativnog teksta ispitivani su u narednom poglavlju i to na primjeru sljedećih romana: *Grozdanin kikat* Hamze Hume, *Konak* i *Carska vojska* Ćamila Sijarića, *Ugursuz* i *Karabeg* Nedžada Ibrišimovića, *Tvrđava* i *Derviš i smrt* Meše Selimovića, *Ponornica* Skendera Kulenovića, *Čovekova porodica* Tvrтка Kulenovića, *Imotski kadija* Irfana Horozovića, *Most* Jasmine Musabegović, te *Larva* Bisere Alikadić. Autorica je ukazala na značajna djela koja su do 1966. godine omogućila etabliranje poetskog diskursa kao specifičnosti bošnjačkog romana. Na nivou strukture, specifičnost pripovjedne pozicije proizvodi poetizaciju diskursa te

se autorica u nastavku konkretnije bavi pripovjedačem koji se javlja kao pripovjedač-lik (ukoliko su pripovjedna instanca, fokalizator i akter jedna ličnost) ili kao samosvjesni dramatizovani pripovjedač (onaj koji pripovijeda u prvom licu jednine, samostalan je lik, ali je i svjestan svog čina pisanja). Budući da su u svim istraživanim romanima pripovjedači unutardijegetski, a u nekima od njih i samosvjesni dramatizovani, bilo je potrebno prikazati na koji način fokalizacija, pripovjedne tehnike, subjektivizacija toka ili opsega događaja, lirska sredstva i slično učestvuju u poetizaciji bošnjačkog romana.

Zastupljenost historijskih događaja i njihova reprezentacija u navedenim romanima tema je narednog poglavlja u knjizi. Nakon teorijskog objašnjenja pojma novohistorijskog romana, utemeljenog na izmjeni historijske svijesti koja se udaljava od kolektivistički normirane postajući personalnom, data je unutarnja klasifikacija ove vrste romana na kulturološki, poetski i psihološki roman, imajući na umu nemogućnost isključive pripadnosti romana jednoj od ovih podvrsta. Kako je naša književna baština, piše Dijana Hadžizukić, od zapisa na stećcima, preko slavenske lirske pjesme i sevdalinke i balade te dominacije lirskog iskaza u književnosti na orijentalnim jezicima usmjerena ka emotivnom, subjektivnom i lirskom, a udaljena od mitotvornog i epskog koncepta, tako je i naš historijski roman zapravo priča o ličnom doživljaju historijskih gibanja i sukoba, o čovjekovoj patnji i gubicima. Male priče određene velikim događajima predstavljene su iz perspektive Selimovićevih junaka – povratnika iz rata – u romanima *Tvrđava* i *Derviš i smrt*. Individualne ljudske sudbine ispričali su i likovi iz Sijarićevih Musabegovićkinih romana, a korak dalje u relativizaciji historijskih činjenica otišao je Tvrtko Kulenović variranjem pripovjednih pozicija u romanu *Čovekova porodica*. Nakon historijskih događaja, u knjizi se ispituje funkcija opisa prirode i panteističkog i panerotskog odnosa koji čovjek uspostavlja spram nje, što je zasigurno jedno od ključnih i prepoznatljivih obilježja poetizacije diskursa.

Posljednje veće potpoglavlje u knjizi posvećeno je lingvostilističkoj analizi teksta, s ciljem izdvajanja konkretnih jezičkih elemenata poetizacije. Kada se zaklope korice ove knjige, ostaje dojam da smo prošetaли kroz historiju bošnjačkog romana, zastajući posebno na simboličkim mjestima koja su označavala nova usmjerenja njegovog razvoja, prateći tako i kontinuitet poetskog diskursa kao njegovog specifikuma, čime je autorica dala zaista vrijedan doprinos književnoj bosnistici. Posebna vrijednost studije ogleda se u inovativnom pristupu, tj. kompleksnosti istovremene primjene teorijskih postavki romana i poezije u užem smislu na tekstove bošnjačke romaneskne prakse, dokazujući u njima kontinuitet postojanja poetskog diskursa. Osim toga,

autorica je potvrdila sposobnost kontekstualnog sagledavanja književnih fenomena (evropski, južnoslavenski i bosanskohercegovački prostor), ali i pokazala svijest o homologijskom odnosu kulturalne historije i razvojnih tokova romana.

2.1.2. *Književna Hercegovina*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2014.

Predmet druge knjige Dijane Hadžizukić su književnici i književne pojave određene prostorom Hercegovine u periodu od kraja XIX do početka XXI st. Nadnacionalnom koncepcijom u ovoj se knjizi, prema Sanjinu Kodriću, otvara i pitanje regionalnih književnih identiteta, kakav je nesumnjivo i hercegovački. *Književna Hercegovina* u sedamnaest odvojenih tekstova prati nekoliko značajnih figura i fenomena književnosti koja je specifična upravo zahvaljujući onome što joj je ponudio kulturni prostor Hercegovine. Prvi tekstovi bave se djelima Svetozara Ćorovića i Alekse Šantića, ali i ulogom Muse Ćazima Ćatića u časopisu "Biser". Nakon toga, u knjizi se predstavljaju posebni aspekti pripovjedaka Alije Nametka i *Grozdaninog kikota* Hamze Hume, čime se proširuje već prepoznatljivi interes za poetizaciju iskaza. Naredni tekstovi *Književne Hercegovine* uključuju bavljenje djelima izuzetno značajnih Hercegovaca – Maka Dizdara i Alije Isakovića, obojice poznatih i po radu na afirmaciji bosanskog jezika. Ostali tekstovi prate nešto noviju književnu praksu, počevši od djela Marsele Šunjić (*Laku noć, grade*) i Jasmine Musabegović, preko tekstova o Ibrahimu Kajanu te Seadu i Kemal Mahmutefendiću, da bi se razmatranje o fenomenu književne Hercegovine zaključilo tekstovima o najmlađoj generaciji mostarskih pjesnika i pripovjedača (Almin Kaplan, Adnan Žetica, Elvedin Nezirović i drugi). Prema Sanjinu Kodriću, u knjizi se prati „i odranije poznato kombiniranje tradicije teorije interpretacije i stilističke kritike, na jednoj strani, i recentnih književnonaučnih pristupa, na drugoj strani, čime Dijana Hadžizukić nesumnjivo stvara i osobenu, prepoznatljivu "mostarsku školu" u našoj književnoakademskoj praksi“ (Kodrić 2014).

2.1.3. *Prilozi proučavanju srpske književnosti u BiH*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, 2015.

Nakon *Poetskog diskursa u bošnjačkom romanu* (2011) te *Književne Hercegovine* (2014), Dijana Hadžizukić proširila je i u knjizi objedinila bavljenje srpskom književnošću u Bosni i Hercegovini. *Prilozi proučavanju srpske književnosti u BiH*

otvaraju se tekstovima o prozi Svetozara Ćorovića i poeziji Alekse Šantića. Nakon toga, autorica na dojmljiv način upoređuje prostor kasabe kao semiotički prostor u romanu Ive Andrića, pripovijeci Zije Dizdarevića i putopisu Zuke Džumhura, što uz rad o geometrijskoj simbolici narativnih elemenata u Andrićevoj *Proklesoj avliji* vjerovatno čini najuvjerljiviji i najzanimljiviji dio ove knjige. Također, knjiga sadrži rad o novim pristupima književnom djelu Branka Ćopića te rad o političkim komesarima u njegovim romanima. U zadnjem dijelu knjige nalaze se tri teksta o manje izučavanim autorima kao što su Todor Vujasinović, Miodrag Žalica, Miroslav Jančić i Radmila Karlaš. Obuhvatanjem tekstova koji se bave analizom romana, pripovijetke, putopisa, ratne priče, poezije i lirske proze, Dijana Hadžizukić još jednom je pokazala kako jednako uspješno i argumentirano može pisati o djelima nastalim unutar različitih književnih tradicija, vrsta i poetika.

2.1.4. *Zapisi o bosanskohercegovačkoj književnosti*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, 2018.¹

S obzirom na aktuelnost i obim, *Zapisi o bosanskohercegovačkoj književnosti* zaslužuju nešto više prostora u ovom pregledu. Ova knjiga u izdanju Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru na 318 stranica donosi ukupno trideset i tri teksta o odabranim pojavama u bosanskohercegovačkoj književnosti od početka XX stoljeća do savremenog trenutka. Prvi dio čini dvanaest studija o književnosti koje su objavljene u zbornicima naučnih skupova u Bosni i Hercegovini i inostranstvu, dok drugi dio *Zapisa* čini dvanaest prikaza naučnih djela značajnih bosanskohercegovačkih historičara i teoretičara književnosti, uz devet osvrta na recentna književna djela. Razmatranja o književnim pojavama u prvom dijelu knjige počinju tekstom o recepciji Šantićeve poezije u različitim ideološkim kontekstima (*Poezija Alekse Šantića u vremenu*). Tekst je napisan kao predgovor knjizi *Ostajte ovdje* (2018) u izdanju SKD "Prosvjeta" povodom stotinu i pedeset godina od Šantićevog rođenja, a pjesme u knjizi raspoređene su u pet tematskih cjelina: autopoetičke i pjesme melanholičnih raspoloženja, ljubavne pjesme, pjesme hercegovačkog zavičaja, socijalne i rodoljubive pjesme. Nakon pregleda Šantićeve bibliografije, autorica se pozabavila zastupljenošću pjesnikovih djela u školskim programima, ali i utjecajima ideološke pozicije priređivača i kritičara na izbor, recepciju i valorizaciju njegove poezije. Osim pregleda ocjena nekih od najznačajnijih

¹ Cjelovit prikaz knjige je objavljen u *Hercegovini*, časopisu za kulturno i historijsko naslijeđe, Mostar, 2018.

književnih kritičara, autorica je ponudila i presjek važnih antologija u kojima je Šantić zastupljen te zaključila: „Novim uvidima u književnoteorijska znanja proučavanje poezije Alekse Šantića uveliko se odmaklo od pozitivističkog razvrstavanja tema i motiva, kao i sagledavanja pjesničkog opusa u okviru pjesnikove biografije ili historije i kulture doba u kojem je živio“. (D. H.) Dijana Hadžizukić ovim je tekstom dala uvid u bogat pjesnički opus Alekse Šantića, sistematično predstavila značajne kritičke ocjene njegovog djela i antologije u kojima je zastupljen te, na kraju, argumentirala opravdanost različitih izbora u njima, ali i postojanje mnogostrukih pristupa Šantićevoj poeziji. U konačnici, tekstom *Poezija Alekse Šantića u vremenu* autorica nastavlja vrijedno doprinosti proučavanju srpske književnosti u Bosni i Hercegovini, ali i ukupnoj historiji bosanskohercegovačke književnosti.

O semiotizaciji prirode i ostalim lirskim elementima u proznim tekstovima autorica je na specifične načine pisala povodom Kikićevih pripovjedaka te djela Meše Selimovića, Derviša Sušića, Skendera Kulenovića, Nedžada Ibrišimovića, Abdulaha Sidrana i Huseina Bašića. Važno je istaknuti da je u svim tekstovima dat književnohistorijski kontekst autora i analiziranog djela, nakon čega se autorica osvrće na elemente koji učestvuju u poetizaciji iskaza. Studija o umetnutim pričama u prozi Ćamila Sijarića nudi razmišljanje o naratološkim specifičnostima njegova opusa, a u svjetlu činjenice da je Sijarić „značajan pripovjedač malih ljudskih sudbina u velikim historijskim zbivanjima, umjetnik koji je u svakom detalju znao pronaći motiv za priču“ (D. H.). Možemo kazati da je u prvom poglavlju dat presjek skoro svih (svakako, ne svih) važnijih pojava u bosanskohercegovačkoj književnosti XX stoljeća. Pokazujući u njima ključna mjesta koja su odredila dalju historiju ove književnosti, autorica stavlja naglasak na „tendenciju razvoja od realističkog ka simbolističkom prikazu iskustva“ i općenito poetizaciju narativnog iskaza. U drugom poglavlju autorica je dala prikaz dvanaest književnohistorijskih studija nastalih od 2009. do 2018. godine. Neke od tih studija monografski su zasnovane na djelima pojedinačnih književnika, dok su druge specifične zbog doprinosa historiji književnosti ili ukupnoj kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine. U kontekstu historije bošnjačke književnosti nezaobilazna je studija Enesa Durakovića *Obzori bošnjačke književnosti* iz 2012. godine, za koju autorica kaže da istražuje odnose književnokritičke misli prema bosanskohercegovačkoj i bošnjačkoj književnosti, a zatim i njene „unutarnje odrednice koje je čine zasebnom unutar južnoslavenske interliterarne zajednice“, kao što su „mnoštvenost poetika i amalgam zapadnoevropskih, islamskih, južnoslovenskih tradicija i kultura od srednjeg vijeka i ranije do Karahasana i kasnije“.

Savremenim teorijskim pristupom, istraživanjem te navođenjem i analizom dosadašnjih studija o Romima i romskoj književnosti, značajan doprinos nauci o književnosti dala je i Hedina Sijerčić, čija je knjiga *Rodni identiteti u književnosti romskih autorica na prostorima bivše Jugoslavije* također predstavljena u ovim *Zapisima*. Pretposljednji tekst u ovom dijelu odnosi se na knjigu *Krugovi i elipse* Vedada Spahića, u kojoj se istražuju važni statusno-metodološki i književnohistorijski problemi bošnjačke književnosti te neka njena manje reprezentativna imena. Zadnji dio *Zapisa o bosanskohercegovačkoj književnosti* obuhvata devet prikaza djela i pojava recentne književnosti, kao što su romani *Dugo svitanje* i *Kobno raspuće* Halida Kadrića, knjige poezije dobitnika nagrade na manifestaciji "Slovo Gorčina" – Jasmina Saletovića, Velida Beganovića i Aleksandre Jovičić, zatim proze *Kratke priče za dugo umiranje* Adnana Repeše, zbirke poezije *Čovjek koji je znao Filipa Latinovića* Adnana Žetice i *Žena se zove Azra* Aldine Medija, knjige putopisa *Priče iz Libana* Nikole Popovića, poetske knjige *Tu, u daljini* Jovice Letića te, na kraju, drame Ljubice Ostojić pod nazivom *Kad uzcvate glog, crn trn...*

Dijana Hadžizukić navodi da se knjigom *Zapisi o bosanskohercegovačkoj književnosti* nije namjeravao postići cjeloviti prikaz unutarne historije ove književnosti, što je razumljivo s obzirom da su po srijedi sabrani tekstovi o odabranim književnim pojavama od recepcije Šantićeve poezije preko poetizacije iskaza u prozi Hamze Hume, Hasana Kikića, Skendera Kulenovića, Meše Selimovića, Derviša Sušića, Nedžada Ibrišimovića, Abdulaha Sidrana i Huseina Bašića, naratoloških specifičnosti u romanima Meše Selimovića, prozi Ćamila Sijarića, Nedžada Ibrišimovića i drugih do aspekata teorije političkog romana u djelu Meše Selimovića), ali i autorima recentne književnosti (Halid Kadrić, Gorčinovi pjesnici, Adnan Repeša, Adnan Žetica, Nikola Popović, Ljubica Ostojić i drugi), zatim prikazima važnih književnohistorijskih studija o pojedinačnim književnicima (Humo, Selimović, Kulenović...) i onih koje pokušavaju afirmirati bošnjačku i bosanskohercegovačku književnost te doprinijeti kreiranju njene historije (studije Enesa Durakovića, Sanjina Kodrića, Vedada Spahića, Hedine Sijerčić i drugih) i kulture jednog prostora (studije Elbise Ustamujić, Nusreta Omerike i Senada Omerike). Ipak, nakon navedenih književnih imena od početka XX stoljeća do savremenog trenutka i akcentiranih pojava u tom dijahronijskom presjeku (ideološka uvjetovanost recepcije, poetizacija i simbolizacija iskaza, naratološke specifičnosti, politički diskurs i pozicija ženskih likova), možemo kazati da je autorica uspjela predstaviti neka od ključnih mjesta u bosanskohercegovačkoj književnosti datog perioda, označavajući smjer u kojem se ona razvijala i argumentirajući razloge vanjske i unutrašnje prirode koji su do toga

doveli u različitim žanrovima (lirska pjesma, pripovijetka, roman, putopis i drama). Prikazima književnohistorijskih studija autorica je uspješno postavila čvrstu osnovu za buduće istraživače književnosti i kulture Bosne i Hercegovine, ali i *znakove pored puta* onima koji će se detaljnije baviti historijom i kritikom bosanskohercegovačke književnosti i njenih sastavnica.

2.1.5. *Na margini: Likovi u romanima Ćamila Sijarića, Ratkovićeve večeri poezije*, Bijelo Polje (Crna Gora), 2019.

Kontinuirano naučno proučavanje Sijarićevog književnog djela rezultiralo je zasebnom monografskom publikacijom Dijane Hadžizukić *Na margini: Likovi u romanima Ćamila Sijarića*, koja je u izdanju "Ratkovićevih večeri poezije" objavljena u decembru 2019. godine u Bijelom Polju u Crnoj Gori.

Knjigu čine četiri veća poglavlja: *Uvodni dio, Funkcija likova u narativnom diskursu romana, Likovi sa margine u romanesknom svijetu (Fabularni nivo) te Zaključak*. Na ukupno 253 stranice autorica se bavi tipovima i funkcijama marginaliziranih likova u Sijarićevim romanima *Bihorci, Moj kovačka bitka, Raška zemlja Rascija, Konak i Kuću kućom čine lastavice*.

Kako navodi Hadžizukićeva, prvi dio knjige predstavlja likove iz perspektive funkcije koju dobivaju u priči, tj. na osnovu osobina koje im autor dodjeljuje. "Drugi dio knjige usmjeren je na fabulu i analizira odnose među akterima koji su psihološke ili ideološke prirode. Analizirajući likove uvijek moramo uzeti u obzir društveno-psihološke, moralne i ideološke specifičnosti koje likovi dobivaju u sistemu međusobnih odnosa" (Hadžizukić 2019: 9-10).

Govoreći o Sijarićevim likovima sa margine, recenzentica knjige Lejla Žujo-Marić primjećuje sljedeće:

"Primarni cilj koji postavlja Hadžizukićeva jeste da svojim rukopisom osvijetli mjesto lika i ulogu žene u književnom djelu Ćamila Sijarića, ali su njenim istraživanjem obuhvaćeni i drugi likovi koji u Sijarićevom književnom djelu zauzimaju poziciju margine. Tako se u svijet poniženih i uvrijeđenih podjednako smještaju žene u svojim različitim društvenim ulogama od udovice, do buntovnice, potom prosjaci, djeca, bedeli, robovi, lude. Za sve njih zajednička je marginalna pozicija historijski, kulturno, socijalno, ideološki određena kao *ženska, drugačija* usmjerena protiv centra s ciljem da ga destabilizira i dovede u pitanje njegov autoritet" (Žujo-Marić 2019).

U zaključku istraživanja, autorica Hadžizukić ističe kako marginalizirani likovi u odabranim Sijarićevim romanima “zauzimaju značajnu poziciju i veoma bitnu ulogu u njegovoj poetizaciji“ (Hadžizukić 2019: 231-232).

Uz već poznate kvalitete naučnog rada Dijane Hadžizukić, posebna vrijednost ove knjige ogleda se u naratološkom pristupu Sijarićevim romanima.

2.2. Naučni radovi

Uvidom u popis naučnih i stručnih radova koje je u periodu od 1998. godine do decembra 2019. godine objavila Dijana Hadžizukić može se zaključiti kako su njeni naučni interesi zaista raznoliki i brojni, počevši od radova vezanih za književnike poput Bašagića i Ćatića, preko Šantića, Ćorovića, Čolakovića, Nametka, Hume, Muradbegovića, Ćopića i Kikića pa do nekih od najznačajnijih bosanskohercegovačkih autora moderne književnosti kao što su Kulenović, Sušić, Sijarić, Jasmina Musabegović, Ibrišimović, Isaković, Selimović, Sidran i Dizdar te postmodernih stvaralaca Horozovića i Karahasana. Uz autore bez kojih se ne može zamisliti historija bosanskohercegovačke književnosti, Dijana Hadžizukić proučavala je i tekstove autora recentne književne scene kao što su Zlatko Topčić, Bekim Sejranović, Semezdin Mehmedinović, Aleksandar Hemon, Aldina Medija, Aleksandra Jovičić, Adnan Žetica, Almin Kaplan, Elvedin Nezirović i drugi. U fokusu njenog istraživanja bila su djela Ćamila Sijarića i Dževada Karahasana, što je rezultiralo zasebnom monografskom publikacijom *Na margini: Likovi u romanima Ćamila Sijarića*, objavljenom u decembru 2019. godine u izdanju “Ratkovićeve večeri poezije” u Bijelom Polju (Crna Gora).

Od novijih radova koji do sada nisu uvršteni u knjige izdvojit ćemo rad *Pitanje identiteta u romanima bosanskohercegovačke književnosti u dijaspori*, objavljen prošle godine u časopisu DHS u Tuzli. Rad analizira tri romana bosanskohercegovačkih autora u egzilu – *Nije ovo tvoje* Aleksandra Hemon (2018), *Dnevnik jednog nomada* Bekima Sejranovića (2017) i *Me'med, crvena bandana i pahuljica* Semezdina Mehmedinovića (2017), prvenstveno prateći promjene unutar pojedinačnih opusa navedenih autora, a zatim specificirajući sličnosti i razlike u reprezentaciji toposa emigrantske literature. Nakon propitivanja pojmova graničnog identiteta i kulturne nostalgije, autorica dolazi do zaključka da je „identitet izbor između naturalizacije (Hemon), ostajanja u prostoru među kulturnim diskursima (Mehmedinović) ili identifikacije s figurom autsajdera (Sejranović). Svaki od autora,

u nastojanju da zadrži kontinuitet vlastite biografije (a koja je u prostoru i vremenu podijeljena na najmanje dva dijela), mora pisati autobiografsku prozu jer se pokazalo da je u nestalnim pripadnostima koje stičemo tokom života pripadnost pismu uvijek sigurna“ (Hadžizukić 2018: 28). Ovaj rad je izdvojen zbog aktuelnosti egzilantske naracije, ali i decentnog komparativnog pristupa trima recentnim bosanskohercegovačkim romanima različitih autora.

2.3. Mentorski rad

Uz naučni i stručni rad, Dijana Hadžizukić je bila mentorica za desetine diplomskih i završnih radova na I i II ciklusu studija, kao i za **šest magistarskih radnji**, i to:

1. *Ratna tematika u romanima Nermine Kurspahić, Jasmine Musabegović, Nure Bazdulj-Hubijar i Jasne Šamić* kandidatkinje Lejle Žujo (2012);
2. *Zbiljni i imaginarni svijet u tekstovima Murata Šuvalića* kandidata Edvina Alijanovića (2012);
3. *Kulturne i književne vrijednosti "Gajreta" za vrijeme austrougarske vladavine* kandidata Senada Omerike (2015);
4. *Fantastični diskurs u prozi Irfana Horozovića i Dževada Karahasana* kandidatkinje Elvire Mezit (2017);
5. *Kulturalna pozicija žene u međuratnoj bošnjačkoj prozi* kandidatkinje Lejle Mušić (2017);
6. *Poetika urbanog prostora kao književnoteorijski problem* kandidatkinje Nihade Lubovac Đelilović (2017).

Kao vanredna profesorica, Dijana Hadžizukić bila je mentorica pri izradi **doktorske disertacije** na temu *Refleksije Sarajevskog atentata u bosanskohercegovačkoj, hrvatskoj i srpskoj književnosti* kandidatkinje mr. sc. Melide Travančić. Disertacija je pod naslovom *Ulaznica za junački kabare* objavljena 2018. godine u izdanju tuzlanske "Lijepa riječi".

3. REZIME

Predstavljanje zaista vrijednih i naučnih i akademskih dostignuća profesorice Dijane Hadžizukić ispostavilo se kao izuzetno zahtjevan zadatak, prvenstveno u prikupljanju svih važnih podataka, ali mnogo više u njihovom kontekstualiziranju i valoriziranju.

Kao rijetko ko, Dijana Hadžizukić višestruko je napredovala na svim poljima i razinama, te se zato u međuvremenu i nametnula kao jedna od posebno važnih ličnosti naše književnoakademske zajednice. Međutim, ono što posebno treba istaći jeste danas nažalost vrlo rijetka, a bez i najmanje sumnje nemjerljivo važna posvećenost nastavno-pedagoškom radu Dijane Hadžizukić. Ovakvo što vidi se i po tome što su nekadašnji student Dijane Hadžizukić danas i sami članovi naše književnoakademske zajednice. (Kodrić 2014)

Kada se uzme u obzir sve rečeno, sadašnji i bivši studenti uvažene profesorice, kao i oni koji su imali čast i odgovornost s njom saradivati u nastavnom i naučnom procesu opravdano osjećaju ogromno poštovanje prema njenoj ličnosti i ukupnom radu, a svojim znanjem i časnim odnosom prema vlastitom zvanju i nauci potvrđuju vrijednosti kojima ih Dijana Hadžizukić predanim radom u nastavi i praćenjem savremenih književnih tokova kontinuirano podučava.

PRILOG: BIBLIOGRAFIJA

Objavljene knjige:

1. Hadžizukić, Dijana (2011), *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu*, Slavistički komitet, Sarajevo
2. Hadžizukić, Dijana (2014), *Književna Hercegovina: Ogledi o piscima i književnim pojavama*, Dobra knjiga, Sarajevo
3. Hadžizukić, Dijana (2015), *Prilozi proučavanju srpske književnosti u BiH*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar
4. Hadžizukić, Dijana (2018), *Zapisi o bosanskohercegovačkoj književnosti*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar
5. Hadžizukić, Dijana (2019), *Na margini: Likovi u romanima Ćamila Sijarića, Ratkovićeve večeri poezije*, Bijelo Polje (Crna Gora)

Priredene knjige:

1. Hadžizukić, Dijana prir. (2018), Alija Isaković, Pripovijetke / Putopisi, (Edicija: Bošnjačka književnost u sto knjiga, 12. kolo), BZK Preporod Sarajevo, Sarajevo
2. Hadžizukić, Dijana prir. (2018), Aleksa Šantić, Ostajte ovdje, SPKD Prosvjeta Sarajevo, Sarajevo

Zbornici radova:

1. Hadžizukić, Dijana i Šator, Edim ur. (2013), Slovo o Maku, Zbornik radova, Fakultet humanističkih nauka Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Mostar
2. Hadžizukić, Dijana i Šator, Edim ur. (2015), Slovo o Aleksi Šantiću, Antunu Branku Šimiću i Zuki Džumhuru, Zbornik radova, Fakultet humanističkih nauka Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru / Institut za jezik Univerzitet u Sarajevu, Mostar
3. Hadžizukić, Dijana i Šator, Edim ur. (2017), Slovo o Hamzi Humi, Zbornik radova, Fakultet humanističkih nauka Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru / Institut za jezik Univerzitet u Sarajevu, Mostar

MEĐUNARODNI NAUČNI SKUPOVI

1. Hadžizukić, Dijana (2009), Doticaji sevdalinke i romana, Naučni skup „Sevdalinka i sevdah“, Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske Preporod, Zagreb
2. Hadžizukić, Dijana (2010), Značaj ženskog glasa u političkom diskursu Meše Selimovića, Naučni skup „Meša Selimović između istoka i zapada“, Paris Sorbonne, Pariz
3. Hadžizukić, Dijana (2011), Najmlađa generacija mostarskih pjesnika, Zadarski filološki susreti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, Zadar
4. Hadžizukić, Dijana (2013), Branko Ćopić – nova čitanja, Simpozij „Njegoševi dani V“, Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore, Nikšić
5. Hadžizukić, Dijana (2014), Prostor u pripovijetkama Envera Čolakovića, Naučni skup „Trajni književni znamen Envera Čolakovića“ u organizaciji Društva hrvatskih književnika, Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske Preporod i Bosanskog filološkog društva iz Sarajeva, Zagreb
6. Hadžizukić, Dijana (2014), Geometrijska simbolika narativnih elemenata u romanu „Prokleta avlija“ Ive Andrića, Institut za slavistiku Univerziteta “Karl Franz” u Grazu, Graz
7. Hadžizukić, Dijana (2015), Lirizacija proznog iskaza u romanima Huseina Bašića, “Njegoševi dani VI”
8. Hadžizukić, Dijana (2019), *Istočnjački vrt u romanima Dževada Karahasana*, Međunarodna naučna konferencija “Muslimanski istok u istočnoslovenskoj i južnoslovenskoj književnosti”, Bialistok
9. Hadžizukić, Dijana (2018), Pitanje identiteta u romanima bosanskohercegovačke književnosti u dijaspori, Svjetski slavistički kongres, Beograd

10. Hadžizukić, Dijana (2019), *Revolucionari i reakcionari u prozi Derviša Sušića, Njegoševi dani 8*, Kotor
11. Hadžizukić, Dijana (2019), *Poezija proze i proza poezije Branka Ćopića*, Naučni skup o Branku Ćopiću, organizator Institut za slavistiku iz Graza, Beč
12. Hadžizukić, Dijana (2019), *Motiv smrti u romanima Dževada Karahasan*, *Acta Universitatis Wratislaviensis, Slavica Wratislaviensia*, god. 168, br. 3875
13. Hadžizukić, Dijana (2019), 12. Simpozij(um) "Hladnoće i zime Iva Andrića i ruskih nobelovaca: Nobelovske kriptoetike", Moskva

DOMAĆI NAUČNI SKUPOVI

1. Hadžizukić, Dijana (2010), *Potruga za unutarnjim*, (romani Dž. Karahasana), BZK Preporod, Naučni skup o djelu Dževada Karahasana, Sarajevo
2. Hadžizukić, Dijana (2010), *Ritmičke osobnosti proza Pobune i Uhode Derviša Sušića*, Prvi sarajevski filološki susreti, Sarajevo
3. Hadžizukić, Dijana (2010), *Kroz slike i narativne crtice „Bestijarijuma“ Kemala Mahmutefendića*, Naučni skup o Kemalu Mahmutefendiću „Pjesnik u bjekstvu“, Tešanj
4. Hadžizukić, Dijana (2011), *Prostor kasabe kao semiotički prostor u romanu Ive Andrića, pripovijetkama Zije Dizdarevića i putopisima Zuke Džumhura*, Prvi bosanskohercegovački slavistički kongres, Sarajevo
5. Hadžizukić, Dijana (2011), *Narativni i poetski elementi u romanu „Potukač“ A. Sidrana*, BZK Preporod, Naučni skup: Čovjek, Bosna i svijet u umjetničkim vidicima Abdulaha Sidrana, Sarajevo
6. Hadžizukić, Dijana (2012), *Pisanje kao smisao življenja (na primjerima romana Seada Mahmutefendića*, Naučni skup: Književno, esejističko i publicističko djelo Seada Mahmutefendića, BZK Preporod, Sarajevo
7. Hadžizukić, Dijana (2012), *Poezija Maka Dizdara nakon Kamenog spavača*, Naučni skup „Slovo o Maku“, Mostar, Fakultet humanističkih nauka i „Slovo Gorčina“, (Predsjednik Organizacijskog odbora)
8. Hadžizukić, Dijana (2012), *Beč i Istanbul u prozi Svetozara Ćorovića*, Drugi sarajevski filološki susreti, Sarajevo
9. Hadžizukić, Dijana (2012), *Kratki romani Svetozara Ćorovića*, *Okrugli sto o životu i djelu Svetozara Ćorovića*, Mostar, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta
10. Hadžizukić, Dijana (2014), *Funkcija mirisa u poeziji Alekse Šantića*, Naučni skup Slovo o: Aleksi Šantiću, A.B.Šimiću i Zuki Džumhuru, FHN, Slovo

- Gorčina i Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Mostar, (Predsjednik Organizacijskog odbora)
11. Hadžizukić, Dijana (2016), *Ćopićevi komesari*, Sarajevski filološki susreti, Sarajevo
  12. Hadžizukić, Dijana (2016), *Vrisak prirode u ranim pripovijetkama Hamze Hume*, Naučni skup "Slovo o Hamzi Humi", Fakultet humanističkih nauka i Institut za jezik Sarajevo
  13. Hadžizukić, Dijana (2017), *Žrtva i svjedok zločina: pitanje identiteta u romanima Kulin, Košmar i Gola koža Zlatka Topčića*, Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta, Bošnjačka zajednica kulture "Preporod", Brčko
  14. Hadžizukić, Dijana (2018), *Oblikovanje prostora u pripovijetkama Alije Isakovića*, "Slovo o Aliji Isakoviću i Mirku Kovaču", Fakultet humanističkih nauka, Mostar, 2018.

Naučni i stručni radovi:

1. Hadžizukić, Dijana (1998), „Odbrana materinstva i ljubavi - u povodu godišnjice Ahmeda Muradbegovića“, Most, godina XXIV, juli-srpanj/august-kolovoz, Mostar, str. 106-107.
2. Hadžizukić, Dijana (2002), „Musa Ćazim Ćatić i Biser“, Život i djelo Muhameda Bekira Kalajdžića: naučni skup, BZK Preporod i dr, Mostar, str. 105-110.
3. Hadžizukić, Dijana (2003), „Vrijeme u romanu „Istočni divan“ Dževada Karahasana (primjena teorijskog modela Mieke Bal)“, Novi izraz, Godina VI – Knjiga VI, broj 22, Sarajevo, str. 84-97.
4. Hadžizukić, Dijana (2005), „Čovjek i kosmička harmonija (romani Ćamila Sijarića)“, Pismo, br.3/I, Sarajevo, str. 154-166.
5. Hadžizukić, Dijana (2006), „Vrt kao odrednica čovjekovog bivstvovanja na zemlji (*Knjiga vrtova* Dževada Karahasana)“, Istraživanja, Časopis Fakulteta humanističkih nauka, br. 1, Mostar, str. 317-325.
6. Hadžizukić, Dijana (2006), „Simbolika pejzaža u pripovijetkama Alije Nametka“, Godišnjak BZK Preporod, god. VI, Sarajevo, str. 88-94.
7. Hadžizukić, Dijana (2006), „Funkcija i značaj epizodnih likova u romanima Ćamila Sijarića“, Pismo, br. IV/1, Sarajevo, str. 149-170.

8. Hadžizukić, Dijana (2007), „Patrijarhalni odnosi u svijetu Sijarićevih romana“, *Istraživanja, Časopis Fakulteta humanističkih nauka*, br. 2, Mostar, str. 167-185.
9. Hadžizukić, Dijana (2007), „Enver Čolaković – zaboravljeni pripovjedač“, *Godišnjak BZK Preporod*, god. VII, Sarajevo, str. 262-266.
10. Hadžizukić, Dijana (2008), „Samosvjesni dramatizovani pripovjedač u postupku poetizacije romanskog diskursa“, *Pismo*, br. VI/I, Sarajevo, str. 204-225.
11. Hadžizukić, Dijana (2009), „Utjecaji sevdalinke i balade na poetizaciju romana *Grozdanić kikat* Hamze Hume, *Ponornica* Skendera Kulenovića i *Imotski kadija* Irfana Horozovića“, *Istraživanja, Časopis Fakulteta humanističkih nauka*, br. 4, Mostar, str. 253-270.
12. Hadžizukić, Dijana (2009), „Lirizacija proznog iskaza Jasmine Musabegović“, *Slovo Gorčina*, br. 31, Stolac, str. 57-63.
13. Hadžizukić, Dijana (2009), „Lična poetska boja / U povodu stogodišnjice rođenja Meše Selimovića“, *KUN Oslobođenje*, LXVI, br. 22581, Sarajevo, str. 31.
14. Hadžizukić, Dijana (2011), „Odjeci sevdalinke u bošnjačkom romanu“, *Behar*, XX, br.103, Zagreb, str. 62-64.
15. Hadžizukić, Dijana (2010), „Glasovi Jasmine Musabegović“, *Istraživanja, Časopis FHN*, br. 5, Mostar, str. 271-275.
16. Hadžizukić, Dijana (2010), „Potraga za unutarnjim (romani Dževada Karahasana)“, *Odjek/Specijalni prilog*, LXIII/2, Sarajevo, str. 45-48.
17. Hadžizukić, Dijana (2009), „Poetizirana priča ugursuza i meleka“, *Život*, LVII/1-6, Sarajevo, str.152-166.
18. Hadžizukić, Dijana (2010), „Religija čula u romanu *Ponornica* Skendera Kulenovića“, *Slovo Gorčina*, br. 32, Stolac, str. 29-34.
19. Hadžizukić, Dijana (2011), „Značaj ženskog glasa u političkom diskursu Meše Selimovića“, *Zbornik radova „Meša Selimović – Dijalog s vremenom na razmeđu svjetova“*, Šahinpašić, Sarajevo, str. 52-63.
20. Hadžizukić, Dijana (2012), „Ritmičke osobnosti proza Pobune i Uhode Derviša Sušića“, *Zbornik radova Sarajevski filološki susreti I*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, str. 195-207.
21. Hadžizukić, Dijana (2011), „Kroz slike i narativne crtice *Bestijarijuma* Kemala Mahmutefendića“, *Zbornik radova: Naučni skup o Kemalu Mahmutefendiću „Pjesnik u bjekstvu“*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, str. 41-47.

22. Hadžizukić, Dijana (2012), „Prostor kasabe kao semiotički prostor u romanu Ive Andrića, pripovijeci Zije Dizdarevića i putopisu Zuke Džumhura“, Prvi bosanskohercegovački slavistički kongres, Zbornik radova/Književnost, Slavistički komitet, Sarajevo, str. 257-263.
23. Hadžizukić, Dijana (2012), „Narativno i lirsko kazivanje u romanu *Potukač* Abdulaha Sidrana“, *Odjek / Specijalni prilog*, 3-4 jesen-zima, Sarajevo, 31-33.
24. Hadžizukić, Dijana (2013), „Najmlađa generacija mostarskih pjesnika ili Poetika grada“, Zbornik radova: Zadarski filološki dani IV, Sveučilište u Zadru Odjel za kroatistiku i slavistiku, Zadar, str. 467-474.
25. Hadžizukić, Dijana (2013), „Poezija Maka Dizdara nakon Kamenog spavača“, Zbornik radova: Slovo o Maku, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ Mostar, Mostar, str. 135 -146.
26. Hadžizukić, Dijana (2014), „Beč i Istanbul u prozi Svetozara Ćorovića“, Zbornik radova Sarajevski filološki susreti II, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, str. 170-179.
27. Hadžizukić, Dijana (2013), „Umetnute priče u prozi Ćamila Sijarića“, *Slovo Gorčina*, br. 35, Stolac, str. 36-41.
28. Hadžizukić, Dijana (2013), „Poezija, himne i drame - Rani Aleksa Šantić“, Članak u knjizi *Aleksa Šantić u Zbirci Muzeja Hercegovine Mostar*, Muzej Hercegovine Mostar, Mostar, str. 145-149.
29. Hadžizukić, Dijana (2013), „Semiotika prostora u pripovijetkama Envera Čolakovića“, *Behar*, 114, Zagreb, str. 51-54.
30. Hadžizukić, Dijana (2015), „Funkcija mirisa u poeziji Alekse Šantića“, Zbornik radova: Slovo o Aleksi Šantiću, A. Branku Šimiću i Zuki Džumhuru, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ Mostar i Institut za jezik Sarajevo, Mostar, str. 43-57.
31. Hadžizukić, Dijana (2015), „Poredbena analiza poezije Safvet-bega Bašagića i Hamze Hume na primjerima pjesama „Jesenski uzdasi i Njezine misli“, *Godišnjak BZK Preporod*, XV/2015, str. 309-314.
32. Hadžizukić, Dijana (2016), „Ćopićevi komesari“, Zbornik radova Sarajevski filološki susreti III, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, str. 235-243.
33. Hadžizukić, Dijana (2016), „Pisanje kao potraga za smislom“, *Riječ*, br. 1-2, 10/2016, str. 113-116.
34. Hadžizukić, Dijana (2016), „Poetski elementi u pripovijetkama Hasana Kičića“, *Diwan*, br. 41/42, Gradačac, str. 154-159.

35. Hadžizukić, Dijana (2017), „Visak prirode u ranim pripovijetkama Hamze Hume“, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ Mostar i Institut za jezik Sarajevo, Mostar, str. 89-97.
36. Hadžizukić, Dijana (2017), „Semiotika pisma u romanima Dževada Karahasana“, Slavica Lodziensia 1, Uniwersytet Lodzki, Loodž, str. 63-76.
37. Hadžizukić, Dijana (2017), „Žrtva i svjedok zločina: Pitanja identiteta u romanima *Kulin*, *Košmar* i *Gola koža* Zlatka Topčića“, Zbornik radova Naučni skup: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji / konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta, BZK Preporod Brčko, Brčko, str. 207-217.
38. Hadžizukić, Dijana (2018), „Poezija Alekse Šantića u vremenu“, u: Aleksa Šantić, Ostajte ovdje, SPKD Prosvjeta Sarajevo, Sarajevo
39. Hadžizukić, Dijana (2018), „Riječ i svijet u dosluhu“, u: Alija Isaković, Pripovijetke / Putopisi, BZK Preporod Sarajevo, Sarajevo
40. Hadžizukić, Dijana (2019), Pitanje identiteta u romanima bosanskohercegovačke književnosti u dijaspori, str. 13-31, Tuzla, Link <http://www.dhs.ff.untz.ba/index.php/home/article/view/251>; DHS : časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli. ISSN 2490-3604. - God. 4, br. 2 (2019), str. 13-31

Prikazi:

1. Hadžizukić, Dijana (2007), „Veliki dijalog sa čitateljima / Dževad Karahasan Izabrana djela 1-4“, Život, LV br. 3, Sarajevo, str. 114-118.
2. Hadžizukić, Dijana (2007), „Zašto Don Francisko ne jede ribu? / Ibrahim Kajan *Katarina kraljica bosanska*“, Diwan, god. IX, br. 23-24, Gradačac, str. 141 –143.
3. Hadžizukić, Dijana (2009), „Pogled iz Polja / Kemal Mahmutefendić *Pogled sa pećine*“, Diwan, god. XII, br. 27-28, Gradačac, str. 171-174.
4. Hadžizukić, Dijana (2009), „Poslovice Adnana Žetice“, Slovo Gorčina, br. 31, Stolac, str. 194 -195.
5. Hadžizukić, Dijana (2010), Predgovor zbirci pjesama: Jasmin Saletović *Eto vuka*, „Slovo Gorčina“, Stolac, str. 5-6.
6. Hadžizukić, Dijana (2011), „U rasplitanju krvavog čvora“ /Elbisa Ustamujić *Oblici pripovijedanja u romanu Meše Selimovića*, Pismo, Sarajevo (koautorstvo sa mr. Selma Raljević)
7. Hadžizukić, Dijana (2011), „*Dugo svitanje* Halida Kadrića“, Istraživanja, br. 6, Mostar, str. 177-180.
8. Hadžizukić, Dijana (2012), „O književnoj prošlosti, kulturi i pamćenju – dvije knjige Sanjina Kodrića“, Pismo, X/1, Sarajevo, str. 271-279.

9. Hadžizukić, Dijana (2012), „O vremenima svijeta i jastva“ (Hval i djeva Rusmira Mahmutćehajića), Forum Bosna, Sarajevo
10. Hadžizukić, Dijana (2012), „Književna prošlost i poetika kulture Sanjina Kodrića“, Istraživanja, Časopis Fakulteta humanističkih nauka, br. 7, Mostar, str. 179-182.
11. Hadžizukić, Dijana (2013), Predgovor zbirci pjesama: Velid Beganović *Priručnik za levitiranje*, Slovo Gorčina, Stolac, str. 5-8.
12. Hadžizukić, Dijana (2013), „Priče pjesnika koji zna vrijednosti jezika / Elvedin Nezirović *Toliko o tome*“, Život LX – LXI br. 1-6, Sarajevo, str. 155-157.
13. Hadžizukić, Dijana (2013), Predgovor knjizi: Adnan Repeša *Male priče za dugo umiranje*, Dobra knjiga, Sarajevo, str. 7-9.
14. Hadžizukić, Dijana (2013), „Durakovićev ‘kulturni arhiv osporavanja i pripitomljavanja’ / Enes Duraković, *Obzori bošnjačke književnosti*“, Behar, XXII, 111/112, Zagreb, str. 157-159.
15. Hadžizukić, Dijana (2015), „*Kobno raspuće* Halida Kadrića“, Godišnjak BZK Preporod, XV/2015, str. 549-553.
16. Hadžizukić, Dijana (2016), „Poetika Zlatka Topčića“, KUN Oslobođenje, 16. juni 2016, Sarajevo, str. 32.
17. Hadžizukić, Dijana (2016), „Romani Dževada Karahasana jesu ‘uistinu šljiva, lijepa zrela šljiva’“, Poseban prilog časopisa Stav, 90 – 91/2016, Sarajevo, str. 11-14.
18. Hadžizukić, Dijana (2016), „Naučni i akademski rad Enesa Durakovića“, Zbornik radova: Naučni skup „Hercegovački naučnici/znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini“, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar, str. 335-349.
19. Hadžizukić, Dijana (2016), Predgovor: „Rodni identiteti u književnost romskih autorica na prostorima bivše Jugoslavije“, Hedina Tahirović – Sijerčić, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar, str. 11-12.
20. Hadžizukić, Dijana (2016), „Dišeš, voliš pa malo i patiš“, Predgovor za knjigu Aldine Medija *Žena se zove Azra*, Fondacija „Lijepa riječ“ Konjic, Konjic, str. 3-5.
21. Hadžizukić, Dijana (2016), „Bašovićovo razotkrivanje maski dramskog subjekta“, Prikaz knjige Almir Bašović, *Maske dramskog subjekta: govoreći subjekt i autorska pozicija na primjeru drame s kraja XIX i početka XX stoljeća*, Almir Bašović, Buybook/ Dobra knjiga, Zagreb/Sarajevo, 2015, Istraživanja,

- br. 11, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, str. 257-260.
22. Hadžizukić, Dijana (2017), „Faulkner i Selimović su bili ovdje“, Prikaz knjige Selma Raljević, *Faulkner i Selimović su bili ovdje – Modernizam, otuđenje i dezintegracija u odabranim djelima Williama Faulknera i Meše Selimovića*, Fakultet humanističkih nauka Univerzitet „Džemal Bijedić“ Mostar / UG Slovo Gorčina Stolac, Mostar, 2017, Istraživanja, br. 12, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, str. 207-211.
  23. Hadžizukić, Dijana (2017), „Krugovi i elipse – sistematičnost, akribija i dosljednost književnohistorijskih i kritičkih istraživanja“, Pogovor u knjizi *Krugovi i elipse: Studije i ogledi o književnim identitetima*, Vedad Spahić, Bosanska riječ, Tuzla, str. 209-222.
  24. Hadžizukić, Dijana (2017), „Lirski putopis Nikole Popovića“ (*Priče iz Libana*), Život, Časopis za književnost i kulturu, Sarajevo, Avgust / Kolovoz 2017, str. 141-143.
  25. Hadžizukić, Dijana (2017), Eseji, ogledi, studije Elbise Ustamujić, Pogovor za knjigu *Eseji, ogledi, studije*, Dobra knjiga, Sarajevo, str. 247 -255.
  26. Hadžizukić, Dijana (2018), „Mi kakvi smo bili nekada“, Predgovor za knjigu Aleksandre Jovičić Lutanja, UG „Slovo Gorčina“ Stolac, Stolac, str. 3-6.
  27. Almanah, SKD “Prosvjeta” Sarajevo, o Isidori Sekulić
  28. Hadžizukić, Dijana (2018), prikaz romana „Uvertira“ Zlatka Topčića (2018), Buybook, Sarajevo
  29. Hadžizukić, Dijana (2018), Putopisi Zuke Džumhura (Zuko Džumhur, Izabrana djela, Buybook, Sarajevo / Zagreb, 2018)

LITERATURA

1. Hadžizukić, Dijana (2011), *Poetski diskurs bošnjačkog romana*, Slavistički komitet, Sarajevo
2. Hadžizukić, Dijana (2014), *Književna Hercegovina*, Dobra knjiga, Sarajevo
3. Hadžizukić, Dijana (2015), *Prilozi proučavanju srpske književnosti u BiH*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar
4. Hadžizukić, Dijana (2019), “Pitanja identiteta u romanima bosanskohercegovačke književnosti u dijaspori”, *DHS - Društvene i humanističke studije*, Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli, Godina IV, Broj 2 (8), 13-32.
5. Kodrić, Sanjin (2014), „Izvještaj za izbor u zvanje vanrednog profesora na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru“

6. Trbonja, Fatima (2018), „Dijana Hadžizukić: Zapisi o bosanskohercegovačkoj književnosti“, *Hercegovina*, Časopis za kulturno i historijsko naslijeđe, br. 17, Arhiv Hercegovine, Muzej Hercegovine, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru
7. Žujo-Marić, Lejla (2019), “Poniženi i uvrijeđeni Ćamila Sijarića u književno-kritičkoj vizuri prof. dr. Dijane Hadžizukić”, recenzija knjige Dijane Hadžizukić *Na margini: Likovi u romanima Ćamila Sijarića*

SCIENTIFIC AND ACADEMIC WORK OF DIJANA HADŽIZUKIĆ

Summary:

The paper presents the most significant scientific and academic achievements of Dijana Hadžizukić, associate professor at Department for Bosnian language and literature at Faculty of Humanities, ‘Džemal Bijedić’ University of Mostar. Particular focus of the paper is given to author’s scientific books, as well as her participation in national and international conferences. With this, Dijana Hadžizukić stands out as an editor of several publications/conference proceedings, a mentor for students’ final papers (BA and MA) and one PhD thesis. This paper will confirm that Dijana Hadžizukić’s both scientific and academic work place this respected professor among the most relevant researchers of the history of Bosnian-Herzegovinian literature and its contemporary flows.

Key words: Dijana Hadžizukić; Bosnian-Herzegovinian literature; Bosniak literature; Serbian literature

Adresa autorice
Author’s address

Fatima Trbonja
Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru
Fakultet humanističkih nauka
fatima.trbonja@unmo.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRIKAZI

Omer Hamzić

OD TOPOVSKOG MESA DO FAKTORA VOJNE I POLITIČKE POBJEDE

(MARKO ATILLA HOARE, *BOSANSKI MUSLIMANI U DRUGOM*

SVJETSKOM RATU, VRIJEME, ZENICA 2019.) / 391

Dželaludin Hodžić

POKUŠAJ PRAKTIČKOG MIŠLJENJA EKOLOŠKE KRIZE (*NOVA*

KLIMA – EKOLOŠKA KRIZA U SVJETLU DRUŠTVENE KRITIKE,

ARNE JOHAN VETLESEN (UR.), PRIJEVOD RASIM MURATOVIĆ,

MINEX, ZENICA, 2019.) 397

Nataša Ružić

ZBORNIK U RANGU UDŽBENIKA ZA MEDIJSKO OPISMEJAVANJE I

PREVENCIJU MANIPULACIJE (VJERODOSTOJNOST MEDIJA: *DOBA*

LAŽNIH INFORMACIJA, ZARFA HRNJIĆ KUDUZOVIĆ, MILICA KULIĆ

I JELENA JURIŠIĆ (UR.), FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U

TUZLI, TUZLA, 2019.) 401

Mirza Bašić

UDŽBENIK JEDNE DANAS NEZAIBILAZNE DISCIPLINE (SABINA BAKŠIĆ,

HALID BULIĆ, *PRAGMATIKA*, BOOKLINE, SARAJEVO, 2019.) 407

UDK 94(497.6)"1939/1945" Hoare M. A. (049.3)

Primljeno: 25. 09. 2019.

Stručni rad

Professional paper

Omer Hamzić

OD TOPOVSKOG MESA DO FAKTORA VOJNE I POLITIČKE POBJEDE

**Marko Atila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu,*
Vrijeme, Zenica, 2019.**

Ova knjiga je rezultat ozbiljnog istraživanja zamršenih i kontroverznih okolnosti u kojima su se našli bosanski muslimani tokom Drugog svjetskog rata: bez svog političkog vodstva, bez ikakve vojne organizacije, obezglavljeni i prepušteni ustaškom režimu kojeg je instalirao fašistički okupator. Kao „cvijeće hrvatskoga naroda“ odmah početka bili su izloženi brutalnoj odmazdi srpskih ustaničkih masa za zločine koje su ustaše počinile čisteći teritorij svoje kvislinške Nezavisne Države Hrvatske (NDH), u prvom redu od Jevreja i Srba. Javne osude tih ustaških zločina (putem poznatih muslimanskih rezolucija koje su tokom jeseni 1941. godine objavljene u Sarajevu i još nekoliko većih gradova Bosne i Hercegovine), nisu popravile položaj muslimana. Naprotiv, sve je više bilo dokaza da nikakvu zaštitu ne mogu očekivati od te i takve države, pogotovo nakon pokušaja pacifikacije ustanka i sklapanja svojevrstnih "mirovnih" sporazuma sa četnicima na prostorima srednje i istočne Bosne (polovinom 1942. i kasnije) kojima im je, za to vrijeme, priznat visok stepen autonomije i samouprave u zamjenu za formalno priznanje „vrhovništva NDH“. Otvorena podrška Talijana četnicima na prostoru „njihove okupacione zone“, a krajem 1942. i početkom 1943. godine i ozbiljni nagovještaji Nijemaca da će srpskoj kvislinškoj vladi u Beogradu (pod Nedićem) ustupiti područje istočne Bosne, u potpunosti je ugrozilo fizički opstanak bosanskih muslimana u vlastitoj zemlji.

Bosna i Hercegovina je bila središnja pozornica rata i jugoslovenske revolucije, koju autor u ovoj knjizi nastoji „odgonetnuti“ pogledom „iznutra“, iz perspektive ključnih aktera tog rata. Kritički pristupajući tradicionalnoj historiografiji koja jugoslovensku revoluciju predstavlja kao vojnu pobjedu jedne strane, došao je do zaključka da je „ona u stvarnosti bila mnogo kompleksnija i slojevitija: bila je to autentična revolucija svakodnevnog aktivizma, infiltracije i dezerterstva“ (Marko Atilla Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Vrijeme, Zenica, 2019., str. 17; u nastavku Atilla Hoare). Stavljajući u središte pažnje bosanske muslimane u haosu Drugog svjetskog rata, on je dekonstruirao one historijske narative koji su se zasnivali na takozvanoj crno-bijeloj tehnici.

Najvažniji razlog za uspjeh Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP-a) u BiH, kako tvrdi autor, bio je u tome što su „nopovci“, predvođeni malobrojnima komunistima, snažnom propagandom i agitacijom aktivno radili na pridobijanju muslimanskog civilnog stanovništva, a posebno uglednika iz takozvanih građanskih krugova, pripadnika administracije, zvaničnika NDH i običnih vojnika u kvislinškim formacijama (NDH ili muslimansko-autonomaškim) (Atilla Hoare, 17). Znali su da se bez njihovog pridobijanja za NOP nije moglo rješavati pitanje Bosne i Hercegovine, a bez rješenja za Bosnu i Hercegovinu nije se moglo rješavati ni pitanje jugoslovenske federacije. Osim NOP-a, predvođenog komunistima, znali su to i ostali akteri rata, pa su zato i nastojali da na svoju stranu privuku što više bosanskih muslimana. U redovima NOP-a, međutim, muslimani su predstavljali kohezionu snagu i ključni element za stabilizaciju odnosa u Bosni i Hercegovini i njeno uklapanje u buduću Federaciju, a na svim ostalim stranama su služili kao topovsko meso ili bezlična mobilizaciona masa za vojno-političke ciljeve tih strana.

Autor posebno naglašava činjenicu da je komunistička strategija od početka bila da ostvare što jači uticaj u gradovima, gdje su u pretežnom broju bili muslimani za razliku od dosadašnje historiografije koja je više pažnje posvećivala vojnim uspjesima partizanskih snaga „koje su se borile u planinama i dolinama“ (Atilla Hoare, 13). U više poglavlja ove knjige autor detaljno prati (slijedi) dinamiku pristupanja muslimana tom pokretu i ispituje glavne razloge njihovog masovnog uključenja u partizanske jedinice, naročito od sredine 1943. godine.

Historijska priča o doprinosu i učešću bosanskih muslimana u NOP-u ipak ne bi bila potpuna bez isto tako potpune istine o učešću i doprinosu ostalih naroda i etničkih skupina u okviru NOP-a. Sagledavajući i te aspekte, autor jasno uočava da je postojala „specifično bosanska revolucionarna dinamika i nju ova knjiga želi rasvijetliti“ (Atilla Hoare, 18).

Radi se o dosta obimnoj historijskoj studiji (540 stranica), posloženoj u 8 većih poglavlja, sa desetak potpoglavlja, originalnih naslova, od kojih svaki za sebe predstavlja zaokruženu cjelinu, koja bi mogla funkcionisati i kao samostalna historijska priča. U metodološkom smislu, autor slijedi tematsko-hronološki princip. U formalnom smislu, tematski pristup mu je omogućio da do kraja izloži svoja stanovišta o svakom od postavljenih pitanja. S druge strane, poštujući hronološki princip, održao je unutrašnju dinamiku izlaganja i opći hronološki okvir knjige.

U prvom poglavlju pod naslovom „Dvostruki bosanski otpor“ kroz deset potpoglavlja, analizira situaciju u Bosni i Hercegovini tokom prve dvije godine okupacije kada „ostaci ostataka“ muslimanske elite, razbacani po raznim dijelovima zemlje, očajnički pokušavaju pronaći sredstva i načine da se, nakon prvih razočarenja u NDH, suprotstave ustaškom režimu ili da bar ublaže nasilje u zemlji: „od agitacije iznutra za promjenu politike, preko poziva Nijemcima i Italijanima na formiranje posebne muslimanske oružane formacije, do saradivanja sa četnicima i partizanima“ (Atilla Hoare, 26). Tako se tokom prve dvije godine rata u Bosni i Hercegovini među muslimanima iskristalisala jedna specifična antiustaška (autor s pravom naglašava – ne i antifašistička, antinacistička ili antiokupatorska) struja „koja (je) tekla paralelno ili se preklapala s dominantno komunističkim pokretom otpora“ (Atilla Hoare, 26).

Fokusirajući se u drugom poglavlju („Ilegalni Narodnooslobodilački pokret“) na ulogu i značaj ilegalnog NOP-a po bosanskohercegovačkim gradovima, naročito u Sarajevu, Mostaru i Banja Luci, posebno naglašava značaj djelovanja njegovih aktivista kroz državni aparat NDH i u redovima hrvatskog domobranstva kao svoje glavne mobilizacione baze.

Pri tome ukazuje na značaj ličnih veza i na osnovu njih izvodi tezu o izvjesnom ustaško-komunističkom preklapanju. To „preklapanje“ (koje se dakako može osporavati), autor obrazlaže u posebnom potpoglavlju, zaključujući da je NOP u Bosni i Hercegovini („kao i drugdje“) „rastao zato što je djelovao kroz državni aparat, a ne samo protiv njega“ (Atilla Hoare, 100)

U trećem poglavlju pod naslovom „Muslimanski i hrvatski ustanak“ autor obrađuje promjenu vojno-političke situacije nakon pada Italije i prvog oslobođenja Tuzle, 2. 10. 1943. godine, koje je ostvareno kroz saradnju sa domobranskim braniteljima grada. Tuzla postaje sjedište bosanskohercegovačkog partizanskog pokreta, kojem sve masovnije pristupaju bosanskohercegovački muslimani i Hrvati. Autor ne zaboravlja spomenuti ni mračnu stranu tih događaja, odnosno strijeljanje 55 ljudi u Tuzli, među kojima je bio i major Hadžiefendić, dotadašnji komandant DOMDO pukovnije.

U četvrtom poglavlju pod naslovom „Bosanska skupština i jugoslovenska federacija (oktobar 1943 – april 1944), na putu AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a“ tematiziraju se dileme u vrhu NOP-a oko statusa Bosne i Hercegovine u okviru buduće Federacije, te uloga u svemu tome nekih ključnih ličnosti iz partijskog vrha – Avde Hume, Rodoljuba Čolakovića i konačno, Josipa Broza Tita u pozitivnom (probosanskom) i Aleksandra Rankovića i Moše Pijade u, uslovno rečeno, negativnom kontekstu, koji su označeni kao zagovornici nekog „nižeg“ statusa (statusa pokrajine) za BiH u odnosu na ostale članice Federacije sa statusom republike.

U petom poglavlju pod naslovom „Bosanska državnost i partizanska različitost (novembar 1943 – april 1945)“ autor na vrlo pregledan i dosta koncizan način, opisuje jugoslovenski put ka bosanskoj državnosti, nakon ekspanzije NOP-a, značaj Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a itd.

U šestom poglavlju pod naslovom „Oslobođenje Bosne i Hercegovine i Jugoslavije (april 1944 – april 1945)“ detaljnije se opisuje dolazak Handžar divizije na područje sjeveroistočne Bosne, kao i njen raspad nakon masovnih dezerterstava u partizane, te oslobođenje gradova snagama NOP-a izvana u sadejstvu sa ilegalnim snagama unutar tih gradova, sa posebnim detaljima iz nekoliko većih kao što su Sarajevo, Mostar, Tuzla...

Sedmo poglavlje pod naslovom „Izgradnja bosanske države nacije (juli 1944 – decembar 1946)“ posvećeno je glavnim političkim skupovima, te formiranju predstavničkih organa i konačno proglašenju prvog ustava Bosne i Hercegovine u Federalnoj Jugoslaviji.

Posljednje, osmo poglavlje pod naslovom „Bosna i muslimani nakon oslobođenja (april 1945 – septembar 1950)“ vremenski obuhvata najduži period u odnosu na prethodna poglavlja i bavi se događajima na kraju rata i neposrednog poraća. To je period represije i progona takozvane bande, te neistomišljenika i ostalih protivnika režima, čija je izgradnja počela po staljinističkom modelu. Na meti su posebno bile vjerske zajednice i njihovi službenici, koji su u to vrijeme masovno punili zatvore i kaznionice.

U ovom poglavlju autor se detaljnije osvrnuo i na pitanje muslimanskog nacionalnog identiteta i neslaganja komunista oko tog pitanja. Već na samom početku u novoj državi pojavio se problem kako integrisati muslimansku nacionalnu historiju u etabliranu „verziju mitologizirane jugoslavenske historije u kojoj se isticalo *revolucionarno* naslijeđe svake nacije“. Razlog je što su i srpski i hrvatski komunisti uzimali zdravo zagotovo predstavu da su u historiji kršćansko-muslimanskih sukoba na Balkanu, kršćani uvijek bili junaci, a muslimani zlikovci (AtillaHoare, 480).

Budući da ovaj stereotip vlada i danas (možda u još zaoštrenijoj formi), ima smisla ukazivati na njegove korijene upravo onako kako to čini autor u ovoj knjizi.

...

Mnoštvo je pitanja koje je autor postavio i pokrenuo u ovoj knjizi, pa i nekoliko novih stavova o muslimanskom autonomaštvu kao pokretu, na koje želimo posebno ukazati. Iz više razloga zanimljiva je teza da su pored otpora bosanskih Srba protiv ustaša, koji se razvio u formi četničkog pokreta, u Bosni i Hercegovini postojala još dva pokreta otpora: prvi NOP, pod komunističkim vodstvom, i muslimanski autonomistički pokret (Atilla Hoare, 21). Ako je komunistička patriotska platforma bila „svjetionik koji je u NOP privlačio nezadovoljne pripadnike muslimanskih elita i dijelove stanovništva“, kako ispravno tvrdi autor, onda je za diskusiju već spomenuta teza da su ustaše „bile suočene s dva paralelna pokreta otpora koji su se međusobno preklapali i bili bosanski orijentisani“. Nije sporno da su svaki na svoj način bili bosanski orijentisani, ali po svemu ostalom to su bili potpuno suprotstavljeni koncepti. Doduše, ni autor ih ovdje ne poistovjećuje, a niti poredi, ali je veliko pitanje da li i jedna i druga opcija može stati u doslovnom smislu pod odrednicu „pokret otpora“ prema ustaškom režimu.

Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu vodili su borbu za svoj goli, egzistencijalni opstanak. Teza o autonomaštvu kao nekoj političkoj platformi njihovog otpora ustaškom režimu, najviše se zasniva na procjenama i izvještajima ustaških obavještajaca, koje bi trebalo provjeriti i drugim izvorima osim literature tzv. socijalističkog perioda (akademik Enver Redžić i dr.). Realno gledajući, radilo se o više fragmentarnih, nepovezanih akcija i aktivnosti, sa vrlo „mutljikavom“ vizijom neke bosanske autonomije pod njemačkim protektoratom, pokušajima organizovanja vlastite vojske itd. Nisu to ideje koje su u nekoj većoj mjeri doprinosile masovnijem otporu muslimana ustašama i njihovoj politici. Bile su to zablude, koje će veliki broj bosanskih muslimana, nažalost, odvesti u propast.

Dobro je što je autor, uz ostalo, više svjetla bacio na razne oblike komunističke represije krajem rata i neposrednom poraću, na čijoj su se meti, zajedno sa ostalim stvarnim ili potencijalnim protivnicima režima, našli i bosanski muslimani. Izostala je, međutim, „priča“ o stradanju muslimana (i drugih) na takozvanim marševima smrti i komunističkim zločinima koje danas općenito pokriva odrednica „Blajburg i Bošnjaci“. Protivrječni stavovi u javnosti i naučnim krugovima o tome do danas, a posebno neproučenost i nedostatak literature vjerovatno je i bio razlog što taj kompleks za Bošnjake muslimane bolnih pitanja, u ovoj knjizi takoreći nije ni odškrinut.

Iz priloženog popisa izvora i literature vidi se da je za ovu knjigu autor najviše koristio literaturu takozvane komunističke provenijencije, koja je izašla prije 1990. godine. Od 129 naslova na spisku literature u odjeljku pod naslovom „Historijski tekstovi“, samo 15 je objavljeno poslije 1990. godine. U odjeljku pod naslovom „Sekundarni izvori“ od 290 naslova tek je 94 objavljeno poslije 1990. godine. Na tim popisima nema ni jedne bibliografske jedinice „mlađe“ od 1999. godine, što je vjerovatno uslovio (odredio) vremenski okvir u kojem je obavljeno ovo kompleksno istraživanje. Literatura koja je izašla poslije 1999., a naročito u zadnjih desetak godina nudi, svakako, nove činjenice, zaključke i poglede, možda i nešto drugačije od iznesenih u ovoj knjizi.

Dobili smo, ipak, jedno tematski potpuno zaokruženo višeslojno historijsko štivo koje ističe centralno mjesto Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj revoluciji i reafirmiše učešće i doprinos bosanskih muslimana pobjedi te revolucije, odnosno NOP-a tokom Drugog svjetskog rata, koje se i danas u pojedinim krugovima omalovažava i dovodi u pitanje. Njihovo pozicioniranje na strani NOP-a, koliko god bilo mukotrpno, itekako je značajna činjenica u novijoj povijesti Bosne i Hercegovine. Autor je imao nepristrasan pristup u istraživanju pozitivnih strana, ali i krupnih historijskih grešaka toga pokreta. Realno je prikazao odnos ključnih faktora rata prema bosanskim muslimanima. Pri tome je uočio i takozvane sive prelaze između suprotstavljenih strana i prikazao nijanse kojima je upotpunio našu spoznaju o dinamici tih procesa. U borbi za preživljavanje i goli opstanak bilo je tu i dezerterstva i razočarenja, lutanja i prelazaka sa jedne na drugu stranu. Ukazujući i na te procese, spominjući pri tome i neke važnije likove, autor je oblikovao jedno dinamično i vrlo korisno historijsko štivo.

U cjelini gledano Hoare je ovom knjigom ostvario svoj primarni cilj: „da popuni najzagonetniju prazninu historiografske slike jugoslavenske revolucije – Bosnu i Hercegovinu.“

Adresa autora

Author's address

Omer Hamzić

Univerzitet u Travniku

hamzicomer@gmail.com

UDK 551.558.7:1(049.3)

Primljeno: 30. 09. 2019.

Stručni rad

Professional paper

Dželaludin Hodžić

POKUŠAJ PRAKTIČKOG MIŠLJENJA EKOLOŠKE KRIZE

Nova klima – ekološka kriza u svjetlu društvene kritike,
Arne Johan Vetlesen (urednik), Minex d.o.o. Zenica, prijevod
Rasim Muminović, 2019.

Knjiga koju kao izdavač potpisuje Ibrahim Meškić, urednički Rasim Muminović, a kao recenzenti Faik Uzunović i Ermin Kuka, pojavljuje se svakako kao osvježenje na izdavačkoj i naučnoj sceni Bosne i Hercegovine. Za takvu ocjenu postoje, barem, dva razloga. Najprije svaki novi naslov u zemlji u kojoj su nauka i kultura u najširem smislu prepuštene same sebi, na milost i nemilost diktatu i prohtjevima potrošačkog društva, već je po sebi događaj vrijedan pažnje. Da naponi ovdašnjih entuzijasta ne ostanu uzaludni nerijetko se pobrinu prijatelji izvan naše domovine, uz čiju pomoć zadržavamo nadu da koliko-toliko možemo biti dio toka širokih i recentnih intelektualnih strujanja i rasprava. Takav je slučaj i sa knjigom koju je pomogla norveška organizacija NORLA¹, što ističu i sami izdavači bosanskohercegovačkog izdanja, koje ćemo ovdje ukrato predstaviti.

Uložiti značajan napor u prevođenje i objavljivanje knjige koja za svoj predmet ima ekološku krizu, u zemlji čije je društvo opterećeno elementarnim egzistencijalnim pitanjima, gdje problemi ekološke krize stoje jako nisko na svakoj ljestvici prioriteta, po sebi zaslužuje priznanje. Time se, međutim, nikako ne želi reći kako u BiH ne postoje pojedinci i grupe čije mišljenje ne uključuje refleksiju o ekološkim problemima, odnosno, njihovom globalnom obuhvatu (iz kojega onda, jasno, nije niti može biti izuzeta BiH). Štaviše, takvi pojedinci i grupe upravo svjedoče o temeljnom problemu – da pitanja i

---

¹ Više na: <https://norla.no/en/about-norla>, pristupljeno 08. 08. 2019. godine

dimenzije ekoloških problema, ekološka kriza u svojoj cjelini, još uvijek nisu dio opće svijesti. Nisu, nažalost, ni u univerzitetskim silabusima, niti u akademskim i javnim raspravama kao ni u političkim agendama, djelovanjima pogotovo².

Arne Johan Vetlesen, profesor filozofije na Univerzitetu u Oslu, osim kao urednik, autorski potpisuje prvo poglavlje knjige pod naslovom "Pogled na prirodu, tehnologija i ekološka kriza – izazovi etike ekologije"³. U naznačenom poglavlju autor nastoji ponuditi pregled faza koje je u zapadnom mišljenju zauzimala priroda. Na kraju postavlja pitanje može li etika, koja je pratila čovjekov odnos prema prirodi i dovela čovjeka i Zemlju do ruba provalije, biti ujedno etika koja nudi izlaz iz krize? Riječ je, prema obimu i ambiciji, o najznačajnijem poglavlju u knjizi. Vetlesen problemskom području prilazi kao filozof, a takav je pristup jedini moguć ukoliko se želi ponovno steći metafizička domovina tehničke civilizacije. No, valja i to istaći, Vetlesen iznosi i određene kontradiktorne tvrdnje. Na početku, naime, ističe, kako je „(...) puno priče dalo malo praktičnog djelovanja. Što je kriza ozbiljnija to mi više govorimo o njoj. I što više govorimo o krizi to kriza postaje ozbiljnija. A šume u Amazonu i dalje se sijeku više nego ikada prije“ (str. 13)⁴. Tek nekoliko redaka poslije autor zapada u kontradikciju tvrdeći kako je ono ključno što nedostaje refleksija. Potvrđuje to, uostalom i sam autor kada kaže da je knjiga dodatak raspravi koja je u toku. Ako je knjiga dodatak raspravi, odakle onda tvrdnja o nedostatku refleksije? Može li postojati ikakva rasprava koja nije utemeljena na refleksiji? Aksiomatsko podrazumijevanje govori da ovdje nije riječ samo o epistemološkim i metodološkim cjepidlačenjima. Poglavlje samo po sebi ne nudi iskorak u odnosu na ono što se prepoznaje kao stanje, kao dostignuti nivo svijesti o najraznovrsnijim problemima i pitanjima obuhvaćenima pojmom *ekološka kriza*. Premda kao alibi treba imati u vidu da sam autor navodi kako je riječ o prikazu ključnih faza „(...) pogleda zapadne

---

² Takvih programa na našoj političkoj sceni i našem političkom životu, ustvari, uopće nema ako se izuzmu pojednostavljene fraze u stranačkim programima kojima se kroz jedan pasus nastoji tek zadovoljiti forma. Štaviše, u našoj političkoj svijesti i posljedično u političkim akcijama ekološki programi još uvijek se tretiraju kao trošak, a govor o ekologiji kao zanimacija dokonih ljudi koji se bave apstraktnim temama. Situacija se, što suštinski potvrđuje navedeno, neznatno mijenja tek sa zimskim mjesecima u većim gradovima i mjestima koja su pogođena prevaziđenim tehnologijama teške industrije.

³ Ovaj prikaz nastaje u danima kada prašumom Amazon haraju jedni od najvećih požara od kako uopće postoje bilo kakva mjerenja.

⁴ Na ovome mjestu Vetlesen me asociro na događaj kada kandidat za jedan od bosanskohercegovačkih parlamenata, obraćajući se svojim pristalicama, uzvikuje: „Ja ne idem tamo (u parlament, op. a.) da pričam, ja idem da radim!“, baš kao da je kandidat za bageristu ili neki sličan angažman, a ne za jednu od najodgovornijih političkih dužnosti koja kao svoj osnovni alat ima upravo govor. U tom problematiziranju govora, odnosno, apelu na djelovanje ima ponešto opasno koliko god, na prvi pogled, djelovalo poželjno i za ekološki osviještene pojedince i aktiviste.

kulture na prirodu“, dakle, jednom retrospektivnom pogledu i deskriptivnom pristupu.

U uvodu se autor referira na Ala Gorea, američkog političara koji je u svom djelovanju iskazivao osjećaj za značaj ekoloških pitanja, a na čemu je istrajao u svom javnom angažmanu i nakon završetka političke karijere. Ocjenjujući ga ispravnim, Vetlesen navodi Goroev stav kako ekološka kriza za sve nas jeste prije moralni nego politički izazov, kojim se (stavom) želi naglasiti odgovornost svakog od nas ponaosob. Teza se, međutim, da dvostruko problematizirati. Jer, kriza o kojoj je riječ jedan od svojih temeljnih uzroka i ima u odvajanju moralnog i političkog. Radi se o općem mjestu u razmatranju duhovno-povijesnih temelja iz kojih se rađaju izazovi pred koje dospijevamo.⁵ Čak i da se zanemari upravo naznačena dimenzija, da prihvatimo razdvajanje moralnog i političkog, naglasak i težište odgovornosti upravo tada bi još izraženije pripali političkom, preciznije, političarima. Jer, individualna moralna odgovornost, za koju ovdje pledira Vetlesen, referirajući se i na Gorea, utemeljena je na „(...) modernoj koncepciji uma kao konačne instance moralne i etičke odgovornosti (...) s kojom se ipak (...) pokazuju neke nevolje“ (Hodžić, Dževad (2008), *Odgovornost u znanstvenotehnološkom dobu*, Tugra, Sarajevo, str. 229). Sasvim pojednostavljeno, apsolutizirani subjekt u svijetu nemilosrdnog zaboravljanja i raskida s tradicijom nema vrijednosno-epistemološkog uporišta koje bi ga činilo dostatnim kao instancu odgovornosti. Stoga se temelj etičke odgovornosti nadaje ne u subjektivnosti nego u intersubjektivnosti. Time se, dakako, pojedinac, građanin, ne oslobađa odgovornosti. Ovdje je tek bilo riječi o naglascima ili težištima.

Osim Vetlesenovog, knjiga sadrži još šest poglavlja. Svein Tveitdal autor je poglavlja "Brojevi se moraju tumačiti". Autor, nekadašnji direktor Programa za ekologiju UN-a, na temelju teorijskih uvida ali posebno neposrednih iskustava u istraživanju životne sredine i kreiranja politika za to područje, tvrdi kako je međunarodna politika svedena na isprazne deklaracije i bespomoćna u rješavanju problema ekološke krize.

Sidsel Morck u članku *Budućnost je sada!* fokus stavlja na povezivanje ekološke krize i destruktivnosti tržišne ekonomije, s kritičkim osvrtom na norveški model posebno u dijelu energetske politike. Jednako kritičan odnos prema norveškoj politici zaštite životne sredine značajka je i poglavlja *Optimista u akciji (uprkos svemu)* Halfdana Wiika, posebno spram političara socijaldemokratske orijentacije. Naglasak na političku odgovornost stavlja i Dag O. Hessen u članku kojim postavlja pitanje

---

⁵ Hösle to jasno razlaže nadovezujući se na Hegelovo poimanje ćudoređa u državi koje je, u stvari, u običajima institucionaliziran moral s tim da, nastvalja Hösle „(...) država ne pretpostavlja samo ćudoređe u spomenutom smislu, već u prijelomnim vremenima i sama mora pripremiti novi moral; veliki državnik stoga mora, makar i u običaju naslijeđenog ćudoređa, preuzimati funkcije koje Hegel pripisuje isključivo moralnosti“ (Hösle, Vittorio (1996), *Filozofija ekološke krize*, Matica Hrvatska, Zagreb, str. 113).

Ko će spasiti svijet? Tematskom bloku zanimljiv doprinos dao je i mladi svećenik Ole Jakob Loland čiji rad *U zadnje vrijeme* razmatra potencijal religijskih zajednica kao saveznika u borbi za zaštitu životne sredine. Posljednje poglavlje nosi naslov *Nova budnost*, a autor je Freddyja Fjellheima. Problem situira u široku kulturološku perspektivu, koja podrazumijeva različite pravce rasprave i koja na umu ima kulturnu uvjetovanost našeg odnosa prema prirodi i pitanjima krize.

Zaključno, riječ je o nizu radova koji, svaki na sebi svojstven način, doprinose rasvjetljavanju nekih dimenzija krize i ukupnoj raspravi koja, ovim prijevodom, obogaćuje i naš kulturni prostor. Teško je izbjeći dojam da je jedan od problema ovog izdanja prijevod. Ovdje se, naravno, autor prikaza ograđuje jer niti u osnovama ne poznaje norveški jezik ali na zaključak o lošem prijevodu neminovno navode mnogi pasusi⁶.

Završni iskazi ne smeraju da umanje značaj pojavljivanja ove publikacije. Utoliko bi se tek mogle ponoviti ocjene s početka prikaza. Riječ je o tome da u intelektualnom ophođenju moramo biti kritični, najprije prema sebi, a onda, argumentirano, i prema drugima. Takav je kritički odnos temelj bilo kakvog odgovornog, a naročito intelektualnog angažmana koji smjera na javni utjecaj i pitanja od općeg značaja.

Adresa autora

Authors' address

Dželaludin Hodžić, Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet

dzalaludin@gmail.com

⁶ Ovdje će se takstainvo, u funkciji primjera, navesti tek neki od pasusa (u citatima su određene riječi boldirane od strane autora prikaza, na kraju citata navodi se samo broj stranice u knjizi):

- „Odgovor je da je Gorov doprinos dobar i hemijski oslobođen kulturološke i društvene kritike.“ str. 14.
- „Mi moramo pronaći način da zaustavimo ljude u onome što se ne želi zasutaviti. Transnacionalni kapitalizam našeg vremena se ne može zaustaviti.“ str. 15
- „Klimatske promjene nisu jedine koje uzrokuju nestanak tigrova. Daleko važniji faktori su oni koji se tehnički nazivaju „promjene u korištenju zemljišta““ str. 19.
- „Sve kao spoznaja da ili ne u svijetu zavisi, u svakom slučaju, od spoznaje nečega od nekoga – nešto drugo i izvan ljudskih bića i vlastite misli i aktivnosti – mora se isključiti, banalizirati, negirati“ str. 36.
- „Za ono što se dešava je da je kriterij za određivanje znanja naučni ili ne, daje se pragmatična forma: da li će se znanje (pretpostavke, hipoteze) o kojem je riječ pokazati da funkcioniše iznad svog materijala?“ str. 36.
- (...) iako to zahtijeva ljudsko tumačenje i poštovanje da se definište „nešto“ kao problem, jer postoje „neke stvari“ koje se nazivaju problemi životne sredine nezavisno od društvenog diskursa (pažnje i procjene važnja) o njima“ str. 61.
- „U Descartesovoj filozofiji, životinje, biljke svi živi organizmi dobijaju duh, dobijaju osjećanje, dobijaju urođenu svrhu/cilj (...) oni suproglašeni bezdušnim mašinama.“ str. 66.
- „I jednu i drugu riječ (techne i episteme, op. a.) karakteriše to da su poznate po nečemu, da se razumiju po nečemu“ str. 67.

Navedeni primjeri dio su onoga što se može izdvojiti i bez poznavanja norveškog jezika, kao primjer loših konstrukcija koje sugeriraju kako prevodilac ne raspolaže filozofskim pojmovnim unstrumentarijem, pa čak na mnogim mjestima ni u onom dijelu koji bi se mogao ograničiti na pojmovnik ekološke krize.

UDK 316.774:659.3](082)(049.3)

Primljeno: 25. 08. 2019.

Stručni rad

Professional paper

Nataša Ružić

ZBORNIK U RANGU UDŽBENIKA ZA MEDIJSKO OPISMENJAVANJE I PREVENCIJU MANIPULACIJE

***Vjerodostojnost medija: Doba lažnih informacija*, ur. Zarfa Hrnjić
Kuduzović, Milica Kulić i Jelena Jurišić, Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli, 2019.**

Zbornik radova devete regionalne naučne konferencije "Vjerodostojnost medija: Doba lažnih informacija" objedinio je medijske eksperte koji s teorijskog aspekta i na osnovu empirijskih istraživanja analiziraju jedan od glavnih etičkih problema na savremenom medijskom tržištu koji urušava novinarsku profesiju i dovodi do pada kvaliteta medijskog sadržaja. Posljednjih godina lažne informacije, dezinformacije ili informacijski poremećaji su u fokusu medijskih istraživača u svijetu i regionu, te ovaj zbornik daje doprinos u borbi sa ključnim etičkim problemima.

U okviru Zbornika objavljeno je devet naučnih radova koji su strukturirani u formi udžbenika u kojem teoretičari obuhvataju sve aspekte naslovne problematike: najprije upoznaju čitaoce sa pojmovnim određenjem lažnih vijesti, klasifikacijom, zakonodavnim okvirom, a zatim kroz studije slučaja analiziraju način i svrhe u koje se koristi ova tehnika manipulacije u regionu, tačnije u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Analiza uključuje plasiranje lažnih vijesti pri izvještavanju o temama od javnog interesa, iz oblasti nauke, kao i manipulisanje građanima kroz tzv. hibridne odnose s javnošću. Autori ne samo da konstatuju probleme, već iznose svoja viđenja i predlažu načine rješenja. Također, nude se nove originalne ideje i klasifikacije. Na primjer, na osnovu analize stanja medijskog tržišta Bosne i Hercegovine, autorke Turčilo i Buljubašić predlažu sljedeću klasifikaciju medijskih poslenika: „novinari (oni koji poštuju

standarde i rukovode se javnim interesom), anti-novinari (oni kojima standardi ne znače ništa, jer im je cilj zastupanje partikularnih interesa moćnika, a ne javnog interesa) i građani (razočarani u medije, koji smatraju da će sami sebe bolje informisati od onih kojima je to struka)“.

Prvi naučni rad u ovom Zborniku „Definisanje lažnih vesti: stari koncept, novi pojmovi“ obrađuje temu lažnih informacija s teorijskog aspekta počevši od istorijskog pregleda do pojmovnog određenja i klasifikacije. Autorka Milica Kulić naglašava razliku između tri ključna pojma: satire, pogrešne vijesti (false news) i lažne vijesti (fake news). Ona objašnjava da se lažne informacije mogu koristiti kao satira, parodija, fabrikovane vijesti, foto-manipulacija, reklame i promotivni sadržaji i propaganda. Kulić daje pregled plasiranja lažnih vijesti kroz istoriju i iznosi tvrdnju da lažne vijesti nisu proizvod društvenih mreža, već su se „društvene mreže ispostavile kao jednostavno sredstvo za prenošenje neetičnog sadržaja, kako u svetu, tako i u lokalnim i regionalnim okvirima, ali nisu isključivi izbor niti prenosilac lažnog sadržaja“.

Nakon pojmovnog određenja, Marina Đukić kroz rad „Evropski regulativni okvir za kontrolu lažnih vijesti“ upoznaje nas sa zakonodavnim okvirom, direktivama i preporukama Evropske unije, tačnije Evropskog parlamenta, Evropske komisije i Vijeća Evrope u pogledu borbe protiv lažnih vijesti. Ona objašnjava da Evropsko vijeće umjesto termina lažne vijesti koristi termin informacijski poremećaj, dok su lažne vijesti klasifikovane na sljedeći način: nenamjerne pogrešne informacije, dezinformacije i tačne informacije koje imaju za cilj nanošenje štete. Đukić navodi da Evropska unija u *Izveštaju o lažnim vijestima i online dezinformacijama: multidimenzionalan pristup dezinformacijama* predlaže upotrebu precizne terminologije. „Komisija ‘koncept lažnih vijesti’ smatra neprikladnim i uključuje pojam dezinformacije.... Dezinformacije su tako definirane kao lažne, netočne ili obmanjujuće informacije, dizajnirane, prezentirane i promovirane za profit ili namjerno kako bi uzrokovale javnu štetu“.

I dok su prva dva rada u zborniku razmatrala lažne vijesti s teorijskog aspekta, Lejla Turčilo i Belma Buljubašić u radu „Lažne vijesti u 21. stoljeću: Da li je javni interes interesantan bosanskohercegovačkoj javnosti i ko i kako kreira agendu?“ analiziraju aktere koji utiču na kreiranje medijske agende. One upozoravaju na probleme na medijskom tržištu u Bosni i Hercegovini koji se prvenstveno ogledaju u porastu lažnih vijesti u digitalnom prostoru, političkim i ekonomskim pritiscima kojima su izloženi novinari i koji su rezultirali kršenjem etičkih standarda i zanemarivanjem pitanja od javnog interesa. Autorke ističu da „lažne vijesti nisu samo laži, ma kako to na prvi pogled apsurdno zvučalo. Cijeli koncept fake novinarstva

zapravo je manipulativna kategorija usmjerena na manipulaciju javnošću i ovladavanje tom javnošću“. One upozoravaju na posljedice antinovinarstva i tehnike kojima se koriste anti-novinari. „Anti-novinari koji kao svoje glavno oruđe koriste fake news, rekli bismo da su to novinari spremni da služe. Ali, ne javnosti i javnom interesu, već onome ko ponudi više ili ko ucijeni i pritisne snažnije“. Na osnovu intervju sa 37 sagovornika u Sarajevu i Banja Luci Turčilo i Buljubašić dolaze do zaključka da medijsku agendu kreiraju političari, oglašivači, marketinške agencije, vlasnici medija i urednici.

Rad „Analiza naslova u hrvatskim dnevnim novinama: Primjer ratifikacije Istanbulske konvencije“ Suzane Peran i Anđelke Raguž posvećen je kvantitativnoj analizi navedene teme od javnog interesa u šest hrvatskih dnevnih novina (*24 sata*, *Jutarnji list*, *Večernji list*, *Slobodna Dalmacija*, *Novi list* i *Glas Slavonije*) u periodu od 22. marta do 14. aprila 2018. godine, tačnije od dana kada je Vlada Republike Hrvatske usvojila Nacrt prijedloga zakona o potvrđivanju Konvencije Vijeća Evrope o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i porodičnog nasilja do dana ratifikacije Istanbulske konvencije. Ova tema bila je u fokusu javnosti 2018. godine i izazvala je, možemo slobodno reći, neku vrstu moralne panike zbog plasiranja oprečnih mišljenja u javnosti. Analizom je utvrđeno da je najveći broj tekstova o Istanbulskoj konvenciji objavljen u *Večernjem listu* (88), a najmanji u *24 sata* (24). Na osnovu analize 322 teksta autorke zaključuju da je ova tema plasirana u medijima na prvih pet strana dnevnih listova, kao i da se tema uglavnom vezuje za premijera Andreja Plenkovića. Hipoteza o eksplicitnim osudama Istanbulske konvencije u medijima je odbačena, kao i hipoteza da su naslovi imali senzacionalistički karakter. Većina naslova je bila informativnog karaktera, a autorke su utvrdile da su se urednici u naslovima oslanjali na elemente vrijednosti vijesti poput sukoba, blizine i publike. Kvantitativnom analizom sadržaja Peran i Raguž dolaze do neočekivanog zaključka da su urednici u naslovima o procesu ratifikacije Istanbulske konvencije gotovo u potpunosti isključili žene – subjekte čijoj je zaštiti dokument posvećen, čime se odustalo od kriterija činjenosti i važnosti.

Amela Delić u radu „Odnos mlađih generacija novinara/novinarke prema imperativu istinitosti medijskih informacija“ na osnovu dubinskih intervju sa 10 diplomiranih novinara/novinarke u uzrastu od 23 do 30 godina pokušava ispitati odnos mlađe generacije prema istini kao profesionalnom i etičkom standardu, kao i načinu borbe protiv lažnih vijesti u Bosni i Hercegovini. Autorka je sa medijskim poslenicima razgovarala o osnovnim principima poput istinitosti, nepristrasnosti, načinu provjere informacija i saradnji sa publikom. Na osnovu odgovora ispitanika

Delić navodi ključne prepreke za dostizanje imperativa istinitosti, koji se ogledaju u političkim i ekonomskim pritiscima, lošim uslovima rada, neprofesionalizmu novinara, nedostupnosti izvora informacija, ideološkim predrasudama, niskom stepenu medijske pismenosti građana, nerazumijevanju urednika. Posebnu vrijednost radu daju konstatacije ispitanika koji otvoreno priznaju da „ponekad biraju sagovornika koji će svojom izjavom ustvari kazati mišljenje koje dijeli i sam novinar“, da im urednik sugeriše da pojedine tekstove baziraju na jednom izvoru, kao i da treba ukinuti pravilo druge strane.

Boris Beck u naučnom radu „Retorika laži: Opravdanje teorije o ravnoj Zemlji“ analizira način na koji se šire i argumentuju tvrdnje da je Zemlja ravna ploča. U teorijskom dijelu autor objašnjava razliku između nauke i pseudonauke koja se ogleda u tome da nauka omogućava opovrgavanje hipoteze, a pseudonauka nastoji po svaku cijenu dokazati da je tvrdnja tačna. Fokusirajući se na studiju slučaja Beck razmatra nekoliko teorija poput verifikacijskog modela, evidencijske teorije, anegdotalne dokaze, neopravdane analogije, autoritarne teorije istine, etiketiranja i iznosi argumente zbog čega svaka od ovih teorija spada u pseudonauku. Autor pokazuje da se na društvenim mrežama vodi svojevrsan rat protiv nauke, odnosno širi se neutemeljena kritika, pa pojedinci naučno dokazane tvrdnje etiketiraju kao proizvod „intelektualaca pod sponzorstvom vlade“ ili nauku optužuju za „pranje mozga“ i „indoktrinaciju“.

Iz naslova naučnog rada „Istraživački pristupi lažnim vijestima – kako uz pomoć *big data* razotkriti trolove?“ jasno je da autori Viktorija Car i Gordan Matas razmatraju *big data* kao svojevrsnu medijsku i komunikacijsku forenziku pomoću koje mogu evidentirati trolove. Autori upozoravaju da na webu možemo biti izloženi lažnim vijestima koje plasiraju mediji, ali i šerovanju lažnih vijesti ili organizovanju kampanje na društvenim mrežama. Osim pojmovnog određenja, Car i Matas objašnjavaju ulogu botova i trolova, kao i njihove funkcije u digitalnom prostoru posebno analizirajući poslovne modele koje koriste u cilju profitiranja. Autori otkrivaju da je trolove moguće „prepoznati“ na osnovu nekoliko činjenica: stepena aktivnosti i specifičnosti trenutka u kojem djeluju. Rad obiluje primjerima iz različitih krajeva svijeta (Rusija, Makedonija, Rumunija, Amerika) kroz koje autori pokazuju način djelovanja sofisticiranih metoda manipulisanja uz pomoć portala koji objavljuju isključivo lažne vijesti poput *Denvergurdian.com* i portala koji plasiraju mješavinu istinitih i lažnih informacija poput *Endingthefed.com*.

Radenko Udovičić u radu „Izazovi medijske deprofesionalizacije“ navodi i analizira promjene koje su izazvali web portali i društvene mreže u pogledu

profesionalnih i etičkih standarda. Ovo pitanje je od izuzetnog značaja imajući u vidu da se 70% mladih uglavnom informiše putem novih medija. Autor posebnu pažnju poklanja društvenim mrežama koje karakteriše "moć bez odgovornosti", kao i uticaju građanskog novinarstva na profesionalne standarde. Iz ovog rada možemo se upoznati sa tvrdnjama različitih teoretičara koji upozoravaju da je laž ušla u novinarske sadržaje, a publici je teško doznati gdje je istina. Udovičić konstatuje da jedini način izlaska iz ove situacije predstavlja medijsko opismenjavanje javnosti.

Već iz samog naziva rada „Hibridni oblici odnosa s javnošću i marketinga: od advertorijala do native oglašavanja na portalu 24sata.hr“ jasno je da Hrvoje Jakopović i Maria Tomljanović na primjeru najpopularnijeg hrvatskog portala proučavaju hibridne oblike odnosa s javnošću i marketinga. Autori nas najprije upoznaju sa teorijskim okvirom u pogledu native, odnosno prirodnog oglašavanja. Nema sumnje da advertorijals i native oglašavanje predstavljaju direktne tehnike manipulacije, ali je native sadržaj manje nametljiv, te postoji opasnost da ga publika neće prepoznati, a šerovaće sadržaj među prijateljima. Istraživanja su potvrdila da je native oglašavanje kao spoj saopštenja za javnost i oglasa prihvatljiviji za publiku, odnosno da 53% internet korisnika preferira novi hibridni oblik u poređenju sa banerima. Ova nova metoda je učestala pojava na portalima i najčešće je građani ne prepoznaju jer je usmjerena na benefite, a ne karakteristike proizvoda. Na osnovu dvogodišnjeg istraživanja Jakopović i Tomljanović dolaze do zaključka da su na portalu *24 sata* sve native i PR objave pravilno označene, ali istovremeno utvrđuju da su digi life generaciji duže native objave interesantnije od kraćih PR tekstova.

Na osnovu karaktera devet publikovanih naučnih radova zbornik "Vjerodostojnost medija: Doba lažnih informacija" možemo slobodno svrstati u kategoriju udžbenika iz oblasti medijske i informacione pismenosti koji je namijenjen ne samo medijskim profesionalcima, već i građanima koji se žele odbraniti od savremenih tehnika i metoda manipulacije. Vrijednost zbornika se ogleda u tome što medijski eksperti na veoma jednostavan i pristupačan način, uz mnoštvo primjera, objašnjavaju nove metode i tehnike manipulacije u različitim oblastima. Pažljivim čitanjem radova medijskih stručnjaka čitaoci mogu povećati svijest o neophodnosti medijskog opismenjavanja, kao i nivo znanja u oblasti tehnika manipulacije i informacione pismenosti.

Adresa autorice
Author's address
Univerzitet Crne Gore
Fakultet političkih nauka
Podgorica
nruzic@ucg.ac.me

UDK 81'33(049.3)

Primljeno: 13. 09. 2019.

Stručni rad

Professional paper

Mirza Bašić

UDŽBENIK JEDNE DANAS NEZAIBILAZNE DISCIPLINE

Sabina Bakšić, Halid Bulić, *Pragmatika*, Bookline, Sarajevo, 2019.

Studija pod naslovom *Pragmatika* najprije privlači pažnju jer je produkt saradnje „dvoje istraživača sa dosta različitim naučnim i istraživačkim zaleđima“ (str. 9), a ovakav oblik saradnje nije česta pojava u bosanskohercegovačkoj znanstvenoj stvarnosti. Studija je sastavljena u deset poglavlja, a prvih pet potpisuje Halid Bulić, dok je Sabina Bakšić autorica ostalih pet poglavlja. U *Uvodu* Bulić govori o predmetu proučavanja pragmatike te o historijskome razvoju ove znanstvene discipline. Pozivajući se na činjenicu da je pragmatika relativno mlada znanstvena disciplina koja se osamostaljuje sedamdesetih godina prošloga stoljeća, autor skreće pažnju na to da pragmatika nije nastala niotkuda te da se „ideje koje se danas smatraju značajnim za pragmatiku mogu pronaći i u djelima (...) antičkih i srednjovjekovnih filozofa“ (str. 53). Godine 1938. Charles Morris afirmirao je naziv pragmatika predstavivši ovu disciplinu kao dio semiotike ravnopravan sintaksi i semantici, a Bulić navodi ovaj događaj, odnosno ovaj datum kao prelazak iz prehistorijske u klasičnu fazu razvoja pragmatike. Autor ističe da je u prvoj polovini dvadesetoga stoljeća u lingvistici bio zastupljen strukturalistički pristup jeziku, u kojem je jezik shvatan kao zatvoren sistem znakova i kao takav je i opisivani, što nije pogodovalo razvoju pragmatike koja je zbog toga ostala u okrilju filozofije kroz cijelu klasičnu fazu svoga razvoja. Bulić konstantira da se pragmatički obrat desio sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća od kada počinje moderna faza razvoja pragmatike u okviru koje se pragmatikom dominantno počinju baviti lingvisti, a ne filozofi kao što je to bio slučaj ranije.

U drugome poglavlju studije govori se o deiksi, definiranoj kao termin koji se odnosi na neposredni kontekst u kome se iskaz ostvaruje i čija je osnovna interpretacija nemoguća bez uvida u kontekst. Autor uspoređuje deiktičke izraze s „ogledalom, koje ima nepormjenljiv materijalni sastav, oblik i funkciju, ali slika koju odražava zavisi od toga ko ga koristi i kamo ga usmjerava, odnosno odražavat će sliku okoline, ma kakva ona bila“ (str. 64). Posebnost ovoga poglavlja krije se u činjenici da se navode konkretni kontekstualni primjeri iz različitih svjetskih jezika kako bi se detaljno pojašnjale lična, prostorna, vremenska, društvena i diskursna deiksa. Tako se, naprimjer, navodi konstatacija da se u jezicima jugoistočne Azije poput korejskoga, japanskoga i javanskoga može iskazati poštovanje adresatu bez ukazivanja na njega (str. 79).

U poglavlju *Saradnja* govori se o Griceovome načelu saradnje, koje je dalo značajan doprinos razvoju pragmatike. Bulić konstantira kako se ovim načelom regulira sudjelovanje u razgovoru, način sudjelovanja i njegova svrha te da se u načelu saradnje izdvajaju četiri kategorije konverzacijskih maksima, a to su kvantitet, kvalitet, relacija i način. Osim toga što se na temelju konkretnih kontekstualnih primjera pojašnjava načelo saradnje, u ovome se dijelu studije govori i o nedostacima i kritikama načela saradnje. Ipak, u prvi se plan ističe činjenica da je ovo načelo značajno doprinijelo razvoju pragmatike.

U četvrtome poglavlju studije govori se o „značenjima koja u iskazu nisu ostvarena eksplicitno, riječima ili nekim drugim znakovima, nego se u datom kontekstu formiraju dok se iskazuje nešto drugo“ (str. 97). Ovakva se značenja nazivaju implikature, koje mogu biti konvencionalne i konverzacijske. Konvencionalne implikature nastaju na temelju konvencionalnoga značenja jezičkih jedinica. S druge strane, konverzacijske implikature nastaju na temelju onoga što je rečeno, načina na koji je rečeno i činjenice da je rečeno. Autor zaključuje da implikature, prije svega, daju doprinos jezičkoj ekonomičnosti. Osim toga, implikature omogućavaju govorniku da implicitno iskaže određene namjere, a kao primjer navodi se pokušaj nesavjesnog vozača da podmiti policajca (str. 112). Navođenje ovoga primjera iz svakodnevnoga života ukazuje na činjenicu da autor pokušava učiniti udžbenik zanimljivim čitaocima, što je vrlo zahtjevan zadatak kada su u pitanju akademske publikacije. U ovome se poglavlju skreće pažnja i na to da implikature predstavljaju i djelotvorno sredstvo za očuvanje i održavanje dobrih odnosa, ali one mogu, isto tako, nastati i kao rezultat želje govornika da pokaže vlastiti stil ili želje da se izražava na zabavan način. Na kraju poglavlja o implikaturama autor konstatira da ni do danas nisu riješena sva pitanja koja se tiču implikatura i da ne postoji jedinstveno gledanje na sve pojave u vezi s njima. Međutim, ističe se konstatacija da implikature predstavljaju jednu od

suštinskih tema pragmatike kao znanstvene discipline i da niko ne dovodi u sumnju postojanje implikatura i njihov značaj bez obzira na to što postoje razlike u mišljenjima.

U petome poglavlju govori se o distinkciji između implikatura i presupozicija te se navodi konstatacija da su presupozicije čvršće povezane s površinskom strukturom iskaza, odnosno s onim što je zaista rečeno, dok su implikature više povezane s onim što se ustvari misli. Pozivajući se na Levinsona, Bulić zaključuje da su presupozicije najzastupljenija i izazovna tema u pragmatičkim studijama, koja se može proučavati s različitih aspekata (str. 132).

U šestome, sedmome i osmome poglavlju, koja potpisuje Sabina Bakšić, govori se o sintezi analize konverzacije, govornih činova i učtive upotrebe jezika. Poglavlje *Analiza konverzacije* ukazuje na distinkciju između analize konverzacije, diskursne analize i kritičke diskursne analize. Autorica konstantira kako analiza konverzacije istražuje jezik kao društvenu akciju te razgovor promatra kao sistemski organiziran i uređen. S druge strane, diskursna analiza bavi se formalnim i neformalnim kontekstom, a kritička diskursna analiza pristupa empirijskom materijalu s određenim teorijskim pretpostavkama i hipotezama. U sedmome poglavlju govori se o teoriji govornih činova, a autorica navodi tvrdnju da je teorijom govornih činova „skrenuta pažnja s tradicionalne semantike na pragmatički aspekt jezika u kontekstu“ (str. 161). Teorija govornih činova srušila je privid koji je podržavala povijest filozofije, a prema kojem je jedini ulog jezika da bude istinit ili neistinit. U osmome poglavlju govori se o učtivoj upotrebi jezika u okviru koje se određenim jezičkim sredstvima ublažavaju potencijalno konfliktini govorni činovi. Naime, Bakšić konstantira kako se svi govorni činovi mogu podijeliti na konsense i disense. Konsensi jesu govorni činovi kojima se uspostavlja bliskost i solidarnost sa sagovornikom, a to su, naprimjer, komplimenti, dobre želje itd. Disensi predstavljaju potencijalno konfliktne govorne činove kao što su zahtjevi i kritike. Analizom konkretnih kontekstualnih primjera dolazi se do zaključka da se disensi realiziraju kao indirektni govorni činovi jer se time postiže njihovo ublažavanje te se na taj način sprečava potencijalni sukob sa sagovornikom (str. 190).

U poglavlju *Kroskulturalna pragmatika* govori se o drugačijoj realizaciji govornih činova i učtive upotrebe jezika u različitim kulturama. Bez obzira na to što se razvija samostalno, jezik je neodvojiv od sociokulturne stvarnosti u kojoj egzistira. Dakle, sociokulturna stvarnost snažno utječe na jezik, pa samim time i na pragmatiku. U ovome dijelu studije Bakšić obrazlaže konstataciju kako se u okviru kroskulturalne pragmatike kompariraju diskursi izvornih govornika iz različitih kultura, dok se u in-

terkulturalnoj pragmatiki uspoređuju diskursi govornika različitih jezika koji dolaze iz različitih kultura, a međusobno komuniciraju na maternjem jeziku nekoga od govornika ili koriste neki treći jezik (str. 219). Autorica zaključuje da obje discipline, i kroskulturalna i interkulturalna pragmatika, postaju izazov ovoga postmodernog doba, prvenstveno zato što milioni ljudi napuštaju svoje domove i odlaze živjeti u podnebljima gdje se upoznaju s potpuno novim kulturama. U takvome ambijentu budućnost velikoga broja ljudi u velikoj mjeri zavisi i od problema kojima se bave kroskulturalna i interkulturalna pragmatika.

Posljednje poglavlje namijenjeno je onima koji se bave pručavanjem turskoga jezika. U ovome se poglavlju navode konkretni kontekstualni primjeri koji ukazuju na značaj pragmatike u procesu podučavanja turskoga kao stranog jezika. Isto tako, u ovome se dijelu studije govori i o metodologiji proučavanja pragmatike turskoga jezika.

Zaključno se može konstatirati da se nagli razvoj pragmatike reflektirao i na bosanskohercegovačku znanstvenu stvarnost. Naime, objavljuje se sve više studija koje se bave pragmatikom, na nekim se univerzitetima pragmatika izučava kao izborni ili obavezni predmet. Međutim, činjenica je da bosanskohercegovačka znanstvena stvarnost oskudijeva udžbenicima iz pragmatike, a ova će knjiga u velikoj mjeri popuniti tu prazninu. Ovaj udžbenik pruža mogućnost čitaocu da se upozna s metodologijom proučavanja pragmatike, što predstavlja dobro polazište i dobar temelj za daljnja istraživanja iz ove oblasti.

Adresa autora
Author's address

Mirza Bašić
Univerzitet u Zenici
Filozofski fakultet
basicmirza99@gmail.com

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

- 0. stranica:** i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;
- 1. stranica:** naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);
- 2. stranica i dalje:** glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

- 1. Masnim slovima (Times New Roman)**
  - 1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)**
    - 1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćunica ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

chs

društvene i humanističke studije

ISSN 2490-3604

